ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ – ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОСТУПУ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ – ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОСТУПУ

МОНОГРАФІЯ

Київ 2020

УДК 030
Е 64

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 7 від 20 листопада 2019 р.)

Рецензенти:

Кузнець Т. В., доктор історичних наук, професор
Мачуський Є. А., доктор технічних наук, професор
Федотова О. О., доктор історичних наук, старший науковий співробітник

Авторський колектив:

Киридон А. М., д. і. н., проф. (керівник авторського колективу); *Арістов М. В.*, к. географ. н.; *Арістова А. В.*, д. філософ. н., проф.; *Бабка В. Л.*, к. політ. н.; *Білецький В. С.*, д. тех. н., проф.; *Бойко В. С.*, д. тех. н., проф.; *Бойко Р. В.*, к. тех. н.; *Бондаренко В. І.*, д. тех. н., проф.; *Борисенко К. Г.*, к. філол. н., доц.; *Борчук С. М.*, д. і. н., проф.; *Броварець Т. М.*, к. філол. н.; *Вечерський В. В.*, к. архітектури; *Віднянський С. В.*, д. і. н., проф., член-кор. НАН України; *Гайко Г. І.*, д. тех. н., проф.; *Гірік С. І.*, к. і. н.; *Гладун А. Я.*, к. тех. н., доц.; *Гришанова І. Ю.*; *Доброносова Ю. Д.*, к. філософ. н., доц.; *Заболотна Т. В.*, к. і. н.; *Зав'ялова Л. В.*, к. біол. н.; *Крайнікова Т. С.*, д. н. із соц. комунік., доц.; *Кульчицька Г. О.*, д. геолог. н.; *Лисенко О. Є.*, д. і. н., проф.; *Найдьонов О. Г.*, к. філософ. н., доц.; *Онкович Г. В.*, д. пед. н., проф.; *Опейда Й. О.*, д. хім. н., проф.; *Пономаренко О. М.*, д. геолог. н., акад. НАН України; *Рогушина Ю. В.*, к. фіз.-мат. н., доц.; *Титаренко В. В.*, д. філософ. н., доц.; *Троян С. С.*, д. і. н., проф.; *Філімонова Т. В.*, к. пед. н.; *Червак Б. О.*; *Черниш Д. С.*, к. геолог. н.; *Черниш Н. І.*, к. філол. н., доц.; *Шевчук О. Г.*; *Шліхта І. В.*, к. і. н., доц.

Е 64 **Енциклопедичні проекти – чинники національного поступу** : монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. – 336 с.

ISBN 978-617-7785-12-4

У монографії висвітлені проблеми розроблення та реалізації енциклопедичних проектів в умовах інформатизації суспільства. Представлено результати останніх досліджень, присвячених концептуальним підходам, проектуванню, застосуванню видавничої аналітики, засобів семантичного пошуку та навігації, критеріям видавничої культури сучасних енциклопедій, перспективним енциклопедичним проектам тощо. До окремого розділу ввійшли розвідки про українських енциклопедистів, що спричинилися до творення інтелектуальної традиції: І. Раковського, В. Кубійовича, Є. Онацького, М. Бажана, М. Поповича.

Книга буде в пригоді науковцям, викладачам і студентам, видавцям, а також усім, хто цікавиться енциклопедистикою.

ISBN 978-617-7785-12-4

© Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі інформаційного розвитку важливу роль відіграють енциклопедичні видання, які є джерелом комплексних, різнобічних відомостей, викладених у зручній для читача компактній формі. Ці видання виконують інформаційно-довідкові, науково-освітні й культурні функції в суспільстві; інтегрують наукові знання; транслюють соціально важливі сенси; відображають загальний рівень знань та культури певного часового проміжку в тій чи тій країні; подають цілісне уявлення про світ.

Енциклопедистика (енциклопедознавство) є доволі молодою галуззю суспільно-гуманітарного знання. Водночас енциклопедична справа в Україні має давню історію й значні напрацювання: йдеться про численні загальні та універсальні, галузеві, регіональні та інші енциклопедії. Це потребує ґрунтовного дослідження історії становлення, формування інструментарію, понятійно-термінологічного апарату, узагальнення досвіду, обґрунтування специфіки та закономірностей архітектоніки, стилю енциклопедичних видань тощо. Зіставлення сучасного розвитку енциклопедистики з історичними витоками передбачає не стільки узалежнення від тих ідей, що їй передували, скільки виявлення в останніх смислів, котрі на сьогодні набувають актуальності. При цьому енциклопедичні проекти розглядаємо в кількох контекстах: як предмет дослідження; як код відповідної доби; як «текст», смислова визначеність якого зумовлена певними правилами / конвенціями.

Автори видання мали на меті увиразнення простору енциклопедистики та примноження знань у цій галузі. У монографії, що композиційно має п'ять розділів, запропоновано історичні сюжети розвитку енциклопедистики, біографічні розвідки про енциклопедистів доби, питання інституційної структуризації, прикладні аспекти розвитку енциклопедичної справи в різних галузях наукового знання, проблеми і стратегічні виклики сучасної енциклопедистики тощо.

Так, у розділі 1 «Українські енциклопедисти – творці інтелектуальної традиції» вміщено біографічні нариси про енциклопедистів минулого століття: Івана Раковського, Володимира Кубійовича, Євгена Онацького, Миколу Бажана, Мирослава Поповича.

Розділ 2 знайомить читача з організаційними підходами та наративами в українських енциклопедичних проектах 20–21 ст. Йдеться про «Енциклопедію українознавства», довідкові видання в українській академічній релігієзнавчій науці доби незалежності, проект «Шевченківської енциклопедії» 1971 р. і «Шевченківський словник» 1976–1978 рр., «Українську літературну енциклопедію»,

«Мистецтво України: енциклопедія», «Гірничу енциклопедію», «Енциклопедію історії України».

Вагоме місце в дослідженні відведено осмисленню видавничої культури сучасних енциклопедій та формуванню наукового інструментарію енциклопедистики (розділ 3): вироблення концепції енциклопедичного видання, критерії добору гасел, структурування статей, процедура фактчекінгу, принципи транслітерації, формування контенту, редакційні вимоги до ілюстративного матеріалу, особливості створення онлайн-версії енциклопедій тощо.

Розділ 4 «Проектування енциклопедичних видань у контексті осягнення цивілізаційного поступу» та розділ 5 «Перспективні енциклопедичні проекти: концепції, аудиторії, суспільні ефекти» порушують широкий спектр питань формування енциклопедичного контенту різноманітних галузей наукового знання, окреслюють змістові лакуни та перспективи енциклопедичних проектів в Україні.

Монографія підготовлена колективом авторів різних установ, представниками різних міст і наукових шкіл, проте об'єднаних прагненням долучитися до обговорення проблем енциклопедистики. Сподіваємося, що порушені питання спонукатимуть до подальшого обговорення проблем розвитку галузі, наслідком чого постане прирощення знань в енциклопедичному просторі.

Доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
Алла Киридон

РОЗДІЛ 1.
УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ – ТВОРЦІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ

1.1. Іван Раковський – учений європейського рівня, свідомий своєї людської і національної гідності

Для української енциклопедичної справи вельми цінним є досвід редактора «Української загальної енциклопедії» Івана Раковського, якому вдалося розробити й успішно реалізувати проект, по суті, першої національної універсальної довідкової праці, призначеної для найширшої читацької аудиторії. І. Раковський – непересічна в історії національної науки та культури особистість – належить до найкращих популяризаторів української науки[1]. Саме йому було до снаги очолити редакційний колектив енциклопедичного видання, об’єднати свідому галицьку інтелігенцію (науковців, промисловців, освітян та ін.) навколо ідеї «книги, де є все», налагодити науково-методичне опрацювання матеріалів довідника та їх якісне втілення у поліграфічний продукт. Наукові дослідження І. Раковського, передусім з антропології – головної ділянки його багаторічної праці,– були заборонені за часів тоталітарної влади, а діяльність у Науковому товаристві імені Шевченка, головою якого він був у найдраматичніші періоди історії осередку (з 1935 р. і до ганебної ліквідації радянською владою на початку 1940 р., а згодом в еміграції, з 1947 р. і до власної смерті в 1949 р.) не отримала належного пошанування й досі. Згаданий у публікаціях з історії НТШ чи працях зі становлення національної антропології[2] коротко й переважно фрагментарно, І. Раковський насправді належав до когорти тих, кому вдалося не поступитися власною гідністю навіть у найбільш несприятливих суспільно-історичних і життєвих умовах, хто мав щастя долучитися до культурного й наукового поступу українського народу.

---

[1] Головацький І. Іван Раковський (1874–1949) : життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004. 234 с.; Романюк Т. Раковський Іван. Українська журналістика в іменах : матеріали до енциклопедичного словника. Львів, 1999. Вип. 6. С.407–410.

[2] Дорошенко В. Огнище української науки: Історія НТШ. Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. 116 с.; Історія Наукового товариства ім. Шевченка: З нагоди 75-річчя його заснування: 1873–1948. Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. 204 с.; Кучер Р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові: два ювілеї. Київ : Наукова думка, 1992. 182 с.

І. Раковський народився у 1874 р. в селі Протеси (колись Рогатинського повіту, нині Жидачівського району) на Львівщині в родині священика. Його батько Альбін Раковський завжди перебував у колі видатних на той час постатей української інтелігенції – Шараневичів-Огоновських (відомий літературознавець професор Львівського університету О. Огоновський був дядьком його матері). Навчався спочатку в народній школі містечка Чагрів, потім у станіславській і львівській гімназіях. У львівській Академічній гімназії навчався в одному класу з В. Щуратом, що згодом також став відомим науковцем, а керував класом Д. Гладилович – викладач латинської, польської і української мов, голова Наукового товариства імені Шевченка, співзасновник впливової львівської газети «Діло». Родинне та гімназійне середовище позначилося на зацікавленнях юнака наукою – одразу після складання випускних іспитів він вступив на філософський факультет Львівського університету, обравши для поглибленого вивчення природознавство. Однак якщо на початках університетського життя І. Раковський зосередився на вивченні природничих наук, то вже на третьому – четвертому курсах його захопили гуманітарні предмети: філософія, історія, педагогіка. Це не дивно, адже історію він вивчав у М. Грушевського, українську літературу – в О. Колесси, які виплекали не одне покоління відомих і свідомих українських учених. Наприкінці 1897 р., закінчивши університетський курс, І. Раковський склав іспит і отримав право викладати природознавство, математику та фізику в гімназіях. Невдовзі переїхав до Коломиї, де почав працювати у місцевій українській гімназії (у нього навчався Я. Оренштайн, пізніше – відомий український видавець, засновник потужного в міжвоєнний період видавництва «Українська накладня»[3]).

Сумлінне навчання у Львівському університеті, тісне спілкування з відомими вченими – викладачами різних курсів сприяло поглибленню наукових зацікавлень І. Раковського, передусім у галузі природничих наук: на початках він працював в університетських ботанічній та зоологічній лабораторіях, а 1903 р. його запросив Ф. Вовк до участі в антропологічних експедиціях, що їх ініціювало НТШ. Упродовж 1903–1905 рр. вони разом об'їздили Гуцульщину, Лемківщину, Галичину, Поділля, Буковину, де зібрали цінні відомості з антропології. Накопичені під час подорожей матеріали стали основою великих за обсягом розділів довідкового видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», зокрема, «Антропологические особенности украинского народа»). У 1903 р. за помітні наукові здобутки (це засвідчують, зокрема, праці «Вік нашої землі»,

[3] Монолатій І. Друковане слово Коломиї: Коломийські книжкові видання 1864–1941 рр. // Літопис Коломийський. 1993. № 1. С. 2–28.

1901 та «Вулкани», 1902) І. Раковського обрали дійсним членом НТШ та призначили кошти для закордонного навчання. Це дало йому змогу опанувати зоологію у Віденському університеті, антропологію у Петербурзі під керівництвом Ф. Вовка, а згодом – анатомічну та фізіологічну антропологію і порівняльну етнографію у Парижі, попрацювати в найкращих європейських лабораторіях разом із видатними дослідниками того часу.

1908 р. І. Раковський на запрошення голови НТШ М. Грушевського став секретарем наукового осередку. Переїхавши з Коломиї до Львова, обійняв також посаду професора Академічної гімназії. Довоєнний час приніс молодому вченому широке визнання: 1912 р. він став членом Російського товариства антропологів, 1913 р. – увійшов до об'єднання антропологів Франції, низка його досліджень (передусім «Расовість слов'ян», 1910 р., перевидання 1919 р.) отримала високу оцінку європейської наукової спільноти.

Перша світова війна, буремні події якої позначилися на долі багатьох українських учених (згадаймо, приміром, С. Рудницького чи Є. Онацького), не оминула й І. Раковського, який, попри несприятливі життєві та суспільно-політичні обставини, все ж не полишив наукової праці. 1914 р. він переїздить зі Львова до Відня, де спільно зі С. Рудницьким опрацьовує питання географічної самобутності України, готує до друку дослідження «Расовість українців» (видано у Відні в 1915 р. та в Києві у 1917 р.). Основну ідею означено так: «Наш український народ також має свою питому вдачу, що різко відрізняє його від сусідів. Українець веселої вдачі, охочий до забави й товариського життя, ніжний в почуваннях, вразливий на музику, спів і красу природи й штуки, непідприємливий та неохочий до праці, але зате витривалий аж до завзятости, замилуваний в особистій свободі та з нахилом до вільнодумности»[4].

Учений, як свідомий український патріот, бере участь у русі Українських січових стрільців, працює секретарем Боєвої управи УСС, у 1918–1919 рр. навіть потрапляє до польського табору біля Кракова (одночасно з ним там перебував також К. Студинський, що пізніше став головою НТШ). До Львова І. Раковський повернувся лише 1920 р. й одразу поринув у педагогічну та наукову працю. Він стає одним із співзасновників Таємного Українського університету, читає там лекції з антропології і зоології, а також у Львівській Політехніці – Таємній українській вищій технічній школі (так тоді називався заклад). Спільно з І. Трушем та Ю. Полянським упорядковує фонди музеїв НТШ – культурно-історичного та природничого, видає низку цікавих наукових і науково-популяр-

---

[4] Цит. за : Головацький І. Іван Раковський (1874–1949) : життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004. С. 25.

них праць («Як люди живуть на нашій землі?», 1921; «Антропологічні прикмети Шевченка», 1921; «Вселенна. Начерк астрономії», 1922), а ще – ґрунтовне дослідження, присвячене його вчителеві («Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу», 1925). Автори праць про наукову спадщину І. Раковського наголошують, що «він як визначний педагог дуже старанно ставився до своїх обов'язків, слідкував за найновішими науковими досягненнями в кожній з потрібних йому ділянок природознавства, реферував усе нове, корисне в його роботі»[5].

Активна громадська позиція і помітна патріотична діяльність І. Раковського не залишилися поза увагою польської влади. З архівних джерел відомо, що під нагляд таємної поліції він потрапив ще в середині 1920-х рр., однак лише 1928 р. рішенням управління освіти його відсторонили від викладання в Академічній гімназії та відправили на пенсію. Науковець активізував працю в НТШ і на інших ділянках науково-просвітницької роботи, яка завжди була для нього пріоритетною. Саме у цих непростих для І. Раковського життєвих обставинах до нього звернувся відомий галицький журналіст І. Микитчук з пропозицією очолити редакційну колегію УЗЕ – цілком нового довідкового видання, ідея підготовки якого виникла під час спілкування з широким загалом українського населення Галичини, просвітницької роботи в селах і невеликих містах краю. За спогадами В. Микитчука, «одного разу на обговоренні моєї доповіді у селі Яблунові мене запитали: «Чи є в нас така книга, в якій є все?». Це запитання спонукало мене замислитися над виданням енциклопедії»[6].

Пошуки науковця, який уособлював би передусім незаперечний науковий і громадський авторитет, був би відомим вченим, популяризував би знання серед найширшої аудиторії, а ще мав видавничий досвід, були непростими. На початку 1928 р. В. Микитчук звернувся до голови Наукового товариства імені Шевченка К. Студинського з пропозицією взяти участь у підготовці енциклопедії та залучити до роботи авторитетних науковців різних секцій і комісій, однак не отримав позитивної відповіді. Тоді ж В. Микитчук розпочав переговори з діячами товариства «Просвіта», зокрема, з головою осередку М. Галущинським, сподіваючись на їхню підтримку та співпрацю. Просвітянам ідея видання «книги про все» була близькою, вони гаряче схвалили цю ініціативу, однак втілити в життя проект В. Микитчука відмовились через фінансові труднощі осе-

---

[5] Цит. за: Головацький І. Іван Раковський (1874–1949) : життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004. С. 31.

[6] Микитчук В. До історії видання Української Загальної енциклопедії в Коломиї. Коломия і Коломийщина : зб. споминів про давнє й минуле. Філадельфія : Видання Комітету коломиян, 1988. С. 352.

редку. Не шукаючи більше підтримки та взаєморозуміння інших культурних чи просвітницьких товариств, що їх на західноукраїнських землях у міжвоєнний період було чимало, В. Микитчук сам береться за розв'язання всіх організаційно-фінансових і видавничих проблем підготовки довідника. Він просить І. Герасимовича, з яким тривалий час співпрацював у педагогічному товаристві «Рідна школа», рекомендувати редактора енциклопедії, бажано відомого вченого та авторитетного громадського діяча, що мав би ще й видавничий досвід. За порадою І. Герасимовича наприкінці 1928 р. В. Микитчук звертається до І. Раковського з проханням очолити редакційну колегію «Української загальної енциклопедії» та обійняти посаду її головного редактора.

Праця над енциклопедичним виданням вимагала неймовірної відповідальності, адже станом на кінець 1920-х – початок 1930-х рр. не існувало україномовних довідкових видань з окремих галузей знань, не була усталена також наукова термінологія. Можливо, тому посаду головного редактора й запропонували І. Раковському – людині багатогранних наукових зацікавлень, до деякої міри педантичній і скрупульозній. Та вчений завжди із запалом брався до роботи, що мала просвітницьку мету. Безперечно, він належав до кола найкращих українських популяризаторів науки, а тому саме йому було до снаги очолити видання першої української енциклопедії.

Не можна оминути увагою особистості І. Раковського, його рідкісної вдачі, про яку сучасники писали: «Людина особистої і громадської культури, репрезентативний пан у скромках галицького життя, без штучних манер, але зате з природними рисами аристократизму духа, повний людської гідності і достоїнства. Не мав у собі нічого з кар'єризму, гохштаплерства й низькопоклонства. Був людиною елітарного формату – український Пан, свідомий своєї людської і національної гідності навіть в умовах незавидної української дійсності, бездержавності»[7]. І ще: «У приватному житті був надзвичайно чесним та правдиво новаторським. З його цілої особистості віддзеркалювала культура правдивого європейця»[8]. Феноменальний ерудит, зокрема в ділянці природознавства, людина з активною патріотичною позицією, «чоловік, до якого можна мати довіру» (так про І. Раковського відгукувався Б. Лепкий) і водночас «ходяча доброта, неперевершена терпеливість» – таким за спогадами його колег та друзів був учений.

---

[7] Цит. за: Головацький І. Іван Раковський (1874–1949) : життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004. С. 84.

[8] Там само. С. 85.

Прагнучи пропагувати знання серед найширших верств українського суспільства, І. Раковський все ж не без вагань погодився стати головним редактором енциклопедії. Про його офіційну згоду свідчить лист-відповідь В. Микитчуку: «З Вашого цінного листа [...] переконуюся, що справа видання УЗЕ задумана цілком поважно та поставлена на тривких основах, тому прошу прийняти до відома, що я в засаді згоджуюся взяти на себе обов'язки редактора тієї „Енциклопедії", одначе під певними умовами, які мусять бути докладно усталені на нашій спільній нараді»[9].

Після отримання згоди від І. Раковського скликано нараду, де причетні до справи обговорили найважливіші питання щодо умов створення та розповсюдження майбутньої УЗЕ, а також обов'язки учасників проекту. Результатом обговорення стало підписання угоди, в якій окремим пунктом записано вимоги до І. Раковського як головного редактора: «Проф. Др. Ів. Раковський бере на себе обов'язок приєднати видавництву вчених спеціялістів до виконання поодиноких спеціяльних праць з обсягу вселюдського знання та обов'язується стати головним редактором твору. Він договорюється з поодинокими вченими щодо термінів віддавання праць та гонорару за ті праці»[10].

Пропозиція І. Раковському очолити колектив УЗЕ виявилась, без перебільшення, визначальною для долі видання. Він був не лише талановитим ученим, а й добрим організатором, незаперечним авторитетом, умів об'єктивно оцінити потенційні можливості авторів і обрати найкращих, а головне – володів належними знаннями з методики налагодження роботи видавничого колективу (певна річ, у межах тогочасних реалій), мав чітко сформовані уявлення про зміст і виклад відомостей у майбутній енциклопедії, які базувалися на цільовому та читацькому призначенні «Книги знання». Значний обсяг редакційних робіт виконувався безпосередньо у помешканні І. Раковського у Львові на вул. Листопада, 31 (нині вул. Є. Коновальця), де зберігалися зібрані матеріали, надіслані авторами, картки гасел майбутньої енциклопедії, відбитки та копії статей з чужоземних енциклопедій, що слугували своєрідними зразками для укладачів УЗЕ.

Зосередившись на підготовці матеріалів УЗЕ, І. Раковський не лише укладав статті та редагував тексти інших авторів, а й займався суто організаційними справами, передусім залучав науковців до видавничого проекту, координував їхню діяльність в енциклопедичному колективі.

---

[9] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Фонд І. Раковського, спр. 46.

[10] Там само. Спр. 3.

Зокрема, він провадив велику кореспонденційну роботу з багатьма відомими українськими науковцями та культурними діячами[11], надзвичайно уважно і відповідально ставився до цього листування, завжди враховував доцільні міркування своїх кореспондентів щодо змісту енциклопедичних матеріалів, однак наголошував, що енциклопедія має поєднувати науковість і популярність, задовольняти потреби широкої громадськості.

У списку авторів УЗЕ бачимо прізвища понад 130 відомих на той час учених, а дієвий склад видавничого колективу енциклопедії об'єднав майже 60 осіб, що відповідали за опрацювання певних розділів чи найбільших за обсягом статей, зокрема, В. Кубійовича, Б. Лепкого, Д. Антоновича, М. Рудницького, Ф. Колессу, М. Возняка, А. Крушельницького, З. Кузелю, С. Людкевича, І. Свєнціцького, К. Студинського, П. Франка, Я. Чикаленка, В. Щурата. Так, етнографічну частину видання (розділи «Духова культура» і «Матеріальна культура») опрацював видатний етнограф і етнолог З. Кузеля, якого І. Раковський уповноважив також залагоджувати й технічні питання, пов'язані з виготовленням мап і таблиць. З. Кузеля, який співпрацював з колективами німецьких енциклопедичних фірм, зокрема Ф. А. Брокгауза, та мав необхідний досвід, окрім етнографічної частини, підготував також розділи про бібліографію, бібліотекознавство та бібліотеки.

Згодом, уже під час підготовки статей до третього тому УЗЕ, запрошено й В. Сімовича, який на початку 1930-х рр. перебував у Празі, де згуртував навколо себе фахових україністів. Він із радістю прилучився до видання енциклопедії, адже вважав, що «це обов'язок наш – помагати ділу»[12]. Надсилав до редколегії цінні матеріали з української історії, літератури, культури та мистецтва, що ввійшли до розділу «Україна», суттєво збагативши його зміст. В. Сімович виявився доволі прискіпливим автором: майже ніколи не дотримувався порад І. Раковського щодо обсягу довідкових матеріалів, вимагав, щоб опрацьовані ним статті не скорочували, часто оскаржував виправлення, внесені редакторами. Усе це ускладнювало підготовку енциклопедії до друку та додавало клопотів головному редактору, який мусив дбати про загальне цільове та читацьке призначення праці.

Усім потенційним авторам І. Раковський надіслав лист-запрошення, в якому обґрунтував вимоги та побажання щодо якості текстів: «Редакція старається при відносно малому, строго означеному об'ємі дати якнай-

---

[11] Див.: Трегуб М. Епістолярій архіву редакції «УЗЕ» – джерело української біографістики // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. 2003. № 11. С. 303–310.

[12] Цит. за: Головацький І. Іван Раковський (1874–1949) : життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004. С. 43.

більше змісту. Власне, щоби осягнути цю мету, ми мусимо: 1) давати тільки найконечніші річи, поминаючи подробиці; 2) пояснення обмежити до можливо найдальших границь, подаючи тільки те, що необхідно потрібне до пояснення й характеристики. З огляду на це, ми не можемо в нашій «Книзі Знання» подавати пояснення наших українських слів, полишуючи це будучому словникові нашої мови, а зате мусимо подавати по змозі як найбільше матеріялу з техніки, природи, медицини та чужих слів, пояснення яких найбільше пошукувані»[13].

Чітко усвідомлюючи, якою має бути енциклопедія, призначена для широкого кола читачів, І. Раковський намагався донести своє розуміння до авторів статей. Для того щоб зробити процес підготовки видання оперативним і ефективним, головний редактор одразу ж наголосив на обмеженні обсягу та деяких особливостях змісту статей: «Просимо наших ВП. співробітників доложити всіх зусиль, щоби подані пояснення мимо своєї ядерности і короткости все ж таки були загально зрозумілі для найширшого загалу. Першою передумовою цього є по змозі не вживати чужих слів, а коли такі слова є конечні, не забути їх пояснити відтак опісля на властивому місці»[14]. У листі до авторів І. Раковський також зауважував: «Розуміється, що наша «Книга Знання», як перша українська енциклопедія, мусить на кожному кроці зазначувати свій український характер, щоби і наші, і чужі читачі знайшли в ній як найбільше відомостий про нашу землю і про наш народ, дуже просимо звертати на це увагу при опрацюванню своїх матеріялів та подавати найконечніші дані про українських дослідників і вчених, діячів, заслужених в дотичній галузи знання, та при кожній нагоді зазначувати все, що відноситься до України, її области, природи, народу, історії, її творчости й витворів та загалом її цивілізації й культури»[15].

Важливе значення має програмна стаття І. Раковського «Яка буде наша перша енциклопедія?», опублікована 1930 р. у львівській газеті «Діло», де він наголосив на прагненні редакційного колективу УЗЕ створити таку працю, яка б могла представляти Україну серед інших енциклопедичних видань світу: «Перш за все мусимо зазначити, що перша книга знання буде невеличка. Інші культурні народи мають такі твори кількадесятьтомові, ми на перший раз мусимо вдоволитися трьома томами, в об'ємі приблизно 120 аркушів друку. Інші культурні народи мають побіч великих многотомових такі „малі" енцикльопедії, при-

---

[13] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Фонд І. Раковського, спр. 29.

[14] Там само.

[15] Там само.

значені власне до масового поширення. Своїм об’ємом наша перша книга значно перевищуватиме недавно видані „малі” енциклопедії Брокгавза, Гердера і Маєра та дорівнювати буде „Малому Лярусови”»[16].

Видання, на думку редактора, мало би стати у нагоді кожному українцеві: «Як це вже зразу було сказано в перших звістках про нашу книгу знання, вона буде „загальною” енциклопедією. Безперечно, нам дуже потрібні також словники мови, книги по українознавству та особливі енциклопедичні словники для ріжних ділянок людського знання, одначе перш за все таки найбільш потрібною для нашого широкого загалу є „загальна енциклопедія”» ... Відповідно до свого об’єму наша книга знання обнимати буде найважливіші дані з усіх ділянок людського знання, з особливим місцем для українознавства та потреб нашого освіченого загалу»[17].

Учений усвідомлював, що для створення авторитетної довідкової праці потрібно дотримуватися тих незаперечних принципів, на яких базуються найвідоміші європейські енциклопедії. Один із них – беззастережна об’єктивність, якої І. Раковський настійно вимагав від авторів статей: «Розуміється, що при таких оглядах та загалом поясненнях, особливо історичних і літературних, необхідна цілковита безсторонність. При даних обставинах воно й не може бути інакше. Наша перша книга знання призначена для цілого нашого народу, а не для прихильників якогось одного сторонництва чи погляду... Наша енциклопедія мусить мати і буде мати чисто поучаючий (дидактичний) і пояснювальний (інформативний) характер та суворо перестерігатиме наукову безсторонність і безпартійність»[18].

І. Раковський наголошував на важливості збереження рідної мови, а тому всіляко намагався протистояти засміченню її чужомовними словами й термінами. Він писав: «Наша гарна мова – це одинокий скарб, який нам ще лишився, отож святим обов’язком всіх наших освічених людей є цей дорогоцінний скарб нашого народу шанувати й розвивати, а не засмічувати непотрібною чужиною. Та все ж таки в нашій енциклопедії мусить бути багатий засіб чужих слів, і то не лиш тих міжнародніх, загально уживаних у всьому культурному світі, але також і тих по правді зайвих, без яких ми дуже добре можемо обійтися»[19]. У статті «Яка буде наша перша енциклопедія?» І. Раковський пропонував читачам висловлювати свої міркування щодо недоліків видання та обіцяв

[16] Раковський І. Яка буде наша перша енциклопедія? Діло. 1930. 4 лют. С. 3.

[17]Там само.

[18]Там само.

[19]Там само.

уважно прислухатися до критики й спрямовувати її на поліпшення наступних зшитків.

Безперечно, специфіка енциклопедії передбачала необхідність визначення пріоритетних матеріалів, передусім урахування таких важливих чинників, як україноцентричний характер і науково-популярна спрямованість праці. Саме тому значну увагу І. Раковський приділяв чіткості викладу, стислості й водночас вичерпності змісту, наголошував на лаконічності формулювань, логічності побудови наукових тлумачень, точності фактичних відомостей. Він був дуже уважним і вимогливим редактором. У редагованих ним авторських оригіналах, які зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, здебільшого бачимо виправлення, зроблені різним чорнилом, що дає підстави припустити: редактор не обмежувався одним переглядом тексту, а повертався до нього декілька разів.

Неодноразово І. Раковський надсилав авторам пояснення «для уможливлення редакторської праці», де просив дотримуватися вказівок, які б полегшили та прискорили роботу редакції. Серед найважливіших вказівок такі: «Кожний термін, враз із дотичним поясненням, просимо писати на осібних карточках, величини осьмої частинки аркуша звичайного канцелярійного паперу... Карточки просимо упорядковувати поазбучно. Всі карточки просимо позначати порядковими числами. Дуже просимо писати як найвиразніше, по змозі зі машинкою»[20]. Такі дії дозволили б значно скоротити термін перевірки текстів. Вказівки редактора автори не завжди виконували, що засвідчують листи до адміністрації УЗЕ: «Отся наша просьба мала дуже малий успіх: наші співробітники присилали нам далі предовжелезні гасла, а ми їх на основі нашого згаданого письма все скорочували...»[21].

Після виходу першого зошита (зшитка) енциклопедії І. Раковський звернувся до громадськості з таким анонсом видання: «Отсим передаємо нашій українській спільности перший випуск першої Української Загальної енциклопедії „Книга Знання”. Видавництво, редакція і співробітники цього твору докладають усіх зусиль, щоби він був як найліпшим й як найгарнішим та щоби стояв на вижині сучасних і культурних вимог, розуміється в границях можливости»[22]. Головний редактор наголосив на намі-

---

[20] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Фонд І. Раковського, спр. 29.

[21] Там само. Спр. 47.

[22] Там само. Спр. 43.

рах видавців створити якісне, досконале видання, побудоване за зразком найвідоміших тогочасних довідників: «Все ж таки ми стараємося, щоби наша енцикльопедія була по змозі як найліпшою: зміст, форму й текстові образки ми даємо на зразок найліпших енциклопедій інших народів; потрібні географічні карти та барвні й чорні мистецькі образкові таблиці виконуються у першорядній заграничній картографічній установі та в части долучаться до пізніших зшитків, найдальше з кінцем І-го тому. Про зовнішній гарний вигляд дбає упрошений до цього заводовий мистець»[23].

Про численні критичні відгуки на випуск першого зошита УЗЕ І. Раковський одразу ж повідомив авторів, пояснивши причини невдачі: «Мусимо признатися до цього, що перший зшиток нашої Енцикльопедії має багато недостач. Причинилася до цього головно обставина, що згаданий твір друкується на провінції, надто далеко від редакції, щоби можна запобічи різним непредвидженим несподіванкам. І так технічне виконання і коректа лишають багато до бажання, особливо в двох останніх аркушах, які друкарня через недогляд видрукувала без нашої ревізії та які ми будемо старатися передрукувати»[24].

Головний редактор енциклопедії глибоко усвідомлював свою відповідальність за видання, а тому прагнув виправити ситуацію і врахувати недоліки у подальшій роботі. Однак не все залежало від І. Раковського. Насамперед слід було навчити авторів писати якомога «чистіші» тексти, редагування яких потребувало б менше часу. Тому він надіслав авторам по зшитку видання для врахування недоліків: «Вкінці просимо ще переглянути перший випуск нашої „Книги Знання” та подати нам ласкаво всі свої цінні замітки та поради, що по Вашій думці слід би змінити або поправити. Всі цінні уваги приймемо з найбільшою подякою і будемо старатися узглядити їх по змозі в дальшому видаванню наступаючих випусків»[25].

Як бачимо, І. Раковський прислухався до порад і зауважень авторів та співробітників, прагнув піднести якість енциклопедії, адже від самого початку уявляв її як справжню «книгу знання», що достойно мала би репрезентувати наукові здобутки України.

Найактивнішими працівниками редакції були В. Сімович, І. Федів, В. Дорошенко та постійний секретар І. Бедрило. Через певний час між

---

[23] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Фонд І. Раковського, спр. 43.

[24] Там само.

[25] Там само.

членами колективу виникли суперечності, і деякі учасники вирішили залишити його. Така ситуація загрожувала долі УЗЕ. У листі до В. Микитчука І. Раковський висловив хвилювання щодо майбутнього редакції: «Заходить небезпека, що деякі члени Вид. Комітету не бажають вдоволитися лише силою свого вкладу, але бажають злосливо розвалу В-ва, до котрого не можемо допустити. Ваше слово в цій справі багато заважить, а тому дуже прошу прибути особисто, а хоч заявитися в цій справі письмом»[26].

Зваживши всі обставини, В. Микитчук, як директор адміністрації УЗЕ, дійшов невтішного висновку, який одразу ж повідомив І. Раковському: «Грошова скрута приневолює наше В-во сповістити обох секретарів нашої Редакції УЗЕ про можливість припинення дальшого видавання зшитків УЗЕ від дня 1 лютого 1932 аж до часу, коли В-во буде спроможне продовжати це видавання»[27]. Проте І. Раковський рішуче наполягав на продовженні праці над «Книгою Знання». Розв'язкою складної ситуації стало доленосне рішення головного редактора перенести видання енциклопедії до НТШ, яке, однак, викликало протести. Зокрема, В. Микитчук висловив своє невдоволення, звинувативши вченого у «таємному бажанні» передати роботу НТШ над виданням ще з самого початку його створення. Такі закиди змусили І. Раковського обґрунтувати свою позицію у доповіді на засіданні повного видавничого комітету УЗЕ, що відбулося у Коломиї 1933 р.: «Так, справді, я від самого початку був тої думки, що Українську Загальну Енциклопедію повинно видавати наше Наукове Т-во і все був і є прихильником передачі нашої УЗЕ в руки згаданого Т-ва. Таке видавництво, як Енциклопедія, повинно бути в руках такої установи, яка має свою друкарню, переплетню, книгарню, свої власні магазини й яка по покриттю коштів видання може десятки літ чекати на який-небудь чистий зиск...»[28]. Головний редактор у жодному разі не мав наміру припиняти видання енциклопедії, тому постійно шукав варіанти, що уможливлювали її подальший випуск.

Коли видавничій спілці вдалося таки дійти згоди й підтримати перенесення видання УЗЕ до НТШ, І. Раковський взявся до справи: «Також я був би дуже вдячний, коли б я отримав до суботи 2 січня ц. р. відомість про вигляди на позичку в Землебанку і можливість перенесення В-ва УЗЕ до Львова під фірму Книгарні Н.Т.Ш.»[29]. Він активно листувався з адмі-

---

[26] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Фонд І. Раковського, спр. 47.

[27] Там само. Спр. 23.

[28] Там само. Спр. 13.

[29] Там само. Спр. 24.

ністрацією енциклопедії та книгарнею НТШ, узгоджуючи деталі домовленості: «Комісія стала на становиску, що книгарня НТШ може і повинна перебрати В-во УЗЕ на дозакінчення. Жерело на роздобуття гіпотетичної позички є. [...] Перебрання В-ва УЗЕ повинне наступити зараз, [...] книгарня або перебере В-то УЗЕ зараз, або зрезигнує з цего інтересу, коли б це було неможливим до виконання зараз»[30]. Таким чином, саме завдяки ініціативі та рішучим і наполегливим діям І. Раковського видання УЗЕ було передане до НТШ, що стало вирішальним, адже забезпечило успішне завершення видавничого проекту.

Отже, УЗЕ, підготовлена й видана за головною редакцією І. Раковського та за активної участі В. Сімовича, В. Дорошенка і М. Рудницького, мала на меті подати якомога більше статей, що містили б найновіші відомості про видатних діячів, важливі дати, події, тлумачили б досягнення в усіх галузях знання. Завдяки ерудованості й вимогливості І. Раковського як головного редактора праця була укладена на зразок найкращих європейських енциклопедій із використанням тогочасних наукових методів і джерел. І. Раковський виконав величезну організаційну та редакторську роботу, прагнучи, щоб енциклопедія поєднувала науковість і справжню популярність, задовольняла своїм змістом потреби фахівців і найширшої аудиторії, був автором низки ґрунтовних енциклопедичних статей (зокрема, такого важливого гасла, як «Антропологічні прикмети українського народу»[31]). І все ж, попри незаангажованість і політичну виваженість, радянська влада віднесла УЗЕ до «найбільш крамольних буржуазно-націоналістичних видань» і заборонила користуватися нею. Унікальна праця, яка увібрала в себе інтелект і ментальність української національної еліти, на десятиліття була захована у спеціальних бібліотечних фондах та недоступна для користувачів, що спотворювало справжню картину історичного розвитку національної енциклопедичної справи.

УЗЕ – фактично перша українська загальна енциклопедія, а тому не позбавлена огріхів як у змісті, так і в методичному аспекті. Проте її українознавча частина була кроком уперед порівняно зі спробами попередників створити енциклопедичне видання. І. Раковський, як головний редактор, добре впорався зі своїм завданням, залучивши до праці 136 авторів, які уклали 34 000 статей. Ошатні томи УЗЕ (якісний папір, чимало кольорових ілюстрацій) побачили світ передусім завдяки наполегливій, фахо-

---

[30] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Фонд І. Раковського, спр. 24.

[31] Українська Загальна енциклопедія: Книга знання : в 3 т. / за гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия : Видання кооперативи «Рідна школа», 1930–1935. Т. 3. С. 287–293.

вій редакторській праці І. Раковського та спільним зусиллям авторитетного колективу вчених – членів НТШ. Сучасники наголошували: «Ми певні, що в умовах власного державного життя, в умовах нормального розвитку видавничої справи Іван Раковський об'єднав би біля себе не один десяток таких фанатиків, яким був сам, і за своє життя написав би і видав би не тритомну, а в сотні томів енциклопедію, і не окремі брошури до науково-популярних бібліотек, а цілі бібліотеки з різних ділянок природознавства»[32].

Феноменальний ерудит, видатний науковець, людина високої особистої і громадської культури, І. Раковський мріяв про те, щоб його «строго научна, хоч і беспрестальна праця могла докинути хоч одну цеголку до культурних змагань нашого українського народу[33]. Мрія видатного редактора здійснилася, свідченням чого стали тритомна «Українська загальна енциклопедія» та численні наукові та науково-популярні праці – неоцінений внесок до національного культурного набутку.

1.2. Володимир Кубійович – титан дії, речник української науки і культури в діаспорі

Аналіз життєвого шляху визначних представників українського народу, осмислення їхньої громадської, політичної, наукової, літературної, мистецької спадщини підштовхують нас до усвідомлення парадоксального факту: як багато в нашій історії титанів духу і як мало титанів дії. Адже чимало тих, ким ми цілком слушно гордимося, не мали змоги вповні виявити свої найкращі риси, зробити все, від них залежне, для поступу української нації, втілити в життя свої прагнення – чи то внаслідок життєвих обставин, чи то через несприятливі, а інколи неймовірно жорстокі суспільно-історичні умови (для України, наприклад, друга половина 19 ст. – це час гірких національних принижень, а репресії тоталітарної влади проти свідомих українських патріотів охоплюють заледве не все 20 ст.). Згадаймо В. Доманицького, В. Навроцького, Лесю Українку, С. Петлюру, Д. Донцова, М. Скрипника, В. Стуса... До переліку можемо додавати імена яскравих, непересічних особистостей з нереалізованим (чи реалізованим частково, не повною мірою) потенціалом змін і поступу.

---

[32] Цит. за: Головацький І. Іван Раковський (1874–1949) : життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2004. С. 87.

[33] Там само. С. 178.

Серед тих, хто чинив усупереч складним життєвим обставинам, суспільним потрясінням чи несприятливим історичним ситуаціям, хто зміг підпорядкувати їх собі, та завдяки чітко усвідомленій життєвій меті, глибоким власним переконанням та неординарним особистим рисам увійшов у нашу історію як титан дії, життєвий подвиг якого викликає нині безмежне захоплення та повагу, виокремимо Володимира Кубійовича. Видатний український географ і демограф, учений зі світовим ім'ям, шанований багаторічний голова Наукового товариства імені Шевченка, організатор національного енциклопедичного книговидання, авторитетний громадський діяч, здобутки якого в українознавстві незаперечні. Його зазвичай згадують як послідовника М. Грушевського, І. Франка, С. Єфремова – визнаних титанів дії, тих, хто активно сприяв поступу нашої нації, піднесенню авторитету українства у світовому співтоваристві.

Суспільно-політична, наукова та видавнича діяльність В. Кубійовича, його праця на чолі Наукового товариства імені Шевченка нині не обділені увагою українських дослідників, хоча фактично до здобуття Україною незалежності вченого майже не згадували, а якщо називали його ім`я, то здебільшого з негативними (навіть лайливими) епітетами, заперечуючи вагомість громадських, наукових і організаційних здобутків, високий інтелектуальний потенціал, внесок у національну історію, культуру і науку. Ґрунтовна монографія О. Шаблія[34], публікація мемуарів самого В. Кубійовича[35], його найвідоміших наукових праць (не лише з антропогеографії та фізичної географії[36], а й дотичних до «енциклопедичного періоду» життя[37]), низка багатоаспектних досліджень[38], насичених цінним

---

[34] Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. 704 с.

[35] Кубійович В. Мені 70. Париж; Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1970. 135 с.; Кубійович В. М. Мені 85. Мюнхен : Молоде життя, 1985. 308 с.

[36] Кубійович В. Наукові праці / Упорядкув. і вступна ст. О. Шаблія. Париж; Львів, 1991–1996. Т. 1–2.

[37] Будівничі НТШ і ЕУД: Володимир Кубійович та Атанас Фіголь. Київ : Обереги, 1998. 325 с.; З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» / за ред. М. Железняка. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. 352 с.

[38] Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. 528 с.; Тимошик М. С. Українська книга і світ. Київ : Наша культура і наука, 2018. 516 с.; Черниш Н. Видатні українські вчені – редактори енциклопедій. Львів : УАД, 2003. 24 с.; Жуковський А. Діяльність Інституту Енциклопедії Українознавства при НТШ. Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. Львів, 1992. С. 14–22.

фактичним матеріалом наукових статей[39], зворушливих спогадів про науковця і людину[40] мають на меті не лише заповнити прогалину у висвітленні наукової та громадсько-політичної діяльності В. Кубійовича, а й відновити втрачену за часів радянської влади справедливість, нарешті визначити місце цього титана дії в українській історії, достойно оцінити й віддзеркалити все, зроблене ним для свого народу.

Особливе значення для належного пошанування вченого має новітнє видання «З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства»[41], ініціатором якого став Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, тісно пов'язаний співпрацею з осередком «Енциклопедії українознавства» у Сарселі (Франція), де тривалий час мешкав В. Кубійович. Саме в цій, без перебільшення, унікальній за змістом книзі вперше цілісно й водночас багатоаспектно розкрито основні напрями організаційно-видавничої діяльності видатного енциклопедиста. Оприлюднене тут листування вченого з авторами матеріалів «Енциклопедії українознавства» яскраво характеризує не лише науково-методичні підходи В. Кубійовича, а й його особистість як вимогливого, принципового та водночас доброзичливого й уважного редактора. Сподіваємося, що й наші наукові міркування додадуть декілька штрихів до портрета непересічного дослідника, видавця, справжнього титана дії.

Біографія В. Кубійовича (1900–1985) охоплює майже все 20 ст., цю величезну і складну історичну епоху з її буремними суспільно-політичними подіями, трагічними поразками та злетами: дві світові війни, крах диктатур (фашистської і більшовицької), поява нових держав та ідеологій, науково-технічна революція та ін. Більшість цих подій відбилися і на долі вченого, якому довелося на тривалий час емігрувати за межі України та утверджувати національну ідею далеко від української землі.

---

[39] Висоцький Р. Володимир Кубійович – учений, політичний діяч, енциклопедист // Український альманах. Варшава, 2000. С. 265–271; Драган А. Англомовна «Енциклопедія українознавства», її підготовка й публікація // Вісті з Сарселю. 1985. № 27. С. 3–5; Железняк М., Іщенко О. «Енциклопедія українознавства» як об'єкт і джерельна база в наукових дослідженнях // Енциклопедичний вісник України. 2017. № 8–9. С. 40–54; Черниш Н. Володимир Кубійович – видавець і редактор // Вісник Книжкової палати. 1998. № 11. С. 28–31. Черниш Н. Основні етапи редакторської діяльності В. Кубійовича // Наук. записки Української академії друкарства. Львів, 1999. Вип. 1. С. 79–81.

[40] Железняк М. Слово про Вчителя // Енциклопедичний вісник України. 2014. № 4–5. С. 5–12; Жуковський А. Діяльність Інституту Енциклопедії Українознавства при НТШ. Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. Львів, 1992. С. 14–22.

[41] З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» / за ред. М. Железняка. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. 352 с.

Народився В. Кубійович 1900 р. у невеличкому містечку Новий Санч (західна Лемківщина, нині територія Польщі), що тоді входило до складу Австро-Угорської імперії, у родині дрібного чиновника податкової інспекції. Батько був українцем, мати походила з польської міщанської родини. Юнацькі роки провів у польському родинному і громадському середовищі. Закінчив народну школу (1910) та новосанчську гімназію (1918), де виявив неабиякі здібності до математики, а також зацікавився історією (вочевидь, під впливом праць М. Грушевського, передовсім популярної на той час «Історії України-Руси»). Нетривалий період у 1915 р. навчався в гімназії у Відні, куди родина переїхала, рятуючись від військових дій. Відень – місто високої європейської культури, потужний науковий і мистецький центр – справив на юнака глибоке враження, відкрив нові горизонти, але, на жаль, перебування тут було надто коротким, щоб суттєво позначитися на його подальшій долі.

1918 р. розпочинає навчання на історичному відділенні філософського факультету Ягеллонського університету в Кракові, однак буремні події Листопадового зриву 1918 р. змінюють його майбутнє. В. Кубійович вирушає до Коломиї, де вступає в артилерійську бригаду Української галицької армії. УГА, як відомо, сформувалася на основі батальйону Українських січових стрільців, який входив до складу ще австрійської армії. Знайомство і подальше спілкування зі свідомими українськими патріотами-військовиками залишило у пам'яті юнака глибокий слід. Коли 1943 р. В. Кубійович брав участь у створенні Української добровольчої дивізії «Галичина», за зразок для неї він обрав саме батальйон УСС. Артилерійська справа (юнак отримав військовий вишкіл як гарматник) уперше показала важливість топографічних карт, виробила навички користування ними, що мало важливе значення у подальшому житті В. Кубійовича.

Навчання в Ягеллонському університеті вдалося поновити в 1919 р., однак наукові зацікавлення юнака на той час змінилися: якщо спочатку він обрав фах історика зі спеціалізацією з географії, то тепер географія посіла чільне місце, а історія – побічне. Саме антропогеографія (тобто географія людини – населення, його розселення, склад тощо) найбільше цікавила В. Кубійовича в університеті та й у пізніший період наукової діяльності.

Після смерті батька у 1921 р. перейшов на заочне навчання і почав учителювати в приватних гімназіях – спочатку в містечку Пшисуха біля Радома, потім у Кракові. Педагогічна праця, що тривала аж до 1939 р., навіть паралельно з науковою діяльністю, не лише підтримувала родину матеріально, а й давала змогу відшліфувати викладацьку майстерність, певним чином підготуватися до роботи у престижних і відомих університетах, яка була ще попереду. 1923 р. в Ягеллонському університеті В. Ку-

бійович захистив дисертацію на тему «Антропогеографія Горган. Розселення у Горганах» (складником цієї праці є унікальна антропогеографічна карта Горган, створена на основі матеріалів, зібраних під час декількох мандрівок у цей маловивчений гірський масив) і отримав ступінь доктора філософії, який надав право обійняти посаду доцента й викладати курси географії (антропогеографії).

Однак до роботи в Ягеллонському університеті В. Кубійович долучився лише у 1928 р., маючи на той час значний досвід праці у краківських гімназіях, а головне – вагомий науковий доробок. О. Шаблій пише: «Викладання припало до душі В. Кубійовичу, адже він мав достатньо часу для наукової роботи, в якій обирає своїм фахом не географію взагалі, а географію людини в широкому (географія населення, економічна географія, географія культури, релігії та ін.) та вузькому (географія поселення і розселення) розумінні терміна – спочатку Карпат, а з часом західноукраїнських земель і України загалом»[42]. Мандрівки, камеральний аналіз зібраних матеріалів, систематизація результатів у вигляді статистичних таблиць, діаграм, карт, написання текстів звітів, статей молодий учений поєднує з участю в авторитетних загальнопольських та міжнародних конференціях. Загалом період 1929–1939 рр. (фактично від початку викладання в Ягеллонському університеті до Другої світової війни) виявився найпродуктивнішим для В. Кубійовича як ученого: він активно входить у європейське наукове середовище, ґрунтовно вивчає антропогеографію Карпатського регіону, постійно розширює тематику та проблематику пошуків. Побачили світ дві його найвідоміші праці: «Атлас України і сумежних країв» (1937) та «Географія України і сумежних земель» (1938), які стали підсумковими в науково-дослідницькій діяльності В. Кубійовича та фактично завершували період становлення географічного українознавства. Набуває і перший енциклопедичний досвід: на запрошення головного редактора «Української Загальної енциклопедії» І. Раковського уклав енциклопедичну статтю – огляд «Антропогеографія й демографія» (т. 3), вдало поєднавши науковість довідкових матеріалів та популярність викладу.

Наприкінці 1920-х рр. В. Кубійович долучається до діяльності Наукового товариства імені Шевченка – спочатку як учасник окремих наукових заходів (конгресів і конференцій), пізніше як його член (1930) і дійсний член (1932) математично-природописно-лікарської секції. Співпраця з цим потужним й авторитетним науковим осередком сприяла не лише зміцненню контактів з відомими українськими географами та етногра-

---

[42] Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. С. 41.

фами того часу (Ю. Полянським, Я. Пастернаком, О. Степанів-Дашкевич – саме вона залучила талановитого вченого до НТШ), а й активізації досліджень географічної комісії, що цілком слушно пов'язують із діяльністю В. Кубійовича та вважають його основною заслугою.

Хоча станом на 1939 р. В. Кубійович уже був відомим в Європі вченим, шанованим й авторитетним науковцем, автором цінних антропогеографічних публікацій та розробником унікальних карт, його з політичних міркувань усунуто з посади доцента Ягеллонського університету і звільнено. Польську владу не влаштовував зміст статистичних матеріалів дослідника, які мали яскраву українознавчу спрямованість і вирізнялись неупередженістю; хвилювало й те, що Польща не мала жодної географічної карти, яка би зрівнялася з картою України та суміжних регіонів, що її створив В. Кубійович. Додамо також, що університетська спільнота з пересторогою поставилася до активних контактів ученого з німецькими географами та до його участі в наукових заходах на теренах Німеччини, де зміцнювали свою владу нацисти.

Початок Другої світової війни кардинально змінив життя В. Кубійовича: наукові плани відійшли на задній план (хоча вчений не полишав географічної праці навіть у найскладніші періоди, за вкрай несприятливих обставин), сенсом стала суспільно-політична та громадська діяльність на чолі Українського Центрального Комітету – єдиної під час війни суспільно-громадської установи для українців, що мешкали на територіях Генеральної Губернії (тобто на окупованих нацистами землях Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Надсяння, а згодом – Галичини), яку визнала німецька влада. В. Кубійович писав: «Було багато об'єктивних моментів, що спричинили виставлення моєї кандидатури. Серед суперечок між табором націоналістів і ненаціоналістів було зручно висунути на головне місце непартійну людину, але з відомим прізвищем науковця, автохтона, який знав відносини на цих українських окраїнах... і перебував багато років у Кракові, тодішньому осередку української еміграції... Я не мав досвіду ні у громадсько-організаційній, ні в політичній, ні в адміністративній роботі, надто мало знав людей і українські відносини та був свідомий, що на неозначений час треба буде відійти від науки... Визнаю, що я не оцінював повністю всіх труднощів моєї роботи і того, що я потрапив у колеса машини, з якої мені вискочити вже не було змоги»[43].

Для В. Кубійовича праця на чолі Українського Центрального Комітету стала справжнім випробуванням, яке він витримав з честю. Кабінетний учений, професор престижного Ягеллонського університету, науко-

---

[43] Кубійович В. М. Мені 85. Мюнхен : Молоде життя, 1985. С. 89.

вець – усе це в минулому, а зараз, під час війни,– організатор суспільної опіки (над хворими, дітьми, неповносправними, військовополоненими – усіма тими верствами українського населення, для яких випробування війною, голодом, відсутністю житла були надмірними), шкільництва (відкриття нових українських шкіл, забезпечення їх кваліфікованими педагогічними кадрами, підручниками та приладдям), ініціатор відновлення діяльності «Просвіт», налагодження роботи театрів, музеїв, інших закладів культури, а ще – видавничої справи (передусім створення Українського видавництва – спочатку в Кракові, пізніше – у Львові та розробка його програми), журналістики (зокрема, випуск україномовної газети «Краківські вісті»), науки (так, у 1941 р. планували започаткувати Інститут українознавства, замість знищеного більшовицькою владою Наукового товариства імені Шевченка утворити Інститут ім. Шевченка – нереалізовані, однак вкрай амбітні наміри). Загалом в умовах війни і занепаду польської держави діяльність Українського Центрального комітету та його очільника В. Кубійовича можна вважати продовженням боротьби українства за свої законні права, передовсім національні та культурні.

Найбільш суперечливою і контроверсійною є участь В. Кубійовича у створенні численного українського військового з’єднання – добровольчої дивізії «Галичина», яку він вважав «зародком справжньої армії». Трагічні події 1944 р. (поразка дивізійників під Бродами й відступ за межі України), подальший хід військових та історичних подій засвідчили, що спроби формування українських збройних утворень на той час були марними.

У квітні 1945 р. УЦК припинив свою діяльність. Для В. Кубійовича настав період еміграції – спочатку до Баварії (Німеччина), а з 1951 р. і до кінця життя – до містечка Сарсель, поблизу Парижа (Франція). Учений відходить від активної громадсько-політичної роботи (хоча й отримав низку пропозицій щодо політичної кар’єри) та повертається до свого основного покликання – наукової праці, організації української науки в діаспорі, але вже на вищому, загальноєвропейському рівні. Він докладає чимало зусиль для відновлення у 1947 р. діяльності Наукового товариства імені Шевченка. Обійнявши посаду генерального секретаря, а згодом, з 1952 р. – голови цього осередку, очолював його до останніх днів життя. Цей складний і тривалий період цілком слушно можна назвати «енциклопедичним», адже пріоритетом для В. Кубійовича стала підготовка та видання «Енциклопедії українознавства» – унікальної довідкової праці, яка об’єднала науковців української діаспори та засвідчила світові високий рівень українознавства в усіх без винятку галузях знань і напрямах досліджень.

До втілення масштабного видавничого проекту («Енциклопедію українознавства» слушно вважають чи не найбільшим досягненням україн-

ської науки в діаспорі) В. Кубійович готувався упродовж тривалого часу, беручи активну участь як редактор в організації та опрацюванні різноманітних видань (переважно наукових, а також низки періодичних), керуючи діяльністю відомих українських видавництв (зокрема, у 1930–1940-х рр.).

Початком редакційної та видавничої праці вченого, вочевидь, слід вважати створення Українського видавництва. Воно підпорядковувалось Українському Центральному комітету, що на той час керував усіма ділянками українського життя, зокрема й видавничою справою. Українське видавництво, яке мало монополію на видання книжок і періодики українською мовою, було засноване в грудні 1939 р., коли В. Кубійович отримав дозвіл влади на його відкриття. Через два тижні після заснування побачило світ перше число тижневика «Краківські вісті», який розповсюджувався переважно у Кракові та Відні. В. Кубійович згадував про цю подію: «Зустрічав я людей, які пригортали до грудей та цілували «Краківські вісті», а сльози з очей котилися, як у дітей... Це була туга за друкованим словом у рідній мові, яка довгий час гнітила душу. Впевнений, що то був доказ, що минув і ніколи не вернеться той час, коли ми мали жити без рідної книжки і часопису»[44]. Восени 1941 р. В. Кубійович відкрив у Львові філію Українського видавництва, яка випускала у світ часописи для різних верств українських читачів, наукові праці українознавчого змісту, художні твори класиків літератури та сучасних українських письменників, а також навчальні видання – підручники й посібники.

Українське видавництво працювало у складний, переломний момент нашої історії. Завдяки цілеспрямованій редакційній політиці його керівника, в умовах німецької окупації українське населення отримувало періодичні видання, учні шкіл мали змогу навчатися за українськими підручниками. Цей період засвідчив уміння В. Кубійовича втілювати передусім ті проекти, які мали на меті зберегти національне книговидання навіть за найнесприятливіших обставин, об'єднати навколо спільної ідеї найкращі наукові та літературні сили. Зрештою, саме тоді чітко визначився основний напрям видавничої діяльності вченого – Україна, її минуле та сучасне.

Як ми вже наголошували, найважливішим складником наукової і видавничої діяльності В. Кубійовича стала праця в НТШ. Перебуваючи після завершення Другої світової війни на еміграції в Мюнхені, учений вважав пріоритетним створити осередок, який об'єднав би українських

[44] Кубійович В. М. Мені 85. Мюнхен : Молоде життя, 1985. С. 103.

науковців, що з тих чи тих причин опинилися за межами України. Вибір припав на НТШ, оскільки, на думку В. Кубійовича, «1) НТШ має добрі наукові традиції, воно – найстаріша українська наукова установа; 2) його наукова діяльність широко відома не лише в Україні, але й за кордоном; багато зарубіжних учених є його дійсними членами, що підносить міжнародний авторитет Товариства; 3) в еміграції перебувають багато членів, більшість Відділу, в т. ч. і його останній голова (у Львові)»[45]. Головою відновленого 1947 р. НТШ обрано І. Раковського, який продовжив свою діяльність, перервану 1939 р., секретарем – В. Кубійовича, на той час професора Українського Вільного університету.

Фактично з перших днів товариство поновило друкування таких збірників, як «Записки НТШ», «Хроніка НТШ», «Журнал українознавства», «Сьогочасне й минуле», а також започаткувало випуск видання «Proccedings», де вміщували короткий зміст доповідей, виголошених дослідниками на засіданнях секцій і комісій. За два роки по відновленню діяльності НТШ (1948–1949) опубліковано майже 87 друкованих аркушів наукових праць, передусім українознавчого змісту. В. Кубійович тоді ґрунтовно опрацьовував історію НТШ. Результати дослідження вченого стали основою двох його книг: «Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1948)» та «Наукове товариство ім. Шевченка (1939–1952 рр.)». Ці видання переконливо засвідчили готовність В. Кубійовича до втілення масштабних видавничих проектів.

Зміцнення становища НТШ (а саме на 1950-ті рр. припадають його найбільш помітні наукові та видавничі здобутки) поставило на чільне місце проблему створення колективних праць. У 1952 р. В. Кубійович очолив осередок, а також дві його наукові інституції – Інститут Енциклопедії українознавства та Інститут національних дослідів. Учений так сформулював основний напрям діяльності осередку: «Опираючись на довголітні традиції своєї наукової діяльності, НТШ нині ставить своїм головним завданням на еміграції опрацювання проблем, які найбільше актуальні в тій великій боротьбі за власну державність, що її проводить далі все українство. Виконуючи велику й важливу працю збереження, ширення, піднесення української науки, НТШ, що налічувало серед своїх членів Михайла Грушевського, Івана Франка, митрополита Андрея Шептицького, завжди знаходило сили й можливості для праці в підтримці з боку всіх свідомих українців без різниці віри й походження»[46].

---

[45] Кубійович В. Наукові праці / Упорядкув. і вступна ст. О. Шаблія. Париж; Львів, 1991–1996. Т. 1. С. 141.

[46] Там само. С. 52–53.

Складні умови еміграції, в яких доводилося працювати українським дослідникам, зокрема, фінансова скрута й обмеженість кола науковців, не дали змоги в повному обсязі реалізувати всі плани, передусім видавничі. Так, у 1950–1952 рр. не видрукувано жоден із випусків «Записок НТШ», а також майже завершений збірник «Наші втрати» (він містив біографічні відомості про репресованих сталінським і нацистським режимами українських учених). Припинилася й підготовка праці «Україна під Совєтами». В. Кубійович зауважував, що «не всі члени редколегії справилися зі своїми завданнями і ми не мали змоги відредагувати збірник»[47]. Однак зібрані дослідниками фактичні відомості прислужилися при виданні низки інших наукових українознавчих праць, насамперед ЕУ.

Діяльність В. Кубійовича в Науковому товаристві імені Шевченка була багатогранною. Як ініціатор його відновлення, учений доклав значних зусиль, щоб належним чином налагодити науково-дослідницьку роботу та публікацію її результатів. Фактично жодне тогочасне видання НТШ не обійшлося без його активної участі: він збирав матеріали до колективних збірників, упорядковував їх, редагував. Саме тоді В. Кубійович усвідомив, що історична ситуація вимагає від видавця чіткої громадянської позиції, спрямованої на служіння своєму народові та Україні.

Головним видавничим проектом відновленого НТШ стало створення «Енциклопедії українознавства» – фундаментальної науково-довідкової праці, що «давала б суцільний, ясний, по змозі докладний образ території, людності, культури й господарства українських земель від найдавніших часів по сьогодні на основі повного перевіреного матеріалу і з застосуванням найновіших здобутків науки»[48]. Проект майбутнього довідника вперше обговорено 1948 р. на з'їзді НТШ та засіданні редакційної колегії, очолюваної В. Кубійовичем. Тоді ж вирішено, що ЕУ міститиме лише українознавчий матеріал і поділятиметься на два томи: перший – загальний, другий – гасловий. А. Жуковський пише: «Будучи практичною людиною, до того надзвичайно працьовитою, з великим науковим баґажем і немалими перспективами для наукової праці, все ж таки після Другої світової війни В. Кубійович вибрав не шлях особистої наукової кар'єри, а повний несподіванок, труднощів і постійних ударів шлях ЕУ. В цьому й вся тайна Кубійовича як науковця і громадянина, за це його

---

[47] Кубійович В. Наукові праці / Упорядкув. і вступна ст. О. Шаблія. Париж; Львів, 1991–1996. Т. 1. С. 675.

[48] Там само. С. 642.

полюбила громада й допомогла реалізувати його пляни»[49]. Дещо пізніше планували випустити цю енциклопедію англійською мовою, а ще укласти й видрукувати «Енциклопедію української діаспори».

Принципово важливим став вибір головного редактора нової енциклопедії. В. Кубійович запропонував цю посаду З. Кузелі – видатному українському вченому, добре обізнаному в багатьох ділянках українознавства, що мав також певний видавничий і редакторський досвід. Проте існувала причина, на перший погляд, не суттєва, але вона загальмувала процес створення енциклопедії: поважний вік З. Кузелі. Після його смерті 1952 р., розуміючи важливість завдання, В. Кубійович без вагань перебрав на себе обов'язки головного редактора.

Для В. Кубійовича це був не перший енциклопедичний досвід. Попередницею ЕУ була УЗЕ, у виданні якої, як ми вже згадували, науковець також брав участь. Зокрема, в енциклопедії вміщено його карти про етнічний склад населення і розміщення українців, ґрунтовну статтю «Антропогеографія і демографія» (т. 3).

На початках В. Кубійович долучився до опрацювання ЕУ як організатор. Він зумів згуртувати великий колектив авторів енциклопедії, які перебували в різних країнах світу (понад 100 науковців). До прикладу, це були О. Оглоблин, Ю. Шевельов, В. Маркусь, В. Голубничий, І. Лисяк-Рудницький, Б. Кравців, А. Жуковський, І. Борщак, О. Шульгін. Ця плеяда визначних українських науковців взяла участь у написанні й редагуванні матеріалів ЕУ саме завдяки організаторським здібностям В. Кубійовича.

І справді, безпосередньо причетні до проекту ЕУ науковці відзначали передусім його талант об'єднувати навколо спільної ідеї найкращі сили української науки в діаспорі. О. Шаблій пише: «Володимир Кубійович як організатор формальних і неформальних колективів добирав кадри, виходячи не з особистих симпатій чи антипатій, а лише з їх (виконавців) здатностей задовольняти певний інтерес. Усі свої зусилля після 1950 р. він підпорядкував одному інтересу – виданню Енциклопедії Українознавства. І якщо конкретна людина мала високу репутацію вченого, але виявляла малий інтерес до участі у праці над енциклопедією, В. Кубійович мало нею цікавився. Вона просто для нього не існувала»[50]. Соратник видатного енциклопедиста, його наступник у роботі над «Енциклопедією українознавства» А. Жуковський також наголошував на вмінні В. Кубі-

[49] Жуковський А. «Енциклопедія українознавства». Енциклопедичний вісник України. 2009. № 1. С. 15.

[50] Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. С. 539.

йовича згуртувати колектив, залучити до видавничої діяльності найкращих: «Успіхами В. Кубійович завдячує не тільки своїй працьовитості, а й умінню добирати співробітників. Без їхньої відданої допомоги не можна було здійснити такий колосальний проект, яким була Енциклопедія Українознавства. Майстерність В. Кубійовича полягала в тому, що довкола цього проекту він зумів згуртувати людей різного психологічного, фахового, інтелектуального покрою і всіх поставити до праці над виконанням завдань, відповідних до їхніх якостей»[51].

Натомість В. Кубійович доволі критично оцінював свої організаторські здібності: «Тому що конкретна робота над «Енциклопедією українознавства» не посувалась вперед, я мусів навесні 1948 р. стати одним з двох її головних редакторів і взяти на себе більшість організаційної і редакційної роботи. Зробив я це дуже невдало, бо нові обов'язки забирали багато часу. Я мав також застереження, чи зможу бути добрим редактором, бо не мав широкого знання з різних ділянок українознавства і не мав редакційного досвіду; натомість був добрим організатором, був працездатним і завзятим»[52].

Успішній праці над ЕУ сприяв той факт, що більшість українських науковців проживали в Баварії. В. Кубійович, як головний редактор, висловлював власну думку переважно з тих питань, які мали принциповий характер. Зокрема, він вважав, що матеріали першої частини ЕУ мають охоплювати всю етнічну територію України, включно з місцевостями, розташованими за межами УРСР. Основну увагу вчений планував приділити історії, етнографії, фізичній географії, народному господарству, тобто тим наукам, які упереджено викладено у довідниках, виданих в СРСР. Великим здобутком першої частини енциклопедії В. Кубійович вважав висвітлення історичних подій після Першої світової війни, на той час мало досліджених українською історіографією.

А. Жуковський наголошував, що «ініціатором редакції і екіпи авторів ЕУ був В. Кубійович. Він також подбав разом з Управою НТШ і своїх співробітників з попередніх періодів його діяльности про фінансову базу для енциклопедії. Попередня наукова й громадсько-суспільна праця привчили В. Кубійовича до системи, існування інституції, сталого апарату, бюра»[53]. Учений особисто був фундатором не однієї організації, їх ліде-

---

[51] Цит. за: Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. С. 599.

[52] Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. С. 503.

[53] Жуковський А. Діяльність Інституту Енциклопедії Українознавства при НТШ. Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. Львів, 1992. С. 17.

ром (згадаймо, приміром, Український Центральний Комітет, НТШ в Європі та ін.). Незаперечно як в науковому, так і в громадському аспекті належав до тих діячів, які підпорядковували все своє життя чітко визначеній меті.

Зауважимо, що В. Кубійович часто ставив мету, розраховану на тривалий період,– і енциклопедична діяльність це підтверджує. Спочатку підготовлено й видано систематичну частину ЕУ-1, далі – абеткову ЕУ-2, згодом – АЕУ-1 і АЕУ-2. У досягненні мети вчений був не лише організатором, а й виконавцем численних завдань – від розробки плану енциклопедії, визначення її тематико-типологічних характеристик і до написання низки статей, підготовки карт, редагування матеріалів інших авторів, а ще – збору коштів для втілення всього замисленого. Зрештою, саме подвижницька праця В. Кубійовича на всіх етапах підготовки та видання ЕУ стала запорукою високого наукового та редакційно-методичного рівня цього довідника.

Робота над першою частиною ЕУ-1 супроводжувалася труднощами. У міру того як нагромаджувалися матеріали, В. Кубійович переконувався: українознавство в еміграції зібрало й систематизувало стільки цінної інформації, яка досі не була висвітлена, що запланований обсяг (спочатку планували створити однотомне видання, щось на зразок підручника з українознавства) є недостатнім. Отже, замість одного тому видрукувано три, які в систематизованому порядку подавали низку ґрунтовних наукових статей з українознавства (від «Фізичної географії і природи» до «Бібліотечної справи, архівів, музеїв»). Довелося, однак, відмовитися від покажчиків, обмежившись змістом, а деякі розділи (наприклад, «Українці за межами України», «Нумізматика, геральдика, філателія») перенесено до другої частини енциклопедії. Карти й діаграми до видання В. Кубійович опрацьовував особисто.

Науковець усвідомлював, що перша частина енциклопедії хоча й була на той час найліпшим довідником з усіх галузей українського національного життя, все ж трохи застаріла, оскільки віддзеркалювала стан відомостей переважно кінця 1940-х рр. (це, зокрема, стосувалося статистичних даних про населення, народне господарство). Тому вже на початку 1950-х рр. В. Кубійович ініціював підготовку другої частини енциклопедії. Як він зазначав, ця частина «об'єднує і поширює відомості з першої частини, характеризуючи предмет статті з різних поглядів. Так, наприклад, у статті «Міста» вміщено інформацію про міста України з географічного, історичного, правничого, економічного і культурного поглядів»[54].

---

[54] Кубійович В. Наукові праці / Упорядкув. і вступна ст. О. Шаблія. Париж; Львів, 1991–1996. Т. 1. С. 503.

Безперечно, у сфері наукових зацікавлень В. Кубійовича були питання географії, історії, економіки, геології. Він писав: «Моя праця – це праця в ділянках, в яких я запрацьований, в яких маю велику рутину; це праця над обома енциклопедіями»[55] (йдеться про ЕУ-2 та АЕУ-2, перший том якої на той час побачив світ). Учений був автором ґрунтовних оглядових статей до таких розділів ЕУ-2, як «Народне господарство», «Освіта», «Наука», «Країни», «Оселі». «Як і всюди, так і в «Енциклопедії українознавства» існував феномен професійної деформації, дехто перебільшуючи, пробував навіть казати, що це географічна енциклопедія»,– згадує І. Кошелівець[56].

Складна, синтетична стаття «Місто» в четвертому томі стала своєрідним підсумком двомісячної напруженої наукової праці вченого (співавтори В. Голубничий, Б. Кравців, О. Оглоблин). Він наголошував: «Найприємніше і найлегше писати гасла з географії (є їх уже добра тисяча, серед них пара десятків більших статей, з яких можна би зліпити нове видання географії України)», а «найнеприємніше пригадувати і прохати співробітників прислати їхні гасла»[57]. Відомо, що «В. Кубійович дуже злостився, коли автори не надавали своїх статей у передбачені терміни, часто не враховуючи, що пошта може припізнитися або що автори мають і свої заняття, крім енциклопедичних»[58]. Вимогливий, безкомпромісний, він, за спогадами І. Кошелівця, «ділив людей на дві категорії: тих, що можуть щось робити для енциклопедії, й інших – тих, що не можуть. Зосереджений на одному, він, безоглядний до самого себе, вимагає й від інших часто неможливого, забуваючи, що ті, інші, мають своє життя і для них Кубійовичева енциклопедія – лише добровільне додаткове навантаження»[59].

На відміну від першої частини ЕУ, другу готували до друку й видавали значно повільніше. На початках створено картотеку назв статей (загальна кількість сягнула 20 тис.) – одночасно за алфавітом і тематикою. Використовували підготовчі матеріали українознавчих розділів інших довідкових видань, зокрема, УЗЕ, ЕУ-1, а також праці видатних учених,

---

[55] З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» / за ред. М. Железняка. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. С. 213.

[56] Цит. за: Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. С. 598.

[57] Кубійович В. М. Мені 85. Мюнхен : Молоде життя, 1985. С. 128.

[58] Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. С. 596.

[59] Цит. за: Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. С. 611–612.

відомості часописів, що виходили в світ у міжвоєнний період, публікації в газетах (наприклад, у «Краківських вістях»). Після цього В. Кубійович визначав граничні обсяги матеріалів. Попередня копітка праця тривала майже два роки й вимагала від головного редактора неабияких організаційних зусиль, ґрунтовних знань із різних галузей українознавства, відповідальності, а ще – рішучості й акуратності. А. Жуковський писав: «В чому секрет успіху В. Кубійовича на відтинку ЕУ? Про систематичність у роботі і працьовитість уже було згадано. Усім працівникам Сарселю добре відомі коробки, з якими головний редактор не розстається, в яких поскладаний за певною системою каталог гасел з сирим матеріялом, зібраний за ділянками, розділами, підрозділами, періодами й територіальними одиницями. Цю систему розробив В. Кубійович і без неї немислима праця над ЕУ»[60]. Майже весь день (нагадаємо, що працював Кубійович по 10–11 годин) учений проводив у своєму «енциклопедичному» кабінеті, заваленому найнеобхіднішими довідниками, насамперед енциклопедіями: Брокгауз – Ефрон, два видання БСЭ, два видання УРЕ і УРЕС, польські, білоруські, словацькі, хорватські енциклопедії. Вочевидь, без урахування досвіду попередників та опертя на сучасні здобутки європейської енциклопедистики В. Кубійович не уявляв підготовки такого складного видання.

Суттєво іншим був також підготовчий етап: якщо в ЕУ-1 статей (правильніше – розділів) було набагато менше й вони не вимагали значної редакторської праці, то в другій частині, за словами В. Кубійовича, «треба було масово фабрикувати статті в редакційному бюро, а тільки більші замовляти в авторів. Менші статті, які писали члени редакційної колегії, посилалися окремим авторам-фахівцям на рецензію, потім після одержання їх від рецензентів ці статті віддавалися до друку»[61].

Така робота тривала у надзвичайно складній з організаційного та фінансового боку ситуації: В. Кубійович, як головний редактор, писав численні листи авторам і рецензентам, просив їх переглянути матеріали, прорецензувати, виправити помилки або ж укласти нові статті з тієї чи тієї теми. Учений докладав значних зусиль, щоб у текстах статей, розроблених для ЕУ, не було помилок – ні фактичних, ні граматичних чи друкарських. Порівняно невелика редакційна група опрацьовувала матеріали, вносила виправлення, здійснювала технічну підготовку і коректуру. Організатором роботи видавничого колективу, його незмінним

---

[60] Жуковський А. Діяльність Інституту Енциклопедії Українознавства при НТШ. Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. Львів, 1992. С. 18.

[61] Кубійович В. М. Мені 85. Мюнхен : Молоде життя, 1985. С. 131.

керівником був В. Кубійович, що не шкодував свого досвіду, знань, таланту для створення ЕУ – головної праці свого життя, яка, за його ж словами, «справді висмоктує мій час, сили та енергію»[62].

Довкола видання згуртувались найкращі наукові сили. М. Глобенко готував статті з літератури, мови, стилістично опрацьовував матеріали інших авторів, О. Оглоблин укладав довідки з історіографії, козацько-гетьманської доби, генеалогії, Ю. Шевельов був автором принципових за змістом оглядів, довіреним консультантом у справах редакції, І. Кошелівець очолював редакцію літературознавства, разом з А. Фіголем відповідав за коректуру і друк (саме йому В. Кубійович довіряв редагування власних статей). А ще Н. Полонська-Василенко, В. Янів, О. Шульгін, Б. Кравців, В. Маркусь, В. Голубничий (відомий у діаспорі совєтолог і економіст), І. Тесля, Ю. Луцький та багато інших.

І все ж основний тягар опрацювання енциклопедичних матеріалівліг на плечі В. Кубійовича. Його ставлення до ЕУ було «таким, як до рідної, виколисаної дитини». За спогадами А. Жуковського, «коли появився перший том АЕУ-2, Кубійович радів, погладжував корінець книги і тихо говорив: «Моя дитина»[63]. Учений не цурався будь-якої роботи: листувався з авторами, читав нескінченні коректури, багато перекладав і редагував. Упродовж усього часу підготовки та видання енциклопедії головний редактор був у центрі всіх наукових і видавничих проблем редакційного колективу, вмів принципово оцінити внесок співробітників, знайти порозуміння навіть у найскладніших ситуаціях. А. Жуковський згадував: «У своїй праці головний редактор вимогливий в першу чергу до себе самого. Останнім часом, коли йдемо до лікаря, він часто жаліється, що тепер працює тільки 8 годин денно, тоді коли раніше він працював по 10–12 і більше годин, 7 днів у тиждень, не визнавав відпочинку навіть у відпустках. Працьовитість була відзнакою цілого його життя. Будучи вимогливим до себе, Кубійович ставив високі вимоги й до своїх співробітників. Не завжди й не кожний може видержати ритм посиленої праці, і тому багато кандидатів після короткого стажу покидають Сарсель. Але строгі вимоги відносяться не тільки до сарсельців, а й до авторів, співробітників ЕУ.

І тут приходимо чи не до найважнішої прикмети Володимира Михайловича,– так він любить, щоб його називали. Йдеться про хист і вміння вибирати своїх співробітників. А тому, що ЕУ – це справа не одиниці,

---

[62] Кубійович В. М. Мені 85. Мюнхен: Молоде життя, 1985. С. 128.

[63] З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» / за ред. М. Железняка. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. С. 215.

а екіпи, він зумів дібрати, пляномірно вдержувати контакт і відповідно оцінювати своїх співробітників, насамперед стовпів Енциклопедії»[64].

В. Маркусь писав про стосунки В. Кубійовича з авторами: «Так само доброзичливо учений приймав, від кого б це не було, добрий продукт праці. Але він був і суворим критиком, і імпульсивно відкидав слабкі, недосконалі результати, іноді ризикуючи погіршенням особистих взаємин з людьми. Постійно мав Кубійович на оці цілість проекту, над яким працював, а не його окремі аспекти, причини чи внески. Тому він не раз мав у своїй редакційній роботі конфлікти і непогодження. Але учений умів також із цього вийти, а наполегливі, досвідчені, терпеливі і дещо загартовані в праці з ним співробітники вміли знаходити компроміси і навчилися розуміти шефа»[65].

У спогадах сучасників В. Кубійович залишився «особистістю, яку запам`ятали на все життя»[66]: виважений, шляхетний, толерантний навіть до відкритого противника, можливо, трохи педантичний (чудова редакторська риса!). Для декого був, на перший погляд, людиною закритою, суворою, адже мало посміхався (принаймні, на фотографіях). Вирізнявся неабиякою витривалістю (згадаймо хоча б його робочий день – 10–11 годин напруженої праці над оригіналами статей, верстками томів, листуванням тощо), послідовністю дій та поглядів (можна сказати, навіть консерватизмом, адже і в науці, і в громадському та особистому житті нове сприймав доволі стримано, дбав про дотримання традицій), раціоналізмом (ніколи не зловживав часом – його виступи, листи, замітки завжди були стислими), почуттям відповідальності, а головне – глибоким усвідомленням обов'язку перед Україною та українським народом.

Попри те, що В. Кубійович народився поза межами етнічної України, у змішаній українсько-польській родині, навчався у польських гімназіях і Ягеллонському університеті, зростав у польському культурному й науковому середовищі, саме йому судилося увійти в українську історію натхненником і видавцем унікальної українознавчої енциклопедії. Справді, В. Кубійович – видатний український учений, багаторічний голова НТШ – майже півстоліття свого життя присвятив енциклопедичній справі, адже вважав своїм громадянським обов'язком здійснити видання

---

[64] Жуковський А. Діяльність Інституту Енциклопедії Українознавства при НТШ. Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. Львів, 1992. С. 19.

[65] Цит. за: Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. С. 567.

[66] Там само. С. 546.

українознавчого довідника, потреба якого для українців, що опинилися за межами України, була незаперечною.

Він зізнавався, що обов'язки редактора «забирали мені стільки часу, що робота в Інституті національних дослідів відійшла на другий плян і практично не було можливості вести особисті наукові дослідження»[67]. Однак саме завдяки самозреченню, беззастережній відданості В. Кубійовича редакторській праці українська нація має не лише вагомі свідчення власної національної ідентичності й високої інтелектуальної культури в галузі енциклопедистики, а й честь пишатися такими особистостями – справжніми титанами дії.

1.3. Концептуальні засади «Української малої енциклопедії» Євгена Онацького

Євгена Онацького називають «призабутим українським енциклопедистом», а його найвідоміша наукова праця «Українська мала енциклопедія» (УМЕ), на жаль, залишається малодослідженою в сучасній Україні.

Натомість життя і творчість Є. Онацького, його творча спадщина ґрунтовно досліджувалися українською діаспорою, яка шанобливо зберігала і перевидавала його твори. З-поміж діаспорних учених слід відзначити праці літературознавця Миколи Мушинки та історика Любомира Винара, в Україні – Т. Демченко, В. Матвієнко, І. Патриляк, В. Рог, С. Білокінь.

Є. Онацький був відомим ученим, журналістом і публіцистом, крім того, належав до активних учасників національно-визвольного руху, зокрема брав участь у подіях Української революції 1917–1921 рр. і Другої світової війни. У зв'язку з цим важливо з'ясувати, наскільки світоглядно-ідеологічні та політичні переконання Є. Онацького віддзеркалені у найголовнішій його праці – «Українській малій енциклопедії».

В Архіві ОУН зберігаються численні документи, листи, видання, які проливають світло не тільки на постать Є. Онацького, а й на світоглядно-ідеологічний контекст, в якому формувалася і реалізувалася ідея написання «Української малої енциклопедії».

У 1929 р., перебуваючи на вимушеній еміграції, Є. Онацький познайомився з полковником Армії УНР Євгеном Коновальцем, який на той час очолював Українську військову організацію і вже став одним із символів збройної боротьби українців за свою державність.

---

[67] Кубійович В. М. Мені 85. Мюнхен : Молоде життя, 1985. С. 252.

Знайомство з Є. Коновальцем швидко переросло в міцну дружбу, яка істотно вплинула на політичні погляди Є. Онацького. Події Української революції, а відтак тріумф і поразка Української Народної Республіки, роздуми про перспективи національно-визвольного руху – це питання, які на той час найбільше хвилювали більшість українців, котрі опинилася на чужині.

Є. Коновалець належав до тих, хто наполягав на продовженні боротьби за самостійність України, проте на якісно інших світоглядних, ідеологічних й організаційних засадах. Він вважав: ідеї соціалізму й інтернаціоналізму, якими переймалися провідні діячі УНР, повністю себе вичерпали, як і дотеперішні форми і методи боротьби за реалізацію української національної ідеї.

Відтак виник намір заснувати підпільну Організацію Українських Націоналістів, котра матиме на меті революційним шляхом здобути незалежність і соборність України.

Є. Онацький не тільки поділяв такі міркування, а й глибоко перейнявся ними. Від Є. Коновальця він отримав запрошення взяти участь у роботі Конгресу українських націоналістів, який відбувся у Відні 1929 р., а згодом став одним із чільних діячів ОУН, яку очолив Євген Коновалець. Перебуваючи в Італії, налагодив тісну співпрацю з офіційними і неофіційними виданнями ОУН, публікуючи в них статті на ідеологічну і зовнішньополітичну тематику.

Про цей період у його житті історик Любомир Винар пише: «Український організований націоналізм у 1920 роках народився як реакція на втрату української державності, що творилася під егідою різних соціалістичних партій. Онацький був співучасником і свідком цих подій і бачив багато помилок різних соціалістичних діячів, різних соціалістичних партій. ОУН він вважав за реальну, політичну силу в новому етапі боротьби за українську державність. Проте Є. Онацький ніколи не був політичним догматиком або партійним доктринером... Євген Онацький був глибоко моральною людиною і заразом політиком-реалістом, який усю свою діяльність розглядав під кутом інтересів і добра української нації»[68].

Оскільки ОУН перебувала на нелегальному становищі, Є. Онацький постійно перебував під прицілом спецслужб різних країн, що ускладнювало його життя, а в 1943 р. призвело до арешту німецькою поліцією у Римі та ув'язнення у тюрмах Берліна та Оранієнбурга. Причиною арешту стало надання іноземним журналістам матеріалів про «варварства німців», які вони чинили в Україні.

---

[68] Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією. (1894–1979) // Український історик. 1980. № 1. С. 4.

У 1947 р., після звільнення із в'язниці, Є. Онацький став мішенню для НКВД. Він пам'ятав про трагічну загибель Є. Коновальця у 1937 р. у Роттердамі від рук московського агента Судоплатова. Щоб уникнути такої долі переїхав до Буенос-Айреса.

Саме з ініціативи Голови ОУН Є. Коновальця у 1932 р. Є. Онацький на сторінках часопису «Новий шлях», який перебував під ідейним впливом ОУН і виходив у Канаді, розпочав публікацію статей на літеру «А» (переважно політичного характеру), які планувалося видати окремою брошурою і використовувати для вишколу української молоді.

У 1954 р. у Буенос-Айресі на сторінках щомісячника «Дзвін» статті з «Нового шляху» передруковувалися під назвою «Мала українська енциклопедія». Згодом з ініціативи голови Братства св. Покрови о. Бориса Арійчука статті з'явилися окремими 120–150-сторінковими книжками і поширювалися мережею українських книгарень та індивідуальною передплатою.

Перше видання УМЕ з'явилося у 1957 р. в Аргентині – й одразу отримало високу оцінку. Автора підтримали такі моральні авторитети того часу, як архієпископ Іван Бучко, голова НТШ у Торонто Євген Вертипорох, літературознавець і бібліограф Володимир Дорошенко, редактор газети «Українське слово» у Парижі Олександр Бойко та багато інших. Відчуваючи підтримку широкого загалу, Є. Онацький у надзвичайно складних обставинах еміграційного життя впродовж наступних десяти років видав 16 книжок «Української малої енциклопедії».

Слід відзначити, що на той час уже існували «Українська загальна енциклопедія» І. Раковського у трьох томах і перша частина «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича.

Однак «Українська мала енциклопедія» посідає особливе місце в українiстиці. Як слушно зауважив Микола Мушинка, один із небагатьох дослідників життя і творчості Є. Онацького, «В УМЕ переважають гасла з виразним національним і християнським світоглядом, зокрема з історії культури. Читаючи їх, так і відчуваєш, що автор – високоерудований вчений, уболіває за знедолений український народ і вірить у його майбутнє у вільній, незалежній і соборній Україні»[69].

На ідейно-художній та науковий зміст УМЕ значний вплив мала заангажованість її автора у діяльність українського національно-визвольного руху, знайомство з його провідними діячами, зокрема Головою

---

[69] Мушинка М. Євген Онацький – призабутий український енциклопедист // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнар. наук. конф., 22–23 жовт. 2013 р., м. Київ / НАН України, Ін-т енциклопед. дослідж., Наук. т-во ім. Шевченка, Міжнарод. асоц. україністів. Київ, 2014. С. 99–104.

ОУН Є. Коновальцем. Світоглядно-ідеологічний контекст, в якому творилася УМЕ, сформований в атмосфері боротьби українського народу за свою національну державність.

Відомий український учений Іван Дзюба назвав «Українську малу енциклопедію» Євгена Онацького «однією з найкращих гуманітарних енциклопедій»[70]. Проте в сучасній Україні перевидано тільки перший том УМЕ (Університетське видавництво «Пульсари», 2016). Постать Є. Онацького вшанована лише в Глухові та Чернігові, де на його честь названо вулиці.

Очевидно, для відновлення пам'яті про Євгена Онацького – одного з найбільших українських вчених і видатного діяча українського національно-визвольного руху зроблено вкрай мало. Його життя і творчість, без сумніву, потребують подальших досліджень, а Українська держава зобов'язана гідно вшанувати пам'ять про нього.

1.4. Микола Бажан – людина високого інтелекту, непохитного авторитету та невичерпної енергії

Становлення і розвиток національного енциклопедичного книговидання другої половини 20 ст. тісно пов'язані з ім'ям Миколи Бажана – самобутнього українського поета, шанованого громадського діяча, академіка АН УРСР, знаного літературознавця, перекладача, інтелектуала, непересічної особистості з високим авторитетом у суспільстві та рідкісною обізнаністю майже в усіх сферах людської діяльності. Поетичний доробок одного з найбільших майстрів слова минулого століття, творця української поезії інтелектуальної напруги не обділений увагою дослідників[71], так само, як і його життєвий шлях[72]. Однак широке визнання Бажана-поета тривалий час перекривало іншу, не менш значущу сторінку його

---

[70] Енциклопедія... одного автора // День 2016. № 96–97. URL: https://day.kyiv.ua/ uk/article/ukrayinci-chytayte/encyklopediya-odnogo-avtora (дата звернення 20.09.2019 р.)

[71] Див., зокрема: Агеєва В. Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. 496 с.; Адельгейм Е. Микола Бажан. Москва : Худ. л-ра, 1970. 183 с.; Голубєва З. Микола Бажан: нарис творчості. Київ : Дніпро, 1984. 208 с.; Костенко Н. В. Поетика Миколи Бажана (1923–1940). Київ : Вища шк., 1971. 148 с.; Костенко Н. В. Поетика Миколи Бажана (1941–1977). Київ : Вища шк., 1978. 215 с.; Творчість Миколи Бажана в контексті сучасного літературно-мистецького процесу. Київ : Знання, 2000. 104 с.

[72] Карбованих слів володар: спогади про Миколу Бажана. Київ : Дніпро, 1988. 517 с.; Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ : Кий, 2004. 380 с.; Майстер карбованого слова. Київ : Рад. письменник, 1964. 247 с.

біографії – 25-річну самовіддану працю на чолі Головної редакції Української енциклопедії[73]. Саме там Микола Платонович – людина дивовижної енергії, справжньої енциклопедичної освіченості, колосальної працездатності, згуртувавши навколо себе однодумців, у складних умовах жорсткої цензури, прискіпливого контролю з боку тоталітарної влади зумів організувати плідну науково-видавничу діяльність потужного енциклопедичного осередку, що забезпечило Україні входження до еліти енциклопедичних країн світу.

Постать М. Бажана викликає нині неоднозначне ставлення. Адже вивчаючи й оцінюючи спадщину діячів минулого, часто користуємося лише однією фарбою (чорною або білою), а ще – навішуємо ярлики (на кшталт «прогресивний» чи «реакційний»). У «прогресивних» зазвичай не помічаємо нічого хибного (маючи на меті «обілити»), у «реакційних» перекреслюємо будь-що позитивне («очорнити» їх легко, адже доба тоталітаризму націлювала насамперед на боротьбу). Однак навряд чи можна заперечити, що культурного діяча треба оцінювати не за тим, чого він не зробив (не зміг зробити з тих чи інших причин або ж не вважав за потрібне, оскільки це суперечило його переконанням), а за його внеском у життя, культуру, поступ свого народу.

Із цих позицій бачимо М. Бажана передусім як творця і керманича енциклопедичного книговидання в Україні, розробника системи національних енциклопедичних видань, до якої ввійшли велика універсальна енциклопедія, низка галузевих, спеціалізованих довідників і фундаментальних науково-довідкових праць, наближених за змістом до енциклопедій. М. Бажан не лише продукував і обстоював ідеї, а й упродовж чверті століття наполегливо працював над їх втіленням. Нині, озираючись на віддалені 1950–1980-ті рр., розмірковуючи над здобутками і нерозв’язаними (переважно з об’єктивних причин) проблемами, можна впевнено говорити про Бажанівську енциклопедичну школу, що її перейшла ціла плеяда діячів української культури, науки, літератури.

М. Бажан прийшов до Головної редакції УРЕ 1958 р., маючи за плечима значний досвід журналістської, видавничої роботи над підготовкою до друку видань української і світової класики, творів молодих письменників, великий авторитет в урядових, наукових, літературних колах, а ще неабиякий життєвий досвід. Зауважмо, що поєднання наукової, літературної та організаційно-громадської діяльності (а саме такою є праця зі створення та видання національної енциклопедії) характерне для видат-

---

[73] Про це див.: Черниш Н. І. Академік Микола Бажан. Редактор. Видавець. Енцилопедист. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2012. 320 с.; Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012, 280 с.

них українських письменників 20 ст. Так, М. Рильський упродовж багатьох років успішно очолював Інститут мистецтвознавства, етнографії і фольклору АН УРСР, П. Тичина проводив значну роботу як міністр освіти України, згодом директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Безперечно, поєднання в одній особі авторитетного громадського діяча, видатного письменника, добре обізнаного з видавничою справою, людини енциклопедичної освіченості та багатогранних інтересів – оптимальний варіант для головного редактора енциклопедії.

М. Бажан починав як журналіст, репортер і літературний співробітник відомих українських часописів. У 1923 р. переїхав з Умані, де минули юнацькі роки, до Києва, який на той час був центром різновекторного літературно-мистецького життя. Працював репортером у найбільшій і найвідомішій київській газеті «Більшовик», де на початках публікував відгуки на події культурного життя, готував до друку численні листи робітничих і селянських кореспондентів. У 1923–1925 рр. він увійшов до колективу громадсько-політичного та літературного журналу «Глобус», на сторінках якого побачили світ чимало його власних футуристичних поезій.

1925 р. М. Бажан переїхав до Харкова, на той час столиці України, де поєднував плідну літературну працю й активну журналістську діяльність. Працював секретарем часопису «Сільськогосподарський пролетар», а згодом новоствореного журналу «Кіно», в якому активно виступав з матеріалами, дотичними до актуальних проблем української кінематографії і тогочасного культурного життя. Відвертість, фахова обізнаність, виваженість оцінок та аналітичних оглядів характеризують його численні публікації у цьому виданні. На кінець 1920-х рр. М. Бажан цілком сформувався як журналіст, опанував майстерність публіциста, став яскравою творчою індивідуальністю.

1930-ті рр. – найдраматичніший період у житті й творчій долі М. Бажана: прес звинувачень у націоналізмі та утиски необ'єктивної літературної критики, неперервні цькування змусили його стати «поетом соціалістичної доби», автором низки нехарактерних для його попередньої творчості поем («Безсмертя: Три повісті про товариша Кірова», «Батьки і сини», «Мати»), що уславлювали тогочасний тоталітарний режим. Не забарились і видавничі пропозиції від влади: М. Бажан очолив редакційну колегію новоствореного літературно-публіцистичного журналу «Радянська Україна» (світ побачили два номери – у квітні–травні 1941 р.). У програмі видання – не лише очікуване «відтворення тієї великої та самовідданої роботи, що її проводять передові люди Радянської країни», а й увага до історичного минулого українського народу, розвитку братніх літератур, співпраця з відомими українськими письменниками, знаними

літературознавцями, авторитетними критиками. М. Бажанові не судилося втілити ці плани через початок воєнних дій у червні 1941 р.

Зрештою, саме активна журналістська та вдумлива редакторська праця у довоєнні роки сприяли формуванню М. Бажана як фахового й обізнаного діяча видавничої справи, якого вирізняли повага до культурної спадщини українського та інших народів, уміння організувати й цілеспрямовано керувати творчим колективом, виразна громадянська позиція.

У 1941–1943 рр. М. Бажан очолював редакційну колегію газети «За Радянську Україну!». Він не лише розробив програму видання (визначив специфіку, систему рубрик, форми подання матеріалів та ін.), а й створив у редакції особливу творчу атмосферу, що сприяла ініціативам кожного працівника. Теми помсти ворогам, загарбникам рідної землі, руйнівникам мирного життя, послідовне й переконливе роз'яснення, що несе фашизм, звернення до кращих зразків національної літературної спадщини – творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, поєднане з публікаціями патріотичних віршів М. Рильського, А. Малишка та й самого М. Бажана, оповідань О. Довженка та ін. – центральні для газети «За Радянську Україну!». Це видання стало важливим джерелом достовірної інформації для населення окупованих територій.

Водночас часопис був школою журналістики і для М. Бажана. Тут він утвердився як редактор, набув уміння розглядати друковане видання як цілісність, обирати оптимальну форму публікацій, враховуючи читацьку адресу, виокремлювати постійні та актуальні теми, залучати культурну спадщину українського народу на шпальти газети. Відшліфовувалось і вміння М. Бажана формувати авторський склад, навчати його, згуртовувати в єдиний колектив, що мало особливе значення для подальшої редакторської роботи.

Від кінця 1940-х рр. М. Бажан, залишивши високу посаду в уряді УРСР (у 1943–1947 рр. він був заступником голови Ради міністрів УРСР у справах культури і науки)[74], почав шукати нові можливості самоствердження у редакційно-видавничій, перекладацькій, літературно-критичній діяльності, яка набула широкого розмаху після розгортання демократичних процесів «хрущовської» відлиги. Фактично до останніх років життя видатного діяча поєднувала з київськими та московськими видавництвами художньої літератури тісна співпраця, що втілилася в укладанні та редагуванні різноманітних збірок і зібрань творів класиків українського (зокрема, І. Франка, Лесі Українки) та світового (наприклад, О. Бараташ-

[74] Див.: Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ : Кий, 2004. 380 с.

вілі, А. Міцкевича, Шолом-Алейхема, Я. Івашкевича) письменства. Спектр його літературних зацікавлень, без перебільшення, був безмежний. Однак при всьому розмаїтті імен їх вибір у М. Бажана ніколи не був випадковим, адже редагування творів класиків завжди тісно перепліталося з його літературно-критичною і перекладацькою працею.

Важливе місце у видавничій діяльності М. Бажана посідає робота над серійними виданнями – «Бібліотекою поета», «Бібліотекою всесвітньої літератури» та «Бібліотекою української літератури». Він брав участь у розробці планів, усталенні науково-методичних засад опрацювання текстів, створенні необхідних супровідних елементів (передусім вступних статей із ґрунтовним аналізом творчості письменників і коментарів).

Видавничий доробок М. Бажана засвідчує поступове формування його рис як наукового редактора, які яскраво виявилися пізніше, під час роботи над УРЕ. Йдеться про прагнення до багатогранного та водночас конкретного відображення творчої особистості в її суперечностях та розвитку, без апологетичних замовчувань, драматичних спрощень і вульгаризації. М. Бажан – видавець, редактор, рецензент творів класики – ставив собі за мету всебічне і взаємозв'язане з національними та світовими процесами висвітлення культурних явищ, що має неоціненне значення для укладання енциклопедичних матеріалів.

Не менш плідно співпрацював М. Бажан із видавництвами сучасної художньої літератури, передусім київськими – «Радянським письменником» та «Дніпром», рецензуючи і готуючи до друку твори молодої генерації українських поетів. Очолюючи впродовж багатьох років Спілку письменників України, він уважно стежив за розвитком літературного процесу, глибоко усвідомлював свою відповідальність за майбутнє національного культурного поступу. Справді, традиція співпраці відомих майстрів слова з молодими обдарованими літераторами, щира підтримка початківців – характерна ознака історії української літератури.

Серед тих, хто був найближчим М. Бажанові,– поети, що ввійшли в українську літературу наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр., молоді, талановиті представники покоління «шістдесятників»: І. Драч, Л. Костенко, Д. Павличко, М. Вінграновський та ін. У відгуках і рецензіях М. Бажана на їхні поетичні збірки виявилася важлива особливість його концепції книги – вимога вмілого її компонування, формування особливої структури, яка б розкривала самобутність автора. Дуже уважно ставився М. Бажан до мови поетичних творів, виступав проти «образних завихрень», суб'єктивістських асоціацій, невиразних епітетів і мовних штампів.

У складних ситуаціях, коли письменникам доводилося переживати несправедливі звинувачення чи навіть огульне цькування (згадаймо

«Собор» О. Гончара), поет не раз рішуче ставав на захист молодих талантів. Його позиція завжди була принциповою і вагомою для української літературної громадськості. Неодноразово, коли з приводу виданої книжки висловлювались протилежні погляди (зокрема, про поему «Маруся Чурай» Л. Костенко), саме думка М. Бажана відігравала вирішальну роль.

Робота М. Бажана як рецензента, редактора збірок поетів-«шістдесятників» мала неоціненне значення для поглиблення його підходів до характеристики окремих явищ, тенденцій чи процесів загалом, що, безперечно, важливо в контексті залучення фактичних відомостей енциклопедії, а також формувала майстерність опрацювання мови і стилю текстів.

На час, коли М. Бажан очолив Головну редакцію УРЕ, він мав уже значний редакційно-видавничий досвід, незаперечний громадський авторитет і повагу українського суспільства, а ще був щиро зацікавлений у втіленні заповітного бажання українського народу, який упродовж багатьох років докладав великих зусиль для створення і видання власної національної енциклопедичної праці. Мрією працювати над українською енциклопедією М. Бажан ділився з дружиною Ніною Володимирівною Лауер-Бажан ще на початку 1940-х рр. Йому не вдалося реалізувати проект у повоєнний період, хоча висока урядова посада надавала певні можливості. Лише позитивні зрушення в усіх сферах життя суспільства, що стали відбуватися після ХХ з'їзду КПРС, та, вірогідно, випуск у Мюнхені «Енциклопедії українознавства» наблизили УРЕ до видавничого втілення.

Не можна не погодитись із думкою, що «одержимість Миколи Бажана проектом української енциклопедії – це намагання зберегти національну пам'ять»[75]. Варте уваги і твердження, що «якраз Микола Бажан один з небагатьох тоді розумів роль механізму знання як механізму владного – механізму контролю, підпорядкування і поневолення. Саме ця сфера й стала лінією його оборони, його амбітним проектом протистояння радянській владі»[76]. І все ж головним було щире бажання прислужитися своєму народові, зреалізувати на практиці проект універсальної енциклопедії, яка б засвідчила світові незаперечні здобутки в українознавстві, що їх досягла нація. Для Миколи Бажана робота над енциклопедією розкривала незрівнянно широкі горизонти, тамувала інтелектуальний голод, оту питомо бажанівську спрагу всепізнання.

---

[75] Агеєва В. Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. С. 312.

[76] Там само. С. 320.

Із попереднього досвіду М. Бажан знав, що успіх спільної справи суттєво залежить від колективу – об'єднання фахівців, зацікавлених редакційною працею, які б мали належний науковий доробок. Працівники УРЕ згадують, що «М. Бажан мав щасливий дар оточувати себе талановитими людьми»[77]. Однак перш ніж зарахувати претендента до колективу, він запрошував його до себе на розмову. «Перед першою зустріччю з головним редактором,– згадують працівники головної редакції УРЕ Р. Заєздний і В. Зуц,– претенденти хвилювалися і навіть ніяковіли. Проте хвилювання швидко зникало, коли Микола Платонович підводився зі свого крісла і привітно говорив: «Моє вам поважання». Крізь скельця окулярів дивилися уважні, трохи втомлені очі. Після декількох ознайомлювальних запитань Микола Платонович просто й захоплено розповідав про те, якою буде УРЕ, про велику честь і разом з цим відповідальність тих, хто створює енциклопедію. При цьому головний редактор виявляв глибоку обізнаність із фаху, який репрезентував співрозмовник. Це, звичайно, справляло на нас велике враження»[78].

Вимогливість, принциповість і водночас доброзичливе ставлення до науковців – членів редакційного колективу допомогли М. Бажанові створити висококваліфіковану, дієздатну видавничу структуру, що за досить короткий проміжок часу змогла забезпечити виконання всіх організаційно-методичних заходів, необхідних для видання української універсальної енциклопедії. Яким би авторитетним і висококваліфікованим не був авторський склад будь-якої енциклопедії, основний тягар відповідальності за науковий рівень її матеріалів, методичну якість видання лягав передусім на видавничий колектив УРЕ. Це основоположне твердження М. Бажан виголошував неодноразово, докладаючи чималих зусиль для організації роботи осередку, обговорення на численних офіційних засіданнях найважливіших для долі видання проблем, формування тісних контактів між науковими редакторами Головної редакції і вченими, культурними та громадськими діячами, що входили до складу редколегій енциклопедичних праць.

В. Костенко згадує як зазвичай відбувалися засідання редколегії першого видання УРЕ: «Не можна не сказати хоч би декілька слів про засідання редакційної колегії УРЕ. Ставилися на обговорення дві-три провідні статті чергового тому. Завідувач редакцією доповідав про співпрацю з авторами, про рецензування статей. Члени редколегії, які читали

---

[77] Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ : Кий, 2004. С. 76.

[78] Там само. С. 192.

ці статті, давали свої пропозиції. Виступи членів Головної редакційної колегії були для нас повчальними. Микола Платонович підбивав підсумки обговорення, пропонував постанови про затвердження цих статей і тому в цілому»[79].

Такі обговорення були справжньою школою для колективу видавців. П. Білецький, член Головної редакційної колегії УРЕ, зазначав: «Засідання редколегії проходили жваво, оскільки кожний учасник був заздалегідь ознайомлений з матеріалами й питаннями, що мали обговорюватись, а виступаючих голова не обмежував регламентом. Уважно вислухавши всіх, Микола Платонович підбивав підсумки. Його напрочуд вишукана манера триматися, непохитна принциповість, залізна логіка, ораторська майстерність щоразу мене захоплювали. Він говорив так, що не можна було не відчути з трепетом душевним і гордістю свою причетність до справи всенародного, державного значення. Він говорив не як головний редактор, керівник певної установи, а як справжній трибун»[80]. Р. Заєздний згадує: «Виробничі наради були короткими. Головний редактор вимагав конкретності, а напруження в потрібні моменти пом’якшувались чудовим бажанівським гумором»[81].

Завдяки виваженій кадровій політиці М. Бажана, його вмінню організувати роботу видавничого колективу, націлити кожного співробітника на загальний результат, зацікавити спільною працею, вдалося налагодити науково-редакційне опрацювання енциклопедичних матеріалів на високому рівні.

З усього розмаїття науково-методичних проблем підготовки довідкових видань М. Бажан ставив на чільне місце створення досконалої і зручної системи посилань. З огляду на це, такі «важливі важелі енциклопедичної справи, як система посилань та лаконічний виклад матеріалу»[82] опинились для видавців на передньому плані. Якнайповніше свої методичні погляди на систему посилань М. Бажан виклав на початку 1970-х рр., під час опрацювання «Шевченківського словника». Тоді після успішного завершення випуску УРЕ та УРЕС у головного редактора склалося чітке уявлення про те, як формувати взаємозв’язки між матеріалами в енциклопедії. Передусім М. Бажан вважав за потрібне «на початку словника

[79] Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 134.

[80] Карбованих слів володар: спогади про Миколу Бажана. Київ : Дніпро, 1988. С. 87.

[81] Там само. С. 217.

[82] Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 138.

вмістити загальну статтю про життя і творчість Т. Шевченка, яка має бути конкретною за змістом, із посиланнями на всі узагальнювальні провідні матеріали. Вона повинна стати своєрідним ключем до «Шевченківського словника». Зберігаючи систему посилань, яка традиційно використовується в енциклопедичних виданнях, ця стаття допоможе читачеві відшукати все, що його цікавить»[83]. Головний редактор неодноразово наголошував, що саме система посилань є «постійною та рішучою битвою за економний і точний виклад думки», а тому працівники видавництва «повинні максимально використовувати систему посилань. Структура посилань від загального до конкретного і навпаки об'єднає всю енциклопедію в єдину систему, сприятиме економії знаків і уникненню повторів»[84].

Цю чітку та принципову позицію М. Бажан обстоював рішуче, навіть усупереч думці авторитетних рецензентів «Шевченківського словника», що радили видавцям і авторам надавати перевагу об'ємним монографічним матеріалам і не рекомендували вміщувати в довіднику доповняльні статті. Свою точку зору головний редактор аргументував так: «Якщо ми будемо вміщувати лише великі статті..., то наше видання буде схоже скоріш за все на якусь тематичну збірку або на окремі монографії, об'єднані під однією обкладинкою. Специфікою ж енциклопедичного видання є саме такий принцип подання матеріалу, при якому одна якась дрібніша стаття переплітається з загальною та доповнює її, а загальна стаття в якомусь певному питанні скеровує читача до статті конкретнішої з цього питання. Таким чином, система посилань повинна об'єднати всі статті – великі і дрібніші – і в «Шевченківському словнику». Вступну статтю про Т. Г. Шевченка потрібно опрацювати після того, як буде підготовлений весь матеріал цього видання. Це має бути диспетчерська стаття»[85].

М. Бажан наполегливо й послідовно впроваджував цей принцип у своїй роботі. Зокрема, в розлогому й аргументованому виступі на засіданні редколегії «Шевченківського словника» він категорично не погоджувався вилучити невеликі за обсягом довідки про біблійних і міфологічних персонажів і обмежитися загальними оглядами на кшталт «Біблія в творчості Т. Г. Шевченка» або «Міфологія в творчості Т. Г. Шевченка», скоротити статті про літературних персонажів із творів інших письменників, яких згадує Кобзар (на чому, власне, також неодноразово

---

[83] Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 138.

[84] Там само. С. 139.

[85] Там само.

наполягали рецензенти). Позиція головного редактора зумовила принципове розв'язання цього питання: «Енциклопедична методика повинна ґрунтуватися як на узагальнюючих статтях, так і на статтях про конкретні факти або осіб, пов'язаних між собою системою посилань, що забезпечує використання і дедуктивного, і індуктивного методу подачі інформації»[86].

Особливе зацікавлення викликає методичний аспект, пов'язаний із формуванням взаємозв'язків між матеріалами, вміщеними в 17-му томі першого видання УРЕ (нагадаємо, тут викладено в певній системі розлогі відомості про Україну), та довідками попередніх томів. М. Бажан назвав 17-й том «детальним енциклопедичним портретом Радянської України»[87], позаяк у ньому вперше здійснено спробу дати всеохопну, багатогранну характеристику України – її природи, населення, розвитку економіки, науки, культури, та особисто керував створенням його плану-проспекту й підготовкою матеріалів. На початках він уважав за доцільне розробити й умістити в цьому томі своєрідний звід усіх посилань та наголошував: «Усі українські діячі мають бути згадані, повинно бути написано, де їх можна знайти в тексті 16 томів»[88]. Однак пізніше погляди головного редактора зазнали принципових змін. Дійшовши висновку, що 17-й том варто розглядати як окреме, цілком самостійне довідкове видання, він поставив перед видавничим колективом завдання внести до тексту цього тому необхідні виправлення, щоб читач, користуючись ним, не мав нагальної потреби звертатися до попередніх томів УРЕ.

Принагідно зазначмо, що методичні проблеми стосовно оптимізації взаємозв'язків між систематичною (перші три томи) й алфавітною частинами (наступні десять томів) «Енциклопедії українознавства» постали і перед В. Кубійовичем. Той своєрідно розв'язав проблему: вмістив у статтях-оглядах алфавітної частини таблиці, що узагальнювали попередньо викладене. Такі таблиці, по-перше, цілком задовольняли інформаційні потреби читачів, зокрема тих, які не користувались систематичною частиною енциклопедії, а, по-друге, давали змогу уникнути дублювання відомостей.

З огляду на стиль керівництва колективом, притаманний М. Бажану, можна впевнено говорити про Бажанівську енциклопедичну школу. Очоливши видавництво, М. Бажан із часом створив у колективі особливу

---

[86] Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 139.

[87] Там само. С. 138.

[88] Там само. С. 140.

творчу атмосферу, де толерантність, повага до автора, доброзичливість нерозривно поєднувалися з вимогливістю, професіоналізмом, відповідальністю за долю видання, стимулювали те дивовижне наукове й творче піднесення, яке супроводжувало нелегку, часом рутинну працю редакторів, коректорів, бібліографів, допоміжних працівників. Ось як згадують співпрацю з Миколою Платоновичем Р. Заєздний і В. Зуц: «Захоплений новою справою, Микола Платонович працював багато, з юнацькою енергією. Ми – його співробітники – думали спочатку, що М. Бажан, дуже зайнятий громадськими справами та літературною творчістю, буде лише заглядати кілька разів на тиждень в Головну редакцію УРЕ, давати «загальні вказівки». Ми глибоко помилялися! Микола Платонович за короткий час розглянув усі тематичні реєстри, доповнив їх низкою термінів і запропонував зняти багато другорядних. Цю роботу він проводив, радячись з завідуючими відповідних редакцій. При цьому було багато дискусій, адже кожному фахівцеві „свої" терміни здавалися найважливішими. Але треба було стояти на позиціях усього видання»[89].

Працездатність М. Бажана вражала. В. Костенко пише: «Він уважно прочитав усі 50 тисяч статей та розглянув понад 10 тисяч ілюстрацій. Причому процентів десять статей (тобто тисяч п'ять) повертав на доробку або для уточнення якогось місця в тексті, а потім знову читав... Щоб уявити, який обсяг роботи він виконав при виданні 17 томів УРЕ, треба взяти такий підрахунок: якщо всю текстову частину видання набрати десятим кеглем та видати книгу у десятиаркушевому обсязі звичайним форматом – це було б 140 томів. І не просто прочитати, а відредагувати, переглянути значну частину гранок і чимало текстів у верстці та ще й всебічно проаналізувати сигнальний примірник – це, я б сказав, міг зробити тільки Микола Платонович Бажан»[90].

За спогадами академіка Л. Новиченка, Микола Бажан «неодмінно читав томи набраних дрібним шрифтом гранок. Коли чоловік, якому вже під сімдесят п'ять, з червоними від напруги очима і катастрофічно підвищеним тиском приходить за свій стіл головного редактора УРЕ і приносить дві тисячі гранок чергового тому, вичитаних ним за три-чотири дні (а перед тим дбайливо правлених ним же в оригіналі), можете не сумніватись: це Бажан»[91].

---

[89] Костенко Н. В. Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. Київ : Кий, 2004. С. 194.

[90] Див.: Черниш Н. Видавничий доробок Миколи Бажана. Львів : ЛА «Піраміда», 2012. С. 143.

[91] Цит. за: Агеєва В. Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. С. 314.

Особистий внесок М. Бажана до створюваних у Головній редакції УРЕ видань, безумовно, неоціненний. Про це свідчать факти, наведені, зокрема, в спогадах П. Білецького про спільну роботу над «Історією українського мистецтва»: «За допомогою М. Бажана Г. Логвин, автор розділу про монументальні розписи, виконані українськими майстрами в Польщі, отримав закордонне відрядження і зміг дослідити ці твори ґрунтовніше, ніж його попередники; за вказівкою М. Бажана перевантажений матеріалами четвертий том був розділений на дві книги; на сторінках усіх томів за його ініціативою з'явилися імена художників, репродукції творів, з тих чи інших причин несправедливо обійдених авторами. Проте, всіляко дбаючи про підвищення наукової якості видання, про його художнє оформлення й поліграфічне виконання, М. Бажан розумів, що досконалість не має меж, тому й вів справу, суворо дотримуючись встановлених термінів»[92].

Під час підготовки матеріалів до «Історії українського мистецтва» головний редактор УРЕ доклав значних зусиль для формування фахового авторського колективу. Водночас зазнав необґрунтованих звинувачень в ідеологічних перекрученнях (тоталітарна влада затаврувала за «український буржуазний націоналізм» низку важливих матеріалів, особливо ті, що дотичні до культурного відродження 1920-х – початку 1930-х рр.). І все ж, попри всі труднощі та перешкоди він досягає максимально можливої за тих суспільно-політичних умов повноти й об'єктивності у висвітленні мистецьких течій і доробку відомих майстрів.

Академік Л. Новиченко охарактеризував «енциклопедичний період» життя М. Бажана так: «Він доклав багато особистих зусиль у здійснення різноманітних заходів, що збагачували і підносили на вищий рівень усе культурне життя республіки. З численних можливих прикладів згадаю лише три, що стосуються вже «енциклопедичного» періоду діяльності М. Бажана: «Історія українського мистецтва» в 6 томах; «Словник художників України»; двотомний «Шевченківський словник» – видання спеціального, а почасти й зовсім оригінального характеру, не всі з них навіть умовно відповідають енциклопедичному профілю (та ж капітальна історія мистецтва), але всі вони підготовлені редакційним колективом УРЕ і душею кожного з них був невтомний, невгамовний Бажан. Була увага й допомога з боку керівних інстанцій, було велике гроно щиро зацікавлених і компетентних авторів не лише з України, а й зі всіх республік Радянського Союзу (в «Шевченківському словнику» особливо!) – їх теж

---

[92] Карбованих слів володар: спогади про Миколу Бажана. Київ : Дніпро, 1988. С. 87.

потрібно було зібрати, об'єднати, заохотити, та всі нитки сходилися в руках немолодого поета, який виявився першокласним організатором наукової праці й видатним ерудитом у різних галузях художньої та загальної культури. Знавці, наприклад, живопису, графіки, скульптури, архітектури, прикладного мистецтва, що брали участь у згаданих виданнях, не раз свідчили, яким авторитетним було слово Головного редактора УРЕ при розгляді навіть найбільш фахових і часом дуже складних проблем: одне – що він таки досконало знає увесь цей мистецький світ, куди його здавна тягли жадібні естетичні інтереси, друге – що вміє знайти місце тому чи іншому художньому фактові у загальносуспільному та культурному процесі, уміє завдяки своєму громадсько-політичному досвіду, філософському кругозору, точному розумінню завдань і вимог сучасності»[93].

М. Жулинський пише: «Бачу Бажана, низько схиленого над столом у редакції УРЕ, зануреного в читання чужих рукописів, гранок, безкінечних версток, небагатослівного, повсякчас заглибленого в цю каторжну працю над виданням енциклопедії, словникової літератури, творів класичної української літератури. Не всі ці видання сьогодні заслуговують на беззастережне схвалення, бо цензура чітко тримала під ідеологічним контролем кожну енциклопедичну статтю, кожну персоналію. Проте ця титанічна праця Миколи Бажана як головного редактора „Української Радянської Енциклопедії" не може не викликати подиву і захоплення»[94].

Як керівник великого редакційного колективу М. Бажан часто виявляв риси, про які мало знали ті, хто не мав дотичності до енциклопедичних справ. О. Бабишкін, що тривалий час очолював редакцію мистецтва Головної редакції УРЕ, згадував: «Щоденно зустрічаючись з Миколою Платоновичем на роботі, розкрив для себе такі його риси, які досі знав мало. Про його вимогливість відомо було і раніше, цим мене не здивувати. Але ось про педагогічний такт, уміння виховувати, навчати свого працівника, прищеплювати любов до обраної роботи я дізнався, уже працюючи в УРЕ. Доводилось і вечорами сидіти над рукописами, продовжувати роботу вдома чи в бібліотеці, звіряти, переглядати останні праці з тої чи іншої царини мистецтва, щоб кожна стаття була опрацьована відповідно до найновіших досягнень науки, до найновішого погляду на митця. І все ж щось пропускав. Микола Плато-

[93] Про Миколу Бажана: Літературно-критичні матеріали, есе. Київ : Рад. письменник, 1984. С. 69.

[94] Жулинський М. Нація. Культура. Література: Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. Київ : Наук. думка, 2010. С. 396.

нович терпляче з'ясовував те, чого я не знав, але робив це так, ніби нагадував мені те, що я призабув. Це була величезна школа, другий університет»[95].

За час роботи М. Бажана в Головній редакції УРЕ влада неодноразово робила приховані, а то й відверті спроби усунути його від енциклопедичної діяльності, створюючи численні штучні труднощі та вигадані проблеми. Не наважуючись відкрито змістити Бажана (нагадаємо – авторитет Миколи Платоновича в українському суспільстві був незаперечний), «доброзичливці» пропонували йому місце директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (після смерті М. Рильського в 1964 р.). М. Бажан рішуче відмовився, адже чітко усвідомлював небезпеку будь-яких кадрових перестановок для Головної редакції УРЕ та подальшої долі українських енциклопедій.

Уже знесилений хворобами, на восьмому десятку життя М. Бажан писав дружині з лікарні, даючи вказівки щодо передавання для перегляду матеріалів УРЕ, що «без енциклопедії не обійтися не через зовнішні обставини, а з внутрішньої потреби»[96]. Згадаймо про ту виразну, суто бажанівську спрагу всепізнання, яка супроводжувала його все життя! В окремих життєвих ситуаціях поетові доводилося навіть поступатися власними творчими задумами задля енциклопедичної праці. Так, у листі до Я. Івашкевича від 30.06.1965 р. він писав: «Починаю велику роботу по виданню шеститомної історії українського мистецтва. Тому у відпустку, видно, не поїду, хоча тільки у відпустці міг би закінчити розпочату поему. А вона вже всередині у мене переношена! Мучить мене. От і терзаюсь протиріччями. І «Мистецтво» видавати треба, і поему кінчати хочеться!»[97]. Вочевидь, ідеться про один із найкращих творів М. Бажана – поему «Чотири оповідання про надію. Варіації на тему Р. М. Рільке», завершену в 1966 р.

Час, що минув після смерті М. Бажана, переконливо засвідчив: в Україні не було і нема досі такого Редактора, який би з таким самозреченням працював на благо української нації, втілюючи в життя її мрію мати власні енциклопедії. Прагнення прислужитися рідному народові, його культурі та прогресу – ось те, що привело М. Бажана до Головної редакції УРЕ та чверть віку (1958–1983) стало сенсом його життя.

---

[95] Карбованих слів володар: спогади про Миколу Бажана. Київ : Дніпро, 1988. С. 187.

[96] Цит. за: Агеєва В. Візерунок на камені: Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета. Львів: Вид-во Старого Лева, 2018. С. 316.

[97] Там само. С. 317.

1.5. Мирослав Попович як автор енциклопедичних видань: пошук смислових мостів у спадщині

Дослідження спадщини Київської інтелектуальної формації філософів другої половини минулого століття належить до актуальних завдань не лише історії української філософії, а й сучасної української гуманітаристики загалом. У колі яскравих постатей української культури місце Мирослава Поповича особливе, а його спадщина багатогранна і відкрита до діалогу.

Актуальними для історико-філософського розмислу передусім мають його висновки, зроблені на прикордонні філософії і методології науки та філософської антропології, потенціал яких він активно застосовував під час осмислення культури й історії філософії у наукових працях та інших жанрах трансляції смислів (есе, нарисах, романі-есе, науково-популярних статтях, текстах до енциклопедій, публічних виступах). Проте виявлення засад, на котрих тримається розуміння М. Поповичем специфіки людського існування, та його методологічних підходів до аналізу української культури й історії 20 ст. буде неповним без врахування корпусу його статей до різноманітних енциклопедичних видань. Актуальність їх осмислення пов'язана з необхідністю увиразнення специфіки розвитку філософського річища в українській енциклопедистиці другої половини 20 – початку 21 ст., без врахування чого годі уявити розуміння особливостей сучасної української культури.

Осмислення ідей і підходів цього філософа й інтелектуала поки що є відкритою сторінкою для історії української філософії і гуманітаристики. Віталій Табачковський у нарисі «Постмарксистська раціональність» супроти «театру соціальних та інших абсурдів», вміщеному в книжці «У пошуках невтраченого часу»[98], присвяченій Київському колу академічних філософів другої половини 20 ст., осмислював ідеї свого колеги і звертав увагу на поєднання у його спадщині культурологізованого раціоналізму та антропологічної поміркованості, на важливість для нього ідеї багатовизначеності «Я» у раціоналізмі. Багатогранність наукових інтересів М. Поповича робить аналіз його доробку справжнім викликом для дослідника. Проте нині вже маємо оригінальні пропозиції перспектив осягнення його ідей у розвідках

[98] Табачковський В. Г. «Постмарксистська раціональність» супроти «театру соціальних та інших абсурдів // У пошуках невтраченого часу. Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників. Київ : ПАРАПАН, 2002. С. 151–164.

П. Йолона[99], Н. Вяткіної[100], В. Козловського[101]. Для визначення орієнтирів розуміння його постаті цінними є публічні виступи науковців, котрі позиціюють себе як його учні, двічі відбулися і щорічні читання, присвячені осмисленню спадщини філософа. Матеріали перших видано окремою збіркою «Філософські діалоги ' 2018 // Бути людиною (пам'яті Мирослава Поповича)»[102], а під час других спектр обговорюваних тем був дуже широким – від місця свободи і відповідальності у філософії М. Поповича (виступи А. Єрмоленка, В. Кебуладзе) і місії інтелектуалів в соціумі (доповіді М. Бойченка, В. Скуратівського) до методологічних пропозицій ученого (виступи Н. Вяткіної, О. Сарапіна) і пошуку ним нових форм філософування (доповіді Н. Хамітова, О. Кожем'якіної, В. Загороднюка). Цікаві спостереження щодо спадщини філософа запропонували С. Пролеєв[103] і А. Єрмоленко[104], на енциклопедичність його ідей і діяльності звертали увагу Є. Андрос[105], О. Лазоренко[106], С. Грабовський[107]. Висловлені колегами, учнями, сучасниками М. Поповича думки щодо розуміння ним місця філософії у культурі мають для нашого дослідження також виняткове значення. Проте огляд існуючих досліджень спадщини вченого засвідчує, що корпус його статей до енциклопедичних видань радянських часів і незалежної України майже не осмислений. Більшість тих, хто аналізує його спадщину, фіксують, що наукові зацікавлення

---

[99] Йолон П. Ф. Лицар істини і моральності // Попович М. В. Біобібліографічний покажчик. Київ, 2010. С. 3–12.

[100] Вяткіна Наталія. Мирослав Попович: філософія свободи // Попович М. В. Філософія свободи. Харків : Фоліо, 2018. С. 6–10.

[101] Козловський В. П. Мирослав Попович про людину в історії: фази розлому // Філософська думка. 2018. № 5. С. 72–80.

[102] Філософські діалоги' 2018. Збірник наукових праць. Випуск 15–16: Бути людиною (пам'яті Мирослава Поповича). Київ, 2018. 248 с.

[103] Пролеєв С. В. Філософія історії, інспірована червоним століттям // Філософські діалоги' 2018. Збірник наукових праць. Випуск 15–16 : Бути людиною (пам'яті Мирослава Поповича). Київ, 2018. С. 182–191.

[104] Єрмоленко А. Філософія дискурсу Мирослава Поповича в контексті провідних тенденцій сучасної філософії // Філософські діалоги' 2018. Випуск 15–16: Бути людиною (пам'яті Мирослава Поповича). Збірник наукових праць. Київ, 2018. С. 7–17.

[105] Андрос Є. Мирослав Попович як взірець творчої самореалізації особистості // Філософські діалоги' 2018. Випуск 15–16: Бути людиною (пам'яті Мирослава Поповича). Збірник наукових праць. Київ, 2018. С. 176–181.

[106] Лазоренко О. Культурологічний наратив Мирослава Поповича та сучасні міждисциплінарні креативні концепції // Філософські діалоги' 2018. Випуск 15–16: Бути людиною (пам'яті Мирослава Поповича). Збірник наукових праць. Київ, 2018. С. 104–117.

[107] Грабовський С. Школа Мирослава Поповича // Там само. С. 18–29.

М. Поповича, особливо на межі століть, були співмірними розвитку не лише української, а й європейської науки та звертають увагу на характерну для нього культуру мислення, без якої годі уявити ефективну роботу автора над статтями до енциклопедичних видань. Для наукової спадщини філософа прикметне і переплетіння у його працях проблематики різних філософських дисциплін, що є прикладом того, як цілісність концептуальних підходів дозволяє авторові виходити на оригінальні пропозиції завдяки продуктивним переходам з одного дисциплінарного простору до іншого. Недарма Н. Вяткіна зазначає: «Міждисциплінарність у Мирослава Поповича – це не просто запозичення, сполучання методів, засобів, даних різних наук. Це те, що Барбара Кассен називає пластикою стосунків між філософією і наукою, філософією й історією»[108].

Виходитимемо з того, що зрозуміти специфіку такої міждисциплінарності без врахування спадщини філософа як автора різноманітних енциклопедій важко, адже в різні десятиліття саме ці невеличкі тексти виконували роль смислових мостів, котрі поєднували різні річища його наукових спрямувань. Вони є прикладами пошуку М. Поповичем нових форм філософування, трансляції філософського знання широкому колу читачів і водночас – успішними спробами увиразнення власних концептуальних підходів і методологічних пропозицій. Усі такі невеличкі тексти співмірні загальному спрямуванню філософа на утвердження нових форм раціоналізму.

Доробок М. Поповича як автора енциклопедичних видань налічує понад півсотні статей з історії філософії, логіки, філософії культури. Протягом півстоліття створення лаконічних і змістовних текстів енциклопедичного характеру було одним із занять філософа, до яких він неминуче повертався. Перші такі статті він написав на початку 1960-х рр. для україномовної «Української радянської енциклопедії»[109] та російськомовної «Философской энциклопедии»[110]. Вони були присвячені історико-філософській проблематиці: логік і методолог науки М. Попович звертався

[108] Вяткіна Наталія. Мирослав Попович : філософія свободи // Попович М. В. Філософія свободи. Харків : Фоліо, 2018. С. 9.

[109] Бергсон Анрі // Українська радянська енциклопедія. Київ, 1960. Т. 1. С. 506; Декарт Рене (співавтор Й. Б. Погребінський) // Українська радянська енциклопедія. Київ, 1961. Т. 4. С. 55–56; Інтуїтивізм // Українська радянська енциклопедія. Київ, 1961. Т. 5. С. 489; Ірраціоналізм // Там само. С. 519; Кроче Бенедетто // Українська радянська енциклопедія. Київ, 1962. Т. 7. С. 434; Логічний позитивізм // Українська радянська енциклопедія. Київ, 1962. Т. 8. С. 243; Марсель Габріель // Там само. С. 511.

[110] Леруа Эдуар // Философская энциклопедия. Москва : Советская энциклопедия, 1964. Т. 3. С. 178. Ле Сенн Рене // Там само. С. 179.

до постатей Анрі Бергсона, Рене Декарта, Бенедетто Кроче, Габріеля Марселя, Рене Ле Сенна, Едуара Леруа. Таке розмаїття є показовим і видає характерний для філософа і пізніше широкий окіл зацікавлень і пошуків як ідей, вектори яких він міг продовжувати, так і думок, що спонукали його до дискусій. Серед перших енциклопедичних статей є і статті про інтуїтивізм, логічний позитивізм, ірраціоналізм. Присутність цих трьох ліній є показовою, адже вони у вигляді «смислових зерен» презентують наукові спрямування, котрі у наступні десятиліття визначатимуть границі у доробку М. Поповича і можливості їх персонального долання. Прикметно, що ці статті є своєрідним балансуванням автора на кордоні ідеологічності, якої вимагав радянський режим від фахового філософа, причому і набір тематики, і спосіб дозування дозволеної критики і критики посутньої, співмірної з науковими орієнтаціями вченого, свідчать про його бажання зберегти суть філософії і філософування із науковим первнем. Подібна тенденція збереглася у майже двох десятках його статей до «Філософського словника» (Київ, 1973), присвячених проблематиці логіки (її історії і сучасності), що для автора стало можливістю уникати надміру ідеологічності, як, наприклад, у текстах про багатозначну логіку або металогіку[111]. У цьому ж виданні з'явилися й енциклопедичні статті, котрі дозволяють простежити, як зароджувалося і формувалося багаторічне зацікавлення Поповича філософією науки (тексти про лінгвістичний аналіз філософії або істину у формалізованих мовах) та філософією культури (тексти про мову та зв'язок мислення і мови[112]). Прикметним є міцний зв'язок усіх статей у виданні з тодішніми науковими інтересами автора та окресленням його місця в контексті розвитку Київської академічної філософії другої половини 20 ст., адже 1970-ті рр. є часом, коли виходять друком не лише важливі у його доробку книжки з логіки і методології науки «Логіка і наукове пізнання»[113] або «Философские вопросы семантики»[114], а й починають регулярно з'являтися роботи, присвячені окресленню горизонту української культури і творчості її діячів (Григорія Сковороди, Лесі Українки), проблематиці соціального пізнання, осмисленню орієнтирів існування людини у світі. Отже, статті М. Поповича до енциклопедій у 1960–1970-ті рр. стають саме смисловими мостами між різ-

---

[111] Багатозначна логіка // Філософський словник. Київ, 1973. С. 35; Металогіка // Там само. С. 285.

[112] Мислення і мова // Там само. С. 292–293.

[113] Попович Мирослав. Логіка і наукове пізнання. Київ : Наук. думка, 1971. 156 с.

[114] Попович Мирослав. Философские вопросы семантики. Київ : Наук. думка, 1975. 299 с.

ними його науковими зацікавленнями, часто демонструють динаміку наукових спрямувань.

В енциклопедичних текстах на межі 1970–1980-х зберігається тенденція поєднання річища історії філософії, методології науки із вкрапленнями філософії культури. Показовими є статті в «Українській радянській енциклопедії» та «Украинской советской энциклопедии», присвячені гіпотезі, знаку, логіці науки і мові науки[115]. Змістовним коментарем до них можуть слугувати слова В. П. Козловського, який, пригадуючи власний досвід слухання лекцій філософа того часу, зазначає: «Попович продемонстрував іншу перспективу навчання, не пов'язану з ідеологічними стереотипами. Вільно, невимушено він підштовхував до вивчення сучасної логіки, теорії систем, семантики, історії науки, лінгвістики, теорії інформації. Попович доводив, що інтелектуальна робота мусить спиратись на досягнення різноманітних наук, і не лише філософських, гуманітарних, а й природничих, математичних, інформаційних»[116].

Особливо прикметним є розгортання окремих тез, намічених ніби ескізно у коротких статтях для енциклопедій 1970-х, у працях М. Поповича другої половини 1980 – 1990-х рр., коли він енциклопедичних статей не писав.

Повернення до цього жанру відбулося у перше десятиліття 21 ст. і в текстах цього часу помітна ретельність філософа в доборі теми і делікатність у ставленні до матеріалу. Так 2002 р. у «Філософському енциклопедичному словнику» виходить його стаття про Миколу Гоголя[117], в якій уповні представлений філософ, якого читачі вже знають із його «Нарисів історії культури України»[118] та роману-есе про Миколу Гоголя[119], а ще – інтелектуал і громадський діяч, відомий публіці своїми влучними коментарями смислового горизонту сьогодення. Саме тоді чітко оформився і філософський орієнтир усіх його наукових практик, який Віталій Табачковський влучно окреслив як «раціоналізм, зорієнтований на принципову

---

[115] Гіпотеза // Українська радянська енциклопедія. Київ, 1979. Т. 3. С. 45; Знак // Там само. Т. 4. С. 283; Гипотеза // Украинская советская энциклопедия. Київ, 1980. Т. 3. С. 42; Логіка науки // Українська радянська енциклопедія. Київ, 1981. Т. 6. С. 212; Мова науки // Українська радянська енциклопедія. Т. 7. Київ, 1982. С. 55; Язык науки // Украинская советская энциклопедия. Київ, 1985. Т. 12. С. 551.

[116] Козловський В. П. Мирослав Попович про людину в історії: фази розлому // Філософська думка. 2018. № 5. С. 73.

[117] Гоголь М. // Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. С. 124–125.

[118] Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.

[119] Попович М. Микола Гоголь: роман-есе. Київ : Молодь, 1989. 208 с.

взаємну відкритість людини і світу»[120]. У тексті про Гоголя прикметним є те, що логік і методолог науки вдається до аналізу культури на рівні образів і концептів, концентрує увагу на проблематиці філософії міста, і, зрештою, виходить на питання філософської антропології, філософії культури, естетики. Стилістика цього лаконічного тексту демонструє прагнення і вміння М. Поповича бути різним у способах донесення своїх тез і заразом зберігати чіткість мислення і виразність висловлювання, не вдаватися ані у патос, ані у надмірну критику, ані в загравання із читачем, який не є науковцем. Одна з найяскравіших характеристик більшості його статей до енциклопедичних видань попередніх десятиліть збережена у 2000-х рр. – це прагнення запросити до діалогу і спонукати до подальшого самостійного пошуку. М. Попович вдало розставляє по текстах ключові висловлювання, котрі мають безліч векторів продовження думки. Проте не менш виразним є і його прагнення у подібних текстах на початку 21 ст. акуратно виходити на засади розуміння людського існування і самореалізації у світі та на завдання філософії у донесенні знання про це до широкого кола зацікавлених осіб. Зокрема, в його енциклопедичних статтях 1970–1980-х окремі ідеї щодо цього присутні лише епізодично, але в текстах 2000-х увиразнюються. (Передусім йдеться про сформульовані у передмові до праці «Бути людиною»[121] дослідницькі спрямування, де філософ наголошує на тому, що останнім часом логіка і філософія науки цікавлять його як органічна частина філософії культури, тобто в кінцевому підсумку філософії людини).

Осмислюючи закономірність написання статей до енциклопедичних видань у науковій спадщині М. Поповича, варто звернути увагу на особливу його позицію у Київському колі академічних філософів, котре можна означити радше не як школу, а як інтелектуальну формацію, що, за словами польської дослідниці Барбари Скарги,[122] включає сукупність форм та істотного змісту мислення у даний період та виявляється ширшою за стиль, є близькою до повсякденного світогляду, проте в жодному разі не дорівнює йому. Під час аналізу текстів представників такої спільноти можна вловити чотири її шари: проблематику разом із способами її розв’язання, категоріально-понятійну базу, конструкції висловлювання та загальний онтологічний горизонт, цінності, виражені і в дорефлексив-

[120] Табачковський В. Г. «Постмарксистська раціональність» супроти «театру соціальних та інших абсурдів // Табачковський В. Г. У пошуках невтраченого часу. Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників. Київ : ПАРАПАН, 2002. С. 163.

[121] Попович М. В. Бути людиною. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 336 с.

[122] Скарга Барбара. Межі історичності. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 224 с.

них прагненнях. Моменти єдності підходів М. Поповича з ідеями Київської інтелектуальної формації філософів численно наявні в його статтях до енциклопедичних видань різних десятиліть, а вдумливий читач може помітити і химерне переплетіння дозволеного і недозволеного у подібних текстах 1960–1970-х, до якого мали вдаватися академічні науковці в часи Радянського Союзу.

За влучним спостереженням Барбари Скарги, інтелектуальна формація проявляє себе як простір, у котрому постають надії, проекти, сумніви, оцінки. Це особливо помітно в статтях М. Поповича до енциклопедичних видань 2000-х рр., адже вони продовжують виконувати функцію смислових мостів між різними річищами наукових зацікавлень автора (філософією і методологією науки, філософією культури і філософським осмисленням історії 20 ст.), і водночас такі тексти є симптоматичними для розвитку Київського кола філософів як інтелектуальної формації і відображають тенденцію міждисциплінарності у працях більшості її представників, розширення горизонтів академічного філософування у публічну сферу та спроби саморефлексії. Прикладами є статті М. Поповича, присвячені антикомунізму, гуманізму, батьківщині, культурі до енциклопедій, адресованих широкому колу читачів за часів незалежної України[123]. Огляд їх спонукає замислитися і про діалогічні зв'язки висновків, сформульованих філософом часто у науково-популярній формі, з його теоретичними тезами, висловленими у кількох невеличких за обсягом, але цінних і щільних за змістом текстах у фахових наукових часописах, зокрема, у статтях «Смисл і свобода»[124], «Про можливості аналітичної філософії»[125]. По суті, в текстах до «Енциклопедії Сучасної України», «Енциклопедії історії України», «Ілюстрованої енциклопедії України» М. Попович розгортає тези щодо засад існування людини і функціонування культури, намічені ним, починаючи з його праці «Раціональність і виміри людського буття»[126], в якій він визначив характеристиками людського існування свободу, динаміку комунікативної відкритості / закритості,

---

[123] Антикомунізм // Енциклопедія Сучасної України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Т. 1. С. 545–546; Батьківщина // Енциклопедія Сучасної України. К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. Т. 2. С. 313–314; Гуманізм // Енциклопедія історії України. Т. 2 : Г–Д. Київ : Наук. думка, 2004. С. 253; Культура в розмаїтості понять, явищ і схем поступу // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон–Кю. Київ : Наукова думка, 2008. С. 477–486.

[124] Попович М. В. Смисл і свобода // Філософська думка. 2009. № 4. С. 5–11.

[125] Попович М. В. Про можливості аналітичної філософії // Філософська думка. 2012. № 3. С. 5–21.

[126] Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття. Київ : Сфера, 1997. 290 с.

раціональність у розмаїтті її форм, рефлективність, вкоріненість комунікації в мові і мовленні, тілесну вразливість і крихкість. Говорячи про раціональність, філософ навіть у коротких статтях до популярних енциклопедій зачіпає інтерсуб'єктивний вимір людського існування, а міркуючи про культуру, засвідчує саме її інтерекзистенціальність. Регулярне акцентування на тому, що особа стає сама собою у комунікативних життєвих формах, а її існування первинно інтерекзистенціальне, є перехрестям міркувань М. Поповича про долю філософії і роль філософа у культурі, та його пропозицій у царині філософської антропології.

Поява такого неуникного сюжету в великих працях і коротких статтях до енциклопедичних видань засвідчує те, що у спадщині яскравого представника Київської інтелектуальної формації філософів другої половини 20 ст. маємо справу з тим типом філософії, який, за словами Томаса Ренча, не має на меті теорію в звичайному сенсі теоретичного утворення в науках про природу і культуру для окремих предметних царин, а «радше, є спільним, дискурсивним зусиллям прояснення щодо нашого загального теоретичного і практичного світо- і саморозуміння та поняттєвих розрізнень, які тримають це розуміння»[126].

Часто короткі статті М. Поповича до енциклопедій часів незалежної України є ключами до розуміння концептуальних засад мислення філософа: зв'язок осмислення свободи як засади людського існування та смислів культури, міркування щодо потенціалу філософії мови і логіки, осмислення життєвих орієнтацій з перспективи логіки і філософії мови, обговорення індивідуальної і колективної свободи і відповідальності. У них вповні розгортається і теза, висловлена ним в одній зі статей з методології науки: «Скрізь потрібні відповідні до матеріалу теорії смислу, в тому числі і смислу історичних подій. Адже питання про те, що є людина, якою вона повинна і якою не повинна бути, розв'язується і теорією, і практиками»[127].

Корпус енциклопедичних статей різних десятиліть важливий для розуміння того, що одним із завдань філософії і ролі філософа в сучасному світі М. Попович вочевидь вбачав повернення довіри до філософії. Одним із чинників втрати довіри до філософії є те, що вона ніби випадає з кола наук, котрі здатні створити безпроблемний комфортний простір існування. Її вічна спрямованість на формулювання запитів, на помноження «чому» навіть там, де їх немає звички задавати та зростання їх кіль-

---

[127] Ренч Т. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія / Пер. з нім. В. Приходька. Київ : Дух і Літера, 2010. С. 11.

[128] Попович М. В. Про можливості аналітичної філософії // Філософська думка. 2012. № 3. С. 21.

кості після кожної наступної відповіді, робить філософію незручною, тож поширюється звичка її сприйняття як царини, котра ледь не штучно проблематизує людське життя. Саме цьому хибному сприйняттю філософії протистоїть М. Попович, коли не тільки міркує про специфіку людського існування і висловлює свої пропозиції щодо його розуміння, а й коли створює оригінальні статті до енциклопедичних видань.

Таким чином, у спадщині М. Поповича різних років лаконічні статті різної філософської проблематики до енциклопедій органічно співіснують із фундаментальними працями з логіки, філософії мови і розуміння, історико-філософськими дослідженнями і студіями з філософії культури, перегукуються з працями з методології науки, численними дослідженнями, присвяченими свободі, вибору, смислу, мисленню, гідності. Для філософа часто саме невеличкі за обсягом тексти, виступи на круглих столах, інтерв'ю і його публічна діяльність, висловлювання в медіях ставали необхідним доповненням, в якому можна помітити проростання «смислових зерен» його власної філософії людського існування. Тому перспективними вважаємо дослідження діалогічних зв'язків енциклопедичних статей філософа з його працями, присвяченими українській культури і трагічним сторінкам історії 20 століття.

РОЗДІЛ 2.
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПІДХОДИ ТА НАРАТИВИ В УКРАЇНСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ПРОЕКТАХ 20–21 СТ.

2.1. Релігійний контент «Енциклопедії українознавства»

Друга світова війна стала доленосним випробуванням для всіх релігійних інституцій на теренах України. Для деяких із них зіткнення з реальністю, яку конструювали за цих умов радянський і нацистський тоталітарні режими, виявилися найважчими за всю історію їхнього існування.

«Войовничий атеїзм» як складник комуністичної ідеології та внутрішньої політики радянського керівництва визначили не тільки місце релігійних інституцій у суспільній системі координат, а й «зону замовчування» в історичному наративі, яка була їм відведена. Чи не єдиний виняток становили сюжети, в яких представники різних конфесій звинувачувалися у співпраці з гітлерівськими окупантами та сприяли діяльності ОУН і УПА. Фактично ж вказане тематичне поле можна вважати табуйованим і таким, на якому офіційно санкціонувалося до межі ідеологізоване історієписання, зорієнтоване на дискредитацію релігійних об'єднань.

Ми спробуємо проаналізувати енциклопедичний контент релігійної проблематики на сторінках видань: «Енциклопедії українознавства» та «Енциклопедії історії України», обмежившись матеріалами, що стосуються середини 20 ст. (від 1917 р. до 1953 р.). Такий вибір хронологічних меж дослідження зумовлюється прагненням показати один із найскладніших періодів у функціонуванні релігійних організацій в Україні, що віддзеркалює такі аспекти, як розвиток православного автокефального руху, атеїстичну політику Кремля, окупаційні заходи німецької та румунської адміністрації у 1941–1944 рр., ліквідацію Греко-католицької церкви, біографічну репрезентацію релігійного життя у цей період та ін.

Інституційні, структурні та канонічно-правові аспекти функціонування релігійних конфесій відображені переважно в загальних гаслах. Однак ці матеріали виглядають зовсім не рівноцінними за інформативним наповненням. Так, у статті о. Г. Великого (відомого церковного історика) «Греко-Католицька Церква» в «Енциклопедії українознавства» більша частина матеріалу присвячена 16–17 ст. й стосується самоідентифікації

вірних та характеристиці самоназви. Власне 20 ст. відведено лише рядок, в якому повідомляється про те, що у 1939 р. вона налічувала 5,5 млн вірян[129].

У статті «Єпархія» подано історію цієї церковно-адміністративної одиниці. Автор вказує на те, що у 1930-х рр. Кремль розпочав нищення церковно-адміністративної структури великих конфесій.

В УСРР існували єпархії УАПЦ, що мали назву «округових церков». Перед знищенням УАПЦ наприкінці 1920-х рр. існували Балтська, Бердичівська, Білоцерківська, Вінницька, Волинська, Глухівська, Кам'янецька, Катеринославська, Київська, Конотопська, Коростенська, Лубенська, Ніжинська, Полтавська, Прилуцька, Проскурівська, Роменська, Уманська, Харківська, Черкаська, Чернігівська та Шепетівська «округові церкви».

У складі Автокефальної православної церкви у Польщі у 1920–1930-ті рр. діяли Варшавсько-Холмська, Волинська і частково Поліська єпархії. Упродовж 1940–1944 рр. на території Генерального губернаторства функціонували Холмсько-Підляська, Варшавська і Лемківська єпархії. Греко-католицькі єпархії від Першої світової до завершення Другої світової війн змін не зазнали за винятком виокремлення з Перемиської єпархії візитатури Лемківщини[130].

Під назвою «Українська православна церква» А. Жуковський охоплює різні православні конфесії, що складалися з українських вірян, духовенства та ієрархів православного віровизнання. Деякі з них були пов'язані молитовною єдністю, але перебували в різній юрисдикції. Дослідник виводить УПЦ від Київської митрополії і пов'язує її занепад з русифікайними процесами. Перший етап відродження УПЦ віднесено до Української революції, наступний – до Другої світової війни, після чого єдиною православною конфесією в СРСР залишалася «Руська православна церква», а вільна УПЦ розвивалася тільки за межами України.

До кінця 1950-х рр. склалася молитовна єдність між УПЦ і УАПЦ. На квітневій нараді 1960 р. представники всіх православних конфесій заявили, що «поза межами України існує тільки одна УПЦ – церква автокефальна, з соборноправним устроєм, яка складається з 3 самостійних митрополій, що становлять собою одну духовну цілість».

---

[129] о. Великий Г. Греко-Католицька Церква // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 1993. Т. 2. С. 431–342.

[130] Р. М. Єпархія // Там само. С. 655.

Крім згаданих трьох організацій, функціонувала ще одна – УАПЦ (соборноправна), що, як вже зазначалося, пов'язувала себе з УАПЦ 1921 р. й УПЦ в Америці. Частина українців стала вірянами Православної церкви Америки, Зарубіжної російської православної церкви, Російської православної патріаршої церкви, Карпато-руської греко-католицької православної церкви. Православні українці були вірянами Польської автокефальної православної церкви, Автокефальної православної церкви у Чехословаччині, Української православної церкви на Мармарощині (протопопату у складі Румунської Семигородської єпархії). В УРСР діяв окремий екзархат України Руської православної церкви[131].

Важливу роль у життєдіяльності «великих» конфесій відігравали архієреї.

Окреме гасло в «Енциклопедії українознавства» присвячено єпископам. У цьому матеріалі окреслено ієрархічний статус, компетенцію й канонічно-правові аспекти єпископських повноважень, історію цього ступеня священства. Зокрема наводяться статистичні дані, що ілюструють динаміку в архієрейському середовищі. Так, у 1917 р. на центральних і східних теренах України налічувалося 10 правлячих і 22 вікарних єпископи, західних – 8 греко-католицьких. Про скорочення кількісного складу єпископату внаслідок державного терору 1920–1930-х рр. не йдеться, проте наголошується, що впродовж 1945–1950 рр. єпископат Української греко-католицької церкви на українських землях (10 архієреїв) був заарештований; до 1957 р. в ув'язненні та на еміграції залишилося тільки 5 з них. В УРСР у цей час активно керували черновим життям: 1 митрополит, 10 архієпископів, 8 єпископів, 1 митрополит-екзарх, 1 єпископ-вікарій Російської православної церкви. Поза Україною українські православні церкви мали 3 архієпископів-митрополитів, 8 архієпископів, 3 єпископів, Українська греко-католицька церква – 2 архієпископів-митрополитів, 8 єпископів і 2 єпископів-помічників.

У 1920–1940 рр. формувався єпископат УАПЦ, а деякі українці були єпископами в Автокефальній православній церкві Польщі[132].

Після встановлення у повоєнній Польщі комуністичного режиму повноваження єпископату обмежилися майже винятково церковними справами[133].

---

[131] Жуковський А. Українська православна церква // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 2000. Т. 9. С. 3380–3382.

[132] К-ий І. Єпископ // Там само. Т. 2. С. 655–656.

[133] Мицик Ю. А. Єпископства інститут у католицькій церкві // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. С. 123–124.

У статті «Ієрархія» (т. 3 ЕУ) вказується, що в Католицькій церкві найвища ієрархічна влада перебуває в руках Папи Римського, якому підпорядковуються єпископи місцевих церков. У Православній церкві вищою ієрархічною інстанцією є собор єпископів; автокефальні православні конфесії мають самостійне керівництво, яке часто очолюють патріархи. Автор матеріалу звертає увагу на те, що спричинилося до русифікації церкви. Натомість на західноукраїнських теренах у складі Австро-Угорщини українська ієрархія «була чи не єдиним і відносно впливовим українським національним проводом; деякі її представники відіграли видатну роль в культурно-національному відродженні».

Українізація православної ієрархії стала однією з актуальних проблем під час Української революції 1917–1921 рр., зокрема у діяннях Київського собору 1921 р., на якому де-юре проголошено створення Української автокефальної православної церкви. Однак у 1930-ті рр. більшовицька верхівка санкціонувала фізичне знищення ієрархії УАПЦ, що налічувала близько 30 осіб[134].

Радянська влада вдалася до прямого фізичного знищення ідеологічних противників, особливо ієрархів УАПЦ. Це змусило священнослужителів маскуватися чи відмовлятися від сану.

Автор наголошує на тому, що і керівництво ІІ Річпосполитою чинило утиски українського православного і греко-католицького духовенства, хоча становище останнього, регульоване конкордатом, було «дещо вигіднішим».

На еміграції ж священнослужителі користувалися всіма правами країни перебування і відігравали помітну роль у житті української спільноти за кордоном[135].

З. Стефанів підготував для «Енциклопедії українознавства» цікаве гасло «Душпастирство у війську». У цьому матеріалі згадується про 5 капеланів із легіону УСС (1914–1918 рр.), а також перших православних військових священиків у відроджених Збройних Силах України: протоієрея П. Пащевського, М. Мариновича, А. Матеюка, головних військових священиків Армії УНР, у якій існувала головна управа військового духовенства. В УГА душпастирські обов'язки виконували майже 80 священиків на чолі з А. Калятою, І. Дидиком, М. Їжаком, В. Лабою. Духовним

---

[134] К-ий І. Ієрархія // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 1994. Т. 3. С. 856–857.

[135] Чубатий М. Духовенство // Там само. Т. 2. С. 610.

наставником організації народної оборони «Карпатська Січ» у Хусті став С Сабол-Зореслав.

Автор повідомляє, що в 1-й Українській дивізії («Галичина»)* служили 19 військових капеланів, а генеральним вікарієм для дивізії та інших частин, в яких служили українці, був о. митрат В. Лаба.

Кілька священнослужителів задовольняли духовні потреби вояків УПА, причому деякі з них загинули, як свого часу від рук денікінців – А. Матеюк, від більшовицьких куль – М. Маринович, від хвороб і поранень – П. Кашуба, Я. Фещак, В. Ганицький, Т. Чайковський та інші капелани УГА.

В арміях Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини військовослужбовці української національності одержували духовну опіку в особі душпастирів, призначених з українців[136].

Узагальнена про підготовку душпастирських кадрів інформація міститься у статтях «Духовна освіта» й «Духовні семінарії» 2-го тому «Енциклопедії українознавства». У першій з них зазначається, що система духовної освіти мала в дореволюційній Росії три рівні: вищий (духовні академії), середній (духовні семінарії), нижчий (духовні училища). Духовні академії діяли тільки в Петербурзі, Москві й Казані.

Православне духовенство Польщі здобувало освіту в Крем'янецькій духовній семінарії та на богословському факультеті Варшавського університету («Студіюм Православної теології», 1924), де викладали В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, І. Огієнко.

За Австрійської імперії у складі Чернівецького університету діяв православний теологічний факультет з українською кафедрою практичного богослов'я. Православні священнослужителі Закарпаття навчалися в Бєлграді, а впродовж 1942–1944 рр. угорська влада організувала для їхньої підготовки духовну семінарію в Будапешті.

У 1950 р. у Пряшеві функціонував православний теологічний факультет Празького Карлового університету.

Упродовж 1946–1950 рр. УАПЦ на еміграції організувала діяльність Богословської академії у Мюнхені, а з 1946 р. – у Вінніпезі (Канада) в Колегії св. Андрія, що мала середню школу й факультет теології[137].

У другій статті вказується, що станом на 1911 р. на території України налічувалося 10 духовних семінарій (3724 учні), а в період української

* 14-й дивізії зброї СС «Галичина».

[136] Стефанів З. Душпастирство у війську // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 1993. Т. 2. С. 614.

[137] К-ий І. Духовна освіта // Там само. Т. 2. С. 619.

державності вони діяли у Києві, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Єлисаветграді, Житомирі, Одесі, Харкові, Чернігові, Холмі, Полтаві.

Радянський уряд на початку 1920-х рр. ліквідував духовні семінарії і лише після Другої світової війни санкціонував їхнє відновлення у Києві, Луцьку й Одесі.

Від 1912 р. у Перемишлі діяла повна духовна семінарія для підготовки католицьких священиків східного обряду, до 1947 р. – духовна семінарія в Ужгороді й до 1950 р. – у Пряшеві. У 1930-х рр. єзуїти утримували Папську духовну семінарію для греко-католицьких священиків.

По війні Крижевецька єпархія в Югославії мала невелику семінарію в Загребі, а в Гіршбергу (Баварія) у 1946 р. організовано українську католицьку семінарію, що у 1949–1951 діяла у Кулемборзі (Нідерланди).

Філядельфійський екзархат (США) відкрив Українську католицьку духовну семінарію ім. св. Йосафата (від 1952 р. – у Вашінгтоні), а Піттсбурзький – духовну семінарію ім. св. Кирила і Методія для закарпатських священиків, які виїхали на еміграцію (1951 р.).

У 1917 р. в Україні нараховувалося 30 духовних училищ[138].

Система підготовки кадрів священнослужителів розкривається у матеріалах, присвячених духовним навчальним закладам. В «Енциклопедії українознавства» вміщено дві статті В. Ленцика про греко-католицьку богословську академію та духовну семінарію. Перша з них була заснована в 1928 р. митрополитом А. Шептицьким як частина українського університету з метою розвитку богословських наук та вищої освіти для українських католицьких кандидатів духовного стану. На богословському і філософському факультетах у 1934–1939 рр. навчалося 350–400 студентів, 50–65 абсольвентів, а також працювало 30 викладачів. Термін навчання становив 5 років. Організатором і ректором академії був о. Йосип Сліпий, професорами – А. Шептицький, о. Й. Сліпий, о. Т. Мишковський, о. І. Лаба, о. Дорожинський, о. Я. Левицький, о. М. Конрад, о. Ю. Дзерович, І. Крип'якевич, Я. Пастернак, К. Чехович та ін.

Духовна академія була заснована ще 1783 р. Її ректорами були єпископи Г. Хомишин, Й. Боцян, о. Т. Галущинський, митр. Й. Сліпий, о. І. Чорняк.

Обидва навчальні заклади випускали кілька видань релігійного змісту: «Архів Семінара Історії», «Слово», «Мистецтво», «Аскетичну Бібліотеку».

---

[138] Р. М. Духовні семінарії // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 1993. Т. 2. С. 612–613.

У 1939 р. більшовицька влада закрила академію і семінарію, та у 1941–1944 рр. вони відновили діяльність. Під час другої радянізації Галичини обидва навчальні заклади офіційно припинили діяльність (В. Ленцик вказує, що остаточно духовну семінарію «ліквідували разом з усією Г.-К. Церквою в 1944 р.», хоча де-юре це сталося після Львівського псевдособору 1946 р.)[139].

Великий матеріал, присвячений релігійному життю української еміграції в Канаді та США, вміщений в «Енциклопедії українознавства». Відомо, що саме релігійні осередки формували організаційне ядро, довкола якого ґрупувалися дві хвилі емігрантів з України (після Першої світової війни і революції, після Другої світової війни).

Інформація про функціонування різних релігійних конфесій в ЕУ вміщена і в спеціальних гаслах. Так, у великій статті «З'єднані Держави Америки», матеріали для якої готувало близько десяти авторів, а впорядкував В. Маркусь, значне місце відведено релігійним об'єднанням. У тексті віддзеркалюється складна ситуація, що склалася на рубежі 19–20 ст. у релігійному житті української еміграції. Якщо стисло, вона лежала в площині етноконфесійної самоідентифікації. Значний вплив латинського середовища, в якому перебували перші греко-католицькі священики і громади, спричинили заборони на богослужіння тим душпастирям, які були одружені, та перехід у православ'я частини вірних, що інспірував Синод РПЦ. Цей рух підтримали «священики-малороси» з Наддніпрянщини та галицькі й закарпатські москвофіли.

У греко-католицькому середовищі розгорнулася боротьба між мадяро- та русофільською частиною духовенства (переважно закарпатського) і національно свідомою (здебільшого з Галичини). У 1900 р. в США налічувалося майже 80 тис. вірних ГКЦ, організованих у парохіях.

Лише 1907 р. зусиллями А. Шептицького в США було сформовано єпископство. Першим єпископом став василіянин С. Ортинський у статусі генерального вікарія кожного латинського єпископа, в єпархії якого мешкали греко-католики. По смерті Ортинського процес консолідації греко-католиків припинився. У 1924 р. Ватикан затвердив дві церковні одиниці: для галичан – на чолі з єп. К. Богачевським (у Філадельфії)

---

[139] Ленцик В. Греко-Католицька Богословська Академія // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 1993. Т. 2. С. 431; Його ж. Греко-Католицька Семінарія // Там само.

та закарпатців – під орудою В. Такача у Мунгалі (згодом у Пітсбурзі). Та лише у 1930-х рр. конфесійне життя греко-католиків унормувалося. У 1940–1950-ті рр. сформувалися Стенфордський та Пітсбурзький екзархати. Першим українським греко-католицьким митрополитом у США став К. Богачевський[140].

У статті «Українська Католицька Церква» (автор – В. Маркусь) детально пояснюється походження назви цієї конфесії, її статус у Католицькому світі. У матеріалі наголошується на тому, що Ватикан визнав юрисдикцію Пітсбурзької митрополії, що складається з 1 архієпархії та 3 єпархій і не визнають зверхності верховного архієпископа Львівського (вихідці із Закарпаття)[141].

В. Кисілевський вказує на особливість релігійного життя українців у Канаді на початку 20 ст. До часу вони не мали духовної опіки, аж поки на них стали активно впливати «російська православна місія та євангеліки». Спроби змінити ситуацію прибулих греко-католицьких священнослужителів виявилися безуспішними. Крім того, вихідці з Буковини заснували власну Греко-православну церкву (1918 р.). У 1924 р. правлячим єпископом УГПЦ став Іван Теодорович з ієрархії митрополита В. Липківського, а 1947 р. його змінив архієпископ Мстислав (Скрипник) з ієрархії УАПЦ в Європі. У 1951 р. цю посаду обійняв митрополит Іларіон (Огієнко). 9-й собор УГПЦ оголосив створення митрополії з трьох єпархій. У 1958 р. УГПЦ мала 300 парафій 80 священиків і 120 тис. вірних, богословські навчальні заклади, братства, видавала друкований орган «Вісник».

У 1951 р. співвідношення вірних різних українських конфесій у Канаді було таким: католики – 221,4 тис. (56%), православні – 111,1 (28,1%), євангеліки та інші – 62,5 тис. (15,9%)[142].

Тим часом до виокремлення з неї Греко-православної церкви Греко-католицька церква в Канаді вибудовувала свою структуру завдяки надісланим туди з України митрополитом Андреєм Шептицьким о. В. Жолдаку, василіянину С. Дидику, а потім єп. М. Будці, який розгорнув активну організаційну діяльність. На час розколу УКТ (Руська греко-католицька церква – офіційна назва в Канаді) мала 47 священиків, 299 парафій та

[140] Маркусь В. З'єднані Держави Америки // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 1994. Т. 3. С. 813–814.

[141] Маркусь В. Українська Католицька Церква // Там само. С. 3361.

[142] Кисілевський В. Українська Греко-Православна Церква // Там само. Т. 3. С. 937–939; І. Т. Церковне життя // Там само.

місій, новіціят василіян і редемптористів, різні церковно-національні установи, понад 100 тис. вірних.

У 1929 р. наступником єп. Будки став єп. В. Ладика, за якого під час «католицької акції» (її проводило Братство українських католиків та інші організації) ця конфесія зростала, отримавши у 1948 р. від Апостольської Столиці санкцію на створення трьох екзархатів. У 1958 р. вона налічувала 266 священиків, 590 парафій, понад 250 тис. вірних, чернечі ордени василіан, редемптористів, Сестер-Служебниць, студитів та інші, мала розгалужену мережу шкіл, духовних навчальних закладів, друкарень, народних домів, кредитних спілок тощо[143].

Серед українських емігрантів кінця 19 – поч. 20 ст. православних було небагато (переважно з Буковини та підросійської України. Вони вливалися до парафій РПЦ, котрі поповнювалися також із греко-католиків, які переходили у православ'я в періоді боротьби проти латинських впливів (1891–1905 рр.), запровадження целібату і перепису майна на єпископів (1910–1913 рр., 1923–1929 рр.), а також руху закарпатських греко-католиків до православ'я (1919–1935 рр.). У 1911 р. у складі парафій РПЦ налічувалося 11800 емігрантів із Галичини, та 6400 – Закарпаття.

У 1920-х рр. національно свідома частина вірян стала відходити від російського православ'я і творити власну церковну структуру.

Ще 1915 р. група, котра не бажала підпорядковуватися ні російському Синоду, ні Риму, сформувала у Чикаго Народну незалежну церкву на чолі з о. Холмицьким.

Проголошення автокефалії в Україні 1919 р. стимулювало український православний рух у Північній Америці. У 1920 р. в Нью-Йорку засновано Українську греко-православну церкву в Америці (з адміністратором о. Копачуком на чолі), що проголосила єдність з УАПЦ в Україні. У 1924 р. Всеукраїнська православна рада в Києві призначила для керівництва УГПЦ архієпископа Івана Теодоровича, після чого почала зростати кількість парафій і духовенства: від 11 парафій у 1924 р. до 32 у 1932 р. (з 25 священиками).

Нова хвиля переходу греко-католиків у православ'я спричинила до появи нового відгалуження – Американської Української греко-католицької церкви (1926 р.) на чолі з о. Й. Пелеховичем. У 1931 р. її єпископом став греко-католицький священик Йосиф Жук, якого хіротонізувала Константинопольська патріархія. Водночас було змінено назву на Укра-

---

[143] Казимира В. Українська Католицька Церква України // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 1994. Т. 3. С. 938.

їнську православну церкву в Америці. Наступником Й. Жука став Богдан Шпилька, хіротонізований у 1937 р.

У 1948 р. на соборі в Аллентавні його учасники спробували домовитися про об'єднання православних в єдиній церкві, хоча І. Теодорович прийняв канонічні свячення від екзарха Олександрійської патріархії.

Під час собору 1950 р. оформилася Українська православна церква США на чолі з митрополитом І. Теодоровичем (його заступником став архієпископ Мстислав (Скрипник), членами собору єпископів – архієпископи Геннадій (Шиприкевич) та Володимир (Малець). Тим часом архієпископ Б. Шпилька продовжив очолювати окрему церкву як вікарій Грецького екзархату.

Спроби митрополита Іларіона разом із Б. Шпилькою та О. Черняком створити Українську карпато-руську православну митрополію Північної та Південної Америки реальних наслідків не мали.

Одним із наслідків нової хвилі еміграції після Другої світової війни у США стала поява ще однієї конфесії – УАПЦ в екзині (1951 р.). Її очолили архієпископи Палладій (Видибіда-Руденко) та Ігор (Губа). Представники цієї конфесії вважали себе спорідненими з УАПЦ, відновленої в Україні 1942 р. У 1956 р. вона мала 6 храмів, 16 осіб духовного звання і 1650 вірних, видавала пресовий орган «Життя і церква».

Інша УАПЦ (соборноправна) постала 1947 р. у Західній Німеччині. До її складу ввійшли ті, хто піддавав сумніву канонічно-правові підстави відродженої під час німецької окупації України Автокефальної церкви. Адепти соборноправної УАПЦ позиціювали себе як правонаступники формації митрополита В. Липківського. Ця церковна організація на чолі з архієпископом Григорієм (Огійчуком) у 1957 р. налічувала 4 парафії, 10 священиків, видавала неперіодичний орган «Православний українець». Цього самого року від неї відкололася група священнослужителів та парафіян, які вважали себе справжніми спадкоємцями УАПЦ 1921 р. та співпрацювали із Західноєвропейською єпархією УАПЦ (соборноправної), очолюваної єпископом Євгеном (Бачинським). Частина православних українців у США належала до інших конфесій: РПЦ, Російської православної патріаршої церкви, Карпато-руської греко-католицької православної церкви в Америці, Народної Карпато-руської православної церкви[144].

У 9-у томі ЕУ опублікована стаття А. Жуковського про УГПЦ, в якій міститься перелік її очільників: у 1919–1924 рр. – митрополит Германос Сегеді, потім – архієпископ Іван Теодорович, у 1947–1950 рр. –

[144] Маркусь В. З'єднані Держави Америки // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 1994. Т. 3. С. 813–814.

архієпископ Мстислав Скрипник, у 1951–1972 рр. – митрополит Іларіон. У 1924 р. вона нараховувала 70 громад і 12 священиків, 1955 р., відповідно, 200 і 70, 1979 р. – 300 і 93. Підготовка кадрів духовенства здійснювалася у створеній 1946 р. Колегії св. Андрія (Вінніпег), що поєднана з Манітобським університетом. Культурно-просвітницьку і виховну роботу в національному дусі проводили Рада української школи, інститути ім. Петра Могили (Саскатаун, з 1916 р.), св. Івана (Едмонтон, з 1918 р.), св. Володимира (Торонто, з 1949 р.). Пресові органи видавали консисторія («Вісник») та Наукове богословське товариство у Вінніпезі («Віра й культура»).

У 1927 р. з ініціативи УГПЦ засновано центральний орган Союзу українських самостійників, що координував діяльність громадських об'єднань: Товариства українців-самостійників, Союзу українок Канади, Союзу українських народних домів та ін.[145].

За авторством А. Жуковського вийшов також матеріал про Українську православну церкву у США. До вже відомих фактів він додав інформацію про те, що внаслідок канонічних труднощів архієпископа І. Теодоровича частина вірян у 1932 р. перейшла від УПЦ (США) до УПЦ під юрисдикцію Патріарха Константинопольського. Під час собору 1950 р. приходи юрисдикції митрополита І. Теодоровича та архієпископа Мстислава (Скрипника) об'єдналися в одну УПЦ у США. У цей час вона мала 118 священиків. Наступного року в Нью-Йорку виник православний центр, куди перенесли адміністративний осередок УПЦ. Тут заснували музей, бібліотеку-архів, видавництво, семінарію ім. св. Софії, асоційовану з Ратгерським університетом, звели церкву-пам'ятник, заклали цвинтар, де поховані відомі українські діячі.

УПЦ у США мала одну єпархію в південній Америці (6 парафій в Аргентині, 12 – у Бразилії, 4 – у Парагваї, 3 – у Венесуелі, які охоплювали 30 тис. вірян.

При УПЦ у США діяли Науково-богословський інститут, Українська православна ліга у США з молодіжним відділом, Об'єднання українського сестринства. Офіційним органом був щомісячник «Українське православне слово», а з 1951 р. – «Український православний календар»[146].

Після Другої світової війни, за різними оцінками, у західноєвропейських країнах залишилося від 200 до 300 тис. українців, більшість яких

---

[145] Жуковський А. Українська Греко-Православна Церква // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 2000. Т. 9. С. 3350–3351

[146] Жуковський А. Українська Православна Церква у ЗДА // Там само. Т. 9. С. 3383–3384.

були греко-католиками. У перші повоєнні роки духовну опіку над ними доручили Апостольському Візитатору для Західної Європи. Після того, як у 1950 р. завершилося переселення українців до Америки й Австралії, Ватикан сформував три екзархати: у Великій Британії (1957 р.), Західній Німеччині (1959 р.) і Франції (1960 р.). Та попри всі спроби, у другій половині 1950-х рр. не вдалося досягнути цілісності організму Української католицької церкви. Це сталося 1963 р.

В. Маркусь навів статистичні зведення про УКЦ: у таблицях по Україні та інших державах світу зазначена кількість єпископату, парафій, храмів, священиків, семінарій, віруючих. З цих даних сумарно випливає цифра у понад 6 млн. вірян цієї конфесії, хоча дані по Україні взяті за 1944 р., а по інших регіонах світу – за 1980 р.[147]

Певна частина гасел в обох виданнях присвячена протестантським конфесіям. У статті В. Боровського «Євангелики» цим терміном охоплено вірних аугсбурзького (лютеранського), реформаторського або пресвітеріанського (кальвіністського), баптистського, англіканського або єпископального віросповідання. Першими організували свої громади в США і Канаді (1922 р.) представники реформаторської течії. Так виникло Українське євангельське об'єднання у Північній Америці. У 1925 р. реформаторський рух завдяки кільком місіонерам поширюється в Західній Україні, де виникає Українська євангельсько-реформаторська церква. Адепти аугсбурзького віровизнання сформували Євангельська-аугсбурзьку церкву. Кроки до об'єднання цих двох релігійних напрямів зупинила радянська влада у 1939 р.

Натомість на території II Річпосполитої станом на 1930 р. налічувалося майже 100 тис. «євангеликів», у Канаді у 1941 р. – 20 тис., а 1951 р. – 60 тис., на Закарпатті у повоєнні роки – близько 70 тис. (переважно угорці)[148].

У невеликому гаслі «Українські євангельські (протестантські) церкви в Канаді» В. Боровський окреслив ситуацію в цьому сегменті релігійного життя української діаспори. Автор нагадує, що ці «малі конфесії» формувалися з українських штундистів, які від переслідувань у самодержавній Росії втікали до Північної Америки, а також із вірян т. зв. Незалежної греко-православної церкви, якою керував І. Бодруг. Ще 1913 р. 21 священик цієї організації ввійшов до складу Пресвітерської церкви Канади.

---

[147] Маркусь В. Українська Католицька Церква // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 2000. Т. 9. С. 3363–3365.

[148] Боровський В. Євангелики // Там само. Т. 2. С. 649.

З часом, коли частина цієї конфесії злилася з іншими євангельськими групами в Злучену церкву Канади, більшість українських пасторів і громад стали її частиною. Згідно з переписом 1951 р., на території Канади мешкало 60 тис. українців-протестантів, зокрема 28,2 тис. належало до ЗЦК, 10 тис. – до Англіканської, 4,5 тис. – до Пресвітерської, 3700 – до Баптистської, 3400 – до Лютеранської, менша кількість – до п'ятидесятників, суботників, Свідків Єгови та ін.

1922 року виникло Українське Євангельське об'єднання у Північній Америці, членами якого вважають себе представники ЗЦК, Пресвітерської, двох Українських євангельсько-реформованих церковних громад. У Канаді УЄО має дві філії. Українські прихильники згуртувалися довкола Всеукраїнського об'єднання євангельських християн-баптистів (Саскатаун). 1946 р. воно заснувало Український біблійний інститут для підготовки проповідників та видавничої діяльності. Протестантські церкви видавали пресові часописи «Євангельська правда», «Канадійський ранок», «Християнський Вісник»[149].

Після Другої світової війни митрополит Іларіон емігрував до Вінніпега (Канада), де від 1951 р. очолював Українську Греко-Православну церкву.

У матеріалі перелічено десятки праць видатного вченого і мислителя у галузі мовознавства, славістики, історії церкви, культури, канонічного права, згадано про його переклад Св. Письма й богослужбової літератури українською мовою, редагування і видання журналів «Рідна Мова» і «Наша Культура» у Польщі, 1933–1939 рр. та «Слово Істини», «Наша Культура», згодом «Віра й культура» в Канаді[150].

У низці гасел розкривається історія найвідоміших монастирів та храмів споруд. Узагальнений матеріал про монастирі підготував о. М. Ваврик. Подавши широку історичну ретроспективу, автор згадав десятки монастирів, які з'являлися упродовж 11–18 ст. на теренах України. Щодо 19–20 ст. він зазначає: в цей час на українських землях під Росією монастирське будівництво «представлене дуже нечисленними зразками урядового єнархіяльного, а то й суто московського стилю (Трапезна Печерської Лаври 1900 р., Троїцький собор у Почаєві 1906 р. та ін.), що є разючою протилежністю до давніших будівель, а в Галичині й на Закарпатті позначився кількома помітнішими спорудами (василіанські

---

[149] Боровський В. Українські євангельські (протестантські) церкви в Канаді // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 1994. Т. 3. С. 940.

[150] К-ий І. Іларіон // Там само. Т. 3. С. 863.

церкви у Гошеві та Жовкві, монастирі сестер-василіянок у Львові й Станіславові, церква отців радемпотористів у с. Михайлівка на Пряшівщині та ін.)».

За більшовицької влади майно монастирів націоналізували, цінності пограбували, а споруди зруйнували.

У роки Другої світової війни кілька монастирів відновили діяльність, а з 1943 р. Кремль дещо змінив курс щодо РПЦ. У 1954 р. в УРСР функціонувало 39 монастирів та скитів (14 – у Закарпатській області), серед них – напівзруйнована Києво-Печерська лавра і два жіночі монастирі в Києві, Успенський монастир поблизу Одеси.

З 1954 р. почалася нова хвиля утисків на релігійні інституції і більшість монастирів включно з Києво-Печерською лаврою закрили, а існуючим до межі скоротили матеріальну базу[151].

В «Енциклопедії українознавства» вміщено кілька гасел про монастирі, зокрема про Манявський скит, Михайлівський Золотоверхий, Видубицький, Кирилівський, Богоявленський у Києві, Спасо-Преображенський – у Новгород-Сіверському, Онуфріївський – у Львові, Густинський (поблизу Прилук), Мгарський – у Лубнах, Крупицький (неподалік Батурина), Троїцько-Ільїнський – у Чернігові, також про Києво-Печерську та Почаївську лаври та ін.

Помітне місце в «Енциклопедії українознавства» відведене церковній архітектурі. У гаслах про монастирі й окремі храми містяться малюнки і фотографії видатних пам'яток сакрального зодчества: Успенських соборів Києво-Печерської, Почаївської, Святогірської лавр, Собору Св. Юра у Львові, Іллінських церков у Києві, Суботові, Чернігові, Свято-Михайлівського бакотського монастиря, архітектурного комплексу Буковинських митрополитів у Чернівцях, церковних споруд у північній Америці та Західній Європі. З цих матеріалів можна скласти цілий альбом унікальних зразків української сакральної архітектури, що належить до світової культурної скарбниці. Значна їх частина зазнала пошкоджень під час війн та революцій, внаслідок атеїстичного наступу більшовиків на церкву, а деякі були втрачені назавжди.

В «Енциклопедії українознавства» широко представлена портретна галерея найвідоміших релігійних діячів України першої половини 20 ст.

Однією зі знакових постатей в історії Православної церкви у цей період став Іван Огієнко – мовознавець, історик церкви, громадський, культурний і політичний діяч. Під час Української революції він був професором

---

151 о. Ваврик М. Манастирі // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, перевид. Львів, 1994. Т. 4. С. 1457–1458.

Київського державного університету (1918 р.), організатором і ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919). У 1918 р. І. Огієнко очолював Міністерство освіти в уряді УНР, 1919–1921 рр. – Міністерство віросповідань.

У статті, вміщеній в ЕУ, повідомляється про те, що після еміграції до Польщі він став професором церковно-слов'янської мови й палеографії православного факультету Варшавського університету (1921–1923 рр.), а 1940 р. його хіротонізували в єпископський сан. З титулом архієпископа, а з 1943 р. – митрополита він очолив Холмсько-Підляську архієпархію.

Однією з найяскравіших фігур релігійного і громадсько-політичного життя в Україні першої половини і середини 20 ст. були Мстислав (Скрипник) – перший патріарх Київський і всієї України, предстоятель Української православної церкви в Україні, США, країнах Західної Європи, Південної Америки, Австралії й Нової Зеландії, митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький та її повоєнний патріарх Йосип Сліпий. Усім цим видатним діячам присвячені окремі статті в «Енциклопедії українознавства». Крім того, тут наведена інформація про багатьох інших архієреїв та кліриків, які відзначилися вагомим внеском у розбудову релігійних конфесій та формування української політичної нації. Їхня доля склалася по-різному. Одні – загинули у в'язницях, концтаборах, в ГУЛАГУ, під час боротьби тоталітарних режимів, інші – залишилися зі своїми вірянами у всіх випробуваннях, деякі – обставини змусили назавжди залишити батьківщину. Та всі вони стали акторами трагічного дійства, що розгорнулося в роки Другої світової війни й увійшли до історії такими, як були.

Аналіз релігійного сегменту тематики «Енциклопедії українознавства» дає підстави стверджувати, що вона доволі збалансовано (у співставленні з іншою проблематикою) представлена в цій унікальній серії. Головною специфічною рисою ЕУ є те, що до його творення долучалося багато тих, хто безпосередньо був задіяний у суспільно-політичному та релігійному житті, зокрема священнослужителі й церковні історики, науковці, які водночас були практикуючими віруючими. У поєднанні з тим, яку роль відігравали провідні діячі церкви в громадських і політичних акціях національного змісту, це наклало відбиток на характер енциклопедичних текстів. Оскільки більшість національно свідомих кліриків та архієреїв, які активно заявили свої погляди у період Другої світової війни, емігрували у Західну Європу, Америку та Австралію, значна частина гасел містить інформацію про їхню життєдіяльність у місцях нового проживання, реалізацію масштабних конфесійних, культурно-просвітницьких проектів, розбудову релігійних об'єднань. У зв'язку з цим не викликає здивування

велика кількість біографічних матеріалів, адже ці постаті відігравали помітну роль в духовній підтримці вірян у важких випробуваннях війни та на еміграції.

Незважаючи на складні умови, в яких вона творилася, «Енциклопедія українознавства» на тривалий час стала одним із зразків україноцентричного контексту, орієнтиром для дослідників суверенної України, що і донині не втратив наукової актуальності.

2.2. Довідкові видання в українській академічній релігієзнавчій науці доби незалежності

Вітчизняна релігієзнавча думка набула інституційного оформлення ще в 1991 р.: було створено Відділення релігієзнавства – науковий підрозділ НАН України. У перші роки незалежності України науковці Відділення провели широкомасштабні соціологічні дослідження особливостей релігійності сучасного вірянина, стану і тенденцій міжконфесійних відносин, поєднання релігійного й національного чинників у духовному відродженні країни, характеру неорелігійного процесу тощо. Нині Відділення релігієзнавства – єдиний академічний підрозділ із фаху на теренах України. Перед ним стоїть завдання «проводити фундаментальні наукові дослідження релігійних процесів і явищ, координувати дослідницьку роботу з релігієзнавства в Україні, визначати пріоритети в дослідницькій тематиці, організовувати підготовку наукових кадрів»[152].

Результати праці українських релігієзнавців у царині фундаментальних досліджень та осмислення релігійного феномену висвітлені в низці праць, написаних упродовж існування Відділення релігієзнавства Інституту філософії – і це сотні видань: статей, колективних та індивідуальних монографій, періодики тощо. Проаналізувати їх усі не видається можливим. У цьому короткому нарисі ми зупинимося на характеристиці найвизначніших праць довідкового спрямування в академічному релігієзнавстві. Наша вибірка виглядає таким чином: «Релігієзнавчий словник» (1996), дві фундаментальні праці – «Академічне релігієзнавство» (2000) й 10-томна «Історія релігій в Україні» (1996–2012) та деякі праці мислителів української діаспори, які були введені в науковий обіг і побачили світ, завдяки копіткій праці керівника Відділення релігієзнавства – професора Анатолія Миколайовича Колодного. Актуальною постає натепер і праця

[152] Академічне релігієзнавство України: історія і сьогодення // Українське релігієзнавство. Київ, 2006. № 40. С. 17.

над проектом «Українська релігієзнавча енциклопедія» (УРЕ), про яку також йтиметься в цій розвідці.

Звернемося щонайперше до видання «Релігієзнавчий словник», виданого в 1996 р. Це довідкове видання курувалося двома визначними фундаторами – проф. А. Колодним, засновником школи академічного релігієзнавства в Україні, і проф. Б. Лобовиком – фундатором вітчизняної гносеології релігії. Це була перша спроба продукції такого ґатунку, тож закономірно під час визначення певних термінів і понять виникли складнощі. Такий задум зумовив велику відповідальність авторів та редакторів, що працювали над словниковими статтями. Адже в 1996 р. (коли вийшов «Релігієзнавчий словник») ще тільки устатковувалися професійні дослідження релігій, віросповідань, церков та їхньої історії, релігійної свідомості тощо. Натоді постала проблема власне релігієзнавчого осмислення суто релігійних, богословських, релігійно-церковних джерел, подолання стереотипів, сформованих усім попереднім періодом розвитку знань про релігію з нашаруванням атеїзму.

У процесі створення «Релігієзнавчого словника» брали участь академічні науковці-релігієзнавці та богослови, серед них і вітчизняні автори, і мислителі української діаспори. Назагал у роботі над словником взяло участь понад 100 авторів, котрі написали 2000 статей-довідок. Автори, незалежно від їхніх власних світоглядних уподобань, послідовно дотримувалися принципів наукової об’єктивності, історичності, неупередженості, позаконфесійності, деідеологізації та деполітизації в інтерпретації релігійних явищ і процесів.

Основна мета «Релігієзнавчого словника» полягала у розкритті змісту частовживаних понять, «з’ясування сутності тих релігійних явищ, дій, процесів, з якими люди в тій чи іншій формі зустрічаються в своєму повсякденному житті»[153]. Автори, не захоплюючись поданням суто богословських термінів, достатньо висвітлених у довідкових релігійних виданнях, прагнули, насамперед, до повноти відтворення основ релігієзнавства. При укладанні «Релігієзнавчого словника» редактори також зважали на полідисциплінарність релігієзнавчої науки, тому в книзі вміщені довідки з філософії та феноменології релігії, історії релігії, психології релігії, соціології та історіософії релігії, етнології тощо.

У період роботи над «Релігієзнавчим словником» вітчизняна релігієзнавча думка лише торувала власний шлях розвитку, причому з певним відставанням від європейської інтелектуальної, зокрема релігієзнавчої,

[153] Академічне релігієзнавство України: історія і сьогодення // Українське релігієзнавство. Київ, 2006. № 40. С. 3.

думки. Однак це вже був шлях, за визначенням А. Колодного, «здебільшого самобутній і вже завдяки цьому – цінний як відображення нашої непростої історії духовності та культури»[154]. У словнику «значне місце відведено відтворенню релігійних процесів в Україні, аналізу різних релігійних течій і неорелігійних утворень, з'ясуванню проблем державно-конфесійних відносин тощо»[155].

Безсумнівним досягненням цього видання є його доступність широкому колу читачів – науковців, викладачів, студентів, журналістів, усім, хто цікавиться проблемами релігії.

Залишаючи можливості до виправлення, доповнення та покращення поданих статей, редакційна колегія послідовно втілювала прозору політику, пропонуючи надсилати пропозиції і зауваження, демонструючи свою відкритість та здатність до вдосконалення.

Ще однією віхою розвитку вітчизняної релігієзнавчої думки стало видання у 2000 р. підручника «Академічне релігієзнавство». Цей підручник, написаний колективом науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, а також низки українських вишів, докорінно відрізнявся за змістом і структурою від тих навчальних посібників з релігієзнавства, які передували його виданню. У змісті його розділів вже були викладені наукові здобутки світового релігієзнавства, подолано обмеження з'ясування лише проблем історії релігії. Порушується низка актуальних питань:

1. Яка природа релігієзнавчих пошуків: чи то є різновид раціонального пізнання, а чи «одкровення пізнання буття», інтуїтивне осягнення трансцендентного?

2. Якими мають бути об'єктивні умови розуміння релігійних феноменів: чи повинен мати дослідник власний релігійний досвід?

3. Якщо релігієзнавство є самостійною галуззю наукового пізнання, то які закони має його предметна сфера?

4. Чи має релігієзнавство свої специфічні методи наукового пошуку, чи повинно послуговуватися виключно методами інших наук?

5. Чи є релігієзнавство філософською наукою і чим є для нього філософія релігії – його складником чи загальною теорією релігії, що не охоплює всю сферу релігійного комплексу та стоїть осторонь релігієзнавства?

6. У чому полягає лінія розмежування між релігієзнавством та іншими гуманітарними науками, що в контексті своїх досліджень включають

---

[154] Релігієзнавство України. Кн. 1: Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / За ред. проф. А. Колодного, проф. В. Климова. Київ, 2013. С. 12.

[155] Релігієзнавчий словник. За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. Київ, 1996. С. 3.

також і релігію і з яких релігієзнавці черпають для себе певний емпіричних матеріал?[156]

Але навіть у цій фундаментальній праці не всі з перелічених проблемних зрізів були артикульовані. Це означає, що вони потребували і потребують подальшого наукового дослідження і висвітлення в наукових та довідкових релігієзнавчих виданнях.

Цей короткий огляд релігієзнавчих видань довідкової літератури був би неповним без згадки про «Українську релігієзнавчу енциклопедію» (УРЕ), робота над якою триває й досі. Натепер у її творенні беруть учать понад 200 авторів – вітчизняних, зарубіжних, представників української діаспори. Кількість поданих статей-довідок вже перевищує 3000. Головним редактором УРЕ є проф. А. Колодний, керівник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.

Цей амбітний проект був задуманий ще наприкінці 1990-х рр. як «Енциклопедія релігій» (ЕР). Для такого формату видання була запропонована принципово нова схема подачі змісту – не тільки алфавітна, а й тематична, ґрунтована на оригінальній методиці. Це дало змогу використовувати ЕР і як навчальний посібник, і як методичний порадник, і як інформативний довідник.

Початково ЕР задумувалася як 3-томне ілюстроване видання, претендуючи на найбільший обсяг інформації з усіх існуючих довідкових видань, що вийшли друком в Україні з релігії; на інформацію з останніх творчих здобутків вітчизняного і зарубіжного релігієзнавства; на широкі статистичні викладки стану церковно-релігійного життя в Україні й світі; на міжнародну спрямованість. Початковий етап проходив дуже інтенсивно: було складено перелік термінів, замовлено статті-довідки, проводилося наукове, літературне редагування та коректура матеріалів, що надходили. Авторка цієї розвідки виконувала повноваження секретаря – тоді ще ЕР (тепер – «Українська енциклопедія релігій»). Основною перепоною реалізації згаданого проекту стало фінансове питання. Не вдаючись у деталі, зазначимо: внаслідок об'єктивних обставин проект ЕР із 3-томного видання трансформувався в однотомне видання УРЕ, обмеживши при цьому декларовану раніше міжнародну спрямованість.

Сучасний формат УРЕ зазнав втрат в обсязі: кількість статей-довідок зменшилася з 8000 до 3000. Однак зберіг відповідність тим якісним вимогам, які були задекларовані в період роботи над ЕР. Крім статей-довідок, передбачено інформативні таблиці, карти, схеми, хронологічну інфографіку (таймлайни), календарі тощо. Робота над «Українською енциклопедією релігій» ще триває.

---

[156] Академічне релігієзнавство / За ред. А. Колодного. Київ, 2000. С. 12–13.

На відміну від наразі ще незакінченої УРЕ, 10-томник «Історія релігії в Україні» цілком завершений: у період 1996–2012 рр. опубліковано всі 10 томів. До написання цієї фундаментальної праці були залучені члени Української асоціації релігієзнавців (УАР налічує 312 членів, які презентують 18 обласних осередків), наукові співробітники Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України. Результат їхньої багаторічної праці – не просто історія церкви чи конфесії, а історія релігійного процесу на українських теренах. Томи «Історії релігії в Україні» писалися не послідовно, а паралельно, із залученням провідних дослідників із різних наукових і богословських інституцій України та з української діаспори. У роботі над 10-томником автори керувалися незмінними принципами академічного релігієзнавства: об'єктивності, історизму, світоглядного і конфесійного плюралізму. Немає сенсу переповідати зміст усіх томів, позаяк назва кожного з них розкриває відповідний напрямок дослідження:

Том I. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства (за ред. Б. Лобовика, 1996 з передруком в Канаді в 1998 р.);

Том II. Українське православ'я (за ред. П. Яроцького, 1997);

Том III. Православ'я в Україні (за ред. А. Колодного і В. Климова, 1999);

Том VI. Католицизм в Україні (за ред. П. Яроцького, 2001);

Том V. Протестантизм в Україні (за ред. П. Яроцького, 2002);

Том VI. Пізній протестантизм України (за ред. П. Яроцького, 2007);

Том VI. Пізній протестантизм України (друге доопрац. вид. за ред. П. Яроцького, 2008);

Том VII. Релігійні меншини України (за ред. А. Колодного, 2010);

Том VIII. Нові релігії України (за ред. А. Колодного, 2010);

Том IX. Релігія в українській діаспорі (за ред. А. Колодного, 2011);

Том X. Релігія і Церква років незалежності України (за ред. А. Колодного, 2003).

Сподіваємося, що така фундаментальна праця не залишиться осторонь державного визнання і колись буде відзначена належно. Нині окремі томи можна придбати у самому Відділенні релігієзнавства, а деякі можна віднайти в мережі Інтернет. Ця література користується незмінною популярністю у студентів, аспірантів, викладачів релігієзнавчих наук, всіх, хто цікавиться історією релігії, історією України тощо.

Варто звернути увагу на результати загальної праці проф. А. Колодного, в результаті якої релігієзнавча джерельна база поповнилася:

Вибраними творами непересічних постатей:

• «Християнські основи української філософії. Вибрані праці В. Олексюка» (за ред. А. Колодного, 1996);

• «Музичка Іван. Християнство в житті особи і народу. Вибрані праці о. Івана Музички» (за ред. А. Колодного, 1999);

• «Іван Шевців – життєпис українця-християнина. Вибрані праці о. Івана Шевціва» (за ред. А. Колодного, 2011);

• «Ортинський Іван. Християнство в його виявах і сьогочасних проблемах. Вибрані праці о. Івана Ортинського» (за ред. А. Колодного, 2014).

Іншими працями:

• «Релігія і Церква в житті української діаспори» (колективна монографія за ред. А. Колодного, 2013).

• «Річинський Арсен. Проблеми української релігійної свідомості» (Тернопіль, 2000).

І це ще не весь перелік. Таким чином вдалося актуалізувати спадщину богословсько-релігієзнавчої думки діячів української діаспори та видатних українських мислителів.

На думку А. Колодного, вартий більшої уваги філософ релігії Володимир Олексюк (1913–1993), творче життя якого пов'язане із США. Він вважав, що «українська нація, якщо вона прагне утримуватися як діюча сила свого незалежного буття, може навчитися істинному християнству, лише опанувавши його. Національне відродження В. Олексюк ставив у пряму залежність від організації в Україні однієї неподіленої Церкви»[157].

Про о. Івана Музичку екс-глава УГКЦ Любомир Гузар у свій час говорив як про мислителя неабиякого формату, біблійного способу думання, про того, хто набував богословського знання, працював, душпастирствував, навчав у різних західно-європейських країнах, у чужих середовищах високої інтелектуальної та духовної напруги, спілкувався з представниками різних культур, але назавжди залишався українцем[158].

Важливою є актуалізація напрацювань о. Івана Шевціва, відомого священика та церковного діяча УГКЦ, науковця-богослова не лише австралійського загомінку, де він прожив більшість зі своїх 85-ти років, а й всього українського греко-католицького і національно-демократичного світу. Цікаві міркування має отець щодо українства, історії і сьогодення України, перспектив розв'язання проблем релігійного життя, відзначився своєю активністю в боротьбі за Український Патріархат, проти московської колоніальної неволі[159].

---

[157] Релігієзнавство України. Кн. 1: Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / За ред. проф. А. Колодного, проф. В. Климова. Київ, 2013. С. 359.

[158] Там само. С. 379.

[159] Там само. С. 373–379.

Актуальними на сьогоднішній день видаються думки, висловлені о. Іваном Ортинським, який слушно вважав, що відокремлювати Церкву від розв'язання проблем українського буття не можна. Він також часто звертається до проблем реалізації на українських теренах побажань Христа, щоб «бути одно». Своєю метою як дослідника-релігієзнавця І. Ортинський вважав розвінчання викривлень історії – саме цьому він присвятив весь свій талант[160].

Звичайно, в цьому короткому нарисі вичерпно охарактеризувати здобутки, введені в обіг діяльністю представників академічного релігієзнавства, проблематично. Однак актуальність, необхідність та затребуваність таких видань – поза всяким сумнівом. Очевидно, найбільшу складність у такій діяльності становить навіть не збір матеріалу чи його оброблення, редагування та коректура, а фінансування.

Можливо, в умовах цифровізації і в релігієзнавчій науці все ширше буде застосовуватися електронний формат публікацій. І це відкриє широкому колу читачів доступ до цікавих, актуальних, важливих словників, довідників, енциклопедій релігієзнавчого характеру.

2.3. Проект «Шевченківської енциклопедії» 1971 р. і «Шевченківський словник» 1976–1978 рр.: змістові й формальні зміни

Публікація Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР і Головною редакцією «Української радянської енциклопедії» двотомного «Шевченківського словника» у 1976–1978 рр. стала помітною подією не лише в шевченкознавчих студіях і загалом літературознавстві, а й у розвитку української гуманітаристики в цілому. Проте, згадуючи про історію його підготовки, автори редакційної передмови до першого тому виданої у 2012–2015 рр. «Шевченківської енциклопедії», пишуть: «Це видання, свого часу важливе й новаторське, нині застаріло, оскільки його автори мусили дотримуватись тодішніх ідеологічних обмежень»[161]. Більше за те, цензурні обмеження, на які мусили зважати автори й редактори «Шевченківського словника», призвели до того, що «чимало статей було спотворено й скорочено цензурою, а чимало й просто вилучено»[162]. У літературознавстві й публіцистиці поширено думку про те, що сам факт

---

[160] Релігієзнавство України. Кн. 1: Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / За ред. проф. А. Колодного, проф. В. Климова. Київ, 2013. С. 368–369.

[161] Від редакційної колегії // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. Т. 1: А–В. К.: Інститут літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2013. С. 5.

[162] Там само.

перейменування запроектованої «Шевченківської енциклопедії» на «Шевченківський словник» був результатом втручання згори. Зокрема, Іван Дзюба згадує: «Вище партійне керівництво в Москві не схвалило цей задум, оскільки не годилося українцям випереджати старшого брата: адже ще не було Пушкінської чи Лермонтовської енциклопедій. За однією з версій, головний тодішній партійний ідеолог М. Суслов особисто телефонував Миколі Платоновичу Бажанові й роз'яснив, що вистачить Словника»[163]. Менш детально цю історію переказує шевченкознавець М. Павлюк[164]. Жодними документами, однак, її не підтверджено.

Під час підготовки до друку нової «Шевченківської енциклопедії» фонд редакційного архіву Головної редакції «Української радянської енциклопедії», що містив рукописи й матеріали редакційного опрацювання «Шевченківського словника», було передано до Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. На жаль, опублікована у 2010-х рр. «Шевченківська енциклопедія» не містить статті «Шевченківський словник» із більш-менш детальними відомостями про історію підготовки цього видання: після тексту «Шевченківський національний заповідник» вміщено матеріал «Шевченківські найменування»[165]. Ми не мали на меті детально проаналізувати втручання до статей «Шевченківського словника», вирішивши обмежитися лише порівнянням із ним формальних складників первісного задуму «Шевченківської енциклопедії» 1971 р. Докладне дослідження змісту цього масштабного видавничого проекту – предмет окремої розлогої праці.

1971 р. Головна редакційна колегія УРЕ видала накладом 300 нумерованих примірників із позначкою «Рукопис для обговорення» «Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії» у трьох частинах[166]. Видання практично анонімне – згаданих у передмові «укладачів словника» жодного разу не згадано поіменно, не названо навіть керівника колективу упорядників реєстру. Єдиною вказівкою на них є перелік установ, що працювали над списком: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, Головна редакція УРЕ, Державний

---

[163] Дзюба І. З передісторії шевченківської енциклопедії // Слово і час. 2016. №11. С. 52.

[164] Павлюк М. Дорогами Шевченка йшов до України // Труди і дні Кобзаря. Київ : Дніпро, 2003. С. 6.

[165] Шевченківська енциклопедія: в 6 т. Т. 6: Т–Я. К.: Інститут літ-ри ім. Т.Г. Шевченка, 2015. С. 843.

[166] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. У 3 зошитах. Зошити 1–3. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. Видання має наскрізну пагінацію.

музей Т. Г. Шевченка й «окремі співробітники кафедр вищих навчальних закладів»[167].

Як зазначено в передмові, під час роботи над реєстром «частково враховано досвід зарубіжних біографічних енциклопедій (зокрема, енциклопедій Гете, Данте, Шекспіру, Бернсу)» з обмовкою, що «їхній досвід для нас тільки частково корисний, оскільки в основі цих видань лежить ідеалістичний розгляд творчості великих письменників». Відмінність «матеріалістичного» підходу від «ідеалістичного» у здавалося б суто фактологічному довідковому виданні упорядники пояснили так: «Ідеалістичні» персональні енциклопедії відрізняє «характерна для буржуазних дослідників емпірична дріб'язковість, непослідовність у доборі й подаванні матеріалів»[168].

Видання планувалося здійснити 1973 р. у двох томах обсягом 172 авторські аркуші[169], враховуючи ілюстрації. У виданому «Шевченківському словнику» обсяг зменшено приблизно на чверть (два томи складали сукупно 135 авторських аркушів).

Наведений у проекті реєстр гасел поділено лише за тематичним принципом із розміщенням за абеткою всередині тематичних розділів, що дещо ускладнює наш аналіз (для зручності роботи редакторів реєстри довідкових видань здебільшого виходять у двох версіях – тематичному та «наскрізноалфавітному», оскільки в підсумковому виданні розміщення статей саме наскрізне).

До реєстру було включено 4190 гасел середнім обсягом 850 знаків[170]. Кількість гасел у підсумковій версії дещо скоротилася[171]. Упорядники планували розмістити на початку першого тому дві статті, виведені із загального абеткового порядку,– «Епоха Шевченка» і «Шевченко Т. Г. Життя і творчість»[172]. Цей задум було реалізовано лише частково – основну частину тому 1 (після редакційної передмови й техічної статті «Як користуватися словником» відкриває біографічна стаття Є. Кирилюка «Тарас Григорович Шевченко»[173]. При цьому її обсяг (бл. 25 тис. зн.) ско-

---

167 Передмова // Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит перший. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. С. 7.

168 Там само.

169 Там само.

170 Там само. С. 8.

171 Загальна кількість статей у Шевченківському словнику» складає приблизно 4110 термінів, близько 100 з яких є відсильними (підрахунок наш, ані у передмові до «Шевченківського словника», ані в пізніших виданнях кількість гасел у цьому виданні не згадано).

172 Там само.

173 Шевченківський словник : У 2 т. Т. 1: А–Мол. К.: Головна редакція УРЕ, 1976. С. 11–16.

рочено більш ніж удвічі порівняно із запланованим (60 тис. зн.[174]). Натомість, історичного нарису про епоху Тараса Шевченка[175] у виданні немає взагалі.

Порівняно без змін залишився блок статей «Біографія»[176]. Лише окремі тексти в ньому скорочено, а деякі навпаки суттєво розширено. Для прикладу, запланований обсяг статті «Подорожі Шевченка на Україну (1843, 1845–47, 1859)» складав 9 тис. зн.[177] Реалізований обсяг (назву дещо модифіковано – «Подорожі Т. Г. Шевченка на Україну»[178], автор – П. Жур) – 18 тис. зн., до статті додано мапу-вклейку, згадка про яку відсутня в реєстрі[179].

Перший розділ словника, який піддали суттєвим змістовим змінам, – «Загальні тематичні статті»[180]. Перший за абеткою текст – «Атеїстичні погляди Шевченка» – залишено без змін (бл. 7200 знаків за 7 тис. запланованих, автор – І. Назаренко). Натомість, другий («Буржуазно-націоналістичні та великодержавницькі перекручення і фальсифікації творчості Шевченка») змінено концептуально. Її другу частину, темою якої мали стати великодержавницькі фальсифікації, просто виключено і, відповідно, переформульовано назву. При цьому обсяг зріс із 18 тис. запланованих знаків до 27 тис. (автор – М. Дубина)[181]. Ця зміна мала двозначні наслідки. З одного боку, читачам не було надано інформацію про представлення творів Тараса Шевченка у російському монархічному дискурсі, зокрема, на початку 20 ст. З іншого боку, у статті наявні згадки про низку недоступних для тогочасного читача праць і авторів і бодай побіжно викладено їхній зміст, що було би зроблено більш стисло й менш інформативно, якби не цей специфічний прояв цензури. Щоправда, особа автора статті – офіціозного літературознавця, який спеціалізувався на критиці «буржуазно-націоналістичних перекручень»,– навряд чи відіграла вагому роль у цьому випадковому ефекті. Інші зміни цього розділу переважно

---

[174] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит перший. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. С. 11.

[175] Запланований обсяг: 25 тис. зн., див.: Там само.

[176] Тобто «Біографія тараса Шевченка».

[177] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит перший. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. С. 12.

[178] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 2: Мол–Я. К.: Головна редакція УРЕ, 1976. С. 115–118.

[179] У тематичному словнику фіксувалося заплановане ілюстрування статей.

[180] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит перший. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. С. 13–14.

[181] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 1: А–Мол. К.: Головна редакція УРЕ, 1976. С. 91–95.

мали суто редакційний характер. Для прикладу, текст «Революційні демократи і Шевченко» було перейменовано («Всеросійська революційна демократія і Т. Г. Шевченко», автор – Є. Шабліовський)[182]. Кількість знаків було скорочено з 12 тис. запланованих до 7400. Статтю І. Назаренка «Філософські погляди Т. Г. Шевченка», натомість, розширено – замість 8 тис. запланованих знаків її обсяг склав бл. 18 тис. знаків[183].

Скорочення обсягу також відбувалося за рахунок біографічних гасел. Для прикладу, до остаточної версії словника не увійшло багато запланованих до друку статей про сучасників і знайомих Тараса Шевченка, наведених у розділі «Оточення Шевченка» попереднього реєстру[184]. Зокрема, у виданні немає текстів: «Адлерберг Володимир Федорович», «Адлерберг Олександр Володимирович», «Андрєєв Василь Іванович», «Антонович Платон Олександрович», «Бєліна-Кенджицький Юліан», «Благовєщенський Олександр Опанасович» та численні інші. Проектований обсяг кожного вилученого гасла з цього розділу – 400–500 знаків. Знято також поодинокі гасла з наступного розділу – «Місця перебування Шевченка»[185]. Зокрема, не потрапили до двотомника статті «Мохнатин» та «Хвастовці», які, як і більшість гасел розділу, повинні були мати обсяг у 500 зн. Натомість, окремі гасла додано, як-от гасло «Миколи острів»[186] про колишній острів на Аральському морі (на час укладання словника він іще існував), який зображено на низці малюнків Тараса Шевченка.

Наступний розділ реєстру – «І. Творчість. 1. Літературні твори»[187] – є найбільшою частиною обох томів «Шевченківського словника». Тут представлено всі відомі художні твори поета. У цьому випадку редакційні втручання стосувалися передусім змісту[188] й обсягу статей, оскільки суто академічний характер видання не передбачав вилучення бодай однієї з них – факт існування й назви поезій Тараса Шевченка, які десятиріччями

[182] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 1: А–Мол. Київ : Головна редакція УРЕ, 1976. С. 137–138.

[183] Там само. С. 303–306.

[184] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит перший. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. С. 15–82.

[185] Там само. С. 83–107.

[186] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 2: Мол–Я. Київ : Головна редакція УРЕ, 1976. С. 398.

[187] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит другий. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. С. 108–128.

[188] Аналіз змістових цензурних втручань не є предметом цієї статті і може бути реалізований винятково на основі аналізу рукописів статей у науковому архіві Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Формальний характер подання матеріалів у попередньому реєстрі не містить жодних характеристик змісту. Ми не ставили собі на меті проаналізувати, чи скорочення відбувалося на етапі обговорення словника, чи вже під час роботи з текстами статей.

не перевидавалися в масових виданнях «Кобзаря», був занадто відомим, тож відсутність статей про них радше привертала б увагу, ніж навпаки. Отож, читач таки міг знайти у «Шевченківського словнику» статті про вірші «За що ми любимо Богдана...» та «Якби то ти, Богдане п'яний...»[189]. Обсяг першої з них зменшено з 900 до 500, другої –з 1800 до 1300 знаків. Аналогічним був підхід і до представлення інформації про один із ключових текстів, що як правило піддавалися цензуруванню на рівні стандартних коментарів, однак широко передруковувалися у повному обсязі. Планований обсяг статті «Великий льох» складав 9 тис. знаків, а опублікований варіант (текст Ю. Івакіна) дорівнював бл. 6 тис.[190] Політично марковані характеристики змісту твору вміщено у його останніх трьох реченнях майже ритуального характеру. Статтю про поему «Катерина» (автор – Л. Стеценко)[191] скорочено на третину, з 6 тис. знаків до 3800. Статтю про поему «Кавказ» Ю. Івакіна – до бл. 6400 знаків із 9 тис.[192]

Натомість, статті про твори, які не сприймалися як «антиросійські», зазвичай не скорочувалися. Для прикладу, текст про поему «І мертвим, і живим...» (автор – Ю. Івакін)[193] має обсяг 8 тис. знаків за планованого об'єму в 9 тис. Незмінним залишився й обсяг статті цього ж автора про поему «Варнак»[194] (бл. 2 тис. знаків), тексту І. Айзенштока «Щоденник» (бл. 10 тис. знаків за 9 тис. у проекті)[195].

Привертають увагу зміни у відсильних статтях. Так, у реєстрі гасло «Журнал» було основним, а «Щоденник» відсильним до нього, а в остаточній версії видання – навпаки; гасло «Заповіт» було відсильним на «Як умру, то поховайте...»[196], натомість, у «Шевченківському словнику» гасло «Заповіт» є основним, а гасло «Як умру, то поховайте...» відсилає до нього[197]. Стаття Г. Нудьги про цю поезію[198] є прикладом збільшення обсягу удвічі (бл. 4 тис. знаків замість запланованих 2 тис.; «аналітичну»

[189] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 1: А–Мол. Київ : Головна редакція УРЕ, 1976. С. 226; Шевченківський словник : У 2 т. Т. 2: Мол–Я. Київ : Головна редакція УРЕ, 1976. С. 403. Обидві статті редакційні.

[190] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 1: А–Мол. Київ : Головна редакція УРЕ, 1976. С. 108–109.

[191] Там само. С. 283–284.

[192] Там само. С. 266–268.

[193] Там само. С. 245–246.

[194] Там само. С. 101.

[195] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 2. С. 396–397.

[196] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит другий. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. С. 112.

[197] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 2. С. 402.

[198] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 1. С. 230–231.

частину статті очікувано насичено офіційною фразеологією, а близько чверті її тексту присвячено рецепції, перекладам і музичним обробкам твору).

У цілому можна зробити висновок, що основний масив скорочень було зроблено не за рахунок цього розділу, оскільки його редакційна колегія «Шевченківського словника» вважала найважливішим.

Розділ реєстру «І. Творчість. 2. Малярські твори» є найбільшим у реєстрі[199], однак середній обсяг об'єднаних ним статей у самому «Шевченківському словнику» є порівняно невеликим. Більшість із них має обсяг 200–500 знаків і лише поодинокі тексти, присвячені важливим творам (картина «Катерина») або групам творів («Акварелі та рисунки, виконані під час Аральської експедиції», 2 тис. знаків; «Альбом 1839–1843 років», 1 тис. знаків; «Альбом рисунків та фольклорних записів (1846–50)», 1 тис. знаків, «Мангишлацький сад», 1 тис. знаків тощо) сягали тисячі знаків. Переважно цей обсяг витримано – обсяг статті К. Дорошенко «Катерина» дійсно складає бл. 2 тис. знаків[200], хоча, наприклад, обсяг редакційної статті «Акварелі та рисунки, виконані під час Аральської описової експедиції» скорочено вдвічі порівняно із запроектованим, статті про альбоми з малюнками Шевченка зменшено на 20–25%. Проте, сукупна кількість статей більшого за кількасот знаків обсягу в розділі незначна – на загальний обсяг видання їхнє скорочення суттєво не вплинуло, а лише відбило значно меншу увагу упорядників видання до малярської творчості Шевченка порівняно з літературною.

Розділ «Тематичні статті про літературну та малярську творчість» було піддано суттєвим втручанням на рівні обсягу статей. Так, розлогий – 18 тис. знаків – текст «Шевченко Т. Г. Історіографічний огляд життя і творчості» (за змістом він певною мірою мав накладатися на статті «Шевченкознавство» й біографічний текст «Тарас Григорович Шевченко», суттєво доповнюючи їх) було знято з остаточної версії видання. Статтю «Автопортрети Шевченка» скоротили втричі – текст Л. Владича «Автопортрети Т. Г. Шевченка»[201] має обсяг 12 тис. знаків замість 30 тис. запланованих. Його ж стаття «Акварелі Т. Г. Шевченка»[202] отримала обсяг у 6700 знаків замість 10 тис., зазначених у проекті. Натомість, загальнотеоретичні статті, запланований обсяг яких був меншим, значно частіше зберігали планований обсяг. Для прикладу, обсяг статті «Академізм в об-

---

[199] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит другий. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. С. 129–184.

[200] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 1. С. 284–285.

[201] Там само. С. 21–23.

[202] Там само. С. 28–29.

разотворчому мистецтві» (у реєстрі – «Академізм у живопису» [Sic – С.Г.]) має 3 тис. знаків, як і було заплановано, а стаття «Чотиристопний ямб» збільшилася до 4 тис. знаків із 2700 запроектованих.

Одним із важливих джерел скорочень видання був розділ «Історичні персонажі в творчості Шевченка»[203]. Так, до «Шевченківського словника» не увійшли наявні в ньому гасла «Аврелій Марк Елій», «Александр Македонський», «Антоній Печерський», «Аппій Клавдій», «Блюхер Гербард» і десятки інших. Стандартним обсягом для цих статей були 300 знаків. Аналогічно, суттєво зменшення представлення у виданні статей із розділу «Міфологічні, біблійні, агіографічні та літературні персонажі в творчості Шевченка»[204]. Так, у виданні не вміщено заплановані статті «Аарон», «Авель», «Авраам», «Адам», «Мідас», «Морок», «Терпсіхора» і десятки інших (середній їхній обсяг мав складати 250 знаків). Натомість, було розширено статтю «Біблійні мотиви у творчості Т. Г. Шевченка» (5600 знаків замість 2 тис., автор – В. Крекотень)[205], додано не передбачені реєстром статті цього ж автора «Агіографії християнської сюжети, мотиви та образи мотиви у творчості Т. Г. Шевченка» (понад 9 тис. знаків)[206] та «Міфологічні сюжети, мотиви та образи мотиви у творчості Т. Г. Шевченка» (5 тис. знаків)[207].

Суттєво не змінилося представлення в реєстрі статей із розділів реєстру «Народна творчість і Шевченко»[208], «Українська література і Шевченко»[209] та «Російська література і Шевченко»[210] (більшість обсягу двох останніх складають біографічні статті). Одним із винятків є базова стаття першого з цих розділів – «Народна словесна творчість і Т. Г. Шевченко» Т. Комаринця[211] (у реєстрі – «Народна творчість і Шевченко»). Її запланований обсяг складав 40 тис. знаків, а підсумковий – 23 тис. знаків. Прикметно, що обсяг базових статей наступних згаданих розділів – «Українська література і Т. Г. Шевченко» І. Пільгука[212] (заплановано 18 тис. знаків, опубліковано бл. 20 тис.) та «Російська література і Т. Г. Шев-

---

[203] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит другий. С. 195–216.

[204] Там само. С. 217–228.

[205] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 1. С. 67–68.

[206] Там само. С. 24–25.

[207] Там само. С. 407–408.

[208] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит другий. С. 229–230.

[209] Там само. С. 231–247.

[210] Там само. С. 248–272.

[211] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 2. С. 29–33.

[212] Там само. С. 289–292.

ченко»[213] (заплановано 15 тис. знаків, опубліковано 44 тис. знаків; автори – Ю. Івакін, А. Недзвідський та Д. Чалий) – збільшено, причому статтю про зв'язки і взаємовпливи Шевченка й російського письменства – втричі.

Значного скорочення також було досягнуто за рахунок зменшення обсягу та вилучення частини біографічних статей із розділів реєстру «Літератури народів СРСР і Шевченко»[214] та «Зарубіжні літератури і Шевченко»[215]. Це також помітно на прикладі «нелітературних» розділів – «Образотворче мистецтво і Шевченко»[216], «Музика, театр, кіно і Шевченко»[217] та «Шевченкознавство»[218].

Варто відзначити, що упорядники намагалися компенсувати такі скорочення значним (іноді кількаразовим) збільшенням обсягу загальнотематичних базових статей розділів. Так, статтю «Шевченкознавство» було збільшено з 18 тис. знаків до 54 тис. знаків[219] (автори – В. Шубравський, Ю. Івакін, Б. Бутник-Сіверський). Статтю Р. Пилипчука «Театр і Т. Г. Шевченко» було збільшено з 18 тис. до 23 тис. знаків[220]. До «Шевченківського словника» було додано відсутні у попередньому реєстрі статті «Музика і Т. Г. Шевченко»[221] Т. Булат (понад 15 тис. знаків) і «Шевченко Т. Г. у музиці» М. Гордійчука (понад 18 тис. знаків). Натомість, заплановану в початковому реєстрі статтю «Кіномистецтво про Т. Г. Шевченка» було дещо скорочено (з 12 тис. до 10 тис. знаків; автор – О. Бабишкін).

Можна зробити висновок, що редактори «Шевченківського словника» намагалися певною мірою пом'якшити вимоги щодо зменшення обсягу шляхом підготовки розширених загальних статей для тематичних розділів, у яких доводилося зменшувати кількість гасел. На рівні відбору гасел цензурні втручання були мінімальними, оскільки статті про поетів і літературознавців-емігрантів не було передбачено ще у проекті видання. Визначальну роль тут відіграв вплив превентивної самоцензури укладачів словника, оскільки інакший підхід унеможливив би його видання ще на етапі попереднього обговорення.

---

[213] Шевченківський словник : У 2 т. Т. 2. С. 173–181.

[214] Проект тематичного словника Шевченківської енциклопедії. Зошит третій. С. 273–293.

[215] Там само. С. 294–343.

[216] Там само. С. 344–384.

[217] Там само. С. 385–403.

[218] Там само. С. 409–429.

[219] Там само. С. 379–387.

[220] Там само. С. 259–263.

[221] Там само. С. 12–15.

2.4. Українська барокова література та мистецтво у виданнях «Українська літературна енциклопедія» і «Мистецтво України: енциклопедія»

Доба бароко тривала в українському мистецтві протягом 17–18 ст. Цей період за радянської доби мав потужне ідеологічне навантаження (тлумачився як такий, що виявляв «одвічне прагнення українців до об'єднання з братнім російським народом»), побутували й інші кліше соціального та релігійного характеру. У другій половині 1980-х рр. ідеологічний пресинг почав слабшати, що позначилося на статтях «Української літературної енциклопедії» (УЛЕ) та «Мистецтво України: енциклопедія» (ЕМУ). Простежимо ці закономірності на матеріалі 1 тому УЛЕ[222] та 1 тому ЕМУ[223].

Розпочнімо з гасла «Бароко», поданого в обох виданнях.

Відповідна стаття ЕМУ містить низку ідеологічних штампів, попри те, що том вийшов уже за часів незалежності – в 1995 р. Різноманітні ідеологічні нашарування чітко вказують на те, що стаття написана за кілька років до виходу тому. У ній, зокрема, йдеться: «Умовно в Зх. та Сх. Європі виділяють Б. католико-монархічне та протестантсько-бурж., хоч окремі їхні риси були спільними. Б. служило утвердженню католицизму» (ідеям контрреформації) та прославленню абсолютизму, несло в собі риси моралізаторства й дидактики. Водночас у мист.-і Б. певною мірою відображено й антифеод. протест та нац.-визвольні рухи, що вносило в нього ступінь демократичних бунтарських устремлінь»[224]. Уже в наступному абзаці, де йдеться про те, що людина бароко в мистецтві «постає багатоплановою особистістю, втягненою в круговерть і конфлікти середовища»,– фактично заперечується сказане.

У підрозділі «Архітектура» (автор – Л. С. Міляєва) зазначено, що в Україні перші барокові споруди з'явилися у Львові, зокрема костел єзуїтів (1610–1630), і що новий стиль «був покликаний насаджувати серед укр. народу реліг. ідеї уніатства»[225]. Також сказано: в др. пол. 17 ст. «на Лівобережній Україні і в Києві, що одержали нові соціально-екон. імпульси для свого розвитку, утверджувалася перемога укр. народу в нац.-визвольній боротьбі 1648–54 буд-вом нових культових споруд. В них

---

[222] Українська літературна енциклопедія: в 5 т. / Редкол.: І.О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1: А–Г. 536 с.

[223] Мистецтво України: енциклопедія : в 5 т. / Редкол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) [та ін.]. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995 Т. 1 : А–В . 1995. 399 с.

[224] ЕМУ. С. 149.

[225] Там само. С. 150.

поєдналися традиції нар. дерев. буд-ва, де найяскравіше втілилися риси укр. арх.-ри й естетики, з творчими здобутками рос. арх.-ри»[226]. Зрозуміло, що такі стереотипні твердження – данина часу, такими були тодішні ідеологічні вимоги до науковців. Водночас такі твердження в енциклопедіях дають змогу аналізувати цей час, простежувати, як спотворювалися засадничі висновки, формувався національний комплекс меншовартості: українське барокове мистецтво витлумачувалося як стилістично залежне від російського. Насправді українська культура впливала на мистецтво російське: здобутки західного світу прийшли до росіян в «оправосланеному» варіанті спочатку до Москви, а згодом до Петербурга через посередництво українських і білоруських інтелектуалів, на що слушно вказували такі дослідники, як Л. Софронова, Л. Сазонова та ін. Але ця позиція ще не оприявнена в ЕМУ.

Відкидаючи виявлені ідеологічні нашарування, зауважуємо: стаття містить фактично повний перелік уцілілих пам'яток архітектури барокової доби та окреслює їхні головні ознаки. Бароко представлене як наскрізно риторичне, полемічне мистецтво.

Розділ «Скульптура» (автор – Л. С. Міляєва) позбавлений тенденційних характеристик. Натомість містить інформацію про взаємовпливи католицької та православної культури, що яскраво оприявнилося в українській бароковій пластиці. За взірець тут правлять барокові іконостаси, в яких живописні елементи поєднуються зі скульптурними, а перегодом пластичний складник навіть починає домінувати.

Розділ «Живопис» (автор – Л. С. Міляєва) так само вказує на те, що українське мистецтво зазнало потужного західного впливу, проте продовжувало зберігати самобутні риси. Важливо й те, що в контексті українського мистецтва аналізуються розписи не лише православних, а й католицьких та унійних соборів. Як і в розділі «Архітектура», наголошено на риторичності барокового мистецтва та вказано, що найяскравішим прикладом взаємодії живопису й літератури є розпис Надбрамної Свято-Троїцької церкви Києво-Печерської лаври. Також докладно проаналізовано розвиток світського, зокрема портретного живопису та наголошено на його панегіричності.

Розділ «Графіка» (автор – Л. С. Міляєва). Докладно проаналізовано розвиток від доби раннього бароко до зрілого. Зазначено, що «у 2-й пол. 17 ст. була розроблена ціла школа характерних прийомів»[227]. У цьому розділі вказано, що українські митці сприймали актуальні тогочасні ідеї, навчаючись та працюючи на Заході, а також із європейських емблема-

---

[226] ЕМУ. С. 150.

[227] Там само. С. 156.

тичних збірників. З огляду на це, виокремлюються постаті провідних вітчизняних майстрів: О. Тарасевича, Л. Тарасевича, І. Щирського.

Однак, коли йдеться про образотворче мистецтво барокової доби Київщини та Лівобережжя, ще не акцентується роль Івана Мазепи в розвитку барокової культури, навіть не окреслюється феномен «золотої доби», пов'язаної з ім'ям гетьмана.

Розділ «Декоративно-ужиткове мистецтво» (автор – Т. В. Кара-Васильєва). Виокремлено галузі, де найвиразніше оприявнилися барокові риси: золотарство, художнє литво, гутне скло, вишивка та гаптування, ткацтво тощо. Подекуди трапляється кліше «панівні класи». Назагал маємо доволі розлогий виклад, що дає можливість сформувати уявлення про специфіку описуваного об'єкта.

Розділ «Музика» (редакційний) вказує на загальні тенденції барокової музики, виокремлено українські жанри, що сформувалися на ту пору (партесний концерт, кант, псальма, хоровий концерт). При цьому не зазначено, що партесний спів постав під впливом органної музики, а серед тогочасних українських композиторів не згадуються М. Березовський, А. Ведель, Д. Бортнянський. Натомість маємо доволі розлогий аналіз рецепції барокової музики в 19–20 ст.

Водночас в ЕМУ є статті «Березовський Максим Сазонтович», «Бортнянський Дмитро Степанович» (хоча в ній його творчість тлумачено виключно в річищі класицизму) та «Ведель Артемій Лук'янович», де проаналізовано їхню спадщину в контексті української музики.

Розділ «Театр» (автор – Ю. М. Бобошко) подає коротку характеристику провідних рис європейського барокового театру. Коротко окреслено жанри, поширені в тогочасному українському театрі. Зазначено, що шкільні театри стали «осередком культури та знаряддям опору католицькій експансії»[228]. Твердження видається дещо дивним з огляду на те, що вітчизняний театр взорував на єзуїтську драму, а більшість авторів барокових п'єс навчалася в єзуїтських колегіях. Однак такі висловлювання свідчать про те, що тогочасна українська наука ще не вповні позбулася ідеологічних догм, вироблених радянською епохою. Також хибними є твердження автора про те, що барокова драма творилася церковнослов'янською мовою, хоча йдеться про книжну українську, а в інтермедіях і розмовну українську мову. Крім того, в статті не викладено важливий факт: автори київської школи долучилися до становлення театру в Росії та Сербії.

Стаття «Барокко» в УЛЕ (автор – Д. С. Наливайко) містить стислу характеристику стилю та наголошує на його специфічних рисах в українській літературі. Автор прагне уникнути ідеологічних кліше, натомість

[228] ЕМУ. С. 159.

наголошує на важливості поезії та полемічної літератури для становлення вітчизняного письменства. Зокрема пише, що «борючись з шляхетсько-католицькою експансією, укр. письменники водночас запозичували у своїх противників-єзуїтів худож.-стильові засоби, бароккові за характером, щоб посилити вплив літ. творів на читача»[229]. Тож автор наголошує визначальний вплив, який справила на формування української барокової літератури культура єзуїтів. У статті також названо провідних тогочасних письменників та окреслено явище низового бароко.

Також цікавим є подання постатей і текстів 17–18 ст. У статті «Андрелла Михайло» окреслено діяльність одного з найвідоміших українських письменників Закарпаття, основний доробок якого становлять богословсько-полемічні трактати. Автор статті – провідний фахівець із творчості письменника В. Л. Микитась. Стаття містить низку ідеологічних штампів на кшталт «став виразником дум і прагнень трудового закарпатського люду...», «виступав проти соціального і національного гноблення»[230] тощо. Зазначено, що «Андрелла продовжив традиції українських полемістів, зокрема Івана Вишенського», однак це твердження дискусійне[231]. Водночас автор зауважує, що в текстах поєднується книжна і розмовна мова, хоча не уточнює, що це саме українська мова.

Статтю «Апокрисис» присвячено одному з найвизначніших текстів барокової полемічної літератури. Автор статті – дослідник полемічної літератури П. К. Яременко. Твір визначено як пам'ятку української і білоруської літератури та названо анонімним, а авторство Мартина Броневського – лише вірогідним. У статті є експресивно марковані судження: «Полеміст наводить численні факти національно-релігійного гніту на Україні і в Білорусії, загрожує польському королю і сенаторам національно-визвольним повстанням...», «в третій частині розвінчується єзуїтська догма про єдиновладдя папи римського як божого намісника»[232]. Водночас вказується на протестантські симпатії автора. Викладено певні міркування щодо стилістики, зокрема згадано, що в творі автор звертався до прислів'їв та анекдотів.

Стаття «Армашенко (автор – письменник В. О. Шевчук) присвячена поету-панегіристу, про життя якого бракує даних. Окреслено, що він був автором латиномовного твору «Театр довговічної слави...», писаного віршами й прозою. Немає жодних характеристик авторського стилю Армашенка.

---

[229] УЛЕ. С. 131.

[230] Там само. С. 63.

[231] Там само.

[232] Там само. С. 76.

Стаття «Артемій» (автор – В. П. Колосова) окреслює літературну діяльність колишнього ігумена Троїце-Сергієвої лаври, який через переслідування в Росії втік до Білорусі, де долучився до церковно-релігійного руху. Немає жодної інформації про життя Артемія, а також характеристик його ідіостилю. Проте окреслюється ідейно-тематичний складник його творів.

Стаття «Балабан Гедеон» в УЛЕ (автор – В. П. Колосова) фактично не подає інформації про церковну діяльність єпископа, обмежуючись суто культурницькими проектами. Не висвітлена його діяльність як церковного ієрарха, зокрема період симпатій до церковної унії та участь у підготовці собору. Натомість зроблено тенденційний висновок про те, що «діяльність Б. має суперечливий характер і відбиває його класові позиції: з одного боку, він сприяв розвитку освітньо-видавничої справи, з другого – намагався утримати нац. культурно-освітній рух під впливом вищого духівництва»[233]. Стаття «Балабан Гедеон» в ЕМУ – це короткий редакційний текст, де окреслено провідні напрями діяльності цієї персоналії. Попри стислий виклад, не вдалося уникнути експресивно маркованої лексики.

Текст статті «Баранович Лазар» в УЛЕ (автор – Р. П. Радишевський) збалансовано відображає основні напрями діяльності й творчості архієпископа чернігівського, дає уявлення про стилістичні особливості його письма. Стаття «Баранович Лазар» в ЕМУ (автор – О. С. Цалай-Якименко) – це дуже коротка біографічна довідка, в якій увагу закцентовано на мистецькому складнику творчості архієпископа чернігівського, зокрема згадано, що він був автором кількох музичних творів.

Стаття «Бачинський Ілля» (УЛЕ). Автор – В. Л. Микитась. Оскільки відомостей про письменника не збереглося, виклад присвячено мовностилістичному аналізу тексту, який став народною піснею, та вказано на його поширення в списках. Стаття «Бачинський Ілля» (ЕМУ) так само авторства В.Л. Микитася. Обмежується короткою згадкою про «Пісню світову», що набула популярності.

Стаття «Беринда Памво» в УЛЕ (автор – В. В. Німчук) позбавлена тенденційності. Головна увага сконцентрована на діяльності Беринди як лексикографа. Також окреслені й інші аспекти його діяльності (видавнича, літературна, художня). Стаття «Беринда Памво» в ЕМУ (автори – В. В. Німчук та Л. О. Ошуркевич) є стислішим варіантом поданої до УЛЕ; водночас містить судження про ренесансне підґрунтя графічних робіт митця.

Стаття «Борецький Іов» в УЛЕ (автор – Я. Д. Ісаєвич) відображає провідні напрями діяльності митрополита. Однак містить експресивно-марковані висловлювання («закликав до боротьби проти нац.-реліг. гніту»[234])

[233] УЛЕ. С. 116.

[234] Там само. С. 219

та подає факти, які є радше припущеннями (наприклад, про вірогідне авторство «Пересторого» і творів, виданих під псевдонімом Клірик Острозький»), при цьому не згадано авторів цих концепцій.

Стаття «Братковський Данило» в УЛЕ (автор – В. О. Шевчук) виразно тенденційний, автор матеріалу концентрується на громадянській позиції письменника та ідейно-тематичних особливостях його творів, причому надає суб'єктивні тлумачення, внаслідок чого зміст епіграм Данила Братковського спотворюється. Так, В. О. Шевчук зазначає: «У книзі віршів „Світ, розглянутий по частинах" (Краків, 1697) – видатній пам'ятці епіграматичної поезії – критикував сусп. лад Речі Посполитої, проголосив свою прихильність до бідних та покривджених»[235]. Це насправді не так: лейтмотивом збірки є спостереження над людським суспільством загалом. Крім того, автор статті оминув увагою факт, що Данило Братковський є одним із небагатьох українських барокових авторів, у творчості яких провідними є світські мотиви.

Не меншими ідеологічними штампами позначена стаття «Вишенський Іван» в УЛЕ (автор – Л. Є. Махновець). Письменник постає таким, що «розкривав глибоку несправедливість існуючого сусп. ладу, гостро засуджував паразитизм і продажність панівних класів, таврував королів і царів як даних не богом, а дияволом. Боровся проти ідеологічної агресії „латинників"-єзуїтів, папства загалом, проти Брестської унії 1596 та її верховодів, полонізації та окатоличення, переконано заявляючи, що укр. трудовий народ ніколи не скориться кривавим гнобителям»[236] тощо.

Отже, у томі 1 УЛЕ і томі 1 ЕМУ статті, присвячені персоналіям давньої української літератури, містять низку ідеологічних штампів чи навіть неточну інформацію, що зумовлено ідеологічним пресингом на радянське літературознавство; інколи в статтях бракує інформації про стилістичні особливості текстів, зате є експресивно-маркована лексика та оціночні судження.

Втім, в енциклопедіях були й статті (наприклад, «Баранович Лазар», «Бачинський Ілля», «Беринда Памво, розділи «Живопис», «Графіка», «Декоративно-ужиткове мистецтво», що ввійшли до статті «Бароко» в ЕМУ), що більшою мірою відповідали стандартам енциклопедистики. У них подається важливий фактаж, котрий дає змогу зорієнтуватися в специфіці барокового стилю в українському мистецтві та літературі.

Виявлені хиби спонукають до творення нових енциклопедичних видань, які відображатимуть сучасне знання про мистецтво, відповідатимуть аудиторним запитам.

---

235 УЛЕ. С. 30.

236 Там само. С. 312.

2.5. Досвід створення та освітньо-наукове значення «Гірничої енциклопедії»

Попередній розвиток української гірничо-геологічної термінології та енциклопедичних знань у гірничій справі. Фундаментальні енциклопедичні праці є ознакою культурних досягнень народу, характеристикою розвиненості науки і техніки країни, важливим інтелектуальним підґрунтям освітніх процесів. Саме тому з перших кроків утворення державності України і заснування Української академії наук (1918 р.) розпочалися процеси систематизації фахової української мови та формування термінологічної бази з різних галузей знань, зокрема з геології та гірництва. Уже 1918 р. вийшов перший том «Матеріялів до української природничої термінології та номенклатури», що свідчить про велике значення цієї роботи для становлення національної освіти та науки.

Важливі кроки на цьому шляху – створення термінологічної комісії Українського наукового товариства (1918 р.) та Інституту наукової мови (1921 р.), також підготовка Всеукраїнською академією наук (ВУАН) системи термінологічних словників з основних напрямів культури, науки і техніки.

Гірнича й геологічна секції ВУАН опрацювали й зредагували тисячі термінів, які потрапили до «Словника геологічної термінології» (укладач – П. Тутковський (1923 р.)); «Словника технічної термінології» (укладачі – Ю. Трихвилів та І. Зубков (1930 р.)); «Словника гірничої термінології» (укладачі – П. Василенко та І. Шелудько (1931 р.)). Ці словники базувалися здебільшого на питомо українських термінах, були значною мірою очищені від російнізмів, штампів, зайвих запозичень та непритаманних українській мові форм.

Але навіть у суто культурній та освітньо-науковій автономії України московські керманичі 1930-х рр. вбачали ознаки українського державотворення й загрозу для свого існування. До лав «Розстріляного відродження» потрапили численні українські науковці та освітяни, зокрема творці української фахової термінології (поміж інших – укладач «Словника гірничої термінології» П. Василенко). Доробок україномовної фахової літератури і термінологічні словники ВУАН були вилучені з освітніх установ і бібліотек та знищені.

У виданих у 1950-ті рр. російсько-українському геологічному та гірничому словниках зазначалися «провини» словників-попередників ВУАН: «...Ці словники мали істотні недоліки, найголовнішим з яких були намагання штучно відірвати українську мову від російської, ввести в ужиток надумані словотвори і терміни, замінити поширені і звичні інтернаціональні терміни вузькими діалектизмами». Попри відкрито задекларовану

мету «наблизити українську термінологічну базу до російської», словники АН УРСР 1950-х рр. мали й позитивне значення, оскільки суттєво розширили кількість гірничих і геологічних фахових термінів, що відображало розвиток науки і техніки упродовж минулих десятиріч, зробили спробу певної уніфікації гірничої термінології. Проте всі згадані словники були лише російсько-українськими, вони не містили тлумачень і опису поданих гасел.

Першою значною українською енциклопедією, що ввібрала в себе сотні статей, пов'язаних із геологією та гірництвом України, стала діаспорна «Енциклопедія українознавства», створена під егідою Наукового Товариства імені Шевченка в Європі за редакцією В. Кубійовича (загальна частина – 1949–1952 рр., словникова в 10 томах – 1955–1989 рр.).

Слід зазначити, що запланований ще 1933 р. друк перших томів «Української радянської енциклопедії» був заборонений московською цензурою як націоналістичний і лише поява діаспорної «Енциклопедії українознавства» стимулювала розвиток цього значного проекту (в 1959–1965 рр. у Києві видано 17 томів енциклопедії за редакцією М. Бажана). «Українська радянська енциклопедія» містила чималу кількість гасел гірничої тематики та геології, здебільшого пов'язаних з Україною. Переклад українською мовою російської десятитомної «Дитячої енциклопедії» (1961 р.), яка в першому й другому томах розкривала розвиток наук про Землю, а в п'ятому стисло торкалася питань гірничої техніки, також сприяла систематизації і популяризації гірничих і геологічних знань серед школярів і молоді.

До українських термінологічних та енциклопедичних здобутків радянського періоду слід віднести вихід фундаментального «Мінералогічного словника» Є. Лазаренка та О. Винар (1975 р.) і трьохтомної «Української географічної енциклопедії» за редакцією О. Маринича (1989–1993 рр.).

Тож географічні й мінералогічні знання отримали достатньо розвинену термінологічну систему й енциклопедичні опрацювання, проте чимало геологічних питань і суто гірнича термінологія залишалися недостатньо систематизованими. Крім того, загальна кількість (за назвами й накладами) україномовних енциклопедичних, наукових і навчальних видань у галузі гірництва та геології не забезпечували навіть нагальні освітні потреби (про перехід до широкого застосування української фахової мови в сфері науки й виробництва у 1970–1980-ті рр. не йшлося взагалі).

Уже в перші роки становлення України як незалежної держави за наказами Міністерства освіти і Держстандарту на базі Національного університету «Львівська політехніка» був створений Технічний комітет стан-

дартизації науково-технічної термінології, який зробив багато корисного для розвитку й розповсюдження української фахової термінології, проте гірничий напрямок не отримав необхідного забезпечення. Окремі роботи (підготовка словників, базових підручників) вели вчені Національного гірничого університету, Івано-Франківського університету нафти і газу, Донецького національного технічного університету, Криворізького національного університету та ін., однак ці праці не набули системного характеру й значного поширення. Значна частина фахівців і студентів, особливо на Сході країни, зберігала орієнтацію на російську термінологічну базу й навчальну літературу. Поруч із недостатньо дієвими організаційними й заохочувальними факторами, важливою причиною недостатніх темпів підготовки й впровадження українськомовної літератури для вищої технічної школи (зокрема для гірничих спеціальностей) був брак системної термінологічної бази й новітніх знань енциклопедичного характеру.

Модернізація змісту вищої технічної освіти вимагала сучасної термінологічної системи та оновленої інформаційної бази енциклопедичного рівня, яка б охоплювала широкий реєстр понять і термінів, що відображають гірництво й геологію як цілісний феномен, що розвивається. Здобутки науки й техніки повинні постійно та своєчасно входити в освітній простір, забезпечуючи «кругове навчання» (дослівний переклад терміна «енциклопедія»), тобто системний широкий погляд на численні, пов'язані між собою галузі діяльності. Особливо це актуально для гірництва, де «коло наук» відрізняється надзвичайно великим розмаїттям і потребує акумуляції сучасних знань і досягнень.

Мета і завдання «Гірничої енциклопедії». Мета циклу праць «Гірнича енциклопедія», що включає «Гірничий енциклопедичний словник» і «Малу гірничу енциклопедію», полягає в створенні термінологічної бази даних та енциклопедичної систематизації сучасних знань у природничих науках про Землю та прикладних гірничих науках, що повинно забезпечити підвищення якості гірничої освіти та перехід освітніх процесів вищої школи (зокрема, викладання гірничо-геологічних дисциплін і створення відповідної навчальної літератури) від російської до української понятійно-термінологічної системи.

Серед завдань «Гірничої енциклопедії»:

• сприяти оновленню змісту гірничої й геологічної освіти та підвищенню якості навчальної й методичної літератури шляхом створення й застосування найбільш повної й сучасної енциклопедичної інформаційної системи;

• покращити доступ до іноземних освітніх і наукових джерел, розвивати понятійну комунікацію між науковцями різних країн, уможливити

міжнародну уніфікацію освітніх і наукових процесів у природничих і гірничотехнічних галузях шляхом адаптації створеної термінологічної бази даних до англійських, німецьких і російських аналогів (наведення відповідників до кожного українського терміна);

• гуманітаризація гірничотехнічної освіти й сприяння єдності інженерних і гуманітарних знань завдяки насиченню Циклу праць численними матеріалами з історії гірництва й геологічної науки, геологічного та гірничого законодавства, охорони праці й охорони геологічного довкілля під час експлуатації надр;

• відроджувати українську фахову мову в галузі гірництва та геології шляхом використання питомо українських понять і термінів, враховувати зміни в реаліях мовної практики й науки в Україні.

Цикл «Гірнича енциклопедія» – це комплексна, міждисциплінарна праця, що систематизує знання у природничих науках про Землю, зокрема, у геології, мінералогії, петрографії, гідрогеології, геохімії, геофізиці, географії, екології; прикладних технічних науках з видобування та первинної переробки твердих, рідинних і газоподібних корисних копалин, шахтного та підземного будівництва, маркшейдерії та геодезії, а також показує сучасний стан та історію гірничо-геологічної науки й освіти в країнах світу. Крім того, у «Гірничій енциклопедії» розкрито актуальні питання геологічного та гірничого законодавства, охорони праці й охорони геологічного довкілля у процесі експлуатації надр. «Гірнича енциклопедія» не має вітчизняних аналогів і випереджає за кількістю статей подібні видання слов'янськими мовами, зокрема радянську російськомовну «Горную энциклопедию».

Цикл праць «Гірнича енциклопедія» включає 6 книг на 3832 сторінках формату А4, обсягом 658 друкованих аркушів, які складають два фундаментальних енциклопедичних видання:

1) Гірничий енциклопедичний словник : у 3 т. / [за заг. ред. В. С. Білецького]. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2001–2004. – Т. I–III.

2) Мала гірнича енциклопедія : в 3 т. / [за ред. В. С. Білецького]. – Донецьк, 2004. – Т. I–III.

«Гірничий енциклопедичний словник» містить 12 700, а «Мала гірнича енциклопедія» – 17 350 термінологічних та номенклатурних одиниць (частина яких уведена у мовний обіг уперше). Статті складаються зі слова-заголовка, після якого наводяться відповідники російською, англійською та німецькою мовами. Статті вміщують у стислій, зручній для користування формі найсучаснішу наукову й науково-технічну інформацію, висвітлюють різні аспекти геологічних наук, розвідки, видобування та первинної переробки корисних копалин, ознайомлюють із методами наукового пошуку й інженерного проектування, популяризують світові

й українські досягнення в зазначених галузях. Цикл вміщує понад 1,5 тис. ілюстрацій (рисунків, схем, фотографій), чим суттєво покращує розуміння й засвоєння матеріалу. Авторський і редакційний колектив – це понад 100 провідних науковців і практиків у галузі гірництва з понад 30 університетів, науково-дослідних інститутів, наукових спілок і організацій України (окремі статті були надані науковцями Польщі та Росії).

ГЕС і МГЕ об'єднані в спільний цикл праць «Гірнича енциклопедія», оскільки ГЕС (т. 1, 2) закладає основи термінологічної бази (стислі визначення, дефініції), що було значно збільшено й розвинено в енциклопедичні статті в МГЕ. Крім того, т. 3 ГЕС містить додаткові матеріали енциклопедичного характеру про країни, басейни, родовища, гірничі підприємства, компанії, інститути, університети, наглядові та громадські гірничі організації, які не потрапили до складу МГЕ. Таким чином, обидва видання взаємопов'язані й суттєво доповнюють одне другого.

Під час роботи автори дотримувались інтегральних принципів термінотворення, коли проблема номінування того чи того поняття вирішувалася предметно – з використанням потенціалу української мови або шляхом інтерпретації вже готового терміна з іншої мови, звідки поняття запозичалося і вводилося в національну терміносистему (через транскрибування, прямий переклад, калькування). При цьому також враховувалися традиції використання гірничих термінів в Україні, їхнє походження, а також ареал поширення гірничих термінів-синонімів в Україні та світі. У деяких випадках проводився складний пошук компромісів між прихильниками різних українських термінологічних систем.

Під час відбору рекомендованих гасел особливу увагу надано уніфікації і стандартизації термінів як у межах суто гірничої терміносистеми, так і на міжгалузевому рівні. Тлумачення термінів у ГЕС подано типовим на міжгалузевому рівні (з використанням досвіду його здійснення різними мовами), але водночас забезпечено розуміння терміна у функціональному плані, можливостей творення похідних термінів і лексики, відповідності термінів духові і красі української мови, їхньої точності та стилістичної нейтральності.

Слід зазначити, що подання термінів чотирма мовами значною мірою допомагає під час вибору синонімів чи усталених словосполучень українською мовою, дає змогу як безпосередньо, так і через мову-посередника простежити появу багатьох запозичень, переконує користувача в слушності рекомендацій щодо вперше поданих чи уточнених термінів. У цьому полягає лексикографічний здобуток, завдяки чому ГЕС і МГЕ сприятимуть семантично точному і стилістично доречному вибору термінів, граматично та стилістично правильній сполучуваності термінів з іншими словами в реченні, недопущенню змішування під час використання близь-

ких за сферою вживання, але не цілком семантично тотожних слів, розумінню буквального значення запозичень, рідковживаних термінів.

Не менш важливим завданням «Гірничої енциклопедії» було узагальнення сучасних надбань науки і виробництва. Редакційній колегії потрібно було об'єднати найкращих фахівців, щоб наважитися уніфіковано й чітко викласти замалим не весь світовий обшир фахових питань з геології та гірництва в обсязі шести томів. Студенту й викладачу неможливо буде відшукати якісь поняття або процеси галузевого характеру, які б не фігурували як гасла для статей або ж бодай не траплялися в тексті.

Статті про найголовніші терміни, особливо найбільш актуальні, подано відповідно до сучасного стану наук про Землю та прикладних гірничих наук у розгорнутому довідниково-енциклопедичному вигляді (опис, наукове обґрунтування, математичний вираз, проектування, розрахунки, практичний досвід, фактичні результати). В Україні видання аналогічного масштабу (за обсягом, добором матеріалу, професійним рівнем) з'явилися вперше. Фаховий здобуток зазначеного циклу праць – його безумовна сучасність, насиченість новітньою інформацією, науковими й технологічними досягненнями останніх років.

Цикл праць «Гірнича енциклопедія» вперше створює збалансовану українськомовну термінологічну систему, що нараховує 17 350 термінологічних та номенклатурних одиниць, адаптованих до англійської, німецької й російської термінологічних баз даних, є основою для понятійної комунікації у геологічній та гірничій освіті, навчальній, методичній та науковій літературі, а також у періодичних наукових виданнях України й провідних країн світу. Це забезпечує потужний ресурс для розвитку природничих, технічних і гуманітарних наук та істотно впливає на поліпшення підготовки майбутніх спеціалістів у гірничо-геологічних галузях.

Авторами узагальнено й суттєво розвинуто фахову українську мову, зокрема геологічну, географічну, екологічну, гірничо-технологічну і гірничотехнічну термінологію. Введено низку нових термінів, причому поповнення термінологічної лексики гірників паралельно з освоєнням готових лексем (українських та іншомовних) здійснювалося за допомогою творення нових слів на ґрунті словотвірної системи сучасної української мови з урахуванням окремих питомо українських термінів із минулих часів. Під час роботи над циклом «Гірнича енциклопедія» напрацьовано засади творення гірничої терміносистеми, проведено аналіз її витоків і шляхів формування, семантичної диференціації та особливостей функціонування, що сприятиме розвитку мовознавства в галузі фахової термінології й подальшому унормуванню термінологічної системи в гірництві та геології.

Концепція циклу праць «Гірнича енциклопедія» враховує сучасні тенденції інтеграції галузей знань, зокрема інженерних і гуманітарних наук, що знайшло відображення у матеріалах, присвячених історії гірництва та геологічних наук, традиціям і культурній спадщині гірників, гірничому законодавству, охороні праці та навколишнього середовища тощо. Крім того, гуманітарний напрямок циклу праць втілився також у викладанні курсу сучасної української мови у закладах вищої освіти (зокрема на спеціальних курсах і семінарах). Усе це є чинником гуманітаризації вітчизняної інженерної освіти й наближення її до європейських стандартів.

До виходу «Малої гірничої енциклопедії» фахівці України користувалися російськомовною «Горной энциклопедией», що вийшла в 1984–1991 рр. Українське видання відрізняється не тільки мовою, структурою, значно більшою кількістю статей (майже вдвічі), а й відображає суттєві зміни, викликані науковими досягненнями і прогресом гірничої техніки й технології за минулі десятиріччя. Таке якісне оновлення матеріалу робить МГЕ найбільш сучасною системною базою гірничо-геологічних знань серед подібних видань слов'янськими мовами.

Цикл праць «Гірнича енциклопедія» сьогодні активно використовується в кількох освітніх процесах:

• безпосередньо як навчальне видання у викладанні кількох десятків дисциплін для бакалаврів, спеціалістів і магістрів гірничих та геологічних спеціальностей;

• як базове універсальне видання для підготовки підручників, посібників, курсів лекцій, навчально-методичної літератури в гірництві та суміжних галузях і науках;

• як розгалужена система сучасних знань для підвищення професійної кваліфікації викладачів гірничих, геологічних, екологічних та географічних дисциплін вищих навчальних закладів і як довідник для студентів;

• як ключ до англійської, німецької й російської термінологічних баз даних для покращення доступу до іноземних освітніх і наукових джерел, розвитку мобільності студентів і освітян в рамах Болонського процесу, уможливлення міжнародної уніфікації освітніх і наукових процесів у природничих і гірничотехнічних галузях.

«Гірнича енциклопедія» і гірничий підручник. Підготовка і випуск друком циклу праць «Гірнича енциклопедія» (ГЕС і МГЕ) дали змогу створити нове покоління підручників і посібників для студентів вищих навчальних закладів за спеціальностями «Гірництво» та «Геологія», зокрема: геологія нафти і газу, геофізика, екологія та охорона навколишнього середовища, розробка родовищ корисних копалин, збагачення корисних копалин, шахтне і підземне будівництво, видобування нафти і газу, маркшейдерська справа та ін.

З використанням термінологічної і фактажної бази циклу праць «Гірнича енциклопедія» створено підручники, посібники й курси лекцій, впроваджено в навчальний процес у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Національному гірничому університеті (НТУ «Дніпровська політехніка»), Криворізькому національному університеті, Донецькому національному технічному університеті, Донбаському державному технічному університеті, Івано-Франківському національному технічному університеті нафти і газу, Національному університеті водного господарства та природокористування, Полтавському національному технічному університеті імені Юрія Кондратюка та ін.

Зупинимося лише на основних працях, автори яких увійшли до авторського колективу циклу праць «Гірнича енциклопедія».

Значним кроком у розвитку навчальної літератури з мінералогії стали затверджені МОН України підручники В. І. Павлишина «Мінералогія» (Київ, 2008) і «Генезис мінералів» (Київ, 2003), що значною мірою використовували термінологічну базу ГЕС і МГЕ. Навчальні посібники В. Г. Суярка «Історія та методологія геологічних наук» (2006), «Гідрогеохімія (геохімія підземних вод)» (2010) та «Основи загальної та нафтогазової геології» (2013) не мають сучасних аналогів в Україні. Високому рівню використання української фахової термінології та найсучасніших знань посібники значною мірою завдячують ГЕС і МГЕ.

Базовим підручником для студентів гірничих вишів стало видання «Технологія підземної розробки пластових родовищ корисних копалин» (В. І. Бондаренко, О. М. Кузьменко, Ю. Б. Грядущий та. ін.; за заг. ред. проф. В. І. Бондаренка, Дніпропетровськ, 2005), затверджене МОН України як підручник. Важливі питання сучасних гірничих технологій, зокрема наукові фундаментальні принципи формування моделі підземної розробки пластових родовищ, технологічні властивості корисних копалин та вмісних порід у різних гірничо-геологічних умовах, принципи комплектації засобів механізації для гірничих робіт та ін. були розкриті у взаємозв'язку з матеріалами ГЕС і МГЕ.

Завдяки наявності в МГЕ відповідників до гасел кількома мовами (зокрема англійською) вдалося на високому фаховому рівні підготувати англомовний навчальний посібник «Basic concepts of mining technology» («Основи технології видобування корисних копалин», В. І. Бондаренко та ін., 2014), де розкриті питання управління станом гірського масиву, технології підземної розробки пластових родовищ, проектування шахт, процесів гірничих робіт, геотехнологій у гірництві та ін. Посібник використовується студентами, магістрами та аспірантами, що навчаються за

напрямом підготовки «Гірництво» в Національному гірничому університеті з поглибленим вивченням професійної англійської мови. Він був переданий на гірничі факультети університетів Польщі, Німеччини, США, що сприяло позитивному іміджу української гірничої освіти.

Створена в ГЕС і МГЕ термінологічна база застосована в підручниках, затверджених МОН України: «Теорія управління станом масиву гірських порід» (Дніпропетровськ, 2012) В. І. Бондаренка, М. О. Ільяшова, М. К. Руденка та «Організація та планування очисних і підготовчих робіт» (Дніпропетровськ, 2012) В. І. Бондаренка, М. О. Ільяшова, М. К. Руденка, С. В. Саллі. У цих виданнях надані теоретичні основи прогнозу геомеханічних процесів під час ведення гірничих робіт та оцінено вплив гірничотехнічних та виробничих факторів на напружено-деформований стан гірського масиву, питання планування гірничого виробництва та його гірнотехнічних показників.

«Основи хімії і фізики горючих копалин» (Донецьк, 2008) В. І. Саранчука, М. О. Ільяшова, В. В. Ошовського, В. С. Білецького – базовий підручник (затверджений МОН України), що розкриває теоретичні основи розробки й збагачення корисних копалин і містить окремий розділ спеціальних термінів, запозичених із ГЕС. Сучасні навчальні посібники з питань збагачення корисних копалин створені у співавторстві з В. С. Білецьким: «Технологія збагачення корисних копалин» (2004), «Дослідження корисних копалин на збагачуваність» (2006), «Проектування збагачувальних фабрик» (2008), «Технологія збагачення вугілля» (2011) та ін. Усі вони в термінологічному плані базувалися на ГЕС і МГЕ.

«Гірнича енциклопедія» системно розкриває питання шахтного і підземного будівництва, зокрема проектування гірничих підприємств, поверхневого комплексу шахт і рудників, типів і систем гірничих виробок, техніки та технології спорудження й кріплення гірничих виробок, механіки підземних споруд, впливу геологічних і гірничотехнічних факторів на їхню надійність тощо. Відмітною рисою поданих матеріалів є розкриття міжнародних досягнень у галузі підземного будівництва й розміщення найсучаснішої науково-технічної інформації.

Зазначені матеріали термінологічного й енциклопедичного характеру були використані під час написання першого україномовного навчального посібника з питань кріплення гірничих виробок – «Конструкції кріплення підземних споруд» (Алчевськ, 2006) Гайка Г. І., зокрема для характеристики торкрет-бетонного, анкерного й комбінованого кріплення, моніторингових систем тощо.

Окремо слід відзначити напрацювання ГЕС і МГЕ для вузьких, суто специфічних україномовних термінів з підземного будівництва, широке застосування яких тільки розпочинається. Це відкриває нові мож-

ливості для розвитку й поширення фахової української мови для гірничих інженерів-будівельників (бакалаврів і магістрів).

Термінологічна і понятійна база циклу праць «Гірнича енциклопедія» була використана у процесі написання україномовних навчальних посібників для студентів гірничого напряму, які вивчають торфову справу. Так, в посібнику В. О. Гнєушева «Переробка торфу в паливні брикети» (Рівне, 2008) вперше класифіковано процеси збагачення торфу і здійснено це на підставі понять тематичної спрямованості «збагачення корисних копалин», викладених у ГЕС (І т.) на с. 352–353 та МГЕ (І т., с. 420–421). Методи брикетування торфу також викладені в посібнику з урахуванням змісту статей «брикетування» в ГЕС (І т., с. 74) та МГЕ (І т., с. 97). Також із застосуванням термінологічної бази циклу праць «Гірнича енциклопедія» викладені розділи посібника, що стосуються підготовки торфу до брикетування, його штучного термічного сушіння та пресування.

У навчальному посібнику В. О. Гнєушева «Вентиляція і пневматичний транспорт» (Рівне, 2010) стаціонарні й мобільні пневмотранспортні системи розглянуті на прикладі функціонування, відповідно, пневмогазових труб-сушарок (ГЕС, ІІ т., с. 463) та пневматичних торфозбиральних машин (ГЕС, ІІ т., с. 509). Під час написання розділу «Провітрювання кар'єрів» використані схеми їхнього природного провітрювання, наведені у ГЕС (т. ІІ, с. 259), а також відомості щодо аерології та вентиляції в гірництві (МГЕ, т. І, с. 30–31 та с. 128–129).

Навчальний посібник В. О. Гнєушева «Формування і розробка техногенних родовищ» (Рівне, 2013) цілком базується на термінологічній базі циклу праць «Гірнича енциклопедія». У частині ж формування техногенних накопичень із частинок торфу, привнесених до шламосховищ-відстійників шламовими водами торфобрикетних заводів, використані терміни і визначення, наведені на с. 608–609 ІІ тому ГЕС.

У процесі розроблення В. С. Бойком нових навчальних курсів і написанні україномовних підручників «Проектування розробки нафтових родовищ», «Проектування експлуатації нафтових свердловин», «Прогресивні технології експлуатації нафтових свердловин» і «Оптимізація роботи нафтових свердловин» за основу була взята інформаційна база, висвітлена в статтях ГЕС і МГЕ. Фундаментальний підручник В. С. Бойка «Розробка та експлуатація нафтових родовищ» (Київ, 2008), який витримав чотири перевидання і залишається основним підручником для українських нафтовиків, значною мірою спирається на цикл праць «Гірнича енциклопедія» (у т. ч. доповнення в перевиданнях). Слід також відзначити фундаментальний 4-томний підручник В. С. Бойка «Підземний ремонт свердловин» (з грифом МОН України) (Івано-

Франківськ, 2002–2011), який створювався у взаємозв'язку з «Гірничою енциклопедією».

Відкриті гірничі роботи, представлені в МГЕ кількома сотнями фахових статей, знайшли відображення в базовому підручнику А. Ю. Дриженка «Відкриті гірничі роботи» (2-ге вид., Дніпропетровськ, 2014). У підручнику використана методологія системного підходу, що розглядає кар'єр як складну сукупність ведення виймальних робіт і транспортування гірських порід на поверхню. Динаміка їх припускає виконання підготовчих, розкривних і добувних робіт з поетапним введенням до експлуатації різних видів транспорту у міру збільшення висоти робочої зони, які спільно забезпечують безпечне, економічне й найбільш повне добування корисних копалин. Дана класифікація систем відкритої розробки родовищ корисних копалин відображена в матеріалах МГЕ.

Упродовж майже 15 років професори Г. І. Гайко та В. С. Білецький проводили дослідження й наукові узагальнення матеріалів зі світової історії гірництва й підземного будівництва, реконструкції й музеєфікації давніх підземних споруд, збереження культурної спадщини «старих гірників». Автори не тільки ознайомилися з численними вітчизняними й зарубіжними джерелами (у т. ч. стародруками), а й дослідили велику кількість давніх рудників і підземних споруд у країнах Центральної Європи, безпосередньо брали участь в археологічних та інженерних дослідженнях мідного рудника епохи бронзи «Картамиш» (Луганщина).

Систематизований та узагальнений матеріал цих досліджень був відображений у статтях МГЕ і допоміг під час написання фундаментального підручника «Історія гірництва» за авторством Г. І. Гайка й В. С. Білецького (Київ, 2013). Особливістю творчої концепції підручника, затвердженого МОН України, був показ історії гірництва «без кордонів», причому розвиток гірництва в Україні, починаючи з найдавніших часів, органічно вписаний у світовий контекст. Цієї самої теми торкається і навчальний посібник В. Г. Суярка «Історія та методологія геологічних наук» (Харків, 2006), який також спирається на МГЕ.

Зазначений напрям, відображений у численних статтях МГЕ й дотичних книжкових виданнях, формує позитивне ставлення до професії геолога й гірника, поширює відповідальність студентів за історичну гірничу спадщину, суттєво сприяє процесам гуманітаризації вищої інженерної освіти та мотивації пізнання. Це є кроком до наближення нашої гірничої освіти до базових засад європейського освітнього простору.

Активне використання «Гірничої енциклопедії» під час написання українських гірничих підручників постійно триває.

«Гірнича енциклопедія» та дистанційне навчання. В Україні ГЕС і МГЕ є у вільному доступі на декількох інформаційних порталах, зокрема на престижному experts.in.ua, а також на безкоштовних сайтах загальноукраїнських та університетських інтернет-бібліотек, науково-освітніх та аналітичних порталів. Це забезпечує інформаційну електронну базу для дистанційного навчання студентів – дає змогу активно використовувати електронний ресурс в освітніх процесах.

На сторінках українського сектора «Вікіпедії» оприявнено освітньо-інформаційний експеримент: виставлено понад 15 000 (на середину 2019 р.) статей із циклу праць «Гірнича енциклопедія», що завдяки високій науковій якості, доступності, безкоштовності забезпечило з усіх майже 300-мовних розділів «Вікіпедії» максимальне розкриття саме українською мовою тем: «Гірництво», «Гірнича промисловість країн світу», «Корисні копалини країн світу», «Історія освоєння корисних копалин країн світу», «Геологія і гідрогеологія країн світу» та ін. Таким чином, завдяки імплементації статей «Гірничої енциклопедії» до «Вікіпедії» значно підвищилися можливості дистанційного навчання українського студента-гірника.

МГЕ була виставлена на польському гірничому порталі teberia.pl, який є одним з найбільш авторитетних гірничих сайтів Європейського Союзу і активно використовується в навчальному процесі, зокрема студентами Краківської гірничо-металургійної академії. Це сприяє авторитету української гірничої освіти і науки.

Дочірні проекти (словники й монографії). «Гірнича енциклопедія» – піонерська робота, яка передбачала підготовку і видання низки похідних видань (дочірні проекти), які перебувають у взаємодії з основним проектом «Малої гірничої енциклопедії», розвивають й доповнюють окремі напрями гірничо-геологічних знань і технологій. Додатково авторським колективом було підготовлено та видано 4 словники-довідники й 12 фундаментальних монографій, наукові узагальнення й результати з яких потрапили до статей МГЕ.

Серед словників зазначимо:

• Бойко В. С., Бойко Р. В. Тлумачно-термінологічний словник-довідник з нафти і газу у 2-х томах. – Том І. А–К. – Київ : Міжнародна економічна фундація, 2004. – 560 с.

• Бойко В. С., Бойко Р. В. Тлумачно-термінологічний словник-довідник з нафти і газу у 2-х томах. – Том 2. Л–Я. – Львів : Апріорі, 2006. – 800 с. (Словник містить понад 10 тис. гасел, які подані, крім української, ще й англійською, німецькою, російською та французькою мовами. Словник затверджено МОН України як навчальний посібник для студентів ЗВО.)

• Манець І. Г., Білецький В. С., Ященко Ю. П. Російсько-український словник із техногенної безпеки та екології / За ред. Б. А. Грядущого. – Донецьк : Донбас, 2004. – 576 с.

• Дриженко А. Ю., Шустов О. О. Відкриті гірничі роботи: терміни та їх визначення. – Дніпропетровськ : НГУ, 2010. – 167 с.

Численні монографії членів авторського колективу «Гірничої енциклопедії» різноманітні за тематикою, відображають вельми актуальні напрями гірничих і геологічних досліджень. Багаторічні дослідження світової історії гірництва відображені в монографіях професорів Г. І. Гайка та В. С. Білецького, що виходили під егідою «Гірничої енциклопедії» (як дочірні проекти), а саме: «Хронологія гірництва в країнах світу» (стислий опис історії гірництва понад 80 країн) і «Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі. Нариси з історії». Остання робота вийшла у співавторстві з колегами з Краківської гірничо-металургійної академії (Т. Мікось, Я. Хмура) та стала відомою не тільки в Україні, а й у Польщі (текст було розміщено на інформаційному ресурсі Посольства Польщі в Україні). Проведені дослідження й підготовка цих монографій дали змогу отримати велику кількість малознаного історичного матеріалу, який став основою десятків статей МГЕ. Слід звернути увагу на велику кількість оригінальних авторських фотографій, а також віднайдених у стародруках цікавих ілюстрацій, які також потрапили до енциклопедичних статей. Матеріали з історії гірничої й геологічної науки склали додатковий напрям у низці статей МГЕ (здебільшого як складові частини).

Поширенню міжнародного авторитету вітчизняної гірничої науки сприяли монографії, створені у співавторстві з проф. В. І. Бондаренком, що вийшли англійською мовою в нідерландському видавництві «Балкема» одночасно в Лондоні, Нью-Йорку та Лейдені:

• Geomechanical Processes During Underground Mining /Pivnyak G., Bondarenko V., Kovalevska I., Illiashov M. CRC Press, Balkema, 2012, Taylor & Francis Group, Boca Raton, London, New York, Leiden. – 238 p.

• Mining of Mineral Deposits /Pivnyak G., Bondarenko V., Kovalevska I., Illiashov M. CRC Press / Balkema, 2013, Taylor & Francis Group, Boca Raton, London, New York, Leiden. – 371 p.

• Progressive Technologies of Coal, Coalbed Methane, and Ores Mining /Bondarenko V., Kovalevska I., Ganushevych K. Netherlands : CRC Press/ Balkema, 2014. – 522 p.

Професійний переклад цих робіт англійською став можливим значною мірою завдяки використанню англомовних аналогів термінологічної системи ГЕС і МГЕ.

Варто зазначити монографії, присвячені перспективному напряму – гідротранспорту корисних копалин, де українські вчені мають вагомі, визнані в Європі напрацювання:

• Світлий Ю. Г., Білецький В. С. Гідравлічний транспорт. – Донецьк : Східний видавничий дім, Донецьке відділення НТШ, «Редакція гірничої енциклопедії», 2009. – 436 с.

• Світлий Ю. Г., Круть О. А. Гідравлічний транспорт твердих матеріалів. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2010. – 268 с.

Особливою рисою цих монографій є наближеність до підручників, в яких розкрито всі технологічні види транспорту, машин, обладнання та надані теоретичні засади і методи розрахунків параметрів транспортного комплексу. Монографії роблять свій внесок у поширення знання фізико-технічних засад гідротранспорту студентам та інженерам енергетичної, гірничої та металургійної галузей. Наукові й технологічні досягнення, викладені в цих працях, потрапили до статей МГЕ.

Велика різноманітність корисних копалин потребує значної кількості технологічних підходів до їхнього видобутку й переробки, тому окремі монографії розкривають ці процеси для специфіки тих чи тих копалин, що дало можливість удосконалити й осучаснити статті ГЕС і МГЕ:

• Бойко В. С., Бойко Р. В., Кеба Л. М., Семінський О. В. Обводнення газових і нафтових свердловин : монографія : в 3-х т. / За ред. В. С. Бойка. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2011. – 701+772+792 с.

• Дриженко А. Ю., Козенко Г. В., Рикус А. О. Відкрита розробка родовищ залізних руд України: стан і шляхи удосконалення : монографія. – Дніпропетровськ: НГУ, 2008. – 452 с.

• Гнєушев В. О. Брикетування торфу: монографія. – Рівне : НУВГП, 2010. – 167 с.

• Круть О. А. Водовугільне паливо : монографія. – Київ : Наук. думка, 2002. –172 с.

Фахові оцінки та відгуки. Цикл праць «Гірнича енциклопедія» неодноразово презентувався, обговорювався і отримав схвальну оцінку на багатьох міжнародних конференціях: XXI Всесвітньому гірничому конгресі (м. Краків, 2008); Польській «Школі експлуатації підземній» (2005–2013, м. Краків); Українській «Школі підземної розробки» (2009–2014, смт. Гаспра, м. Бердянськ); Форумі гірників (Національний гірничий університет, м. Дніпро, 2010–2013); VI Міжнародній науково-технічній конференції «Енергетика. Екологія. Людина» (НТУУ «Київський політехнічний інститут», м. Київ, 2013); зустрічах зі студентами й викладачами в Національному гірничому університеті (м. Дніпро), Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, Донецькому національному технічному університеті, Донбаському державному технічному університеті,

Криворізькому національному університеті, Києво-Могилянській академії, Полтавському національному технічному університеті імені Юрія Кондратюка, Івано-Франківському національному технічному університеті нафти і газу.

Інформація щодо циклу праць «Гірнича енциклопедія» подана в авторитетних фахових і спеціалізованих виданнях, широко розповсюджена в мережі Інтернет, зокрема у «Вікіпедії» (українська, німецька, польська, російська й грузинська версії). Серед опублікованих відгуків і рецензій зокрема, зазначимо:

• Білецький В. С., Ященко Ю. П., Загнітко Ф. П., Манець І. Г. Українська гірнича термінологія: становлення, удосконалення і вживання // Уголь Украины, – № 12, 2003. – С. 48–50.

• Фик І. М. «Гірнича енциклопедія» – вагомий внесок у гірничу науку // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 1098. – 2013. – С. 149.

• Зуєвська Н. В. «Мала гірнича енциклопедія» – внесок в українську гірничу освіту, науку, термінологію / Н. В. Зуєвська // Матеріали VI міжнародної науково-технічної конференції «Енергетика. Екологія. Людина». Секція «Перспективи розвитку гірничої справи та підземного будівництва». Зб. наук. праць. Вип. 5. – Київ : Підприємство УВОІ «Допомога УСІ». – 2014. – С. 137–139.

• Кравець В. Г. «Гірнича енциклопедія» і гірнича освіта / Схід. 2014. – № 6. – С. 55–59.

Про непересічне значення циклу праць «Гірнича енциклопедія» свідчить дисертаційна робота Колган О. В. «Семантична та словотвірна структура української гірничої термінології» (Запоріжжя, 2009), яка значною мірою присвячена ГЕС і МГЕ.

Видання циклу праць «Гірнича енциклопедія» були учасниками, переможцями і лауреатами низки книжкових виставок і конкурсів:

• «Гірничий енциклопедичний словник» т. 1 став переможцем конкурсу «Ділова книга Донбасу 2002» в номінації «Технічні науки»;

• «Гірничий енциклопедичний словник» у 3-х томах став лауреатом конкурсу «Книга Донбасу 2005».

• «Мала гірнича енциклопедія» була випущена на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за Програмою випуску соціально значимих видань накладом 1000 примірників і доведена державним коштом до більшості міських бібліотек України та бібліотек наукових і освітніх закладів, що підкреслює високу державну оцінку даного видавничого проекту.

Таким чином, цикл праць «Гірнича енциклопедія» позитивно впливає на розвиток вітчизняної гірничої та геологічної освіти й утверджує її

високий авторитет у світі. Уперше створена термінологічна база даних у геології та гірництві. Цикл праць «Гірнича енциклопедія» широко використовується в освітніх процесах вищої школи України, виконує свою мету й призначення, зокрема, відроджує українську фахову мову в галузі гірництва й геології та забезпечує перехід освітніх процесів до української понятійно-термінологічної системи, сприяє оновленню змісту гірничої й геологічної освіти та підвищенню якості навчальної й методичної літератури, робить внесок у наукове забезпечення процесу інтеграції вітчизняної вищої освіти в європейський та світовий освітній простір, розвиває енциклопедичну справу України в напрямах технічних і природничих наук.

2.6. Енциклопедична інтерпретація всесвітньої історії в «Енциклопедії історії України»

Із здобуттям незалежності України розпочався якісно новий етап в розвитку історичної думки, процес деідеологізації історичної науки, переосмислення минулого України та українського народу в контексті всесвітньої історії, прийшло, зокрема, розуміння того, що українська історія є невід'ємною частиною історії європейської та світової спільноти. Щобільше, почався процес максимально повного й об'єктивного відтворення багатовікової історії України на нових методологічних засадах і на основі оновленої джерельно-документальної бази. У цій роботі особлива відповідальність лежала на Інституті історії України НАН України. Зокрема, його науковим колективом розпочалася підготовка циклу нарисів історії України з найдавніших часів до наших днів та окремих монографічних праць з вузлових проблем української історії, в основу яких замість формаційно-класового підходу було покладено національно-державницький і цивілізаційний підходи. Це дало можливість не лише відмовитися від багатьох стереотипів і міфологем радянської доби, а й розпочати докорінну ревізію історичного процесу на українських землях, переосмислення концепції вітчизняної історії загалом, що відповідає потребам новітнього українського державотворення, адже саме вона сприяє подоланню системної, історично зумовленої кризи цивілізаційної самоідентифікації українського суспільства.

У ході цієї роботи виникла цілком логічна ідея підсумувати новітні здобутки національної історіографії і зробити їх загальнодоступними у вигляді синтетичного енциклопедичного видання з історії України. Уже 1997 р., відповідно до постанови Президії НАН України, в Інституті

історії України НАН України розпочалася копітка праця з реалізації цієї ідеї, що тривала понад 15 років і завершилася виданням десятитомної «Енциклопедії історії України» (далі – ЕІУ)[237].

Формальні параметри ЕІУ є досить масштабними: спільними зусиллями понад 1350 авторів опрацьовано понад 11 тис. статей, бл. 8 тис. ілюстрацій, понад 500 карт і картосхем загальним обсягом 6910 книжкових сторінок енциклопедичного формату – це понад 1050 друк. арк. У широкому сенсі проект ЕІУ став вагомою й своєчасною відповіддю на актуальні суспільні запити, культурні виклики та інформаційні вимоги, а також не в останню чергу був зумовлений фундаментальними потребами із систематизації, кодифікації й репрезентації соціогуманітарних знань з історії України у новітню добу. Мабуть, не випадково члени авторського колективу цього багатотомного видання були удостоєні Державної премії України в галузі науки і техніки за 2016 р.

Однією з головних особливостей цього фундаментального видання є системне відображення історії України в усій її багатоманітності, у політичному і мовно-культурному розмаїтті буття українського соціуму в межах різних імперій і держав у широкому контексті європейської та світової історії, зокрема синхронізація й інтеграція найновіших історичних знань про Україну з усесвітніми й європейськими процесами й структурами історичного буття. Тобто предметом історії України виступає історія всіх людей, хто впродовж століть проживав і розвивався на цій території, отже, ця історія не зводиться лише до висвітлення т. зв. українського питання, а подається у широкому контексті минулого тих держав і народів, в яких і серед яких українці існували, з урахуванням європейського та всесвітнього компонентів і рецепцій. Адже від самих початків своєї історії Україна як етногеографічний простір у самому центрі Європейського континенту, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем, була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот.

При висвітленні багатоманітності, полівимірності, регіонально-територіальної мозаїчності і суперечливості історії України авторський колектив ЕІУ спирався на новітній український гранд-наратив і науково-теоретичні надбання сучасної світової історичної думки, що, зокрема, сприяло переосмисленню не лише подій та явищ вітчизняної історії, а й

---

[237] Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наукова думка, 2003–2013. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU (дата звернення: 25.09.2019)

всесвітньої, особливо тих, що впливали на історичний розвиток України. Окреслені концептуально-схематичні підходи спричинилися до вибору переважно міждисциплінарного способу представлення різних періодів світової історії в ЕІУ, причому з перевагою висвітлення політичної, соціальної, культурної та інтелектуальної історії і меншою мірою економічної. Поряд із традиційним проблемно-хронологічним методом дослідження широко використаний метод діахронічного та наскрізного висвітлення історичних явищ.

Зважаючи на головну мету, провідний рефрен ЕІУ та нинішні геополітичні реалії, пріоритетним стало максимально можливе представлення всього, що пов'язано із місцем та роллю України в сучасному цивілізованому світі, а також із загальноєвропейським виміром історії, зокрема основних ідей, сил, рухів і подій, що впродовж століть формували весь континент, його ідентичність, а водночас з акцентуванням на особливостях історичного розвитку тих регіонів Європи, що досить тривалий час залишалися поза тими впливами, що вважаються визначальними для європейської історичної традиції, їх внеску в спільний досвід суспільного устрою і культури (йдеться, насамперед, про Центральну та Східну або Центрально-Східну Європу – геополітичний та історико-культурний регіон європейського континенту, до якого належить і Україна і в якому відбувалися розвиток української нації та становлення різних форм української державності).

Редколегією та авторським колективом ЕІУ принципово важливого значення надано висвітленню питань історії формування й розвитку різних форм державності України в контексті міжнародних відносин відповідного періоду. Адже в історичному калейдоскопі подій і століть ця країна то виникала на географічних і політичних картах Європи, то тимчасово зникала з них, то з'являлася знову в певних модифікаціях назв і кордонів. Ці питання історії творення української державності на сторінках багатотомної ЕІУ дістали досить повне висвітлення як в інституціональному так і в особистісному вимірі.

Авторський колектив ЕІУ виходив з того, що невід'ємним і надзвичайно важливим складником функціонування будь-якого державного організму (починаючи з його архаїчних форм і до найрозвинутіших модерних держав як політичної форми організації життя суспільства), обов'язковим атрибутом незалежної держави, поряд з наявністю певної території, кордонів, етносу, мови, публічної влади, монетарної та податкової системи тощо, є її зовнішньополітична діяльність, опредметнена сферою дипломатії. Часто від зовнішньополітичних рішень, ефективності роботи дипломатичної служби залежали й залежать долі країн і народів, політична рівновага на континентах і в світі і навіть існу-

вання цілих цивілізацій. Однією з держав, яка найгостріше відчула це на своєму власному історичному досвіді, є Україна. Наприклад, розв'язання двох складників «українського питання» – об'єднання власних етнічних територій і здобуття державної незалежності – стало можливим у 20 ст. тільки в умовах радикальних змін усієї системи міжнародних відносин, тобто завдяки збігу низки сприятливих міжнародних обставин.

Виходячи з цього, висвітлення історії міжнародних зв'язків і зовнішньополітичної діяльності України як однієї із важливих та яскравих граней історичного буття українського народу в контексті розвитку міжнародних відносин, посідає вагоме місце на сторінках ЕІУ. Зокрема, в ній окремим сюжетним блоком ґрунтовно представлені зовнішньополітичні, торговельно-економічні, суспільно-політичні, культурні відносини і діяльність дипломатичних служб усіх існуючих у різні часи державних утворень на території сучасної України. Наведений в ЕІУ конкретно-історичний матеріал переконливо свідчить, що кожний з історичних етапів на шляху державотворення українського народу супроводжувався досить активною, хоча й неоднозначною за ефективністю й оцінками, зовнішньополітичною й дипломатичною діяльністю і був означений специфічним міжнародним становищем України та особливим характером її зовнішньої політики та дипломатії, також окремих її регіонів і частин, які існували відносно самостійно або у складі інших держав.

Упродовж значного періоду своєї історії Україна була не суб'єктом міжнародних відносин і зовнішньої політики, а об'єктом, коли доля українських земель та їхнього населення залежала від волі й політики інших держав та імперій. Однак і в бездержавні часи не переривалися міжнародні зв'язки українського народу – і торговельно-економічні, і культурні,– які здійснювалися на рівні громадськості, окремих діячів і представників культури, науки, духовенства, підприємництва. До чинників взаємодії між народами та їхніми культурами приєдналися масові еміграційні рухи й утворення українських діаспор, іноземні колоністи та національні меншини в Україні, а також маса людей різних професій, станів, конфесій тощо. Не випадково кожний з томів ЕІУ рясніє окремими гаслами-персоналіями, присвяченими як знаним, так і маловідомим діячам. Звичайно, йдеться насамперед про українських діячів, діяльність і творчі здобутки яких сягали рівня національного надбання й міжнародного визнання. Водночас значними за кількістю матеріалів в ЕІУ і яскравими за формою викладу є біографічні нариси про окремих іноземців – визначних людей планети (державних діячів, політиків, учених, діячів культури), діяльність яких причетна до України, що складають окрему

тематично-сюжетну групу статей, присвячених всесвітній історії і міжнародним відносинам.

Загалом у довідково-інформаційному компендіумі ЕІУ у розрізі проблематики (сегменту) всесвітньої історії і міжнародних відносин можна виокремити такі основні жанри, сюжетно-тематичні блоки:

– термінологічні та історико-теоретичні статті з проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин;

– головні політичні та суспільні події та явища світової історії з акцентуванням на їхньому впливі на долю українців та України;

– історико-регіональні й країнознавчі нариси, з виділенням сюжетів про взаємовідносини відповідної держави з Україною;

– минуле українських етнічних земель, історичних регіонів України (Західна Україна, Буковина, Галичина, Закарпаття) або їхніх частин (Верховина, Гуцульщина, Мараморощина, Підляшша, Пряшевщина, Східна Галичина) в складі сусідніх держав (Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії);

– українці в світі (Росії, Польщі, Румунії, Словаччині, США, Канаді та інших державах) та національні меншини (болгари, греки, євреї, молдавани, німці, поляки, росіяни, румуни, серби, словаки, угорці, роми, чехи та ін.) в Україні;

– основні події міжнародного життя й відносин (війни, відомості про основні міжнародні організації та інституції, міжнародні конференції, договори тощо та їх дотичність до України або «українського питання»);

– міжнародні зв'язки українського народу, зовнішня політика українських державних утворень і діяльність дипломатичних служб України;

– біографічні матеріали про окремих визначних людей планети (державних діячів, політиків, вчених, діячів культури), діяльність яких причетна до України.

Не торкаючись предметної характеристики особливостей побудови структури і змістовного наповнення статей-гасел цих сюжетно-тематичних блоків в ЕІУ, слід лише наголосити, що сьогодні особливо важливим є узагальнення та популяризація передумов, досвіду та практики реалізації пріоритетного євроінтеграційного стратегічного курсу України як закономірного продовження європейського вектору культурно-цивілізаційних процесів на українських землях в минулому і важливого чинника модернізації країни і демократизації українського суспільства нині. Тож в ЕІУ предметно розкрито вплив участі України в європейських міжнародних відносинах на формування цивілізаційної ідентичності українців, особливості суспільно-політичної та культурної адаптації до європейських цінностей при збереженні національної самобутності українського народу. Цьому сприяють десятки статей-гасел, присвячених

висвітленню історії розгортання й сучасному стану процесу європейської інтеграції, діяльності загальноєвропейських структур й інституцій, участі України в процесах європейської інтеграції як беззаперечного пріоритету для неї.

Отже, багатотомна «Енциклопедія історії України», робота над якою продовжується (готуються до друку додаткові томи) буде корисною й цікавою для найширших читацьких кіл не лише як ґрунтовне довідкове видання з історії України, а й як важливе джерело систематизованої довідково-аналітичної інформації, в якому в доступній формі, проте на належному науковому рівні та на основі новітніх методологій викладено ключові питання всесвітньої історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики, найважливіших проблем сучасності та їхній вплив на історичний розвиток України.

Досвід створення і матеріали ЕІУ можуть бути використаними (і використовуються) в ході підготовки «Великої української енциклопедії». Також корисними в цій роботі можуть бути й матеріали підготовленого в Інституті історії України НАН України енциклопедичного словника-довідника у 6-ти випусках «Україна в міжнародних відносинах» (К., 2009–2016).

РОЗДІЛ 3.
ВИДАВНИЧА КУЛЬТУРА СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

3.1. Концептуальні особливості «Великої української енциклопедії» як першої універсальної енциклопедії незалежної України

Важливу роль на сучасному етапі інформаційного розвитку відіграють енциклопедичні видання, які є джерелом комплексних, різнобічних відомостей, викладених у зручній для читача компактній формі. Енциклопедичні видання належать до пріоритетних серед інших суспільно значущих видань. Адже енциклопедія – це важливий засіб узагальнення і примноження культурних надбань, розгалужений комплекс різноманітної соціальної та наукової інформації, синтез здобутків культурно-історичного розвитку нації; втілення досягнень цивілізаційного розвитку будь-якої країни. Ці видання виконують важливі інформаційно-довідкові, науково-освітні й культурні функції в суспільстві; інтегрують наукові знання; відображають загальний рівень знань та культури певного часового проміжку в тій чи тій країні; подають цілісне уявлення про світ.

У сучасних умовах інформаційного розвитку суспільства, де основним ресурсом нового суспільного порядку є інформація, особливого значення набувають національні енциклопедії «як форма інтелектуальної адаптації до світового життя і концентроване вираження власного творчого потенціалу»[238]. За доби незалежності України першою такою енциклопедією стала «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ) – універсальна за характером національна енциклопедія, багатотомне видання якої (в паперовій та електронній версіях) розраховане на 2013–2016 рр. Проект створення ВУЕ започатковано Указом Президента України за № 1 від 02.01.2013 р. «Про велику українську енциклопедію» (видання ВУЕ планувалося здійснити впродовж 2013–2020 рр.) Для реалізації проекту цим самим документом передбачалося створення Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво імені М. П. Бажана» шляхом реорганізації Державного підприємства «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана» та «Головної редакції Зводу пам’яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана». Указом Президента

[238] Дзюба І. Про концептуальні засади підготовки української універсальної енциклопедії. URL: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/dopovid.pdf (дата звернення: 25.09.2019)

України від 12.01.2015 р. за № 7 «Питання підготовки та видання Великої української енциклопедії» вносилися зміни до попереднього Указу Президента України від 02.01.2013 р., зокрема пролонговувався термін підготовки багатотомного видання до 2026 р.

Енциклопедія – довідкове видання, що містить узагальнені основні відомості з однієї, кількох чи всіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей, розташованих за абеткою їхніх назв чи в систематичному порядку[239]. Довідкове – це видання, що містить стислі відомості наукового або прикладного характеру, які розташовані у послідовності, зручній для їхнього швидкого віднаходження і не призначені для суцільного читання. Найважливіша вимога до укладання довідкових видань – це якомога повніша й чіткіша розробка його концепції, визначеної потребою певної читацької групи та конкретними завданнями. Енциклопедії відрізняються від інших довідкових видань функціонально і змістово.

Енциклопедії типологізують та класифікують за різними ознаками та характеристиками. Так, за цільовим призначенням розрізняють наукову, науково-популярну, популярну енциклопедії. За характером інформації енциклопедія може бути універсальною, спеціалізованою, регіональною[240]. Універсальна енциклопедія містить відомості з усіх галузей знань і практичної діяльності. Галузеві енциклопедії присвячені окремим сферам знання і практики. За широтою охопленого матеріалу вони можуть бути галузевими (відображають галузь у цілому), підгалузевими (присвяченими одній із великих складових частин галузі) і міжгалузевими (містять у собі знання, необхідні фахівцям декількох галузей). Спеціалізовані енциклопедії порівняно з галузевими характеризуються вужчим профілем представлених у них знань. У масиві цих енциклопедій виділяють тематичні (розкривають одну локальну тему) і персональні (подають інформацію про життя і творчість видатного діяча науки, культури, мистецтва). Регіональні енциклопедії містять дані про яку-небудь частину світу, країни, її адміністративний чи географічний район[241].

Енциклопедія концентрує, систематизує й унаявнює обсяг знань, рівень свідомості, культурний, духовний потенціал і часово-просторовий континуум певного суспільства, історичного періоду. Найважливіше

---

[239] Видання. Основні види. Терміни та визначення понять: ДСТУ 3017:2015 [Чинний від 2016–07–01]. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. С. 14.

[240] Там само.

[241] Харлан А. П. Особливості редакційного опрацювання енциклопедичного видання // Технологія і техніка друкарства, 2010. Вип. 4. С. 252–260.

завдання універсального енциклопедичного видання – адекватно представити сучасну наукову картину світу в усій її повноті й різноманітті, надати читачеві універсальну, повну, достовірну інформацію, викладену систематизовано й доступно для розуміння[242].

Створення енциклопедичного видання – складний багаторівневий процес, який пов'язаний із низкою творчих, організаційних і технологічних умов і правил. Енциклопедичне видання має особливу структуру, передбачає використання інформації певного характеру і рівня тощо.

Окрім того, будь-яке видання має стильові особливості – сукупність ознак які увиразнюють концептуальну схему, характер видання, його композиційну структуру, змістовий складник, тезаурус, мовну культуру, унікальність, часові ознаки тощо. Робота над створенням універсальної за характером енциклопедії пов'язана з комплексом труднощів концептуального характеру.

Концептуальний складник. Відповідно до характеру видання вибудовується «змістова конструкція» [243] – концепція енциклопедії: сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених ознак видання та контенту, що визначені його метою, змістом, формою представлення. У «Сучасному словнику іншомовних слів» концепція [франц. conception, лат. conceptio – сприйняття] визначається так:

1. Система поглядів, розуміння, певних явищ, процесів, набір доказів під час побудови нової теорії.

2. Єдиний визначальний задум (напр. поета, художника, ученого); погляд[244].

Концепція відображає основну ідею проекту, визначає перспективи розвитку видання, а також описує елементи дизайну та макета, структуру, систему навігації тощо. Концепція конкретизує типологічні параметри передбачуваного видання, розкриває його задум, завдання, структуру, призначення, особливості, загальні принципи відбору й організації матеріалу тощо.

У діапазоні задекларованої проблеми увиразнимо підхід науковців, які акцентують увагу на необхідності розрізнення видавничої концепції та концепції видання[245]. При цьому видавнича концепція синтезує смислову,

---

[242] Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань: посібник / НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. Київ, 2015. С. 3.

[243] Тимошик М. С. Видавнича справа та редагування : навч. посіб. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. С. 94.

[244] Сучасний словник іншомовних слів. Київ : Довіра, 2006. 786 с. С. 381

[245] Див.: Шевченко В. Формування концепції медійного продукту // Образ. 2016. Вип. 4 (22). С. 6–14.

художньо-графічну та маркетингову: «Видавнича концепція – це множина поглядів на видання, що його організовує, дисциплінує, створює певний змістово-художній „образ", робить його успішним та ефективним на ринку»[246]. За визначенням М. Тимошика, «концепція книжкового видання» – це, насамперед, організація змісту видання[247]. На думку болгарського вченого Д. Георгієва[248], концепція друкованого періодичного видання має включати такі елементи:

1. Суспільна місія і головне завдання видання.
2. Типологічна концепція, тобто те, що являє зміст і літературно-художні форми.
3. Графічна концепція, що охоплює структуру і графічне оформлення, тобто «архітектуру».
4. Організаційна концепція, що розглядає організацію редакційної роботи[249].

Вироблення концепції видання «Великої української енциклопедії» ґрунтувалося на сукупності основних ідей та засад створення багатотомного універсального видання. Концептуально «Велика українська енциклопедія» передбачає створення не лише сучасного компендіуму людських знань на виробленому досвідом провідних національних універсальних енциклопедій рівні, а й систематизацію та репрезентацію в доступному вигляді (друкованій та онлайн-версіях) напрацювань попередніх поколінь. Основою підготовки проекту є україноцентричність: за усталеною для універсальних енциклопедій традицією, частка власне національного матеріалу в ВУЕ становитиме не менше третини обсягу видання.

Концепція «Великої української енциклопедії» зорієнтована на сучасне наукове осмислення та об'єктивну наукову інтерпретацію картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. Змістово у ній представлені найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури, мистецтв, інших сфер людської діяльності; інтерпрето-

---

[246] Крайнікова Т. С. Художньо-графічна концепція видання : до проблеми ствердження терміна // Наукові записки Інституту журналістики : наук. журн. Київ, 2010. Т. 40. С. 107–112.

[247] Тимошик М. С. Видавнича справа та редагування : навч. посіб. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. С. 77.

[248] Георгиев Д. Режиссура газеты; [пер. с болг. Э. М. Дурыгиной]. Москва : Мысль, 1979. 260 с.

[249] Миронюк Д. І. Концепція друкованого видання, або Коли «помре» остання газета на землі? // Наукові записки Інституту журналістики : наук. журн. Київ, 2013. Т. 50. С. 41–44; Миронюк Д. І Концепція друкованого видання, або чи стане 2043 рік – роком зникнення в світі останньої газети? // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». 2012. Том 25 (64) № 1. Часть 1. С. 275–279.

вані найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю світу і народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Також знайшли відображення докорінні зміни в політичній карті світу, сучасні вчення в галузі природничих наук, філософії, історії, політології, соціології, культурології, естетики тощо. Україна виступає не лише як органічна складова частина цієї інтелектуально інтерпретованої картини світу, а й як суб'єкт інтерпретації – в тому значенні, що цю енциклопедію творили українські вчені, даючи самостійний інтелектуальний продукт на підставі освоєння досягнень світової науки і методологій і таким чином репрезентуючи здатність українства запропонувати свій оригінальний внесок у спільне самопізнання людства[250].

Внутрішня організація видання / композиційно-організаційний складник. При створенні ВУЕ враховувалася необхідність формування чіткої структури оригінальної фундаментальної праці та комплекс показників, що сприяють найефективнішому використанню видання читачем: раціональний обсяг, оптимальний науково-довідковий апарат (який на порядок підносить інформаційні можливості видання), сучасне художньо-технічне оформлення, високоякісне поліграфічне виконання, зрештою відповідність усіх елементів книги типу видання[251]. Втім, і наразі відбувається постійний пошук стрункої оптимальної системи як єдиного багатотомного видання: коригуються тематичні словники, схеми-плани статей, розроблюються принципи ілюстрування видання, а для е-ВУЕ (онлайн-версії) – принципи озвучування статей, створення медіатеки, відбір відіосюжетів тощо.

Вибудовувана концепція ґрунтована на сприйнятті енциклопедії як цілісного інформаційного комплексу. Композиційна особливість ВУЕ вбачається у формуванні єдиного смислового поля кількома самостійними, але водночас взаємопов'язаними інформаційними сегментами. У «Великій українській енциклопедії» кожен компонент структурної композиції розглядається як самостійний складник цілісного інформаційного простору. При формуванні кожного сегмента цього простору ретельно добирається матеріал. Так, поряд із текстовою формою інформації енциклопедична стаття в друкованій версії містить ілюстративне поле, бібліогра-

---

[250] Концепція Великої української енциклопедії // Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії / За ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 16–20.

[251] Сикорский Н.М. Теория и практика редактирования. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высшая школа, 1980. С. 49.

фію, авторство, а в онлайн-версії додаються ще й аудіо- та відеосупровід, шаблони тощо.

Ілюстративний ряд в енциклопедії має не тільки естетичний, художньо-оформлювальний характер – він є невід'ємною частиною системної науково-довідкової інформації, тісно пов'язаної з текстом статей. Видовий ряд ілюстративного поля доволі різноманітний: рисунки, малюнки, фотографії, графіки, схеми, написи, карти й легенди карт тощо. Звісно, складно, до прикладу, при формуванні бібліографії до статей подати вичерпний перелік праць із проблеми. Тому відбираються найвагоміші досягнення та новітні дослідження, які найповніше оприявнюють явище / подію тощо. Базовим є підхід: оптимальний науково-довідковий апарат підсилює інформативність статті.

Предметне наповнення «Великої української енциклопедії» фокусоване на багатоаспектному наповненні інформації з різних галузей знань: географія, історія, археологія, економіка, біологія, геологія, етнологія, мова, література, мистецтво, право, театр, спорт, медицина, фізика, хімія тощо. Для забезпечення цілісності й фаховості видання до підготовки та опрацювання енциклопедичних статей долучено коло науковців, редакторів, експертів, консультантів, фахівців різного профілю за різними науковими напрямами.

Формою подання матеріалу у ВУЕ, як і в будь-якій енциклопедії, слугує енциклопедична стаття, що вирізняється структурно-смисловою цілісністю, стилем викладу, обсягом, інформаційною значущістю тощо[252]. Будуючи композицію видання, ми намагалися керуватися положенням, що організовані в єдиний комплекс енциклопедичні статті повинні бути максимально уніфіковані і підпорядковані таким принципам:

1. Повнота фактичного матеріалу і фактологічна точність.
2. Наукова і практична значущість.
3. Актуальність представленої інформації за темою.
4. Об'єктивність характеристик понять, подій, об'єктів і біографічних даних.
5. Невеликий обсяг словникових або довідкових статей.
6. Лаконічна і популярна мова і стиль викладу – доступність.
7. Структурна заданість викладу.
8. Єдність термінологічного ряду[253].

Колективом Установи випрацювані чіткі критерії добору гасел (термінів), які формують каркас енциклопедії. Гасло фактично є назвою

---

[252] Игнатьева Е. П. Инвариантная информационная структура энциклопедической статьи // Вестник ЧГПУ. 2014. № 3. С. 228–235.

[253] Шмушкис Я. Е.: Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики. Москва : Сов. энциклопедия, 1975. С. 152.

статті; воно може репрезентуватись окремим словом, словосполученням, виразом, власною назвою тощо.

Принциповими стали такі положення:

• слід продумано формулювати назви статей, дефініції (і з наукового погляду, і у відповідності читацькому призначенню довідника);

• взаємозв'язок між окремими статтями енциклопедії є тісним і водночас розгалуженим за допомогою фахово опрацьованої системи покликань;

• добір ілюстрацій повинен бути обміркованим;

• умовні скорочення слід використовувати раціонально;

• у списки джерел та літератури слід залучати нові праці тощо.

Ми свідомі того, що дефініції та змістовий виклад мають бути вивіреними й глибокими (як у семантичному, так і в прагматичному плані).

У «Великій українській енциклопедії» маємо алфавітну організацію корпусу статей, які за видовою характеристикою й сутнісним наповненням репрезентовані статтями-оглядами, статтями-довідками, статтями-тлумаченнями (містять тільки дефініцію і в разі запозичення слова з іншої мови – етимологію), статтями-біографіями, статтями-відсиланнями (скеровує читача до іншої статті). За характером створення увиразнюють статті авторські (написані фахівцем / фахівцями конкретної галузі / напряму / проблеми) й редакційні (підготовлені редакцією видання).

Основним завданням кожної з таких статей є розкриття змісту тієї або тієї проблеми та висвітлення її найважливіших аспектів. Головними засадничими вимогами виступають: актуальність, вичерпність поданої інформації, відповідність читацькому та цільовому призначенню видання, науковість і водночас доступність змісту широкому колу читачів за будь-якої складності теми. Серед вимог до статей – щільність інформації, достатня кількість фактичного, в т. ч. статистичного матеріалу. Стаття не повинна містити фактичні дані, які мають випадковий, частковий або кон'юнктурний характер. Не можна перевантажувати довідкову статтю фактами заради фактів, а також відомостями, що швидко стають застарілими[254].

Значну увагу при створенні енциклопедії приділено текстовому наповненню, мові й стилю статей, які забезпечують засвоєння її змісту. Особливим є стиль енциклопедичних статей, який характеризується стислістю, лаконічністю викладу сутності предметів чи явищ (тобто необхідно зважати, що «у мінімум місця потрібно втиснути максимум точного перевіреного інформаційного матеріалу», водночас «стаття не повинна

---

[254] Серажим К. С. Особливості редагування довідкових видань // Журналістика. Філологія. Медіаосвіта: Зб. наук. праць. 2014. С. 202.

повторювати змісту суміжних за тематикою статей»[255]). Ми виходили з того, що «текст енциклопедичної статті має бути науково-інформаційний, без ситуативного коментаторства і другорядного матеріалу»[256]. Відтак особливої уваги потребував аналіз визначень соціально забарвленої лексики.

Мова енциклопедичної статті характеризується суворою науковістю й водночас доступністю викладу. Останній повинен викликати відповідні асоціації, вдаючись не тільки до логічного, а й до емоційного аспекту сприйняття, створюючи особливу систему уявлень. Найважливіша вимога до мови довідкової літератури – її нормативність. Редакцією видання акцентовано також увагу на транслітерації й передаванні українською мовою іноземних прізвищ і назв подій.

Особливості онлайн-версії (е-ВУЕ). Особливість та унікальність проекту ВУЕ полягає в тому, що фактично створюється дві версії – друкована та онлайн-версія е-ВУЕ. Останню розглядаємо як мультимедійне видання – «електронне видання, що містить систематизований матеріал, який пройшов редакційно-видавничу обробку, поєднує традиційну статичну (текст, графіку) та динамічну інформацію різних типів (музику, відеофрагменти, анімацію, тощо), впливає одночасно на декілька органів чуття реципієнта (органи зору і слуху)»[257]. Отже, е-ВУЕ за жанром – універсальна науково-популярна мультимедійна енциклопедія.

Побудова е-ВУЕ ґрунтована на усвідомленні того, що середовище інтернет-комунікації спричинило формування нового культурного простору, який в новому дискурсі окреслюється концептами віртуальної, мережевої, цифрової культури; низки мистецьких явищ з переважанням візуального компоненту на основі медіа-технологій із використанням комп'ютерної графіки, відео-інсталяцій, що створюють мультисенсорний інтерактивний простір[258]. У віртуальному просторі змінюється не тільки ресурсна база, а й технологія підготовки та репрезентації

---

[255] Серажим К. С. Особливості редагування довідкових видань // Журналістика. Філологія. Медіаосвіта : Зб. наук. праць. 2014. С. 201–204.

[256] Онищенко О. С. Вітальне слово // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 7–8.

[257] Коржик Н. А. Інтерактивна книга як сучасний видавничий продукт // Вісник ХДАК. 2018. Вип. 53. С. 51.

[258] Денисюк Ж. З. Семантика Інтернет-простору як середовища формування творів пост фольклорного типу // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Зб. наук. праць. Київ : Міленіум, 2017. Вип. 38. С. 16.

інформації. Це особливо вагомо з огляду на те, що «аудиторія стає все більш сегментованою за ідеологіями, цінностями, смаками і стилями життя»[259].

Концептуальною відмінністю електронного видання від друкованого аналогу є широке функціональне застосування інтерактивних та мультимедійних засобів, елементів навігації, гіпертексту й пошуку. Головна мета електронної енциклопедії – надання довідкової інформації в максимально короткий термін.

На відміну від паперових видань, де способами організації фігурують алфавітний (впорядкування заголовкових слів та словосполучень за абеткою) та ієрархічний (за тематичною добіркою), електронним енциклопедіям властиве застосування новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема:

• застосування широкого спектра подання інформації, а саме: тексту, таблиць, графіків, діаграм, анімації, аудіо- та відеоматеріалів;
• залучення низки навчальних та консультаційних матеріалів;
• можливість постійного оновлення та редагування інформації;
• інформаційне моделювання та грамотна навігація;
• особливий сервіс, визначальними рисами якого є:
• використання гіперпосилань, що забезпечує динамічний зв'язок між об'єктами обраної статті та іншими джерелами;
• детальна система класифікаторів (рубрикаторів);
• зручний інтерфейс користувача;
• розвинений пошуковий механізм із урахуванням функції ігнорування регістру літер[260].

е-ВУЕ – база знань, яка безупинно розвивається: розширюється коло об'єктів опису, структурно ускладнюються, стають мультимедійними форми їх представлення. Щоб користувачі могли зручно та оперативно знаходити в цьому інформаційному масиві необхідні дані, їм надаються різні варіанти пошуку: за ключовими словами; за тематикою предметної області; за типом інформаційного об'єкта; за семантикою інформаційного об'єкта. На відміну від друкованого видання, де структурна побудова покликана розмежувати кілька статей задля швидшого орієнтування, в онлайн-версії енциклопедії кожна стаття репрезентована окремим екраном.

---

[259] Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ.; под науч. ред. О. И. Шкаратана. М. : ГУ ВШЭ, 2000. С. 325.

[260] Жежнич П., Гірняк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційцних технологій // Вісник Нац. ун-ту «Львів. політехніка». Комп'ютер. науки та інформ. технології. 2012. № 732. С. 403.

При підготовці концепції й розробки семантичного простору онлайн-версії (е-ВУЕ) враховано й те, що упродовж відносно нетривалого періоду розвитку інтернет-комунікація набула сталих ознак і характеристик, які якісно вирізняють її з-поміж інших медій. У визначенні сутності особливостей семантики інтернет-середовища важливу роль відіграє розуміння принципів його організації та функціонування, що зумовлено комунікаційними й технологічними чинниками. Окрім віртуальної реальності (а також такого самого часу і простору), до засадничих понять інтернет-комунікації Л. Компанцева долучає гіпертекст та гіпертекстуальність як загальну властивість Мережі. У середовищі інтернет-комунікації пріоритетність візуального компонента над вербальним із додаванням відео- та звукоряду, анімації уможливили символічно-текстові поєднання, які утворили синтетичне семантичне середовище існування зразків інтернет-культури, що ретранслюють цінності та ціннісні орієнтири. Інтернет-комунікація характеризується також інтерактивністю, варіативністю, особливим співвідношенням наявної інформації зі знаковими системами її кодування, появою знаків без означуваного, активною взаємодією з позамережевим середовищем. Усі ці чинники утворюють єдиний простір, у межах якого функціонують різноманітні тексти, що ним і формуються, і опосередковуються. Так само вони є визначальними в започаткуванні різноманітних гібридних візуально-текстових жанрів та загалом у віртуальному дискурсі інтернет-середовища[261].

Вагомим видається й те, що видання енциклопедії в онлайн-версії породжує власну комунікативну мережеву культуру. Текст поєднаний численними зв'язками (nodes, links) з іншими e-texts, уявляючи із себе безкінечну текстову тканину, яка збільшується щохвилини й сприяє поширенню комунікаційного процесу з іншими комунікантами. Аспект тотального зростання тексту в гіперпросторі відображає поняття «гіпертекст»[262]. З погляду знаково-символічної репрезентації культури тексти / твори інтернет-середовища є полікодовими багаторівневими утвореннями з варіативною інтерпретацією на основі конотацій, контекстних відношень та набуття знань, характерних для певного соціокультурного простору[263].

---

[261] Денисюк Ж. З. Культурне середовище Інтернету у функціонуванні аксіосфери суспільства // Культура України. Серія: Культурологія: Зб. наук. праць. Харків : ХДАК, 2017. Вип. 58. С. 180.

[262] Буряк В. В. От текста к гипертексту // Культура народов Причерноморья. 2001. Вып. 23. С. 21.

[263] Денисюк Ж. З. Культурне середовище інтернету у функціонуванні аксіосфери суспільства // Культура України. Серія: Культурологія: Зб. наук. праць. Харків : ХДАК, 2017. Вип. 58. С. 181.

Підготовка е-ВУЕ (очевидно, й інших подібних видань) потребувала здійснення кількох взаємопов'язаних процесів:

• вибір контенту;

• робота автора;

• редакторська підготовка статті;

• підготовка графічного матеріалу (підбір, опрацювання й промальовування ілюстрацій);

• озвучення статей;

• створення відеоряду;

• обрання технології створення інтерактивного видання;

• розроблення дизайну та системи інтерфейсу;

• верстка тексту;

• організація системи навігації;

• тестування;

• упровадження тощо[264].

Важливими компонентами підготовки е-ВУЕ стало створення елементів навігації, налагодження гіпертекстових покликань; формування аудіосупроводу, відеофрагментів, ілюстративного матеріалу тощо.

Перевагами проекту е-ВУЕ є ансамбльованість складників:

• динамічність, простота оновлення матеріалу, а також висока швидкість, з якою ці зміни передаються користувачам;

• можливість побудови простого і зручного механізму навігації;

• мультимедійність (об'єднання в інтерактивний продукт кількох способів подання інформації: текст, статична ілюстративна частина, динамічна ілюстративна частина та звук. Мультимедійні об'єкти поєднуються між собою гіперпокликаннями, відтак видання стає гіпермедійним);

• розвинутий пошуковий механізм;

• можливість переходу за покликаннями до додаткових джерел інформації;

• зручний перегляд інформації;

• інтерактивність, тобто наявність зворотного зв'язку.

При цьому з-поміж головних принципів створення залишаються якість; глибина й повнота довідок; персоніфікація статей; перевіреність фактів і достовірність інформації; україноцентричність тощо. В електрон-

---

[264] Див.: Коржик Н. А. Інтерактивна дитяча книга як комунікаційний феномен // Культура та соціальні комунікації: інновації стратегії розвитку (Матер. міжнар. наук. конф. 23–24 листоп. 2017 р., м. Харків). Харків: ХДАК, 2017; Лисенко А. Особливості співіснування електронних та друкованих книжкових видань // Український інформаційний простір: Наук. журн. Ін-ту журналістики і міжнародних відносин Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв / Гол. редактор М. С. Тимошик. Число 1. У 2-х ч. Ч. 2. Київ : КНУКІМ, 2013. С. 241–246.

ному виданні (порівняно з друкованим) змінюється не змістове сутнісне наповнення, а в першу чергу, архітектоніка енциклопедії[265]. Особливість матеріального втілення е-видання (е-ВУЕ): розміщена на електронному носії інформації або в мережі Інтернет; наявність гіперпосилань. Створення е-ВУЕ відбувається на основі використання вікі-технології.

Особливістю сучасності є зростання темпів і масштабів перетворень, зумовлених становленням інформаційного суспільства, в якому пріоритет мають інформація та інформаційні процеси, знання та високі технології. Упровадження в усі сфери діяльності комп'ютерних технологій, формування електронних інформаційних мереж, активне поповнення і використання небачених раніше можливостей електронного світового середовища свідчать про входження людства в еру інформаційного суспільства. Середовище Інтернету – поєднання інформаційно-комунікативної й технічної складової із соціокультурною, що стало уособленням та синонімом інформаційного суспільства і його розвитку, головним чинником та виразником світової цивілізації. Перетворюючись поступово із суто каналу і засобу комунікації в потужне медіа- і культурне середовище, Інтернет став мультифеноменом для різних сфер суспільного буття окремих індивідів[266].

Розміщення «Великої української енциклопедії» на порталі уможливлює кілька унікальних якостей.

По-перше, оновлення контенту. Онлайн-енциклопедія уможливить підтримку належного рівня та актуальність репрезентованих е-ВУЕ даних: із певною періодичністю вносити зміни до вже існуючих статей і додавати нові, спричинені розвитком науки й суспільства без необхідності републікації всього змісту.

По-друге, різнорівнева аудиторія. Перед укладачами паперової енциклопедії поставала дилема між науковою повнотою та доступністю викладу. Онлайн-версія енциклопедії покликана забезпечити органічне поєднання різних рівнів викладу інформації, спрямовуючи читача за допомогою перехресних покликань та із застосуванням складного пошуку від довідкової статті рівня мікропедії до статей, що висвітлюють питання на глибшому, деталізованому рівні.

По-третє, комплексність подання матеріалу. Створення енциклопедичного порталу відкрило перспективи щодо розв'язання дилеми повнота /

---

[265] Черниш Н. І. Електронні енциклопедії в Україні // Соціальні комунікації. 2016. №1 (71). С. 186–187.

[266] Денисюк Ж. З. Культурне середовище інтернету у функціонуванні аксіосфери суспільства // Культура України. Серія: Культурологія: Зб. наук. праць. Харків : ХДАК, 2017. Вип. 58. С. 179.

обсяг викладу, включаючи до комплексу покликань матеріали галузевих енциклопедій та довідників, компонуючи їх таким чином, аби статті утворювали якомога повнішу, по-справжньому енциклопедичну картину довідкових матеріалів. Розташування на порталі е-ВУЕ поряд із власне універсальною енциклопедією низки галузевих енциклопедій надасть можливість забезпечити користувачів доступом до широкого та різнорівневого комплексу фахових енциклопедичних статей.

По-четверте, пошук інформації. Онлайн-версія енциклопедії з гнучкою та зручною системою пошуку та гіперпокликань органічно розв'язує цю проблему в інтересах користувача та створює сприятливі умови щодо здійснення якісних досліджень завдяки доступу до достовірної інформаційної, джерельної, бібліографічної бази, ілюстративних та мультимедійних матеріалів.

По-п'яте, існування енциклопедичного порталу уможливило використання нових інтерактивних технологій шляхом долучення користувачів до процесу творення енциклопедії без шкоди для її структурної логіки та наукового рівня текстів.

Таким чином, концепція, архітектоніка обох версій видання, композиція, стильові особливості, візуальні складники, цілісність, взаємодоповнюваність усіх сегментів інформаційного простору тощо дають підстави увиразнити особливість проекту національної ваги – «Великої української енциклопедії». Онлайн-версія е-ВУЕ репрезентує унікальний контент у мультимедійній формі – як інтеграцію текстових, відео-, аудіо-, різножанрових зображальних елементів тощо.

«Велика українська енциклопедія» за характером інформації – універсальна енциклопедія, яка акумулює відомості з різних галузей знань і практичної діяльності, систематизуючи й узагальнюючи здобутки світової та національної культури. «Велика українська енциклопедія» має стати виявом духовної зрілості нації, своєрідним підсумком її цивілізаційного розвитку впродовж століть, одним із провідних ретрансляторів національної ідеї та національної культури.

3.2. Веб-аналітика – основа розвитку енциклопедичного проекту

Веб-аналітика як перспективний підхід у маркетингу енциклопедичного проекту. У сучасній видавничій діяльності стає все менше й менше здогадок та інтуїції, а все більше розрахунку, опертого на тверді дані та аналітичні висновки. Усе більше видавців (насамперед преси), плануючи й реалізуючи проекти, займаються аналітикою – така реалія практики.

Однак у теорії видавничої справи та редагування це поняття досі не набуло широкої термінологізації. У нашій розвідці ми тлумачимо його так: *видавнича аналітика – 1) будь-який процес, заснований на збиранні й осмисленні даних щодо видавничого ринку, діяльності конкретного видавця, що може здійснюватися в історичному, сучасному та прогностичному аспектах; 2) зібрані й опрацьовані дані, які використовуються для подальшої оптимізації маркетингової діяльності видавництва.*

В обоймі маркетингових досліджень давно сформувалися традиційні форми: індивідуальні інтерв'ю, фокус-групи, паперові анкетування, телефонні опитування тощо. Поруч із ними стрімко набуває популярності оперта на цифрові технології *веб-аналітика – збирання, аналіз, подання та інтерпретація інформації про відвідувачів веб-сайту задля його оптимізації*. Веб-аналітика вважається[267] об'єктивним і надійним джерелом даних, які можна використовувати, щоб розуміти свою потенційну, реальну та лояльну аудиторії, створювати для неї все якісніший контент, релевантний аудиторним запитам. Просунуті видавництва зазвичай комбінують офлайн та онлайн-дослідження, здобуваючи більше різноманітної інформації для стратегічного планування й тактичного корегування своєї діяльності.

Прагматизується також ринок енциклопедистики в Україні, оскільки він виробляє специфічний в інформаційному плані продукт і має при цьому доволі високий рівень конкуренції.

Зарубіжні колеги дійшли висновку: «... Ми живемо у світі, який розширюється через дані. Технологічний прогрес та інші пов'язані з цим тенденції сприяють надзвичайно великому і експоненціально зростаючому накопиченню інформації, котре зазвичай називають „Big Data"»[268]. Великі (багатотомні) енциклопедії іманентно є Big Data. Звісно, такі складні і в змістовому, і структурному плані проекти доцільно вести, спираючись на цифрові системи аналітики.

Крім того, ринок енциклопедистики стає дедалі конкурентнішим і не схожим на т. зв. блакитний океан[269]. Це зумовлено тим, що, по-перше, завдяки цифровим технологіям, виробництво й обіг інформації відбувається лавиноподібно, а по-друге, в умовах глобалізованого ринку енцик-

---

[267] Козицька Г. В., Сергєєв І. А. Розвиток маркетингових інтернет-досліджень в умовах глобалізації економічного простору. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5688 (дата звернення: 19.10.2019)

[268] Encyclopedia of Big Data. URL: https://www.springer.com/gp/book/9783319320090 (дата звернення: 23.10.2019)

[269] Кім В. Ч., Моборн Р. Перехід до блакитного океану. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 288 с.

лопедичної інформації вітчизняні видавці працюють поруч із зарубіжними. І те, і друге переформатовує стандарти якості енциклопедії.

Український дорослий читач практично на будь-яке своє питання може знайти миттєву та безкоштовну відповідь, скориставшись багатомовною «Вікіпедією»[270], «Encyclopedia Britannica»[271] «Енциклопедією Сучасної України»[272], «Большой российской энциклопедией» (в останньому випадку не раз постають питання об'єктивності даних, але це окрема тема); крім названих універсальних, в Інтернеті приступними є численні галузеві енциклопедії. Купуючи друковану енциклопедію для дитини, українець знову-таки може вибирати між книгами вітчизняних видавництв («Глорія», «Кристал Бук», «Навчальна книга – Богдан», «Пегас», «Ранок», «Vivat») та зарубіжних («Махаон», «Харвест», «Dorling Kindersley», «Эксмо», «АСТ», «Манн, Иванов и Фербер»).

У таких умовах перед видавцями енциклопедій постають численні виклики: розроблювати успішні бізнес-моделі, опановувати маркетингові стратегії й тактики, ставати клієнтоорієнтованими; стратегічно планувати свою діяльність бодай на найближчі 5–10 років, а водночас раціонально реалізовувати тактичні кроки в актуальний момент. Саме тому видавці енциклопедій, наприклад «Енциклопедії Сучасної України»[273], «Вікіпедії»[274], прагнучи зробити свої проекти успішними, починають залучати інструментарій веб-аналітики. Проте так активно діють не всі.

Видавнича аналітика є надійною основою для прийняття рішень щодо розвитку видавничого проекту – вона дає можливість:

• оцінювати ризики та робити прогнози, знижувати рівень невизначеності результатів діяльності, уникати помилкових управлінських рішень, оптимізувати редакційні процеси;

• відстежувати читацькі зацікавлення та задовольняти їх, управляти аудиторією та відтоком читачів;

• приймати поточні рішення щодо створення чи поліпшення наявних енциклопедичних статей, побудови системи гіперпокликань тощо, спираючись на тверді дані, а не на експертну думку чи суб'єктивний досвід;

---

[270] Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0 (дата звернення: 18.10.2019)

[271] Encyclopedia Britannica. URL: https://www.britannica.com/ (дата звернення: 18.10.2019)

[272] Енциклопедія Сучасної України. URL: http://esu.com.ua/ (дата звернення: 18.10.2019)

[273] Чим цікавилися користувачі ЕСУ в першій половині 2019 року. URL: http://esu.com.ua/news.php?id=36 (дата звернення: 23.10.2019)

[274] Wikipedia Statistics. Monday December 31, 2018. URL: https://stats.wikimedia.org/EN/Sitemap.htm (дата звернення: 23.10.2019)

• покращити управління фінансами, інвестиціями, визначати рекламну політику та рекламні бюджети;

• створювати концептуально нові видавничі продукти і сервіси, переходи на інші бізнес-моделі.

Інструментарій веб-аналітики. Більшість видавців, залучаючи аналітику до своєї діяльності, застосовують комбінацію Google Analytics та Facebook Analytics. Втім, існують й інші онлайн-системи для аналізу контенту від компаній: lbicompany.com.ua, looqme.io, ecosap.media, ukrcontent.com та ін.

Веб-аналітика дає змогу відстежувати:

• Кількість користувачів;

• Кількість сеансів

• Тривалість сеансів;

• Показник відмов;

• Джерела трафіку;

• Сторінки входу та виходу;

• Найпопулярніші сторінки;

• Демографічні характеристики аудиторії (країна походження, вік, стать);

• Поведінка аудиторії (нові відвідувачі та ті, що повернулися; охоплення);

• Технології (тип пристрою, тип браузера) та ін.

Ці корисні метрики дають змогу керувати контентом веб-сайту, коригувати його відповідно до читацьких запитів, проводити експерименти і тестування тощо, а відтак збільшувати охоплення та залучення аудиторії, розвивати й просувати проект.

Основні метрики енциклопедичного веб-сайту та розвиток енциклопедичного проекту. Чимало чинників впливають на охоплення та залучення аудиторії енциклопедичного проекту: релевантність інформації читацьким потребам та зацікавленням, розлогість статей, новизна даних, формати мультимедійних елементів, тон розповіді, зручність дизайну та зрозумілість верстки тощо. Осмислити, як це працює, можливо тільки у комплексі різноманітних метрик. Основні з них далі розглядаємо детальніше, а також викладаємо міркування щодо ефективного їх використання для розвитку проекту.

Джерела трафіку. Основним ресурсом для зростання енциклопедичного веб-сайту є трафік. Його основні джерела (їх виділяє, зокрема, Google Analytics) такі:

• Органічний пошук (органічна видача пошукових систем);

• Прямий (переходи, в яких відвідувачі задали адресу енциклопедичного веб-сайту в браузері);

• Реферальний (переспрямування на енциклопедичний веб-сайт з інших ресурсів);

• Соціальний (переходи із соціальних мереж).

Це загальна картина відвідуваності веб-сайту. На практиці потрібно сегментувати трафік за географією, демографікою, зацікавленнями користувачів, пристроєм і типом операційної системи. Відстежуючи залучення сегментованої аудиторії, порівнювати, наприклад, який контент споживає аудиторія, що прийшла із Facebook, а який та, що перейшла на сайт із «Вікіпедії». Або визначити кількість сеансів чи середню тривалість сеансу відвідувачів, що приходять на енциклопедичний сайт із певного джерела.

Кожний із згаданих трафіків є важливим для проекту, тому нарощувати їх слід усі заразом. Зростанню відвідуваності сприятимуть: забезпечення на веб-сайті найбільш необхідних статей із кожної галузі знань, регулярне додавання енциклопедичних статей, продукування контенту з віральним ефектом (оригінальні фото, відео тощо), SEO-оптимізація як окремих сторінок, так і веб-сайту в цілому, активне комунікування з читачами на всіх можливих платформах (основний веб-сайт видавця, соцмережі, форма зворотного зв’язку на Головній сторінці енциклопедичного проекту, офлайн-заходи тощо).

Динаміка відвідуваності. Відвідуваність енциклопедичного веб-сайту може коливатися за багатьма параметрами: залежно від сезону, робочі дні – вихідні, навчальний рік у закладах освіти – канікули, пора дня (ранок – обід – вечір) тощо. Динаміку відвідуваності необхідно відстежувати і в режимі реального часу, і порівнюючи поточну ефективність відносно історичних базових ліній. Це дасть змогу публікувати статті в оптимальний час, коли їх побачить максимальна кількість відвідувачів.

Більшість систем аналітики надають інформаційні панелі в режимі реального часу, що дає змогу покращувати щоденну взаємодію з читачами. Маючи змогу спостерігати за тим, що власне зараз переглядає аудиторія, які елементи на веб-сайті «працюють», можливо швидко приймати обґрунтовані рішення щодо публікування та просування статей. Наприклад, відстежуючи активний трафік із соціальних мереж, доцільно додавати в цей момент пости, спонукаючи перейти користувачів на ту чи ту статтю (залежно від контексту).

Системи аналітики допомагають визначити тенденції. Наприклад, якщо показники у середу перевершили показники у вівторок, то варто замислитися: так трапилося тільки в цей раз чи це закономірність? Досліджуючи ситуацію, з’ясовують, чому результативність підвищилася і як закріпити цей успіх.

Крім того, проводячи технічні роботи на енциклопедичному веб-сайті, варто зважати на динаміку відвідуваності і в режимі реального часу, і зважаючи на традиційні закономірності поведінки його відвідувачів. Коли ця відвідуваність найменша – найкращий момент для технічних робіт.

Найпопулярніші сторінки веб-енциклопедії. Системи аналітики, надаючи підсумкові звіти «Сторінки» за певний період, а також звіти «Контент» у режимі реального часу, дають змогу відстежувати найбільш відвідувані сторінки, порівнювати рівень їх популярності.

Використовуючи ці дані, можливо не тільки додатково поліпшувати найпопулярніші сторінки, а й за їхньою допомогою підвищувати видимість менш відвідуваних сторінок – передавати вагу. Це можна зробити, удосконалюючи систему переходів із популярних сторінок на менш популярні – через внутрішні гіперпокликання або через перехід «Див. також...»

Демографічні показники аудиторії. Системи аналітики надають конкретні дані про географію, вік, стать аудиторії.

Показники розташування відвідувачів («Де перебувають ваші клієнти?») показують, з яких саме країн та міст приходять на веб-сайт відвідувачі. Наприклад, якщо більшість зарубіжних відвідувачів приходять на веб-сайт із США та Франції, то слід додати контент, тематично пов'язаний із зазначеними регіонами, збагатити зміст енциклопедичних статей відомостями про українсько-американські, українсько-французькі контакти, культурні паралелі та рецепції тощо, вшанування місць, пов'язаних із спільною історією тощо.

Якщо левова частка відвідувачів – люди, віком до 34 років, то на веб-сайті слід розвивати і відповідну їхнім зацікавленням тематику, і сучасний дизайн. Енциклопедичний контент повинен формуватися за логікою т. зв. безперервної освіти: охоплювати практично всі основні курси академічної підготовки з різноманітних спеціальностей, мати якісні статті про найважливіші явища і постаті кожної галузі знань («Іван Петрович Котляревський», «Карпати», «Маркетинг», «Адаптація» тощо). Крім того, слід оперативно реагувати на все нове, що з'являється в сучасному житті і не раз здобуває іншомовні назви («афілійована особа», «чекаут», «подкаст» тощо). Корисними будуть мультимедійні елементи – аудіо, відео, інтерактивна інфографіка тощо, адже це популярні в такої аудиторії інформаційні формати.

Значне переважання жіночої аудиторії є стійкою тенденцією в українських медіапрактиках. Проте корегувати цю тенденцію можливо, активно додаючи на веб-сайт енциклопедичні статті про військову історію, авіацію та автомобілебудування, технології, спорт, хобі (туризм, зброя, мисливство й рибальство) тощо.

Інформаційні зацікавлення аудиторії. Видавцеві корисно знати, які теми цікавлять аудиторію, що саме вона воліла би читати.

Певні системи контент-аналітики (наприклад, NativeAI) здатні визначати тисячі зацікавлень читачів. Переглядаючи, як користувачі взаємодіють із контентом, видавці можуть створювати зведені графіки зацікавлень, які описують поведінку кожного окремого користувача, а також цілих сегментів аудиторії. Тож редактори можуть не просто побачити, скільки переглядів має та чи та сторінка, а й збагнути, чому.

Сучасні функції відповідної розвідки засновані на складних машинних алгоритмах визначення зацікавлень користувачів та формулювання відповідей на питання:

• які зацікавлення читачів спрямовують трафік із певних каналів на енциклопедичний веб-сайт?

• які зацікавлення читачів можна використовувати задля підвищення їхньої лояльності до енциклопедичного веб-сайту?

• які недооцінені, невідпрацьовані зацікавлення читачів відкривають видавництву можливості зростати?

Спираючись на ці дані, можна формувати нові енциклопедичні статті та доопрацьовувати наявні. Корисним стане розроблення тематичних комплексів статей, збудованих за схемою: корінна стаття (оглядова або присвячена корінному терміну) плюс низка ієрархічно пов'язаних із нею аспектуальних статей.

Показники відвідувань, відмов і відтоку. Показник відмов (BR (Bounce rate)) – частка відвідувачів, які пішли із веб-сайту відразу, як тільки перейшли на нього, тож під час візиту переглянули лише одну сторінку. Специфіка енциклопедичного веб-сайту передбачає швидке здійснення цільової дії: чимала кількість читачів знаходить довідку – і йде із веб-сайту, не переходячи на інші сторінки. Однак показник BR понад 60 %, за Google Analytics, у будь-якому разі є критичним.

Не менш важливим є показник відтоку користувачів (CR (Churn rate)) – відсоток користувачів, які взагалі не повертаються на сайт. Вважається, що для нових проектів він не повинен перевищувати 10–15%[275].

Важливо навчитися втримувати читача, перетворювати його на постійного. Для цього слід створювати цікавий контент, відповідний потребам користувачів, зробити зручною навігацію, розвиненою – систему гіперпокликань, технічно забезпечити швидке завантаження сторінок, активно взаємодіяти із ЦА тощо.

---

[275] Что такое churn rate? URL: https://gravitec.net/ru/blog/chto-takoe-churn-rate-podrobny-j-razbor/ (дата звернення: 20.10.2019)

Читацька поведінка та якість читання. Розрізнені статистичні вимірювання кількості відвідувань, тривалості сесій, глибини прокрутки та показника відмов не розкривають феномен інтернет-читання цілком.

Трендом останніх років у веб-аналітиці є відстеження та вміння інтерпретувати читацьку поведінку[276], що дає змогу видавцю енциклопедії прогнозувати й спрямовувати цю поведінку. Аналіз поведінкових чинників і можливості т. зв. прогнозувальної аналітики дають змогу досить точно розставляти на веб-сайті мультимедійні елементи таким чином, щоб забезпечити потрібні переходи від статті до статті. Тому видавцям енциклопедій доцільно розуміти якість читання як значно інформативнішу метрику, ніж показник відвідувань та показник відмов – залученість надає повніше й чіткіше уявлення про досвід своєї аудиторії.

Відстеження взаємодії читача з енциклопедичним контентом складається з комплексу таких різних вимірювань, як глибина скролінгу (прокрутки) та час, проведений на сторінці.

Видавець повинен сьогодні вимірювати, який контент цікавий читачеві, які тексти він насправді читає, аудіо – слухає, відео – переглядає, а відтак обговорює їх, ділиться цим контентом у соціальних мережах. Адже важливо знати, який контент викликає найбільше залучення і просувається в Інтернеті самими ж читачами. Адже справжнім успіхом енциклопедичного проекту є формування дискурсу довкола нього.

Аналітика необхідна видавцеві енциклопедії для трьох важливих речей: стратегічного і тактичного планування, створення суспільного резонансу та конкурентних переваг.

Спираючись на тверді дані, можливо стратегічно планувати розвиток організації на основі інновацій та впливу на ринок (включно з врахуванням тенденцій суміжних галузей).

На основі аналітики, розкладаючи шлях до віддалених цілей на етапні кроки, обирають актуальні тактики й пріоритетні напрями діяльності.

Використання аналітики допомагає зрозуміти аудиторію, готувати релевантний її інформаційним запитам контент, що дає також змогу відмежуватися від конкурентів та відкрити для видавництва більший ринок.

Завдяки впровадженню аналітики в усі процеси видавництва, можливо швидко генерувати гіпотези щодо оптимізації діяльності. При цьому важливо прискорювати процеси тестування. У зв’язку з цим зростатиме потреба частіше проводити тестування, відтак оперативно отримувати й відпрацьовувати результати по кожному з них. Видавництва енциклопедій, котрі першими запровадять такий підхід, зможуть зайняти лідируючі позиції на ринку.

---

[276] Веб-аналітика – ключові скіли і тренди майбутнього URL: https://www.eduget.com/news/veb-analitika_-_klyuchovi_skili_i_trendi_majbutnogo-2491 (дата звернення: 22.10.2019)

При цьому йдеться не про спорадичне застосування аналітики, а системний підхід. Тож постає питання кадрового забезпечення видавництв фахівцями з інтернет-аналітики, котрі повинні співпрацювати з іншими співробітниками маркетингового відділу та рештою команди.

3.3. Розробка засобів семантичного пошуку та навігації в онлайн-версії «Великої української енциклопедії» на основі онтологічного подання знань

Інтелектуалізація веб-ресурсів, проявами якої є наявність семантичної розмітки контенту, можливість пошуку за змістом, використання онтологій для моделювання структури бази знань (БЗ) тощо, впливає на ефективність їх використання. Крім того, інтелектуалізація ІР, що базується на використанні сучасних семантичних технологій, забезпечує можливість використання їх БЗ іншими інформаційними системами (ІС) в якості джерела відомостей відповідної предметної області (ПрО). Особливо суттєвим цей фактор є для інформаційних ресурсів (ІР) зі складною структурою та великим обсягом контенту. Саме до таких ІР належить онлайн-версія «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ).

Структура БЗ е-ВУЕ має враховувати можливості постійного оновлення інформаційного контенту (введення нових статей із різноманітними наборами структурних елементів, актуалізація раніше представлених матеріалів), використання сучасних форматів подання мультимедійного ілюстративного матеріалу (малюнки, рисунки, фотографії, відео, аудіо, карти, діаграми, креслення) та розширення функціоналу порталу з подальшим вдосконаленням дизайну. Крім того, БЗ е-ВУЕ повинна бути основою для інтелектуалізації засобів навігації та пошуку відомостей на порталі, задовольняючи інформаційні потреби користувачів з урахуванням їхньої семантики.

Щоб автоматизувати використання розподіленого вікі-ресурсу, необхідно побудувати вікі-онтологію – формалізовану модель знань, що фіксуватиме характеристики цих даних, їхніх зв’язків, властивостей та відношень у формі, придатній для автоматичного оброблення, логічного виведення та аналізу. Використання формалізованої моделі для семантичної розмітки забезпечує уніфіковане формування та програмну реалізацію відповідного набору ієрархічно пов’язаних категорій, шаблонів типових інформаційних об’єктів, їхніх семантичних властивостей та запитів, що їх використовують.

Огляд літератури. Використання елементів онтологічного аналізу для створення структури БЗ е-ВУЕ зумовлено високою складністю та гетерогенністю знань, представлених у цьому ІР. Виразна здатність вбудова-

них можливостей Semantic MediaWiki (SMW)[277], що використовується як основа для створення порталу і підтримує такі механізми, як категорії, семантичні властивості та семантичні запити, достатня для реалізації такої системи знань, але не для її дослідження, вдосконалення та формалізації всіх різноманітних аспектів та характеристик.

Онтології – БЗ спеціального виду, які містять семантичну інформацію[278] з певної ПрО – застосовуються для подання знань різноманітних ПрО у веб-орієнтованих ІС[279]. Моделі онтологій зазвичай містять[280]:

- поняття (класи та екземпляри);
- властивості понять (атрибути, ролі);
- відношення між поняттями (залежності, функції);
- додаткові обмеження, що визначаються аксіомами.

Онтологія ПрО може використовуватися як основа для знаходження семантично пов'язаних гасел е-ВУЕ, що надає ще один засіб навігації у цьому семантичному ресурсі: користувач отримує можливість перейти до тих понять ПрО, які змістово пов'язані з гаслом, яке він розглядає. Таким чином, використання онтологій дає змогу застосовувати знання ПрО для більш інтелектуальної навігації та пошуку в енциклопедичних ресурсах (наприклад, шляхом знаходження змістовно близьких понять) і забезпечує аналіз інформаційних потреб користувача на семантичному рівні.

Оцінювання семантичної спорідненості понять із використанням мережевого подання знань має тривалу історію[281]. Семантична подібність є особливим випадком семантичної спорідненості[282]. Деякі дослідники припускають, що оцінку подібності в семантичних мережах потрібно розглядати із залученням лише таксономічних (is-a) зв'язків[283], виключаючи інші типи зв'язків; але зв'язки між частинами також можна розглядати як

---

[277] Semantic MediaWiki. URL: https://www.semantic-mediawiki.org/wiki/Semantic_MediaWiki

[278] Guarino N. Formal Ontology in Information Systems // Proc. of FOIS'98. 1998. P. 3–15.

[279] Ushold M., Gruninger M. Ontologies: Principles, Methods and Applications // Knowledge Engineering Review. 1996. Vol. 11. № 2.

[280] Asuncion G. Ontological Engineering: with Examples from Areas of Knowledge Management, e-Commerce and the Semantic Web (Advanced Information and Knowledge Processing). URL: http://www.amazon.com/gp/reader/1852335513/ref=sib_rdr_toc/.

[281] Quillian, M. R. Semantic memory. In Minsky, M. (Ed.), Semantic Information Processing. MIT Press, Cambridge, MA, 1968.

[282] Collins A., Loftus E. A spreading activation theory of semantic processing // Psychological Review, 1975. № 82. P. 407–428.

[283] Rada R., Mili H., Bicknell E., Blettner M. Development and application of a metric on semantic nets. IEEE Transaction on Systems, Man, and Cybernetics. 1989. № 19(1). P. 17–30.

атрибути, які впливають на визначення подібності[284]. У літературі визначено багато критеріїв подібності, проте вони рідко супроводжуються незалежною характеристикою явища, яке вони вимірюють: їх цінність полягає в корисності для конкретного завдання.

Поширений спосіб оцінювання семантичної подібності в таксономії – вимірювання відстані між вузлами, що відповідають порівнюваним елементам: чим коротший шлях від одного вузла до другого, тим вони подібніші. Якщо між елементами існує кілька шляхів, використовують довжину найкоротшого з них[285; 286].

Однак із цим підходом пов'язана складна проблема, спричинена уявленням про те, що всі зв'язки в таксономії – однорідні. На жаль, у реальних таксономіях існує велика мінливість «відстані», що охоплюється єдиним таксономічним зв'язком, особливо коли деякі підмножини таксономії (наприклад, біологічні категорії) є значно щільнішими за інші. Наприклад, у WordNet[287] – широко відомій семантичній мережі для англійської мови – можна знайти прямі зв'язки як між досить близькими поняттями, так і між відносно далекими.

Подібність понять пов'язана з їхнім інформаційним змістом. Нехай C – множина понять в таксономії is-a, що дозволяє множинне успадкування (multiple inheritance). Одним із головних чинників подібності двох понять є ступінь, в якій вони поділяють інформацію, зазначену в таксономії IS-A високоспецифічним поняттям, яке стосується обох цих понять. Метод підрахунку країв (edge-counting method) враховує це опосередковано: якщо мінімальний шлях зв'язків IS-A між двома вузлами довгий, то необхідно високо підійматися в таксономії до більш абстрактних понять, щоб знайти найменшу верхню межу – поняття, котрого стосуються обидва аналізовані поняття.

Пов'язуючи ймовірності з поняттями в таксономії, можна використати ту саму ідею, що й у підрахунку країв, але уникнути ненадійності крайових відстаней. Нехай таксономія буде доповнена функцією $p:C \rightarrow [0:1]$, такою, що для $\forall c \in C$ функція $p(c)$ є ймовірність виявити екземпляр поняття c. Із цього випливає: значення p монотонно не зменшується, коли

[284] Richardson R., Smeaton A. F., Murphy J. Using WordNet as a knowledge base for measuring semantic similarity between words. Working paper CA-1294, Dublin City University, School of Computer AppUcations, Dublin, 1994. URL: ftp://ftp.compapp.dcu.ie/pub/w-papers/1994/CA1294.ps.Z

[285] Lee J. H., Kim M. H., Lee Y. J. Information retrieval based on conceptual distance in IS-A hierarchies // Journal of Documentation, 1993. № 49(2), P. 188–207.

[286] Rada,R., Bicknell E. Ranking documents with a thesaurus. JASIS, № 10(5), 1989. P. 304–310.

[287] Miller G. WordNet: An on-line lexical database // International Journal of Lexicography, (Special Issue). 1990. № 3(4).

рухається вгору по таксономії: якщо c_1IS – Ac_2, тоді $p(c_1) \le p(c_2)$. Крім того, якщо таксономія має унікальний верхній вузол, то її доказовість дорівнює 1.

Дотримуючись стандартної аргументації теорії інформації[288], інформаційний контент (information content) поняття *c* можна кількісно визначити як –log p(c). Таке кількісне визначення інформаційного контенту відповідає інтуїтивному уявленню: коли ймовірність появи поняття підвищується, то його інформативність зменшується. Таким чином, чим більш абстрактне поняття (тобто чим вище воно знаходиться в таксономії), тим нижче його інформаційний контент. Щобільше, якщо існує унікальна верхня концепція, її інформаційний вміст дорівнює 0.

Така кількісна характеристика інформації забезпечує новий спосіб вимірювання семантичної подібності[289]. Чим більше інформації поділяють (сумісно використовують) два поняття, тим вони подібніші, а інформація, що сумісно використовується двома поняттями, визначається інформаційним контентом понять, що входять до їхнього складу в таксономії. Формально така семантична подібність визначається таким чином:

$$\mathrm{sim_w}(w_1, w_2) = \max \mathrm{sim}(c_i, c_j)$$

де $S(c_1, c_2)$ – множина понять, що входять до складу як c_1, так і c_2. Клас, який досягає максимального значення в (1), називають найбільш інформативним класом (most informative subsumer), і найчастіше існує єдиний такий найбільш інформативний клас, хоч це не обов’язково має бути правильно у загальному випадку. Отримання максимуму щодо інформаційного контенту аналогічне отриманню першого перетину в семантичній мережі, що проходить через маркер, або найкоротшому шляху відносно крайової відстані[290].

Хоча подібність обчислюється з урахуванням усіх верхніх меж для двох понять, інформаційна міра дає змогу ідентифікувати мінімальну верхню межу, оскільки жоден клас не є менш інформативним, ніж його надкласи.

Це може мати значення у випадках багаторазового успадкування: два різних вузли-предки можуть бути мінімальними верхніми межами, що вимірюються за допомогою відстані на графі, але ці два вузли можуть мати зовсім різні значення для інформаційного контенту. Також слід зважати:

---

[288] Ross S. (1976). A First Course in Probability. Macmillan.

[289] Resnik P. Semantic Similarity in a Taxonomy: An Information-Based Measure and its Application to Problems of Ambiguity in Natural Language // Journal of Artificial Intelligence Research. 1999. № 11. P. 95–130.

[290] Rada R., Bicknell E. Ranking documents with a thesaurus. JASIS. 1989. № 10 (5). P. 304–310.

в таксономіях is-A, таких як WordNet, де є декілька суб-таксономій, але немає єдиного верхнього вузла, підтвердження нульової подібності для понять в окремих суб-таксономіях еквівалентно уніфікації суб-таксономій шляхом створення віртуальної верхньої концепції.

На практиці часто виникає потреба у вимірюванні подібності слів, а не понять. Використовуючи функцію s (w), таку, що s:W→C для представлення слів з множини W через сукупності понять в таксономії, які є значеннями (змістами) слова w, тобто $s(w\in W) = \{c_k \in C, k = \overline{1,m}\}$ можна визначити

$$sim_w(w_1, w_2) = \max sim(c_i, c_j)$$

де $c_i \in s(w_1)$, $c_j \in s(w_2)$. Це узгоджується з визначенням «диз'юнктивних понять», що використовує підрахунок країв: вони визначають відстань між двома диз'юнктивними наборами понять як мінімальну довжину шляху від будь-якого елемента з першого набору до будь-якого елемента з другого. Подібність слів оцінюється через знаходження максимального інформаційного контенту над усіма поняттями, для яких обидві слова можуть бути екземпляром.

Хоч не існує стандартного способу оцінювання обчислювальних заходів семантичної подібності, доцільно використовувати для цього оцінки, що узгоджуються з оцінками подібності людиною. Це можна здійснити, використовуючи обчислювальну міру подібності, щоб впорядкувати подібність набору пар слів і порівняти їх із побудованими людиною рейтингами подібності тих самих пар. Експеримент із порівняння пар іменників[291] використовує такі міри подібності:

$$sim_edge(w_1, w_2) = (2 \times \max) - \min_{c_i, c_j} len(c_i, c_j$$

де $c_i \in s(w_1)$, $c_j \in s(w_2)$, max – максимальна глибина таксономії, $len(c_i, c_j)$ – довжина найкоротшого шляху у таксономії між поняттями c_1 та c_2, що відповідають словам w_1 та w_2. Якщо всі змісти слів w_1 та w_2 перебувають у різних підтаксономіях, тоді їхня подібність дорівнює нулю.

Інший погляд на порівняння подібності понять базується на використанні ймовірності понять, а не інформаційного контенту:

$$sim_p(c_1, c_2) = \max_{c \in S(c_1, c_2)} (1 - p(c))$$

За допомогою цієї оцінки можна порівнювати подібність слів:

---

291 Miller G. A., Charles W. G. Contextual correlates of semantic similarity // Language and Cognitive Processes. 1991. № 6(1). P. 1–28.

$$\text{sim_p_w}(w_1, w_2) = \max_{c_1, c_2} (\text{sim_p}(c_1, c_2))$$

Оцінка подібності на основі ймовірностей дає змогу враховувати міру того, як міркування щодо подібності залежать від частоти появи більше, ніж від інформаційного контенту.

За відсутності надійного алгоритму, що визначає відповідний зміст слів, найпростіший шлях до оброблення інформації щодо семантичної подібності двох слів – це розгляд усіх понять, до яких належать обидва ці слова, а не пошук найбільш інформаційного класу.

Для цього використовується така міра навантаженої подібності слів (weighted word similarity):

$$\text{sim_a}(w_1, w_2) = \sum_i a(c_i)[-\log(p(c_i))]$$

де $\{c_i\}$ – набір понять, що є надкласами в таксономії для слів w_1 та w_2 в одному зі змістів, $a(c)$ – функція ваги, така, що $\sum_i a(c_i)=1$. Ця міра подібності враховує більше інформації – вона дає змогу, на відміну від попередніх, враховувати зв'язок не з єдиним поняттям з максимальним інформаційним контентом, а кожен клас c_i, що має спільні властивості, щоб врахувати його інформаційний контент відповідно до значення $a(c_i)$.

Оцінку інформаційної семантичної міри подібності можна застосовувати для розв'язання синтаксичної неоднозначності.

Синтаксична неоднозначність є поширеною проблемою в обробленні природної мови[292]. Значний прогрес у розв'язанні фразової невизначеності пов'язаний із використанням кількісної інформації з текстових корпусів, а саме з переходом від структурних стратегій до кількісного аналізу лексичних відношень[293; 294; 295; 296].

---

[292] Church K. W., Patil R. Coping with syntactic ambiguity or how to put the block in the box on the table // American Journal of Computational Linguistics. 1982. Vol. 3–4. P. 139–149.

[293] Brill E., Resnik P. A rule-based approach to prepositional phrase attachment disambiguation // Proc.of the 15th Lnternational Conference on Computational Linguistics (COLING-94), 1994.

[294] Li H., Abe N. Generalizing case frames using a thesaurus and the MDL principle // Proc.of the International Conference on Recent Advances in NLP Velingrad, Bulgaria, 1995.

[295] Collins M., Brooks J. Prepositional phrase attachment through a backed-off model // Third Workshop on Very Large Corpora. Association for Computational Linguistics, 1995.

[296] Merlo P., Crocker M., Berthouzoz C. Attaching multiple prepositional phrases: Generalized backed-off estimation //Proc.of the Second Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP-2). 1997.

Семантично близькі поняття (СБП) – це нечітка множина, яка включає набір понять, для яких кількісне значення семантичної близькості з обраним поняття вище заданого порогу[297]. Міри визначення семантичної близькості понять на основі онтологій використовують різноманітні семантичні характеристики цих понять – їхні властивості (атрибути і відношення з іншими поняттями), взаємне положення в онтологічних ієрархіях.

В основу багатьох онтологічних мір близькості покладений теоретико-множинний підхід Тверськи[298], який визначає міру близькості двох об'єктів шляхом співставлення властивостей (feature matching). Міра близькості *S(a,b)* між об'єктами *a* і *b* є функцією трьох аргументів наборів властивостей цих об'єктів *A* і *B* – їх перетину $A \cap B$ та доповнень A–B та B–A.

Для окремого випадку онтології, де застосовується єдине відношення між поняттями – ієрархічне відношення типу *IS-A*,– таксономії – близькість двох термінів може бути оцінена за відстанню між поняттями в таксономії вершин, котрі відповідають цим термінам, в таксономії – окремому випадку онтології. Ці методи можуть використовуватися в е-ВУЕ, де реалізується кілька незалежних таксономій для категоризації гасел.

Найпростіша міра близькості між поняттями на основі таксономії – це довжина найкоротшого шляху в цій таксономії між відповідними поняттями, який визначається кількістю вершин (або ребер) в найкоротшому шляху між двома відповідними вершинами таксономії[299], з урахуванням глибини таксономічної ієрархії[300] (чим менша довжина шляху між вершинами, тим вони семантично ближчі): S(a,b) = log2N/d(a,b), де *N* – глибина таксономічного дерева, d(a,b) – довжина найкоротшого шляху між вершинами *a* та *b*.

Деякі міри близькості[301] враховують тільки глибину вершин термінів: S(a,b) = 2xN(p(a,b))/N(a)+N(b), де p(a,b) – найближчий спільний предок вершин *a* та *b*, N(x) – глибина вершини *x*.

---

[297] Крюков К. В., Панкова Л. А., Пронина В. А., Шипилина Л. Б., Меры семантической близости в онтологиях // Труды научных сессий МИФИ, Научная сессия МИФИ-2010. Т. 5 Информационно-телекоммуникационные системы. Проблемы информационной безопасности. С. 75–78.

[298] Tversky A. Features of Similarity // Psychological Rev. 1977. V. 84. P. 327.

[299] Rada R., Mili H., Bicknell, E. et al. Development and Application of a Metric on Semantic Nets/ IEEE Trans. on Systems Man and Cybernetics. 1989. V. 19. P. 17–30.

[300] Leacock C., Chodorow M. WordNet: An electronic lexical database. Cambrige, 1998. P. 265.

[301] Wu Z., Palmer M. // Proc. 32nd Annual Meeting of the Association for Comput. Linguistics. Las Cruces, 1994. P. 133.

Для вимірювання близькості може використовуватися інверсна оцінка – семантична відстань[302], що залежить від довжини найкоротшого шляху між вершинами та загальної специфічності двох вершин.

Недоліком більшості мір, які основані на онтологічних структурах, є симетричність (експертні оцінки показують, що міра близькості не завжди симетрична), незалежність від контексту і чутливість до структури ієрархії. Цю проблему дає змогу розв'язати застосування асиметричної міри семантичної близькості[303], яка визначається залежно від напрямку між ребрам (наприклад, нащадок більш подібний до предка, ніж предок до нащадка).

В інших роботах пропонуються міри близькості, які базуються на неієрархічних («горизонтальних») відношеннях та атрибутах. Оцінювання близькості понять, яке використовує горизонтальні відношення, спирається на припущення, що два поняття, які знаходяться в однаковому відношенні з третім поняттям, є ближчими за змістом, ніж поняття, які знаходяться в такому ж відношенні з різними поняттями. Наприклад, дві особи, що народилися в одному місті, вважаються ближчими за тих, що народилися в різних містах. Близькість двох понять залежить також від близькості понять, з якими вони мають відношення. Така міра близькості обчислюється рекурсивно. Атрибутивна міра близькості базується на близькості значень спільних атрибутів понять, діапазони яких є літералами, числами, рядками та іншими типами даних. Як міру близькості для рядкових даних можна використовувати нормовану редакторську відстань[304], для чисел – інверсію різниці, що нормована максимальним значенням атрибуту.

Аналіз існуючих підходів до кількісного оцінювання семантичної подібності понять вказує на доцільність використання для цього таксономій та відстані в цих таксономіях між поняттями, близькість яких оцінюється, та їхнім спільним надкласом. Урахування інших типів онтологічних відношень між поняттями та порівняння їхніх семантичних властивостей дають змогу уточнювати ці оцінки відповідно до специфіки ПрО.

У цій розвідці маємо на меті теоретично обґрунтувати методологічні принципи організації БЗ е-ВУЕ на основі онтологічного підходу, що за-

---

302 Nguyen H. A. Thesis for the Degree Master of Science. University of Houston-Clear Lake, 2006.

303 Bulskov H., Knappe R., Andreasen T. On Measuring Similarity for Conceptual Querying // Proc. 5th Int. FQAS Conf. LNCS. V. 2522. Berlin: Springer, 2002. P. 100.

304 Levenshtein I. V. Binary codes capable of correcting deletions, insertions and reversals // Cybernetics and Control Theory. 1966. V. 10. P. 707.

безпечує розширення функціоналу енциклопедичного видання шляхом надання засобів пошуку та навігації на семантичному рівні.

Базові принципи організації БЗ е-ВУЕ. Основний інструмент організації БЗ портальної версії е-ВУЕ – засоби, що надаються Semantic MediaWiki (категорії та семантичні властивості).

Для структурованого подання інформації використовується набір незалежних таксономій, з якими пов'язані відповідні набори категорій, між якими встановлені об'єктні відношення типу «клас – підклас»: кожне гасло може бути віднесено до довільного набору існуючих категорій, і наявність ієрархічних зв'язків між цими категоріями не викликає суперечностей в обробленні інформації. Це дає змогу відображати різні аспекти, за якими можна класифікувати гасла енциклопедії[305]. Для інтеграції набору семантичних властивостей виділяються типові інформаційні об'єкти (ІО)[306] – гасла, що належать до визначеного набору категорій та мають фіксований набір характеристик. Більш детально типові ІО для е-ВУЕ проаналізовано в монографії «Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі» (2017)[307].

У процесі вдосконалення БЗ е-ВУЕ набори семантичних властивостей ІО розширюються, що забезпечує можливість обробляти раніше описані ІО без необхідності внесення змін (якщо певні властивості виявляються зайвими та не використовуються на практиці, вони не видаляються, але не враховуються при заповнення нових гасел).

Для визначення близькості між поняттями можуть використовуватися як знання з відповідних онтологій ПрО (наприклад, кількість покликань-зв'язків між поняттями та рівень значущості цих відношень), так і відомості з таксономій, що фіксують відношення між категоріями, та враховуються як кількість (наприклад, кількість рівнів між категоріями, до яких віднесені порівнювані поняття та обсяг цих категорій).

Ці принципи забезпечують принципову відмінність е-ВУЕ від звичайних, несемантизованих вікі-ресурсів, найбільш відомим прикладом яких

---

[305] Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 120 с.

[306] Rogushina J. V. The Use of Ontological Knowledge for Semantic Search of Complex Information Objects // Материалы VII международной научно-технической конференции «Открытые семантические технологии проектирвоания интеллектуальных систем» OSTIS-2017, Минск, БГУИР, 2017. С. 127–132.

[307] Рогушина Ю. В. Використання семантичних властивостей вікі-ресурсів для розширення функціональних можливостей «Великої української енциклопедії» // Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 104–115.

є «Вікіпедія»: БЗ е-ВУЕ підтримує довільні змістові відношення між поняттями, тоді як у «Вікіпедії» можуть використовуватися лише два типи відношень – ієрархічне відношення «Клас-елемент класу» (категоризація) та відношення зв'язку (покликання між сторінками). Наявність довільних, семантично визначених відношень значно розширює і виразність подання знань у ресурсі, і можливості навігації в ньому.

В е-ВУЕ вікі-онтологія дає змогу:

• визначати наявність або відсутність ієрархічних зв'язків між категоріями е-ВУЕ, припустимість або неприпустимість їх перетину;

• відображати зв'язки між категоріями і типовими інформаційними об'єктами (ІО);

• вказувати, які саме семантичні властивості вікі-сторінок, що відображають змістові відношення між різними сторінками енциклопедії, і для яких ІО припустимі ті або ті відношення, притаманні кожному з цих ІО;

• описувати властивості категоризованих гасел е-ВУЕ та визначати характеристики цих властивостей.

Наявність онтологічної формальної моделі, елементи якої лежать в основі семантичної розмітки вікі-ресурсу, має ціллю запобігати неоднозначній інтерпретації знань різними розробниками та користувачами ресурсу, а розроблені в процесі досліджень методи онтологічного аналізу дають змогу встановлювати співставлення між цією моделлю та довільними онтологіями ПрО. Онтологічна модель БЗ е-ВУЕ дає змогу автоматизовано знаходити змістово близькі поняття серед гасел енциклопедії, аналізуючи їх структуру, семантику та зв'язки з іншими гаслами. Це відкриває користувачам нові шляхи навігації у вікі-ресурсі та розширює функціональні можливості у пошуку.

Онтологічна модель структури БЗ е-ВУЕ використовується для підтримки семантичної навігації на порталі. Однією з істотних переваг е-ВУЕ як семантичного порталу є можливість знаходження СБП. Такий пошук базується на таких припущеннях:

• поняття, що відповідають гаслам, які відносяться до однакового набору категорій, семантично ближчі одне до одного, ніж інші поняття, відображені на порталі;

• поняття, що відповідають гаслам, які мають однакові чи близькі значення семантичних властивостей, семантично ближчі одне до одного, ніж поняття, що відповідають гаслам, які відображені на порталі, в яких семантичні властивості мають інші значення або взагалі не визначені;

• поняття, які визначені як семантично близькі за обома попередніми критеріями, є семантично ближчими, ніж ті, для котрих виконується тільки одна умова близькості або не виконується жодна.

Для е-ВУЕ потребу в знаходженні СБП може викликати нездатність користувача коректно обрати галузь знань, до якої належить потрібне йому гасло, або без помилок ввести потрібний термін. У таких випадках користувач може отримати доступ до шуканого гасла не безпосередньо, а через ті семантично близькі гасла, які він спроможний знайти. Наприклад, користувач хоче знайти відомості про письменника або художника, прізвище якого він точно не пам'ятає, також він не здатний точно визначити жанр його творів; але читач може зазначити прізвище його більш відомого сучасника, який працював у тому самому жанрі. У деяких випадках проблема знаходження СБП вирішується за допомогою знаходження семантично близьких слів (СБС): це дає змогу оцінювати семантичну близькість природномовних текстів, що характеризують гасла е-ВУЕ.

Для розширення функціоналу е-ВУЕ, що стосується пошуку та навігації у ресурсі, виникає потреба у засобах знаходження семантично близьких ІО – як глобально близьких (за всією сукупністю ознак), так і локально близьких (тільки за певною підмножиною ознак).

Для визначення кількісних оцінок семантичної близькості довільних гасел та категорій е-ВУЕ, які при цьому розглядаються як екземпляри класів та класи відповідної БЗ, проведено аналіз наукових досліджень цієї проблематики, розглянуто переваги та недоліки існуючих підходів, враховано можливість їх масштабування для великих даних.

Використання онтологій як основи формалізації структури бази знань є ефективним засобом для встановлення семантичної близькості між елементами цієї БЗ. Особливу увагу викликає оброблення окремих випадків онтологічних відношень – таких, як відношення «is-a», синонімії та ієрархічних відношень «Клас-підклас» та «Клас-екземпляр класу», що реалізуються базовими засобами технологічного середовища Semantic MediaWiki.

Вікі-онтології як засіб подання знань. Вікі-онтологія є окремим випадком комп'ютерної онтології, що відображає особливості технології Вікі та її семантичного розширення. Її виразні можливості обмежені в області використання аксіом ПрО та не припускають застосування характеристик для об'єктних властивостей та властивостей даних. Така онтологія може бути побудована автоматизовано за семантично розміченим вікі-ресурсом (набором вікі-сторінок, що містять семантичну розмітку)[308]. Однак на практиці зазвичай спочатку розробляють вікі-онтологію, а вже на її основі здійснюється реалізація власне вікі-ресурсу[309].

---

[308] Rogushina J. Semantic Wiki resources and their use for the construction of personalized ontologies CEUR Workshop Proc.1631. 2016. P. 188–195.

[309] Рогушина Ю. В. Теоретичні засади застосування онтологій для семантизації ресурсів Web // Проблеми програмування. 2018. № 2–3. С. 197–203.

Можна стверджувати (дещо спрощуючи), що вікі-онтологія та структура БЗ вікі-ресурсу є різними формами подання тієї самої системи знань. Вона містить тільки ті знання, які можна безпосередньо здобути із семантичної розмітки. Тому в цій онтології відсутні, приміром, такі характеристики класів та властивостей, як еквівалентність, відсутність перетину тощо.

Вікі-онтологія конкретизує основні компоненти онтологічного подання знань[310] O=(X,R,F,T) відповідно до технологій Semantic Web[311], розроблених W3C.

Для не семантизованого вікі-ресурсу множина понять онтології – це множина класів, що збігається з множиною категорій вікі-ресурсу, та множина екземплярів класів – об'єднання множин вікі-сторінок. Множина відношень між елементами онтології складається з одного елемента, що описує посилання однієї вікі-сторінки цього ресурсу на іншу, а множина відношень між властивостями – з ієрархічного відношення між категоріями вікі-ресурсу.

Формальна модель семантично збагачених вікі-ресурсів складніша – вона містить елементи, пов'язаних із семантичними властивостями. Множина відношень доповнюється елементами, що пов'язані із семантичними властивостями. Ця модель може бути вдосконалена з урахуванням таких елементів Вікі, як шаблони, форми, спеціальні сторінки тощо.

Структура БЗ е-ВУЕ. Зараз структура БЗ е-ВУЕ формально зафіксована за допомогою відповідної вікі-онтології, яка є результатом співпраці експертів ПрО (а саме модераторів галузей знань, що представлені в енциклопедії) з інженерами зі знань.

Для складної структури знань, що характерна для е-ВУЕ, це дає змогу значно чіткіше описувати знання та запобігати повторному використанню імен категорій із різними значеннями. Ця онтологія реалізована мовою OWL[312] за допомогою редактору онтологій Protégé[313] (*рис. 1*). Вона може використовуватися і разом з е-ВУЕ як основа для семантичної розмітки природномовного контенту вікі-сторінок, і окремо – як БЗ, що відображає методичні підходи до структурування вмісту енциклопедії.

---

[310] Рогушина Ю. В., Гришанова І. Ю. Використання активності користувача відкритих wiki-ресурсів для поповнення його онтологічної моделі // Проблеми програмування. 2016. № 2–3. С. 204–210.

[311] W3C Semantic Web Activity. URL: http://www.w3.org/2001/sw/Activity/.

[312] OWL Web Ontology Language Semantics and Abstract Syntax. Section 2. Abstract Syntax. – http://www.w3. org/ TR/owl-semantics/syntax.html.

[313] Tudorache T. Collaborative Protege: Enabling Community-based Authoring of Ontologies / Tudorache T., Noy N. F., Musen M. A. // International Semantic Web Conference, 2008. URL: http://ceur-ws.org/Vol-401/iswc2008pd_submission_60.pdf.

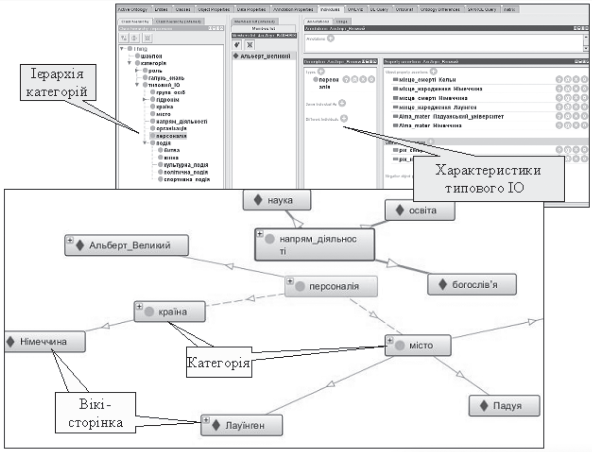

Рис. 1. Вікі-онтологія е-ВУЕ (фрагменти).

Основними елементами е-ВУЕ, що описані за допомогою цієї онтології, є вікі-сторінки, семантичні властивості цих сторінок та семантичні запити, які дають змогу здобувати з вікі-ресурсу необхідну інформацію, а також характеристики цих елементів та відношення між ними (*рис. 2*).

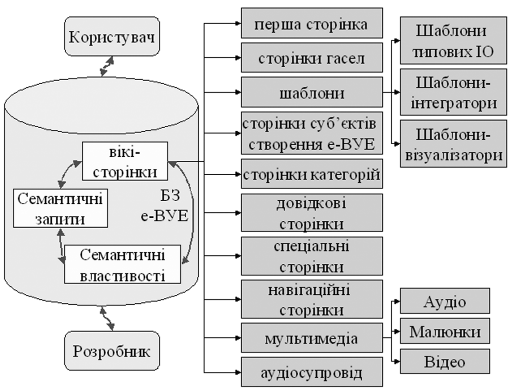

Рис. 2. Основні елементи БЗ е-ВУЕ та відношення між ними.

Класифікація сторінок, що відповідають гаслам е-ВУЕ, застосовує набір незалежних таксономій, які дають змогу знаходити семантично подібні гасла енциклопедії та можуть використовуватися для класифікації гасел як окремо, так і інтегровано. Критерієм класифікації може бути:

• поділ на три основні групи: Персоналії, Природа та Цивілізація;

• категоризація за тематичною спрямованістю: поділ на 27 базових галузей знань відповідно до класифікації ВАК із підкатегоріями різного рівня (*рис. 3*);

• таксономія типових інформаційних об'єктів (ІО), для яких розроблено шаблони з основними семантичними властивостями та уніфікованою формою подання на порталі, з нижчими підкатегоріями, до яких додаються більш специфічні структурні елементи;

• форма публікації: сторінки, представлені також у паперовій версії, та сторінки, подані виключно на порталі;

• міра готовності: завершені сторінки; сторінки, що шукають авторів; сторінки, над якими ведеться робота;

• час публікації, що враховує такі семантичні властивості вікі-сторінки, як Рік публікації, Місяць публікації та Дата публікації;

• територіальна спорідненість, що враховує семантичні властивості вікі-сторінки з областю значення на кшталт Місто, Країна, Регіон тощо (наприклад, Місце народження, Місце розташування);

• часова спорідненість, що враховує семантичні властивості вікі-сторінки з областю значення на кшталт Дата (наприклад, Рік народження, Рік створення);

• поділ за параметрами, специфічними для певної наукової галузі або ПрО (наприклад, Кількість учасників, Площа).

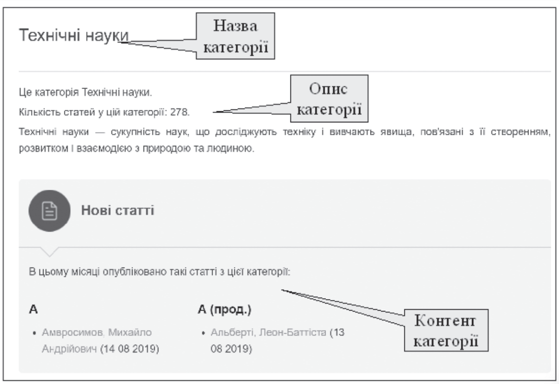

Рис. 3. Сторінка е-ВУЕ категорії галузі знань «Технічні науки».

Семантичний пошук на порталі е-ВУЕ. Ефективність використання сучасних розподілених баз знань залежить, серед іншого, від організації пошуку, що відкриває користувачеві доступ до потрібної інформації. При цьому важливі час доступу, зрозумілість і зручність користувацького інтерфейсу. Знання, представлені інформаційними ресурсами, що органі-

зовані на основі вікі-технологій, мають певну специфіку[314]. Організація подання та збереження інформації на таких ресурсах визначає засоби та методи пошуку. Відомості, представлені за допомогою вікі-сторінок, з погляду інформаційно-пошукових систем, належать до частково структурованих: вони групуються за допомогою категорій Вікі, зазвичай містять покликання на інші вікі-сторінки того самого ресурсу, та, якщо застосовуються семантичні Вікі, включають семантичну розмітку – властивості інформації, представленої на сторінці, які охарактеризовані на семантичному рівні.

Пошук у вікі-ресурсах можна здійснювати:

• за ключовими словами (для енциклопедій найчастіше – за гаслом статті або за початковими літерами назви);

• за тематикою предметної області (для енциклопедій – за категоріями та підкатегоріями статті);

• за типом інформаційного об'єкта (для енциклопедій типи інформаційних об'єктів теж формалізуються через апарат категорій, конкретні значення яких здобуваються з узагальнення типів статей енциклопедії);

• за семантикою інформаційного об'єкта (за його властивостями).

Перший варіант забезпечує найбільш швидкий доступ до інформації; другий базується на загальновживаних класифікаторах (що дозволяє формалізувати класифікацію, проте ускладнює пошук для пересічних користувачів); третій – враховує семантику інформаційної потреби користувача та дає змогу ознайомлюватися із семантично близькими статтями.

Пошук за ключовими словами. Йдеться про традиційний пошук за назвою гасла, словами в природномовному контенті. Його реалізують практично всі електронні довідкові видання. Його обмеженість у тому, що він потребує від користувача знань точного найменування шуканого поняття.

Пошук за тематикою. Такий пошук більш гнучкий. Для е-ВУЕ найбільш вживаним є пошук за галузями знань та їх підкласами. Крім того, вводиться багато інших специфічних для окремих галузей категорій, до яких можна легко перейти з поточного гасла. Це забезпечує зручну навігацію для тих користувачів е-ВУЕ, що досліджують певну проблему, а не шукають визначення конкретного терміна.

Пошук за типом інформаційного об'єкта. Третій тип пошуку – за типом інформаційного об'єкта – підтримується в е-ВУЕ за допомогою великої кількості шаблонів для типових ІО. Кожен шаблон пов'язаний із

---

[314] Рогушина Ю. В., Прийма С. М., Строкань О. В. Створення та використання семантичних Wiki-ресурсів : навчальний довідник. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2017. 169 с.

відповідною категорією е-ВУЕ, і користувач може застосовувати ці категорії та їх ієрархію для навігації у ресурсі. У багатьох випадках для користувачів найзручнішим виявляється пошук за типом інформаційного об'єкта.

Інформаційний об'єкт (ІО) – це інформаційна модель об'єкта певної предметної області, що визначає структуру, атрибути, обмеження цілісності і, можливо, поведінку цього об'єкта. Для типових ІО доцільно виділити найбільш характерні параметри, які можна відображати за допомогою семантичних властивостей Вікі. Для уніфікованого представлення таких властивостей доцільно розробити відповідні шаблони.

Семантичний пошук. Четвертий тип пошуку – це семантичний пошук, результатом якого має стати ІО зі складною структурою, знання про яку використовуються в пошукових процедурах. Але у випадку енциклопедій повна реалізація потребує встановлення семантичних плагінів, призначених для оперування із семантичними властивостями статей.

Семантичні запити можуть вбудовуватися до існуючих сторінок або викликатися за допомогою шаблонів. Це забезпечує можливість інтеграції відомостей із різних гасел, дає змогу запобігати повторному введенню інформації та гарантує автоматизоване внесення змін до всіх результатів запиту у випадку змін у тих сторінках, серед яких виконується пошук. Такі шаблони та вбудовані запити доцільно створювати лише для запитів, які мають виконуватися регулярно та можуть зацікавити велику кількість користувачів. Але у багатьох випадках інформаційні потреби користувача можуть бути високо персоніфікованими, і в такому випадку йому потрібно побудувати семантичний запит самостійно, використовуючи сторінку е-ВУЕ «Семантичний пошук».

Результати таких запитів не тільки динамічно інтегрують актуальну інформацію з інших вікі-сторінок, а й відображають її у зручному для користувача форматі – у вигляді діаграм, географічних карт, таблиць і схем тощо. Якщо сторінки, з яких здобуваються потрібні дані, будуть змінюватися, то результати запитів будуть також автоматично оновлюватися, забезпечуючи несуперечність та узгодженість даних.

За допомогою семантичного пошуку користувач може отримувати доступ до інформації з різних вікі-сторінок е-ВУЕ, а застосування значень семантичних властивостей як параметрів запиту дає змогу автоматизувати відбір саме тієї інформації, що потрібна йому. Це економить час і зусилля користувачів, підвищує ефективність використання енциклопедії та забезпечує повніше задоволення персональних інформаційних потреб різних груп користувачів. На жаль, вбудована в Semantic MediaWiki мова

пошукових запитів досить обмежена, наприклад, можна виводити семантичні властивості вікі-сторінок, що відповідають набору вимог запиту, але не їх категорії. Тому виникає необхідність у створенні додаткових пошукових механізмів.

В е-ВУЕ підтримуються всі основні типи пошуку – як за формальними ознаками (за ключовими словами) та за категоріями, так і на змістовному рівні – за семантичними властивостями. Семантичний тип пошуку базується на оригінальній структурі БЗ е-ВУЕ, що розроблена з урахуванням досвіду експертів прикладних галузей та інженерів зі знань, і саме цей засіб доступу до інформації – одна з основних переваг цього енциклопедичного ресурсу.

Методи аналізу подібності понять онтології. Аналіз подібності за ієрархічними (таксономічними) зв'язками має ймовірнісний характер. Оцінка подібності понять із різних онтологій може базуватися на позиціях цих понять в ієрархії класів, для яких вже визначено подібність: якщо підкласи та надклас цих понять подібні, то самі такі поняття теж можуть бути подібними. Для кількісної оцінки подібності двох сутностей можуть враховуватися такі параметри (ознаки):

- оцінка подібності прямих надкласів цих понять;
- оцінка подібності всіх надкласів цих понять;
- оцінка подібності підкласів цих понять;
- оцінка подібності екземплярів цих понять.

Аналогічно будуються оцінки подібності також з урахуванням інших (неієрархічних) зв'язків між поняттями. Наприклад, якщо:

- поняття $p_{o_{1_1}}$ та $p_{o_{1_2}}$ пов'язані відношенням r_{o1} в онтології o_1;
- поняття $p_{o_{2_1}}$ та $p_{o_{2_2}}$ пов'язані відношенням r_{o2} в онтології o_2;
- поняття $p_{o_{1_2}}$ подібне до поняття $p_{o_{2_2}}$ (оцінка подібності вище за порогову);
- відношення r_{o_1} подібне до відношення r_{o_2} (оцінка подібності вище за порогову),

тоді можна припустити, що поняття $p_{o_{1_1}}$ теж подібне до поняття $p_{o_{2_1}}$ (оцінка їх подібності вище за порогову). Наприклад, якщо відомо, що класи «Людина» та «Особа» є схожими та відношення «працювати» та «бути співробітником» теж схожі, причому в першій онтології клас «Людина» пов'язаний відношенням «працювати» з класом «Організація», а в другій – клас «Особа» пов'язаний відношенням «бути співробітником» із класом «Компанія» та «працювати», тоді класи різних онтологій «Організація» та «Компанія» є схожими.

Статистичний аналіз базується на порівнянні наборів екземплярів двох класів, тобто подібність понять визначається шляхом порівняння екстен-

сіоналів цих понять. Знаходження відповідності між поняттями базується на такому емпіричному правилі:

– класи p_1 та p_2 онтології o_1 *еквівалентні*, якщо для всіх екземплярів онтології $P_i, \forall i = \overline{1,n}$ виконується $P_i \in p_1 \Rightarrow P_i \in p_2$ і, навпаки, $P_i \in p_2 \Rightarrow P_i \in p_1$;

– клас p_1 онтології o_1 є *підкласом* p_2 цієї онтології, якщо для всіх екземплярів онтології $P_i, \forall i = \overline{1,n}$ виконується $P_i \in p_1 \Rightarrow P_i \in p_2$.

Логічний аналіз базується на виявленні родових класів для тих класів, що зіставляються, та аналізі накладених на них обмежень.

Наприклад, в онтології o_1 є клас «Дитина», що є підкласом класом для класу «Людина» з обмеженням на значення властивості «Вік» <16, в онтології o_2 є клас «Неповнолітня особа», що є підкласом класу «Особа» з обмеженням на значення властивості «Вік особи» <18, а при попередньому аналізі виявлено подібність між класами «Людина» і «Особа». Тоді доцільно порівняти обмеження, за допомогою яких із них як із родових класів будуються класи «Дитина» та «Неповнолітня особа». Для цього порівнюються властивості цих класів «Вік» і «Вік особи»: якщо дані властивості схожі, то проводиться порівняння накладених обмежень «<16» і «<10». У результаті такого порівняння робиться висновок: клас «Дитина» є підкласом класу «Неповнолітня особа». Результати такого аналізу також є тільки ймовірнісними і можуть виявитися помилковими при розширенні онтології новими екземплярами.

Складність проблеми співставлення понять в онтології пов'язана з її поганим масштабуванням: збільшення кількості понять в онтології та ускладнення її структури значно збільшують простір пошуку.

Аналіз згаданих робіт демонструє доцільність формування груп СБП серед гасел е-ВУЕ та їх використання для підвищення ефективності пошуку та навігації у ресурсі.

Використання оцінок семантичної подібності між гаслами е-ВУЕ для пошуку та навігації. Для пошуку СБП можуть використовуватися такі джерела знань щодо понять:

• таксономії категорій, що використовуються в е-ВУЕ;

• природномовні описи понять, що містяться у відповідних вікі-сторінках;

• гіперпокликання між сторінками;

• семантичні властивості, що пов'язують між собою вікі-сторінки е-ВУЕ;

• семантичні властивості, що пов'язують сторінки понять зі значеннями даних.

Відповідно до специфіки енциклопедичного ресурсу, недоцільно шукати сторінки, що збігаються за всіма доступними параметрами – деякі групи параметрів є унікальними (наприклад, прізвище та ім'я разом із роком народження), а інші є функціонально залежними від інших параметрів, хоча мають і самостійну цінність (наприклад, прізвище особи мовою оригіналу).

Тому пропонується знаходити локальні семантично близькі групи понять, обираючи ті характеристики, які можуть бути корисними для досить широкого кола досліджень.

На сьогодні пошук СБП для е-ВУЕ перебуває на стадії досліджень, тому певні його елементи реалізовано лише на тестовій версії порталу.

Для демонстрації можливостей описаного підходу пропонуються такі локальні СБП:

• СБП, визначені *за набором категорій* (*рис. 4*): для поточної вікі-сторінки потрібно знайти всі гасла, які віднесені одночасно до категорій, до яких віднесена поточна сторінка. Пошук може бути рекурсивно розширено для пошуку груп СБП, для яких спільною є тільки певна підмножина категорій поточної сторінки. Предметом дослідження залишається питання щодо ваги окремих категорій та врахування кількості підкатегорій та екземплярів у кожній із категорій, що досліджуються);

Рис. 4. Пошук СБП для сторінки е-ВУЕ «Аероплан».

• СБП, визначені *за значеннями обраних семантичних властивостей* (*рис. 5*). Такий пошук може здійснюватися не для всього контенту е-ВУЕ, а лише для сторінок, що належать до типових ІО одного типу – персоналій, міст, країн тощо.

Рис. 5. Пошук земляків (за значенням семантичних властивості «Місце народження») для сторінок е-ВУЕ категорії «Персоналія».

Пошук СБП (як локальних, так і глобальних) неможливо виконувати вбудованими засобами Semantic MediaWiki. Для кожного такого пошуку потрібно писати окремі запити, що аналізують код сторінок.

Висновки. У результаті проведених досліджень розроблено структурну схему БЗ е-ВУЕ та обумовлено наявність у цій структурі окремих елементів та зв'язків між ними. На основі аналізу специфіки знань, представлених в е-ВУЕ, обґрунтовано потребу у використанні онтологічної моделі для розробки та вдосконалення вікі-ресурсу, визначено специфіку вікі-онтології, що відповідає особливостям е-ВУЕ, та визначено сферу застосування цієї моделі.

Продемонстровано на прикладах, як використання цієї моделі забезпечує підвищення ефективності пошуку та навігації в інформаційному контенті портальної версії енциклопедії, підтримує семантичний пошук.

Проаналізовано існуючі підходи та методи знаходження СБП, розглянуто роль онтологій у цьому процесі, досліджено специфіку знаходження семантично близьких вікі-сторінок та можливості застосування для цього онтологічної моделі БЗ е-ВУЕ, наведено практичні приклади застосування запропонованого підходу.

3.4. Транслітерація та фактчекінг – обов'язкові процедури у формуванні енциклопедичного контенту з астрономії

Проблеми транслітерації при доборі гасел з астрономії. Транслітерація – механічне передавання тексту й окремих слів, які записані однією графічною системою, засобами іншої графічної системи при другорядній

ролі звукової точності, тобто передавання однієї писемності літерами іншої[315]. При їх перенесенні з мови в мову бажано дотримуватися точності або в збереженні буквеного образу топоніма чи власного імені, або у відтворенні звучання. Таким чином, транслітерація – це «перезапис літер за допомогою іншого правописного укладу, який регулюється орфографічними нормами даної мови»[316].

У «Рекомендаціях щодо транслітерування літерами української абетки власних назв» подаються два терміни: транслітерування як передавання тексту, написаного одною абеткою, літерами іншої абетки та транслітерація як текст, отриманий внаслідок транслітерування[317]. Під транслітерацією не слід розуміти механічну заміну літер алфавіту іноземної держави літерою свого алфавіту або навпаки[318]. Таке розуміння процесу транслітерації в своїх працях відстоювали О. Реформатський[319] та М. Вакуленко[320].

Транслітеруванню підлягають географічні назви та інші власні назви, терміни, що набули міжнародного визнання.

Для відтворення іншомовних імен та назв українською мовою Державним департаментом інтелектуальної власності рекомендовано дотримуватися таких принципів[321]:

• Опосередкованість транслітерації: іншомовні імена, власні назви транслітеруються за участю норм та правил транскрипції.

• Безпосередність транслітерування: цей процес проходить без посередництва інших мов.

• Однозначність транслітерування: кожному транскрипційному знакові /знакосполуці відповідає лише одна українська літера / літеросполука.

---

315 Транслітерація // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Транслітерація (дата звернення: 23.09.2019)

316 Вакуленко М. О. Українська латиниця як засіб представлення державної мови в міжнародному спілкування. URL: https://hostmaster.ua/docs/UL.html. С. 7 (дата звернення: 23.09.2019)

317 Рекомендації щодо транслітерування літерами української абетки власних назв, поданих англійською, французькою, німецькою та італійською мовами / Офіційний веб-портал державної служби інтелектуальної власності України.

318 Маслов Ю. С. Введение в языкознание. Москва, 1987. 272 с.

319 Реформатский А. А. Введение в языкознание. Москва, 1996. 542 с.

320 Вакуленко М. О. Наукові засади відтворювання запозичених та іншомовних слів: інваріантна транскрипція і транслітерація // Вісник Книжкової палати. 1999. № 10. С. 118–123.

321 Державний департамент інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України. Рекомендації щодо транслітерування літерами української абетки власних назв, поданих англійською, французькою, німецькою та італійською мовами. (Затверджено 25.04.2001).

• Точність транслітерування: йдеться про якомога точніше передавання іншомовного терміна чи власної назви засобами української мови.

• Традиційність та нормативність транслітерування: несуперечність наявним мовним нормам; транслітерація повинна мати статус українського тексту та узгоджуватися з чинним українським правописом.

• Простота і зручність застосовування транслітерованого тексту.

• Зворотність: можливість відновлення початкового тексту після зворотного транслітерування.

Проблеми транслітерації виникають при необхідності передати власні назви зірок, космічних місій, об’єктів глибокого космосу тощо, особливо зі східних мов, для яких характерною мовною графічною практикою є застосування ієрогліфів, мов, які широко вживають діакритичні знаки (символи). При переходах між алфавітами, які використовують діакритичні знаки, можливі певні стилістико-знакові труднощі. Не є винятком і астрономічний контент для універсальних енциклопедій.

Нижче наведені приклади неоднозначного транслітерування назв астрономічних об’єктів. Зрозуміло, що наведені приклади далеко не вичерпують весь спектр та все різноманіття термінів, які викликають певні труднощі при транслітеруванні. Для зручності можлива варіативність транслітерування подана в дужках; при цьому літери або їх групи, які зумовлюють варіативність, подані напівжирним курсивом.

• Власні назви зірок (транслітерація з арабської, транслітерація з латиниці): Азелус (Азел***л***ус, Азел***ю***с, Азел***лю***с, А***с***ел***ю***с, А***с***ел***лю***с); Алмааз (Ал***ь М***ааз, Ал***ь***мааз, А***л М***ааз, Ал***ь М***аа***с***, Ал***ь***маа***с***, Алмаа***с***, Ал***ь***маз, Ал***ь***м***ас***, Ал***ь Ма***з, Ал***ь Мас***); Алула Австраліс (Алула А***у***страліс, Ал***ю***ла Австраліс, Ал***ю***ла А***у***страліс); Аль Адфар (Ал***ад***фар, Аль А***т***фар, Ал***ьа***дфар, Ал***ьат***фар); Аль Наїр (Аль На***і***р, Ал***ьн***аїр, Ал***ьна***і***р); Альгієба (Альгі***е***ба, Ал***ь Г***ієба Ал***ь*** Гі***е***ба); Альданаб (Ал***ь Д***анаб); Альмах (Альма***а***х, Ал***ь М***ах, Ал***ь М***аах); Гамал (Гамал***ь***, ***Х***амал, ***Х***амал***ь***); Сірма (С***и***рма); Преціпуа (Прец***е***п***ія,*** Прец***е***п***ій***а); Теенім (Те***є***нім); Тейат (Т***ая***т) Постеріор/Пріор; Сіріус (С***и***р***и***ус, Сір***и***ус, С***и***ріус); Курхаг (Курха***х***); Кхад (Хад) Постеріор/Пріор; Мійя (Мій***а***); Унук ель Хайя (Унук***ельх***ая, Унук***ель***хай***я***); Фум аль Самака (Фум***альс***амака); Чау (***Ш***ау, ***Ш***а***о***); Еррагал (Е***р***агал); Заніах (Зані***я***х); Моталах (Мота***л***лах, М***е***талах, М***е***та***л***лах); Мезартим (Ме***с***артім, Мезарт***і***м); Аль Реша (Ал***ьр***еша); Турейс (Тур***а***йс); Аль Шиба (Ал***ьш***иба, Аль Ш***і***ба, Ал***ьш***иба); Зубен ель Генубі (Зубе***не***льгенубі); Зубен ель Шемалі (Зубен***ел***ьшемалі); Аліа (Алі***я***); Сулафат (Сул***я***фат); Аль Шайін (Аль Ша***і***н, Аль***ш***айін, Аль***шаї***н); Аль Геді (Аль Г***є***ді, Аль***г***еді, Аль***гє***ді); Шармали Кентаурус (Шармал***і*** Кентаурус).

• Власні назви зірок (транслітерація з китайської): Ке Кван (Cen); Тай Цзунь (ψ UMa); Тзе (λ Col), Тзо Ке (ρ Aqr), Це Ценг (ι Leo), Цинь Кее (φ Vel).

• Власні назви супутників, метеоритів: Альбіорикс (Альбіор***і***кс); Алетея.

• (Алете***йя***); Аріель (Ар***іє***ль); Альєнде (Ал***є***нде, А***л'є***нде); Умбріель (Умбр***іє***ль).

• Космічні місії, космічні апарати: Атлантіс (Атлант***и***с); телескоп Хаббла (Ха***бл***а, ***Г***аббла, ***Ґ***абла, ***Ґ***аббла).

• Імена астрономів: Ґалле (***Г***алле) Йоганн (***І***оган) Готфрид Годфр***і***д) (1812–1910) – німецький астроном; Аріабхата (Аріа***ба***та, Ар***'я***бхата, Ар***'я***бгата) – індійський астроном (476 550); Ґілл (***Г***ілл) Девід (1843–1914) – шотландський астроном; Ґіно Бернар (Бернар***д***) (1925–2017) – французький астроном; Ґолд (***Г***олд) Томас (1920–2004) – австрійсько-американський астроном; Ґрем-Сміт (***Г***рем-Сміт) Френсіс (1923) – англійський астроном; Ґудрайк (***Г***удрайк) Джон (1764–1786) – англійський астроном; Шарльє (Шарл***'є***) Карл Вільгельм (1862–1934) – шведський астроном.

• Інші астрономічні терміни: Єхидна (Єх***і***дна); Ґосес (***Г***осес) Блафф – астроблема; загасання (***зг***асання) Ландау; закон розсіювання Ломмеля-Зеелігера (Ломмеля-Зе***є***лігера; залежність Таллі-Фішера (Та***лі***-Фішера) тощо.

Проблеми фактчекінгу при доборі гасел з астрономії. Фактчекінг (з англ. Fact checking – перевірка фактів) – один із напрямів контролю за науковою правдивістю та об'єктивністю поданої інформації. Перевірка фактів спрямована на виявлення невідповідностей між наявними фактами та навколишньою дійсністю[322].

У межах фактчекінгу можна розрізнити попередню перевірку та остаточну перевірку. Перед публікацією у тексті виправляють неточності й описки. Це допомагає уникнути серйозних проблем[323].

До основних правил та методів роботи фактчекера належать такі[324]:

• шукати першоджерело або підтвердження інформації з декількох незалежних джерел;

• запитати протилежну сторону про достовірність інформації;

• навчатися розпізнавати підробки;

• точність фактів важливіша за сенсацію;

• обережне використання інформації взятої із соціальних мереж;

• перевірка імен, власних назв тощо;

---

[322] Amazeen Michelle A. Checking the Fact-Checkers in 2008: Predicting Political Ad Scrutiny and Assessing Consistency // Journal of Political Marketing. 2016. T. 15 (4). P. 433–464.

[323] Amazeen Michelle A. Revisiting the Epistemology of Fact-Checking // Critical Review. 2015. T. 27 (1). P. 1–22.

[324] Fridkin Kim; Kenney Patrick J. & Wintersieck Amanda Liar, Pants on Fire: How Fact-Checking Influences Citizens' Reactions to Negative Advertising // Political Communication. 2015. T. 32 (1). P. 127–151.

• опертя на офіційні документи, які можуть підтвердити, спростувати або доповнити ту інформацію, яку вам повідомили;
• показати матеріал експерту;
• дізнатися, коли і за яких обставин була створена для користувача сторінка в соціальній мережі;
• вивчити активність користувача; пошукати його акаунти в інших соціальних мережах;
• використовувати зворотний пошук по зображеннях;
• перевірка EXIF-даних фотографій, яку маєте намір використати при подачі інформації.

Важливою професійною навичкою фактчекера є вміння апріорі впізнавати недостовірні, фейкові повідомлення. Універсальних рекомендацій щодо цього немає, проте деякі поради все-таки напрацьовані. Інформація виявиться радше за все недостовірною в таких випадках[325]:

• заголовок побудований таким чином, щоб заінтригувати читача;
• використання вказівних займенників («цей», «ця», «ці») для створення відчуття діалогу з читачем;
• звернення до читача на «ти»;
• створення навмисної суперечності, покликаної викликати подив або емоційний відгук читача;
• використання конструкцій, що кидають виклик читачеві;
• невмотивоване використання крапок, питальних знаків, знаків оклику;
• уживання великої кількості яскравих епітетів;
• гіперболізація, перебільшення значимості описаного;
• включення в заголовок фразеологізмів, виразів із повсякденної мови;
• неповні речення в заголовках;
• наказовий спосіб подачі фактів;
• використання привабливих або шокуючих фотографій.

Нижче подаємо приклади тем та гасел з астрономії та освоєння космічного простору, які потребують ретельної роботи фактчекера при доборі гасел та написанні статей до універсальних енциклопедій. Для зручності представимо інформацію, групуючи її за темами.

Повідомлення про неіснуючі відкриття: «На Місяці виявлена вода (...знайдені брили льоду)», «Супутники не виявили на Місяці слідів перебування людини», «На Місяці знайдені діючі вулкани (гейзери)», «Кам’яне обличчя знайдене на поверхні Місяця (Марса), «Піраміди штучного походження знайдені на поверхні Місяця (Марса, Церери)», «Вчені ви-

---

[325] Амазен Мішель А. Перевірка фактор-чеків у 2008 році: прогнозування перевірки політичних об’яв та оцінка послідовності // Журнал політичного маркетингу. № 15 (4). С. 433–464.

явили астероїд, який летить на Землю!». Фейкові повідомлення про відкриття нових планет: Вулкана, Немезиди, Антиземлі, Фаетона, 10-ї планети; відкриття атмосфери на Меркурії, життя на Марсі, рік на Марсі, залишки археологічних споруд на Марсі, життя на Енцеладі (Європі, Титані), життя на екзопланетах.

Неправильно (сенсаційно) подані матеріали наукових досліджень процесу зіткнення галактик (взаємодіючі галактики), опису фізичних умов, що панували в ранньому Всесвіті, навколонаукові публікації про паралельні всесвіти (Мультивсесвіт (англ. multiverse, meta-universe), сенсаційні повідомлення про відкриття та дослідження чорних дір (сонячних, проміжних мас, надважких) тощо.

Використання назв деталей рельєфу, не затверджених Робочою групою з номенклатури планетної системи МАС[326]:

а) Плутона: кратери Берні, Елліота; області Томбо, Лоуелла; рівнина Супутника; землі Хаябуси, Вояджера; гори аль-Ідрісі, Барре, Тенцинга, Хілларі; гряда Тартар; борозни Слейпнира, Вергілію; улоговини Адлівуна, Гекли;

б) Харона: гори Кларка, Кубрика, кратери Кірка, Спока, Ухури, Сулу, Дарта Вейдера, Люка Скайуокера, принцеси Леї, каньйони Ностромо, Тардис, області Галифрей, Вулкан, Мордор.

Використання назв зірок, не затверджених Робочою групою із зоряних імен (Working Group on Star Names, WGSN)[327]: Авіс Сатура (η Crv), Аділь (ξ And), Адхафера (ζ Leo), Азха (η Eri), Азельфафаг (π^2 Cyg), Азельфафага (π^1 Cyg), Азельфефага (χ^1 Cyg). Аїн аль Рамі (ν^1 Sgr), Акамар (θ^3 Eri), Акраб Постеріор (β^2A Sco), Акраб Пріор (β1 Sco), Алакфар (ω Dra), Аламак (γ^2 And), Аласco (η UMi), Аліф аль Фаркадин (ζ UMi), Алмааз (ε Aur), Алуа (θ^1 Ser), Алула Аустраліс (ξ UMa), Алула Бореаліс (ν UMa), Альадфар (η Lyr), Альакраб (ω^2 Sco), Альараф (β Vir), Альатфар (μ Lyr), Альбальдах Мінор (χ Sgr), Альгієбба (η Ori), Альдафірах (β Com), Альдхібах (ζ Dra), Альдібайн (η Dra), Альзирр (ξ Gem), Аль Кальб аль Раї (ρ^2 Cep), Алькафра (χ UMa), Аль Кіркаб (κ Gem), Алькурах (ξ Cep), Аль Мінліар аль Асад (κ Leo), Аль Мінліар аль Шуя (σ Hya), Альнаїр аль Батн (ζ Cen), Альсафі (σ Dra), Аль Сціаукат (31 Lyn), Альтайс (δ Dra), Альталімайн (μ Sgr), Аль Талімайн Прімус (ι Aql), Аль Талімайн Секундус (λ Aql). Альтарф (β Cnc), Альтерф (λ Leo), Альфаваріс (δ Cyg), Альфарг (η Psc), Альфаука (β Gru), Альфекка Аустраліс (β CrA), Альфекка Бореаліс (γ CrA), Альфекка Мерідіаналіс (α CrA), Аль Хамалін Пріма (ρ Boo), Аль Хамалін

[326] Official Naming of Surface Features on Pluto and its Satellites: First Step Approved. IAU Press Release iau1702. 2017.

[327] Чёрный В. Г., Майорова В. И. Приложение 5. Собственные имена звёзд // Астрономия в космонавтике. Москва : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2008. С. 193–194.

Секунда (σ Boo), Аль Хауд (η UMa), Аль-Хекка (ζ Tau), Аль Хурр (λ Aur), Альшарасіф (β Crt), Ангетенар (τ^2 Eri), Анкаа (α Phe), Аполліон (ι^1 Sco), Армус (η Cap), Арракіс (μ Dra), Аселлус Прімус (θ Boo), Аселлус Секундус (ι Boo), Аселлус Терціус (κ^2A Boo), Аскрепієн (γ Crt), Асмідіск (ξ Pup), Аспідіске (ι Car), Афаф (o^2 CMa), Ашлеша (ε Hya), Багам (θ Per), Базанімуш (G Sco), Батен Кайтос (ζ Cet), Батрія (β TrA), Бейд (o^1 Eri), Бекрукс (β Cru), Бірдун (ε Cen), Бірхам Ісат (5 Tau), Біхам (θ Peg), Бос (ρ Cap), Брахіум I (σ Lib), Брахиум II (γ Sco), Бунда (χ Aqr), Бхарані (41 Ari), Вей (ε Sco), Вестус Пісцес (γ Psc), Вірг (γ Sge), Врішіка (π Sco), Гакрабі (ε Lib), Гатрія (γ TrA), Гекатеболюс (τ Sgr), Гідробіус (ζ Hya), Гінда Крімсон (R Lep), Гіртаб (θ Sco), Горгонея Кварта (ω Per), Горгонея Секунда (π Per), Горгонея Тертціа (ρ Per), Граффіас I (η Sco), Граффіас II (ζ^2 Sco), Граффіас III (ξ Sco), Груміум (ξ Dra), Гхушн Аль Заїтун (δ Col), Декрукс (δ Cru), Делтотум (β Tri), Дельакраб Аустраліс (τ Lib), Дельакраб Бореаліс (υ Lib), Денеб ель Окаб Прімус (ζ Aql), Денеб ель Окаб Секундус (ε Aql), Джабхат (ω^1 Sco), Дженах (γ Crv), Дзібан (ψ^1A Dra), Діадема (α Com), Дірах (ν Gem), Діптера (β Mus), Дорсум (θ Cap), Друс (χ Car), Заніах (η Vir), Заурак (γ Eri), Ін Кетус (g Cet), Іра Фуоріс (η Sgr), Ісіда (μ CMa), Йїх (κ Peg), Каджам (ω Oph), Кайям (ω Her), Каппа (ρ^1 Sgr), Кастра (ε Cap), Кейд (o^2 Eri), Ке Кван (κ Cen), Кіссін (γ Com), Кітальфія (α Equ), Клєєя (δ^3 Tau), Клезя (δ^2 Tau), Клея (δ^1 Tau), Курхаг (ι Cep), Курхах (ζ Cep) Кхад Постериор (φ^2 Ori), Кхад Пріор (φ^1 Ori), Ла Суперба (Y CVn), Луціта (T CrB), Луціда Ансеріс (α Vul). Ллябрум (δ Crt), Маасим (λ Her), Макулоза (38 Lyn), Манубріум Прімус (o Sgr), Манубріум Секундус (θ^1 Sgr), Марфак (μ Cas), Марфарк (θ Cas), Марфік I (λ Oph), Марфік II (θ Cas), Масум (θ Aur), Матар (η Peg), Махасім (η Aur), Мен (α Lup), Менклаб (o^1 CMa), Мійя (α Mus), Мінхір (υ^2 Hya), Музейда Постеріор (σ^2 UMa), Музейда Пріор (σ^1 UMa), Мусціда Пріма (π^1 UMa), Мусціда Секунда (π^2 UMa), Наве (ι Cas), Наві (γ Cas), Нанто (φ Sgr), Неккар (β Boo), Нембус (υ Per), Нергал (ξ2 Sgr), Нешмент (μ Lep), Нойюб (υ Cet), Окулус (π Cap), Персіан (α Ind)/, Полліксо (71 Tau), Праджа (δ Aur), Презепе (ι Cnc), Преціпуа (β LMi), Пріма Альбулаан (μ Aqr), Пріма Аль Куруд (κ Col), Пріма Геді (α^1 Cap), Пріма Нінсар (ε^1 Lyr), Прінцепс (δ Boo), Рана ін Бечвар (δ Eri), Ріль аль Авва (μ Vir), Рукба Альджаджа (ω^2 Cyg), Рухба (ω^1 Cyg), Рухбах (δ Cas), Садалбарі (μ Peg), Сальма (υ Peg), Саргас (θ Sco), Сарін (δ Her), Сасін (ε Lep), Сатагні (π Hya), Сеат (π Aqr), Секунда Альбулаан (ν Aqr), Секунда Аль Куруд (θ Col), Секунда Геді (α^2 Cap), Секунда Нінсар (ε^2 Lyr), Сімарам (ω Car), Сіністра (ν Oph), Сірма (ι Vir), Спікуло (β Sge), Сцептрум (I Eri), Тай Цзунь (ψ UMa), Тегмен Прімус (ζ^1 Cnc), Тегмен Секундусус (ζ^2 Cnc), Теенім (υ^2 Eri). Тейат Постеріор (κ Gem), Тейят Пріор (η Gem), Теребеллум Квартус ((62) c Sgr), Теребеллум Прімус (ω Sgr), Теребеллум

Секундус ((59) b1 Sgr), Теребеллум Терціус (60A Sgr), Тзе (λ Col), Тзо Ке (ρ Aqr), Тіль (ε Dra), Тімім ($υ^4$ Eri), Торкуларіс Сентентріоналіс (ο Psc), Трапеціум Оріоніс ($θ^1$ Ori), Укдах Прімус ($τ^1$ Hya), Укдах Секундус ($τ^2$ Hya), Унук ель Хайя (α Ser), Уроделус (ε UMi), Ушакарон ($κ^2$ Tau), Фасіла ($θ^2$ Tau), Фео ($θ^1$ Tau), Феркад Мінор (11 UMi), Феропа (γ Tau), Ферсавауль (δ Equ), Фум аль Самака (β Psc), Фундус Вазіс (ζ Crt), Фео Пріма ($σ^1$ Tau), Фео Секунда ($σ^2$ Tau), Хадір (σ Pup), Хамбалія (λ Vir), Хан (ζ Oph), Харіс (γ Boo), Хассалех (ι Aur), Хатіса (ι Ori), Хезе (ζ Vir), Хомам (ζ Peg), Хорт (θ Leo), Хоу (α Ara), Хед оф Гідрус (α Hyi), Цегінус (φ Boo), Це Ценг (ι Leo), Цинь Кее (φ Vel), Чау (β Ser), Шармалі Кентаурус (HIP 65112 Cen), Щеня (α B CMa), Ед-Асіх (ι Dra), Ельвашак (40 Lyn), Еррагал ($ζ^1$ Lyr), Юхта (ε Cru).

Використання назв екзопланет, не затверджених Робочою групою із зоряних імен (Working Group on Star Names, WGSN)[328]:42 Дракона (Фафнір), 42 Дракона b (Орбітар), 47 Великої Ведмедиці b (Тафао Тонг), 47 Великої Ведмедиці c (Тафао Кео), 55 Рака (Коперник), 55 Рака b (Галілео), 55 Рака c (Браге), 55 Рака f (Харріот), Едасич b / Дракона b/ (Гипатія), Еридана b (Агір), Еррай b / Цефея b/ (Тадмор), Фомальгаут b / Південної Риби b/ (Дагон), HD 104985 (Тонатюх), HD 104985 b (Мезтлі), HD 149026 (Огма), HD 149026 b (Смертріос), HD 81688 (Інтеркрус), HD 81688 b (Аркас), μ Жертовника (Сервантес), μ Жертовника b (Кіхот), μ Жертовника c (Дульсінея), μ Жертовника d (Росінант), μ Жертовника e (Санчо), PSR 1257+12 (Ліч), PSR 1257+12 b (Драугр), PSR 1257+12 c (Полтергейст), PSR 1257 +12 d (Фобетор), υ Андромеди.(Титавін), υ Андромеди b (Саффар), υ Андромеди c (Самх), υ Андромеди d (Маджріті), χ Водолія (Лібертас), χ Водолія b (Фортитудо).

Використання неофіційних назв галактик: Срібна Монета, Вир, Антени, Веретено, Пуголовок, Колесо Воза, Комета, Мишенята, Соняшник, Сигара, Сомбреро, Феєрверк, Вертушка, Чорне Око, Південна Вертушка, Цівочне Колесо, Пропелер, Кошлата Брова.

Використання неофіційних назв планетарних туманностей: NGC 40 Краватка-Метелик (Цефей), NGC 2346 Метелик (Єдиноріг), NGC 7354 Веретено (Цефей), NGC 6369 Око Ворони (Змієносець), NGC 7662 Блакитний сніжок (Андромеда), NGC 2818 Шикарна (Компас), NGC 6826 Мерехтлива (Лебідь), NGC 2359 Шолом Тора (Великий Пес), NGC 6853 Гантель / M 27/ (Лисичка), NGC 3132 Озеро Світла (Паруси), NGC 6720 Кільце /M 57/ (Ліра), PLN 283+25.1 Південна Сова (Гідра), NGC 2392 Ескімос / Обличчя Клоуна (Близнюки), NGC 246 Череп (Кит), NGC 2371-2 Цукерка (Близнюки), RAFGL 915 Ікс / Пірамідка (Єдино-

[328] G. Takeda, E. B. Ford, A. Sills, F. A. Rasio, D. A. Fischer, J. A. Valenti (2006). Structure and Evolution of Nearby Stars with Planets II. Physical Properties of ~ 1000 Cool Stars from the SPOCS Catalog. California & Carnegie Planet Search.

ріг), NGC 1514 Кришталева Куля (Тілець), NGC 6302 Жук (Скорпіон), NGC 2022 Ялинкова Іграшка (Оріон), IC 4406 Сітчаста (Вовк), NGC 6543 Котяче око (Дракон), NGC 7009 Сатурн (Водолій), Abell 21 Медуза (Близнюки), NGC 7293 Равлик (Водолій), NGC 650/651 Мала Гантель (Персей), IC 418 Спірограф (Заєць), NGC 3587 Сова (Велика Ведмедиця), Henize 3-1357 Скат (Жертовник), Minkowski 2-9 Двоструменевий Метелик (Змієносець), NGC 5189 Спіральна (Муха), Minkowski 1-92 Відбиток Ступн (Лебідь), NGC 6537 Червоний Павук (Стрілець), RAFGL 2688 Яйце (Лебідь), NGC 6818 Маленька Перлина (Стрілець), NGC 7008 Зародок (Лебідь), OH231.8+ 4.2 Калебаса (Корма), Jones-Emberson 1 Навушники (Рись), Menzel 3 Мураха (Наугольник), IC3568 Шматочок Лимона (Жираф), IC 5148 Запасна Шина (Журавель), NGC 7635 Мильна Бульбашка (Лебідь), MyCn 18 Пісочний Годинник (Муха), NGC 6886 Привид Сатурна (Стріла), NGC 3918 Голуба (Центавр), NGC 6741 Примарна Смуга (Орел), NGC 3242 Привид Юпітера (Гідра), NGC 6751 Блискуче Око (Орел), Abell 39 Привид Нептуна (Геркулес).

Використання неофіційних назв розсіяних зоряних скупчень: M 7 Скупчення Птоломея (Скорпіон), M 42 Велика Туманність Оріона (Оріон), M 6 Метелик (Скорпіон), M 44 Ясла (Рак), M 8 Лагуна (Стрілець), M 45 Плеяди / Стожари (Тілець), M 11 Дика Качка (Щит), Гіади (Тілець), M 16 Орел (Змія), M 48 Жук (Гідра), M 17 Омега (Стрілець), Ювелірна Шкатулка (Південний Хрест), M 18 Чорний Лебідь (Стрілець), NGC 2264 Сніжинки (Єдиноріг), M 20 Потрійна/Трифід (Стрілець), NGC 2264 Різдвяна Ялинка (Єдиноріг), M 29 Холодильник (Лебідь), M 35 Підошва (Близнюки), Melotte 20, Collinder 39 Скупчення Персея (Персей), IC 5146 Кокон (Лебідь), Скупчення Парусів (Паруси), M 41 Малий Вулик (Великий Пес), M 13 Hercules Globular Cluster13 (Геркулес).

Використання астеризмів[329]: Діамант Діви та окрема його частина Весняний Трикутник (зорі α Волопаса сузір'я, α Діви сузір'я, β Лева сузір'я, Гончих Псів сузір'я); Літньо-осінній трикутник (зорі α Ліри сузір'я, α Лебедя сузір'я, Орла сузір'я); Великий Квадрат, Літньо-осінній трикутник (зорі α Ліри сузір'я, α Лебедя сузір'я, α Орла сузір'я); Зимовий трикутник (зорі α Великого Пса сузір'я, α Малого Пса сузір'я, α Оріона сузір'я); Зимове коло (зорі α Великого Пса сузір'я, α Малого Пса сузір'я, α Оріона сузір'я, β Близнюків сузір'я, α Близнюків сузір'я, α Візничого сузір'я, α Тельця сузір'я, β Оріона сузір'я); Єгипетський Хрест (зорі α Великого Пса сузір'я, α Малого Пса сузір'я, α Оріона сузір'я, ζ Корми сузір'я, α Голуба сузір'я); W-астеризм в Кассіопея сузір'ї (зорі α, β, γ, δ, ε), Північний Хрест в Лебедя сузір'ї (зорі α, β, γ, δ, ε), Сніп в Оріона сузір'ї (зорі α, β, γ, ζ, η, κ),

[329] Шевчук О. Назви сузір'їв та астеризми // Колосок. 2014. № 10. С. 38–45.

Ескімо в Волопаса сузір'ї (зорі α, ε, δ, β, γ, ρ), Вітрило Спіки у Ворона сузір'ї (зорі δ, γ, ε, β, α), Метелик у Геркулеса сузір'ї (зорі ε, δ, β, π, η, ζ); Голова Дракона в Дракона сузір'ї (зорі β, γ, ν, ξ), Глечик або Y-астеризм в Водолія сузір'ї (зорі η, ζ, π, γ), Пояс Оріона (зорі , ε, ζ), Щит Оріона (зорі π^1, π^2, π^3, π4, π^5, π^6) та Меч Оріона в Оріона сузір'ї (зорі $\theta^{1,2}$, ι^1), Голова Горгони в Персея сузір'ї (зорі β, π, ρ , ω), Хвіст Скорпіона у Скорпіона сузір'ї (зорі α, τ, ε, μ, ζ, η, θ, ι, κ, λ, ν), Північна Риба і Західна Риба в Риби сузір'ї (зорі τ, υ, φ, γ, κ, λ, 19, ι, θ^7), Коза і козенята в Візничого сузір'ї (зорі ε, ζ, η); Каскад Кембла в Жирафа сузір'ї або А. Вішалка в Лисички сузір'ї; Малий Ківш у Малої Ведмедиці сузір'ї (зорі α, β, γ, δ, ε, ζ, η), Великий Ківш у Великої Ведмедиці сузір'ї (зорі α, β, γ, δ, ε, ζ, η), Фальшивий Південний хрест (зорі δ Вітрила сузір'я, κ Вітрила сузір'я; ι Киля сузір'я, ε Киля сузір'я), Серп в Лева сузір'ї (зорі α, η, γ, ζ, μ, ε), Труна Іова у Дельфіна сузір'ї (зорі α, β, δ, γ); Корабель Арго, Північна Муха у Овна сузір'ї, Слава Фрідріха II у Андромеди сузір'ї, Телець Понятковського у Змієносця (Змієдержця) сузір'ї, Стінний Квадрант (Волопаса сузір'я, Дракона сузір'я та Великої Ведмедиці сузір'я).

Використання неофіційних назв дифузних туманностей: Бульбашка, Півмісяць, Вуаль, Петля, Рибацька Сітка, Північна Америка, Пелікан, Вугільний мішок, Каліфорнія, Коняча Голова, Душа, Серце, Ірис, Валентинова Роза, Тюльпан, Полум'я, Факел, Туманність Полуменіючої Зорі, Лагуна, Орел, Пташеня Орла, Омега, Кокон, Кошача Лапа, Кіготь Ведмедя, Пес та Здобич, Розетка, Хвіст Лисиці, Лисяче Хутро, Голова Відьми, Мітла Відьми, Привід, Чаклун, Ангел, Олівець, Тарантул, Рот Риби, Засув, Меч, Парус, Чоловічок, що біжить, Пістолет, Пропелер, Метелик, Печера, Креветка, Змінна туманність Хаббла, Комета, Галактичний перстень, Фея, Яйця Орла, Стовпи Творіння, Слон, Мавпа, Пакман, Замковий Отвір, Конус, Курильна Трубка, Туманність Ро Змієносця, Хобот Слона, Е, Змія, Темний Кінь, Голова Мавпи, Карина, Крабоподібна, Куля, Туманність Тихо Браге, Туманність Кеплера, Медуза.

Чинники транслітерації та фактчекінгу не є єдиними, які впливають на якість формування енциклопедичного контенту. Проте вони належать до основних, адже нехтування ними призводить до неправильного, помилкового подання інформації, непорозумінь в ідентифікації назв, дефініцій та інших негативних наслідків.

3.5. Представлення архітектури в універсальній енциклопедії

Актуальність зазначеної проблематики зумовлена підготовкою «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) як енциклопедичного видання універсального характеру, в якому мають бути збалансовано представлені

всі явища навколишнього світу та сфери діяльності суспільства. Оскільки автор статті опікується напрямом «Архітектура», включно з написанням статей та формуванням тематичного реєстру гасел з цього напряму, виникає необхідність ще раз осмислити методичні підходи до представлення зазначеної складної та багатогранної сфери діяльності суспільства, опрацювати критерії відбору гасел щодо фахової термінології, біографістики та об'єктів архітектури та урбаністики, включно з пам'ятками архітектурної спадщини.

Література за темою дослідження поділяється на кілька тематичних блоків. Базовими є праці тих учених, які заклали наукові основи теорії та історії архітектури й містобудування. Теорія та історія архітектури (іноді їх означають загальним визначенням «архітектурознавство») виникли як відгалуження теорії та історії мистецтв. Основоположниками архітектурознавства в Україні були історики мистецтва А. Прахов[330], Г. Павлуцький[331], Ф. Шміт[332], Ф. Ернст[333], І. Грабар[334], С. Таранушенко[335], М. Макаренко[336], Г. Логвин[337], Ю. Асєєв[338] та ін. Їм належить провідна роль у формуванні сучасної архітектурної термінології, причому як російськомовної, так і українськомовної.

При формуванні термінологічного тезаурусу орієнтиром нам слугувало порівняння номенклатури гасел із напряму «Архітектура» в другому виданні «Української радянської енциклопедії»[339] зі змістовим наповненням кількох спеціалізованих термінологічних словників-довід-

---

[330] Прахов А. В. Киевские памятники византийско-русского искусства: Доклад в Императорском Московском Археологическом обществе 19 и 20 декабря 1885 года // Древности. Труды Императорского Московского Археологического Общества. Москва, 1887. Т. XI. Вып. III.

[331] Павлуцкий Г. Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Вып. 1. Київ, 1905. 124 с.: іл.

[332] Шміт Ф. І. Мистецтво старої Руси-України. Харків : Союз, 1919. 99 с.: іл.

[333] Ернст Ф. Л. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. Київ, 1919. 32 с.

[334] Грабар І. Е. Дерев'яна церковна архітектура Прикарпатської Русі // Пам'ятки України: історія та культура. 1997. № 2. С. 60–66.

[335] Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція / Стефан Таранушенко; переднє слово С. І. Білокінь; передм., наук. ред., додатки В. В. Вечерський; упоряд., прим. О. О. Савчук. Харків : Видавець Савчук О. О., 2014. 864 с., 1033 іл. Серія «Слобожанський світ». Вип. 8.

[336] Макаренко Н. Е. Памятники украинского искусства XVIII века / Отдельный оттиск из журнала «Зодчий» за 1908 г. СПб., 1908. 9 с.

[337] Логвин Г. Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ : Мистецтво, 1968. 462 с.: іл.

[338] Асєєв Ю. С. Стилі в архітектурі України. Київ : Будівельник, 1989. 103 с.: іл.

[339] Українська радянська енциклопедія. Вид. 2-е. Київ : Головна редакція УРЕ, 1977–1985. Т. 1–12.

ників з архітектури й містобудування, які з'явилися вже за доби незалежності[340] й серед яких найбільш фаховим є науково-довідкове видання 1995 р., підготовлене науковими співробітниками Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування й видане спеціалізованим видавництвом «Будівельник»[341]. Критично враховано також напрацювання доктора мистецтвознавства В. Тимофієнка щодо «Енциклопедії архітектурної спадщини України»[342] та підготовлені у 2009–2010 рр. науковцями НДІ пам'яткоохоронних досліджень класифікатори об'єктів архітектури та містобудування для автоматизованих інформаційних систем[343], які допомогли сформувати «родове дерево понять» у сфері архітектури. Загальна методика відбору гасел, яку ми беремо за основу, була опрацьована співробітниками Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» й уведена в науковий обіг у вигляді монографії[344].

Ми маємо на меті з'ясувати основні принципи представлення архітектури в універсальній енциклопедії, опрацювати критерії відбору гасел з особливим акцентуванням важливості дотримання балансу між універсальним і національним.

Перш ніж перейти до класифікації та визначення критеріїв відбору гасел, необхідно бодай коротко окреслити, чим є архітектура як суспільне явище. Архітектура як мистецтво організації життєвого середовища людини належить до найважливіших атрибутів цивілізації. Для кожного народу його архітектура є своєрідним історичним паспортом: саме вона засвідчує його вік, походження, ступінь цивілізованості, взаємозв'зки з іншими культурами.

Архітектура має справу з простором і масою. Завдання архітектури – створення простору, який вміщає людей і процеси людської життєдіяльності. Для виконання цього завдання архітектори використовують мате-

---

340 Безродний П. П. Архітектурні терміни: короткий російсько-український тлумачний словник / За ред. В. В. Савченка. 2-е вид., випр. і допов. Київ : Вища школа, 2008. 263 с.: іл.

341 Архітектура: Корот. словник-довідник / А. П. Мардер, Ю. М. Євреїнов, О. А. Пламеницька та ін.; за ред. А. П. Мардера. Київ : Будівельник, 1995. 335 с.: іл.

342 Енциклопедія архітектурної спадщини України: Тематичний словник багатотомного видання / В. І. Тимофієнко. Київ : Українська академія архітектури, 1995. 366 с.

343 Вечерський В. В. Класифікатор об'єктів (пам'яток) архітектури та містобудування // Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України. Київ : Фенікс, 2012. С. 35–53.

344 Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 160 с.

ріальні елементи, що вичленовують й організовують архітектурний простір, який виникає та існує тільки у взаємодії з масою цих елементів. І мистецтвом архітектура стає тільки тоді, коли синтез маси з простором отримує художнє втілення. Таким чином художній зміст архітектури полягає в перетворенні утилітарної (корисної) будівельної конструкції на художню композицію. Стародавні греки вважали, що архітектура – мати всіх пластичних мистецтв – живопису, скульптури, графіки, декоративно-ужиткового мистецтва. Твори архітектури мають властивість існувати в системі, в ансамблі. Звідси випливає організуюча функція архітектури щодо інших мистецтв: саме архітектура створює те середовище, в якому існують твори інших мистецтв і робить можливим синтез мистецтв.

Згідно з новітніми теоретичними уявленнями, архітектура є специфічним суспільним явищем, яке пов'язане з мистецтвом, наукою, технікою, виробництвом, але не тотожне ні мистецтву, ні науці, ні техніці, ані виробництву. Архітектурна діяльність принципово відмінна від художньої творчості тим, що архітектурна діяльність є формою суспільного буття, тоді як художня творчість є формою суспільної свідомості. У мистецтві створення естетичної цінності становить мету творчості, і вся творчість в силу цього стає діяльністю естетичною. В архітектурі ж мета творчості інша: створення матеріальної архітектурної форми, естетична цінність якої є лише однією зі сторін її загальної цінності.

Отже, архітектура – це і конкретні архітектурні об'єкти, і процес створення цих об'єктів; і архітектурне середовище, в якому ми живемо, і людська діяльність щодо створення цього середовища. Архітектура є точним відображенням філософії, релігії та ідеології певних суспільств на усіх етапах їхнього розвитку. Будь-який архітектурний об'єкт є носієм і наслідком певного світогляду. Кожна з великих світових релігій (християнство, буддизм, індуїзм, іслам, іудаїзм) має свою власну філософію архітектури[345].

Історію архітектури можна уявити як історію розвитку і зміни т. зв. великих (або світових) архітектурних стилів. Стиль в архітектурі – це історично сформована відносно стійка спільність засобів і прийомів формоутворення і, відповідно, суттєвих рис архітектурної форми, обумовлена соціальним характером архітектурної творчості. Стиль виробляється протягом тривалого часу спадкоємного розвитку архітектурних форм і виявляється як такий лише після того, як він склався і набув конкретних стійких рис. Тому термінологічно слід розрізняти стиль епохи (Ренесанс),

[345] Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ : Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва, 2006. 300 с.: іл. С. 9–10.

стиль країни (візантійський), стиль майстра (А. Палладіо – т. зв. палладіанство). Стиль відрізняється від канону і від моди. Канон і мода належать до сфери стиленаслідування, а не стилеутворення. Справжнє стилеутворення є історичним процесом, який не може бути штучно інспірованим, прискореним чи загальмованим. Поняття стилю для вирішення завдань універсального енциклопедичного видання важливе тим, що воно сприяє упорядкуванню численних різнорідних фактів з історії світової архітектури і введенню їх в чітку й зрозумілу структуру, доступну для аналізу з використанням сучасного методичного інструментарію.

Значна частина гасел напряму «Архітектура» пов'язана з архітектурною спадщиною. Тому слід чітко з'ясувати, що включає це поняття. Архітектурна спадщина є досить широким поняттям, проте це лише частина ще ширшого поняття – архітектурно-містобудівної спадщини. Остання мислиться як умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів (як збережених до нашого часу, так і не збережених, проте відомих нам з джерел), що виникли у минулі часи, у комплексі із засадами діяльності, теоретичними поглядами, знаннями і професійними уміннями творців тогочасних архітектури й містобудування (замовників, архітекторів, містобудівників, майстрів тощо), а також наших сучасників (дослідників і реставраторів), які інтерпретують цю спадщину[346]. Для цілей створення універсальної енциклопедії під архітектурною спадщиною у вужчому сенсі розуміється сукупність матеріальних об'єктів антропогенного середовища, які виникли в минулі історичні епохи і збереглися чи не збереглися до нашого часу. Об'єктами архітектурної спадщини є окремі будівлі, споруди або їх сукупності, які звичайно називаємо комплексами чи ансамблями.

При підготовці «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) було сформовано словник як перелік понять і термінів, що їх передбачається включити до цього науково-довідкового видання. Це загальний реєстр гасел, що дає уявлення про змістове наповнення енциклопедії. У методичному плані словник є інструментом упорядкування великого масиву інформації. При цьому враховано сучасний характер видання, яке виходить у світ у двох варіантах – друкованому й електронному (портальна версія). З огляду на це в процесі наповнення енциклопедії постійно буде з'являтися нова інформація, що потягне за собою і доповнення словника. Особливо позначиться це на портальній версії, яка задумана як максимально мобільна, що майже в режимі реального часу може оновлювати суспільно важливу й науково вивірену інформацію.

---

[346] Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : НДІТІАМ-Головкиїварахітектура, 2002. С. 9.

Натепер підготовлено й видано окремий тематичний реєстр з напряму «Архітектура», що є інтегральним складником загального реєстру гасел «Великої української енциклопедії». Метою його підготовки була категоризація і систематизація вельми різнорідної архітектурознавчої інформації, виходячи з комплексного бачення цього важливого сегменту гасел ВУЕ. Важливо підкреслити, що укладання тематичного реєстру гасел (термінів) з напряму «Архітектура» для формату не спеціалізованої, а універсальної енциклопедії потребувало переосмислення найширшого спектру критеріїв, виділення категорій і підкатегорій різного порядку з урахуванням актуального стану архітектурознавчих досліджень. При цьому врахована та фундаментальна обставина, що універсальна енциклопедія має розкривати сутність усталених і поширених категорій і понять. Вона не може бути перевантаженою вузькоспеціальними термінами з архітектури, будівництва, урбаністики (містобудування). Провести розрізнення між такими термінами – спеціальними й вузькоспеціальними – є досить складним завданням, вирішення якого потребує як глибоких фахових знань, так і широкої загальної ерудиції. Як зазначено вище, орієнтиром до певної міри могла слугувати номенклатура гасел з напряму «Архітектура» в попередніх виданнях «Української радянської енциклопедії» із застосуванням методики відбору гасел, опрацьованої співробітниками Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»[347]. Відповідно до цього основоположними стали принципи «загальне – конкретне», «найважливіше – важливе – менш важливе» щодо архітектурної сфери діяльності. При відборі гасел враховувалися також певні критерії, зазначені нижче.

Критерій «поширеності» й «сталості вживання», відповідно до якого відбір здійснювався на підставі частоти й тривалості використання певних термінів у сфері архітектурної діяльності та архітектурної науки, а також частотою їх вживання протягом останніх 50-ти років.

Критерій «актуальності», який враховує відповідність терміна останнім тенденціям і новаціям розвитку архітектурної практики, теорії та історії архітектури.

Критерій «пояснювального потенціалу» або широти предмета пояснення, який характеризує спроможність терміна з позиції аналітики, інтерпретації та класифікації охопити певне коло понять, явищ, артефактів як архітектурної практики, так і архітектурної науки.

---

[347] Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 160 с.

Критерій «організаційного та методологічного потенціалу», який визначає смислове навантаження терміна в рамках терміносистеми архітектурознавства. Цей потенціал вимірюється належністю до родової чи видової категорії та кількістю похідних термінів.

Критерій «історичного значення», який враховує роль терміна в становленні архітектурної науки та архітектурної практики.

На підставі зазначених критеріїв у межах тематичного реєстру гасел із напряму «Архітектура» створено «родове дерево понять» із формуванням таких груп:

• основні – основоположні поняття теоретичної конструкції, які складають ядро архітектурознавчої терміносистеми;

• базові – загальнонаукові поняття, які використовуються також в інших галузях знання;

• похідні – видові чи аспектні різновиди основних і базових понять;

• запозичені із суміжних галузей знань (наприклад, з історії, археології, мистецтвознавства), але тісно пов'язані з теоретичною конструкцією сфери архітектури.

У процесі систематизації гасел виокремлено три основні групи:

• загальні поняття;

• архітектурні об'єкти;

• біографістика.

Група «загальні поняття» включає такі основні категорії:

• історичні архітектурні стилі;

• напрями в сучасній архітектурі;

• історична архітектурна термінологія;

• сучасна архітектурна термінологія;

• українська народна архітектурна термінологія;

• окремі архітектурні події та явища.

Для кожної з цих категорій є певні формальні ознаки як фільтри, за якими здійснювався відбір для включення до енциклопедії.

Критерії відбору термінологічних гасел загального блоку для кожної з представлених у ньому категорій формувалися відповідно до енциклопедійної історії представлення гасел архітектурної тематики в українських і зарубіжних довідкових виданнях. Застарілі, рідковживані, вузькоспеціальні або діалектні (для української народної архітектурної термінології) терміни до даного тематичного реєстру гасел не включалися. Те саме стосується рідковживаної і маловідомої навіть фахівцям-архітектурознавцям архітектурної термінології позаєвропейських цивілізацій, таких як Китаю, Японії, Індії, інших азіатських та африканських країн.

При цьому лишається чітке усвідомлення тієї прикрої обставини, що дотепер не завершено кодифікацію української фахової термінології з

архітектурознавства. Крім згаданого вище словника-довідника 1995 р.[348], є ще кілька термінологічних словників не завжди бездоганного фахового рівня[349]. Зарадити термінологічному безладу, хоча би в царині теорії та історії архітектури, мала б «Українська архітектурна енциклопедія», первісний грандіозний задум якої зрештою виродився у значно скромнішу «Енциклопедію архітектурної спадщини України», за розроблення якої взявся був доктор мистецтвознавства В. Тимофієнко[350]. Однак його передчасна смерть, брак фінансування і незацікавленість колег зупинили цю корисну й потрібну працю на стадії тематичного словника. З огляду на це зараз у теорії та історії архітектури допускається паралельне вживання деяких рівнозначних термінів, таких як купол – баня, неф – нава, башта – вежа, карниз – ґзимс, тяга – гурт тощо, що й взято до уваги нами в терміносистемі напряму «Архітектура».

У групі «архітектурні об'єкти» сформовано такі п'ять категорій:

1. визначні архітектурні об'єкти світу минулих історичних епох;
2. сучасні визначні архітектурні об'єкти світу;
3. визначні архітектурні об'єкти (архітектурні пам'ятки) України минулих історичних епох;
4. втрачені визначні архітектурні об'єкти України минулих історичних епох;
5. сучасні визначні архітектурні об'єкти України.

Для кожної з цих категорій також розроблено формальні ознаки, критерії або фільтри, за якими здійснювався відбір для включення до енциклопедії.

Передовсім варто пояснити, що мається на увазі під архітектурними об'єктами. Це окремі архітектурні споруди, комплекси, ансамблі, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів. Архітектурними об'єктами також можуть бути історичні центри міст, їх вулиці, квартали, площі, тобто всі артефакти, які є матеріальними носіями певних архітектурних та / чи містобудівних ідей[351].

---

348 Архітектура: Корот. словник-довідник / А. П. Мардер, Ю. М. Євреїнов, О. А. Пламеницька та ін.; за ред. А. П. Мардера. Київ : Будівельник, 1995. 335 с.: іл.

349 Безродний П. П. Архітектурні терміни: Короткий російсько-український тлумачний словник / За ред. В. В. Савченка. 2-е вид., випр. і допов. Київ : Вища школа, 2008. 263 с.: іл.

350 Енциклопедія архітектурної спадщини України: Тематичний словник багатотомного видання / В. І. Тимофієнко. Київ : Українська академія архітектури, 1995. 366 с.

351 Вечерський В. В. Класифікатор об'єктів (пам'яток) архітектури та містобудування // Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України. Київ : Фенікс, 2012. С. 35.

За типами архітектурні об’єкти поділяються на споруди (витвори), комплекси (ансамблі), визначні місця. Крім того, ці об’єкти класифікуються за багатьма параметрами: за видами, типами, хронологією, стилістикою, функціональною типологією, розпланувально-просторовою типологією, композиційними типами, матеріалами й ступенем капітальності, конструктивними схемами і системами, обладнанням інтер’єрів, розташуванням у ландшафті та містобудівній структурі, за композиційною роллю.

З огляду на специфіку універсальної енциклопедії, важливою методичною позицією є відсутність розмежуванння об’єктів архітектури та об’єктів містобудування, оскільки ці розмежування є вузькоспеціальними й такими, що з’явилися відносно нещодавно, тож у суспільній свідомості дотепер містобудування (урбаністика) належить до сфери архітектури, в широкому її тлумаченні. Це все враховується як при систематизації гасел у словнику, так і при написанні статей до енциклопедії.

Під визначними об’єктами маються на увазі ті, які вплинули на розвиток архітектури, містобудування, мистецтва певної країни (наприклад, України), великого регіону (наприклад, Середземномор’я), континенту (наприклад, Європи) чи світу в цілому. Відділити визначні об’єкти від рядових можна тільки експертним шляхом. Так, визначні архітектурні об’єкти світу минулих історичних епох, як правило, наявні як у популярних[352], так і в академічних фундаментальних виданнях зі всесвітньої історії архітектури[353], включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО[354]. Найвизначніші архітектурні об’єкти (архітектурні пам’ятки) України минулих історичних епох, які надаються до включення в універсальну енциклопедію, представлені у спеціалізованому архітектурознавчому виданні 2000 р., підготовленому науковими співробітниками Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування[355], а також у першій у національній історії фундаментальній академічній «Історії української архітектури»[356]. Сучасні визначні архітектурні

[352] Norwich J. Great Architecture of the World. London: Mitchell Beazley Publishers LTD, 1979. 288 p.

[353] Fletcher B. A History of Architecture on the Comparative Method. London: B. T. Batsford, 1950. 738 p.

[354] World Heritage: 2011–1012. Paris, 2011.

[355] Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. Вечерський, О. Годованюк, Є. Тиманович та ін. / За ред. А. Мардера та В. Вечерського. Київ : Техніка, 2000. 664 с.: іл.

[356] Історія української архітектури / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін.; за ред. В. Тимофієнка. Київ : Техніка, 2003. 472 с.: іл.

об'єкти світу є, здебільшого, творами архітекторів – лауреатів Пріцкерівської премії. Сучасні визначні архітектурні об'єкти України – це, як правило, ті, що були удостоєні Державної премії України в галузі архітектури[357].

Певні труднощі пов'язані з відбором для енциклопедії універсального характеру тих визначних архітектурних об'єктів, які наразі є втраченими з тих чи тих причин. Йдеться саме про втрачені об'єкти архітектурної спадщини, а не про втрачені пам'ятки архітектури. Це зумовлено тим, що згідно з чинним законодавством і сучасними професійними уявленнями пам'яткою вважається тільки той об'єкт архітектурної спадщини, який внесений до відповідного державного реєстру чи списку (переліку) пам'яток. Комуністичний режим протягом 20 ст. зруйнував в Україні чимало визначних будівель, які були занесені до офіційних списків пам'яток архітектури (Михайлівський Золотоверхий і Микільський військовий собори у Києві, Троїцький собор у Глухові тощо). Проте більшість знищених об'єктів не входила до жодних списків пам'яток, а деякі були втрачені ще тоді, коли й самого поняття про пам'ятки архітектури на наших теренах не було сформовано (початок 19 ст.). Але всі ці об'єкти були би пам'ятками архітектури найвищої ціннісної категорії – пам'ятками національного значення, якби збереглися до нашого часу.

Варто детальніше зупинитися на критеріях відбору таких об'єктів. Головний принцип відбору базується на тому, що без цих об'єктів неможливо уявити собі історію української архітектури. Водночас потрібно чітко визначити, який об'єкт архітектурної спадщини можемо вважати втраченим. Наскільки повною має бути його руйнація?

Для відбору відповідних гасел до універсальної енциклопедії треба знайти чітке, логічно несуперечливе визначення: що таке втрачена споруда (пам'ятка). Автор цього тексту ще у 1999 р. запропонував таке визначення[358], яке після деяких дискусій, зрештою, стало загальновизнаним і було формально узаконено постановою Кабінету Міністрів України[359]. Воно формулюється так: втраченою вважається споруда, понад 50 відсотків наземної частини якої втрачено.

---

[357] Архітектура України у державних преміях: 1941–2007 / За заг. ред. М. Дьоміна, Н. Кондель-Пермінової, А. Пучкова. Київ : Центр історико-містобудівних досліджень, 2008. 360 с.

[358] Вечерський В. Проблема відтворення визначних пам'яток історико-архітектурної спадщини України // Історія України: маловідомі імена, події, факти : збірник статей. Вип. 8. Київ : Рідний край, 1999. С. 40–46.

[359] Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.1999 № 700 «Про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України».

З огляду на це було опрацьовано й успішно застосовано методику відбору втрачених визначних архітектурних об’єктів за трьома принципами.

По-перше, кожний об’єкт повинен мати високу міру історико-культурної цінності, а саме відповідати бодай одному з таких критеріїв:

• справити значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва впродовж тривалого історичного періоду;

• бути безпосередньо пов’заним з історичними подіями, розвитком ідей, видатними особами, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури і мистецтва;

• репрезентувати шедевр творчого генія, бути етапним твором видатних архітекторів чи інших митців;

• бути унікальним витвором зниклої культури чи мистецького стилю.

Цей перший принцип означає, що у разі збереження об’єкт, який відповідає цим критеріям, був би включений до Державного реєстру нерухомих пам’яток України як пам’ятка архітектури національного значення.

По-друге, об’єкт має бути якщо не цілковито знищеним, то принаймні зруйнованим, тобто понад 50 відсотків наземної частини його має бути втрачено.

По-третє, сучасні пам’яткознавці мають достеменно знати, як той об’єкт виглядав. А для цього неодмінно має існувати відповідна джерельна база у вигляді старих світлин, малюнків, гравюр, літографій, обмірних чи проектних креслеників, докладних описів, матеріалів різноманітних досліджень тощо.

Саме виходячи з цих принципів нами відібрано втрачені визначні об’єкти архітектурної спадщини України для включення до універсальної енциклопедії.

У групі «архітектурна біографістика» сформовано такі чотири категорії:

1. видатні архітектори світу минулих історичних епох;
2. сучасні видатні архітектори світу;
3. видатні архітектори України минулих історичних епох;
4. сучасні видатні архітектори України.

Для кожної з цих категорій розроблено формальні ознаки, відповідність чи невідповідність яким слугує фільтром щодо включення до енциклопедії. В основі відбору покладено три складники, кожен з яких визначається для окремих персоналій індивідуально. Це – значущість архітектора для розвитку архітектури у національному та міжнародному масштабі (як за формальними критеріями, так і на думку експертів); згадуваність архітектора-практика або цитованість історика, теоретика архітектури (передусім у навчальній, популярній літературі, меншою

мірою – в науковій); для сучасних архітекторів – наявність премій і нагород за архітектурну діяльність (найпрестижніші на світовому або державному – для України – рівні відзнаки).

Для архітекторів-практиків формальними критеріями, за наявності яких вони включаються до словника універсальної енциклопедії автоматично, є: нагородження престижними преміями в сфері архітектури: Пріцкерівською премією (яку іноді називають «Нобелівською премією для архітекторів»); для українських архітекторів – Національною премією України імені Тараса Шевченка, двома Державними преміями України в галузі архітектури, двома будь-якими іншими державними преміями України; членство у державних галузевих академіях (в Академії архітектури (будівництва та архітектури) СРСР, Академії архітектури (будівництва та архітектури) Української РСР, в Національній академії мистецтв України. Натомість не включаються члени «громадських академій», як-от Української академії архітектури чи Академії будівництва України, якщо вони не відповідають іншим критеріям.

До «Великої української енциклопедії» включаються довідки про архітекторів, які започаткували нові архітектурні школи, нові стилістичні напрями в архітектурі, втілили новаторські рішення у сферах архітектурної типології, конструкцій, естетики, що мали універсальне або загальнонаціональне (для України) значення, зробили визначний внесок у розвиток архітектурної науки (за рекомендаціями експертів).

Підсумовуючи, варто акцентувати, що з огляду на специфіку універсальної, а не галузевої енциклопедії, тут архітектурна біографістика посідає досить скромне місце; натомість найбільшою кількістю гасел представлено історико-архітектурну термінологію та архітектурні об'єкти минулих історичних епох.

Викладені принципи представлення архітектури в універсальній енциклопедії є основоположними, проте вони можуть дещо коригуватися в процесі написання статей до енциклопедії.

Розглядаючи перспективи подальших енциклопедичних досліджень у сфері архітектури, вважаємо доцільним на новому, сучасному рівні повернутися до висловленої ще у 1990-х рр. і, на жаль, так і не реалізованої ідеї створення «Української архітектурної енциклопедії» вже не як універсального, а галузевого енциклопедичного видання. З огляду на наявність у ЗВО архітектурного профілю кваліфікованої автури, здатної до написання відповідних статей, такий проект цілком можливо реалізувати в термін 8-10 років. Це стало би значним внеском як у вітчизняне архітектурознавство, так і в українську енциклопедистику.

3.6. Формування контенту ВУЕ в царині пам'яткознавства: критерії добору гасел і структурні особливості статей

Гасла з пам'яткознавства – важливий складник гуманітарного блоку «Великої української енциклопедії» (ВУЕ). Пам'яткознавство – порівняно молода наука, яка все ще перебуває на стадії становлення. Цим зумовлюються певні труднощі з укладанням тематичного реєстру гасел. Передбачено, що реєстр стане компонентою тематичних слувників ВУЕ із культурології та архітектури.

Укладачі ВУЕ спираються насамперед на досвід своїх попередників – редколегій «Української радянської енциклопедії» (УРЕ) та «Зводу пам'яток історії та культури України». Постановою Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР «О подготовке Свода памятников истории и культуры СССР» від 02.10.1967 р. було започатковано процес із виявлення та інвентаризації об'єктів культурної спадщини в союзних республіках. Проект, розрахований на 20 років, першими почали втілювати в життя російські та білоруські дослідники. З 1972 р. до них приєдналися українські вчені: підготовчий етап розпочався із загальної паспортизації пам'яток[360]. Попри очевидну заідеологізованість згаданого процесу, з погляду методології пам'яткознавчих та енциклопедичних досліджень було зроблено багато корисного. Зокрема, визначено основні принципи укладання тематичного реєстру гасел із пам'яткознавства та розроблено структуру статті про об'єкт культурної спадщини. «Звід пам'яток» став науковою базою для укладання «Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (2000 р.).

У сфері пам'яткознавчих досліджень працює низка інституцій, насамперед Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (створений в 1991 р.), Український державний інститут культурної спадщини (впродовж 1995–2017 рр. існував під назвою Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень), Інститут культурної спадщини Всеукраїнської ради з охорони культурної спадщини України (існує з 2015 р.); об'єктами нематеріальної культурної спадщини опікується Український центр культурних досліджень (створений у 1994 р.) тощо.

Проблеми, пов'язані з виявленням та вивченням об'єктів культурної спадщини, висвітлюються в дослідженнях В. В. Вечерського[361], В. О. Гор-

---

[360] Денисенко Г. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України»: наукові напрацювання та перспективи // Краєзнавство. 2012. № 3. С. 119.

[361] Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : Головкиївархітектура; НДІ теорії та історії архітектури і містобудування, 2002. 591 с.; Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ : Видавничий дім А.С.С., 2005. 588 с.; Вечерський В. В. Українська дерев'яна архітектура. Київ : Балтія-Друк, 2013. 119 с.

бика[362], С. І. Кота[363], Т. В. Курила[364] та ін. У випадку Світової спадщини ЮНЕСКО основну увагу українські вчені приділяють вітчизняній спадщині, хоча непоодинокими є спроби дослідити спадщину інших країн чи регіонів[365].

Ми маємо за мету запропонувати чіткі та придатні для універсальної енциклопедії критерії добору гасел із пам'яткознавства, а також на основі порівняння структури статей про об'єкт культурної спадщини в УРЕ, «Зводі пам'яток» та на сайті ЮНЕСКО розробити структуру такої статті для ВУЕ.

Було проаналізовано методичні рекомендації щодо укладання зводу пам'яток[366] та законодавство України у сфері охорони культурної спадщини[367]. Також взято до уваги досвід авторитетних енциклопедичних

---

[362] Горбик В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» – наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ : Ін-т історії НАН України, 2007. С. 93–112.

[363] Кот С. І. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У 2-х кн. Кн. 2. Київ, 2011. С. 231–276; Кот С. І. Історичний досвід та актуальні проблеми збереження пам'яток історії та культури України // Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». Київ, 2015. С. 7–102.

[364] Курило Т. В. Правова охорона культурної спадщини України. Львів : Новий Світ, 2006. 151 с.

[365] Комаренко О. Ю., Василенко В. О. Місце культурних та природних пам'яток країн СНД у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО // Вісник КНУ ім. Т Шевченка. 2009. № 97. С. 34–36; Пількевич В. О. Культурні та природні пам'ятки України в Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО // Наукові праці. Сер. «Історія». Вип. 159, Т. 171. 2012. С. 120–123; The Objects of the UNESCO World Heritage in Ukraine: Reference Book / Comp. by O. O. Skachenko. Kyiv, 2015. 48 p; Безуглий В. В. Історико-культурна спадщина як важлива атракція країн Скандинавії // Вісник ХДУ. Сер. «Географічні науки». 2017. № 6. С. 173–179 тощо.

[366] Типовые статьи о памятниках истории, археологии, градостроительства и архитектуры, монументального искусства / Глав. ред. УСЭ. Киев, 1985. 112 с.; Свод памятников истории и культуры РСФСР. Основные организационно-методические материалы. Москва : АН СССР, 1988. Вып. 1. 65 с.; Методичні рекомендації по підготовці матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України». Київ, 1993. 112 с.; Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» / Автори й упоряд.: Гаврилюк Л. О., Горбик В. О. (кер.), Денисенко Г. Г., Кот С. І., Піскова Е. М., Скрипник П. І., Федорова Л. Д. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 272 с.

[367] Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 зі змінами. URL: https://zakon.rada.gov.ua›laws›show (дата звернення: 22.09.2019); Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 зі змінами. URL: https://zakon.rada.gov.ua› (дата звернення: 22.09.2019) тощо.

видань, насамперед «Британіки»[368], напрацювання ЮНЕСКО, оприлюднені на офіційному сайті організації[369].

Згідно із Законом України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р., під культурною спадщиною мається на увазі «сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини»[370]. Об'єкт культурної спадщини – «визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність»[371].

Л. Гріффен та О. Титова слушно зауважують: щоб об'єкти історико-культурної спадщини могли стати предметом наукового дослідження (додамо: і популяризації), вони повинні бути певним чином виділені серед різноманіття об'єктів реального світу[372]. «Критерії добору й оцінки пам'яток мають ґрунтуватися на науковій основі, носити неупереджений, вільний від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань характер»[373]. Саме тому дуже важливо, що головний обсяг робіт з інвентаризації пам'яток в Україні вже виконано. Згідно з організаційно-методичними матеріалами, виданими свого часу АН СРСР, зводи пам'яток по областям укладалися в декілька етапів: спочатку розроблявся перелік усіх відомих без винятку пам'яток історії та культури області, згодом список тих об'єктів, що підлягали включенню до «Зводу». Наступний етап – сло́вники «Зводу» за видами пам'яток і нарешті – зведений реєстр пам'яток історії та культури області[374]. Отримані результати, отже, можна вва-

---

[368] List of World Heritage Sites – Britannica.com. URL: https://www.britannica.com/topic/list-of-World-Heritage-sites (дата звернення: 22.09.2019)

[369] World Heritage List – UNESCO World Heritage Centre. URL: https://whc.unesco.org ›list (дата звернення: 22.09.2019)

[370] Закон України «Про охорону культурної спадщини». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14 (дата звернення: 22.09.2019)

[371] Там само.

[372] Гріффен Л., Титова О. Пам'яткознавство в системі наук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер.: «Історія». 2016. Вип. 4. С. 11.

[373] Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С. І. (відпов. ред.), Денисенко Г. Г., Івакін Г. Ю., Катаргіна Т. І., Ковпаненко Н. Г., Скрипник П. І., Тимофієнко В. І., Титова О. М., Федорова Л. Д. Київ : Ін-т історії України, 2015. С. 130.

[374] Свод памятников истории и культуры РСФСР. Основные организационно-методические материалы. Москва, 1988. С. 5.

жати такими, що відображають усю повноту та різноманіття об'єктів культурної спадщини в кожній області зокрема та в Україні в цілому.

Укладачі «Зводу» визначили такі головні критерії відбору пам'яток історії: критерій історичної цінності вміщеної в них інформації; критерій наукової цінності (акцентує увагу на автентичності об'єктів, синхронності в часі з певними подіями, збереженості їхнього первісного вигляду); хронологічний критерій (віддаленість у часі); екологічний критерій[375].

Для поширених пам'яток архітектури та містобудування запропоновано такі критерії: історико-архітектурна цінність об'єктів (встановлюється фахівцями відповідного профілю); хронологічний принцип: хронологічна віддаленість об'єкта визначає його більшу цінність; приналежність пам'ятки до творчості видатних зодчих; ступінь унікальності споруди (може вимірюватися кількістю збережених первісних елементів історичного планування споруди або ж цінними можуть уважатися об'єкти, що були вперше використані за певним призначенням тощо)[376].

Згідно зі ст. 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини», є дві категорії пам'яток: національного та місцевого значення. Однак практики пам'яткоохоронної справи пропонують виділяти три категорії: світового, загальнодержавного (національного) та місцевого (регіонального) значення. Трирівневу класифікацію використано укладачами ВУЕ.

До ВУЕ потраплять статті про об'єкти культурної спадщини світового рівня: головний критерій добору – Список Світової спадщини ЮНЕСКО. Станом на січень 2019 р. у переліку значиться 1092 об'єкти, із них – 845 культурні, 209 природні та 38 змішані. Реєстр із культурології охоплює культурні та змішані об'єкти; реєстр із географії – природні об'єкти. Також будуть оприлюднені статті про Сім чудес світу (за старим переліком).

Щодо пам'яток національного значення, критерієм відбору є «Державний реєстр нерухомих пам'яток України: реєстр пам'яток національного значення»[377]. Також сюди потрапляють історико-культурні заповідники України національного значення.

---

375 Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 192–198.

376 Методичні рекомендації по підготовці матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України». Київ, 1993. С. 54–55.

377 Державний реєстр нерухомих пам'яток України. URL: mincult.kmu.gov.ua›control›publish›officialcategory (дата звернення: 22.09.2019)

Згаданий документ не цілком відповідає потребам / вимогам енциклопедії. Наприклад, у реєстрі є низка об'єктів, у назві яких фігурує термін «городище». В окремих випадках назва об'єктів сформульована досить точно («Городище літописного міста Юр'єва» або «Городище "Велике Ходосівське"»), в інших випадках вживається просто назва «Городище». Для енциклопедії останній варіант подачі назви неприпустимий. Тому назви таких об'єктів додатково уточнюються й гасла подаються за таким зразком «Городище в с. Літочки Броварського р-ну Київської обл.».

Не можна цілковито покластися і на зазначене в реєстрі датування пам'яток. Для прикладу, майже всі об'єкти давньоруського періоду датуються 9–13 ст., тобто хронологічні межі зазначені максимально широко. Проте енциклопедична стаття вимагає більшої конкретики.

Послуговуючись логікою енциклопедичного видання, укладачі ВУЕ об'єднують окремі позиції з державного реєстру. Наприклад, у реєстрі є декілька пам'яток під однією назвою «Земляне укріплення "Траянів вал"» (Чернівецька область). Така подача матеріалу пояснюється тим, що окремі ділянки укріплення пролягають у різних населених пунктах. Однак, з погляду енциклопедистики, такий поділ не виправданий. Інший приклад: до пам'яток національного значення віднесені, зокрема, могили видатних діячів. На думку укладачів ВУЕ, не доцільно подавати окрему статтю про могилу, оскільки цій пам'ятці можна присвятити розділ у статті про видатного діяча, похованого в ній.

Об'єкти місцевого значення можуть потрапити на сторінки енциклопедії (насамперед в онлайн-версію), якщо необхідність цього обґрунтують фахівці.

Редакція УРЕ свого часу розробила таку типову схему статті про пам'ятки історії та культури:

- Назва пам'ятки (заголовок статті).
- Місцезнаходження пам'ятки та її зв'язок із навколишнім середовищем (пейзажем, забудовою).
- Історична довідка.
- Характеристика пам'ятки.
- Оцінка історичного, наукового чи художнього значення пам'ятки.
- Перелік джерел і літератури[378].

Рекомендована структура статті для «Зводу пам'яток історії та культури України» має дещо інший вигляд:

- Заголовок. Адресна прив'язка.

---

[378] Типовые статьи о памятниках истории, археологии, градостроительства и архитектуры, монументального искусства. Киев, 1985. С. 4.

• Місцезнаходження об’єкта.

• Виклад основної інформації (історія створення пам’ятки; опис зовнішнього вигляду та внутрішньої структури; інформація про пов’язані з цим об’єктом історичні події чи осіб; характеристика художньо-естетичної цінності пам’ятки тощо).

• Відомості про сучасний стан пам’ятки, проведення реконструкцій тощо.

• Наявність пам’ятних знаків і написів.

• Перелік джерел і літератури[379].

Головним джерелом інформації про об’єкти Світової спадщини людства є офіційний сайт ЮНЕСКО. Типова стаття про пам’ятку Світової спадщини має таку структуру:

• Короткий вступ.

• Значення (характеристика пам’ятки; критерії, за якими пам’ятку віднесено до Світової спадщини людства; цілісність пам’ятки; її автентичність; вимоги щодо захисту об’єкта).

• Корисні покликання.

Інфографіка додатково відображає розташування пам’ятки, її площу, рік включення до переліку об’єктів Світової спадщини людства; зміни в статусі об’єкта (наприклад, розширення об’єкта) тощо. Світлина пам’ятки подається після вступу й у такий спосіб розмежовує інформацію, подану для пересічного читача, та інформацію, призначену для професіоналів.

ВУЕ є універсальною енциклопедією, тому структура статті, вироблена для «Зводу пам’яток», не відповідає профілю видання. Інформація, подана таким чином, переобтяжуватиме пересічного читача.

Структура статті про об’єкт Світової спадщини ЮНЕСКО на сайті організації придатна насамперед для онлайн-видання. Вона призначена одночасно для різних аудиторій: пересічного читача та професіонала. Однак ВУЕ не може виконувати таке подвійне завдання. Крім того, інформація на сайті ЮНЕСКО дублюється (у вступі та характеристиці), що теж не прийнятно для друкованого видання – базової версії ВУЕ.

Отже, найбільш прийнятною для ВУЕ є структура статті про об’єкт культурної спадщини, розроблена редакцією УРЕ. Адаптована версія має такий вигляд:

• Дефініція (із географічною прив’язкою).

• Історична довідка.

---

[379] Методичні рекомендації по підготовці матеріалів «Зводу пам’яток історії та культури України». Київ, 1993. С. 75.

• Характеристика.
• Значення.
• Перелік джерел і літератури.

На думку Л. Гріффена й О. Титової, можна виділити три основні завдання пам'яткознавчих досліджень щодо об'єктів культурної спадщини: виявлення історичного контексту пам'яток; дослідження їхньої матеріальної структури; безпосереднє вивчення методів і теоретичне опрацювання включення до сучасного культурного контексту[380]. Попри популярну форму викладу інформації на сторінках ВУЕ, енциклопедія може відіграти роль наукової бази для подальшого вивчення та популяризації культурної спадщини. Цьому завданню відповідає і запропонована структура статті про культурний об'єкт. Оскільки кожен об'єкт культурної спадщини прив'язується до країни його походження, створюється своєрідний атлас об'єктів культурної спадщини та увиразнюється місце в ньому українського культурного надбання. Запропоновані критерії добору гасел в цілому дають змогу досягати поставленої мети. Водночас вони мають рекомендаційний характер і можуть коригуватися у процесі роботи над підготовкою енциклопедії. Критерії добору гасел можуть і повинні стати предметом фахової дискусії.

Популяризація об'єктів культурної спадщини на сторінках ВУЕ виконуватиме завдання соціалізації (молодого покоління) українців через долучення до культурних надбань пращурів.

3.7. Карти та інші геопросторові моделі і зображення в енциклопедичних виданнях

Графічні (ілюстративні) матеріали – невід'ємна частина довідково-енциклопедичних видань. Мистецьке оформлення класичних енциклопедій 20 ст. значно обмежувалося технічними можливостями книговидання того періоду. В основному, використовувалися чорно-білі ілюстрації невеликого формату, часто – графічні рисунки, а також виконані у простій техніці графіки, діаграми, схеми. Для складніших ілюстрацій часто використовувалися гравюри. Але поодинокі кольорові ілюстрації у тогочасних енциклопедіях та нечисленні ілюстровані енциклопедії та довідники (передусім, природознавчі, видані в Англії, Франції, Німеччині) часто були справжніми взірцями ми-

[380] Гріффен Л., Титова О. Пам'яткознавство в системі наук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер.: Історія. 2016. Вип. 4. С. 9.

стецтва. Йдеться про зображення тварин, птахів, риб, анатомії людини, ландшафтів, архітектурних пам'яток, панорами історичних подій, створені професійними художниками з використанням різноманітних технік, що передавали пластичну анатомію людей і тварин, детальну прорисовку елементів будівель. Зважаючи на тогочасні особливості поліграфічної технології, окрема ілюстрація могла займати цілу сторінку чи кольорову вклейку. У другій половині 20 ст. почали широко використовувати фоторепродукції, також вміщувані на кольорових вклейках.

Водночас багато довідників – академічних, технічних та для широкого кола читачів, енциклопедичних словників – взагалі обходилися мінімумом чорно-білих ілюстрацій. Відразу зазначимо, що у цій роботі ми не аналізуємо енциклопедії для дітей та юнацтва.

Викладене стосується й карт. Окремі універсальні та спеціалізовані енциклопедії містили картографічні твори. Це були переважно фізичні та політико-адміністративні карти, а у вітчизняних виданнях – ще й економічні карти. У вітчизняних виданнях вміщувалися також історичні карти, схеми (карти) боїв із зображенням бойових порядків та дій військових сил. Тематичні карти вміщувалися значно рідше, однак вони істотно доповнювали текстовий матеріал. При цьому окремі фізичні й тематичні карти, в т. ч. у вітчизняних енциклопедіях, не поступалися за якістю та інформативністю картам із найкращих атласів цих періодів. Усі згадані картографічні твори створювалися засобами тогочасного картографічного виробництва, включно з фотомеханічним відтворенням зображення, викреслювання елементів географічної основи і тематичного змісту тушшю, фарбами, потім – фотокопіювання складального оригіналу карти, кольороподіл – і створення друкарських форм. Лише наприкінці 20 ст. для відтворення елементів зображення почали використовуватися комп'ютери й периферійні пристрої.

Уся ця робота проводилася спеціалізованими картографічними підприємствами та національними службами геодезії та картографії, а також геології, країн, де видавалися енциклопедії. У СРСР до них належали спеціалізовані підприємства Державної служби геодезії та картографії, картографічні фабрики Військово-топографічної служби, картографічно-видавничі підрозділи Міністерств геології СРСР та УРСР та ґрунтознавчих інститутів та експедицій.

І лише з широким впровадженням комп'ютерної техніки не тільки у картографії, а й у видавничо-поліграфічному процесі взагалі, на межі 20 – 21 ст. (на Заході – на 10–15 років раніше) створення карт та картосхем стало доступним для різних підприємств книговидавничого бізнесу, у т. ч. неспеціалізованих. Верстка книжкових видань із включенням різноманіт-

них карт значно спростилася. Із можливістю включати до макету видання карти у векторних форматах якість картографічних ілюстративних матеріалів підвищилася. Важливу роль також відіграло широке впровадження геоінформаційних систем (ГІС).

Державні і приватні підприємства сфери геодезії, картографії, а також геології, і досі продовжують бути важливими постачальниками картографічних творів для довідково-енциклопедичних видань. Втім, графічні дизайнери у видавництвах часто можуть самостійно створювати простіші ілюстрації – нескладні за тематичним навантаженням карти, картосхеми, картодіаграми та різноманітні види інфографіки на основі карт, без залучення професійних картографів та ГІС-спеціалістів.

Універсальна енциклопедія, розрахована на широке коло читачів, повинна бути не тільки об'єктивною, документальною та науково строгою, а й цікавою читачеві. У цьому важлива роль належить ілюстраціям, їх добору, семантиці, композиції верстки. Часто (особливо у довідниках та енциклопедичних словниках) характерні ілюстрації зменшені, спрощені. Оригінальні зображення замінюються мініатюрами, перерисовками. Однак, щоб подати об'єкти детально, рельєфно та цікаво, необхідно використовувати широкий арсенал засобів графіки і художнього оформлення[381]. Це стосується і географічної інформації, і взагалі інформації, що містить геопросторовий компонент (у т. ч. матеріалів із регіональної економіки, історії, міжнародних відносин, геології, біогеографії, епідеміології, транспорту).

Способи розміщення картографічних зображень у макеті друкованого видання, взаємне розташування карт, картосхем, картодіаграм і текстових блоків, можуть бути різними. Аналіз великої кількості енциклопедій, виданих за останні приблизно 30 років, показує, що застосовуються практично всі методи верстки ілюстрацій. Великі карти, наприклад, країн, материків, світу в цілому, можна макетувати на цілу сторінку. Якщо ілюстрація займатиме менше цілої сторінки, наприклад 1/3, 1/4, використовується відкрита верстка. Тоді вони займають простір над чи під текстом шпальт. Також застосовується верстка «в оборку», з облямовуванням ілюстрацій із боків. Такі прийоми широко застосовувані у сучасних енциклопедіях, наприклад:

• «Geological Atlas of Africa. Book with Notes on Stratigraphy, Tectonics, Economic Geology, Geohazards, Geosites and Geoscientific Education of Each Country» (by T. Schlьter; Springer Beriln – Herdelberg, 2008) (попри назву «Атлас», це ілюстрована енциклопедія з геології Африки,

[381] Адамов Е. Б., Кричевский В. Г. Оформление справочных изданий. Москва : Книга, 1981. 111 с.

адже карти займають у ній другорядну роль, порівняно з текстовими блоками);

• «Encyclopedia of Native American Tribes» (by C.Waldman; Infobase Publishing, 2006);

• «New encyclopedia of Africa» (J. Middleton, J. C. Miller, Ed.; Charles Scribner & Sons, 2007);

• «Encyclopedia of Coastal Science» (M. Schwartz, Ed.; Springer, 2006) та ін.

Закрита, або шпальтова (колонкова), верстка картографічних зображень застосована в таких виданнях:

• «Українській географічній енциклопедії» (гол. ред. кол. О. М. Маринич; Київ, 1989–1993);

• «Малій гірничій енциклопедії» (гол. ред. кол. В. С. Білецький; Донецьк, 2004);

• «Encyclopedia Of World Geography» (R. McColl, Ed.; Facts on File, 2005);

• «Enciclopйdia agrнcola brasileira» (J.S.I. Souza, A. M. Peixoto, F. F. de Toledo, Eds.; EdUSP, 1995);

• «Encyclopedia of Deserts» (by M. Mares; University of Oklahoma Press, 1999) та ін.

Карти та інші геопросторові моделі, що мають розв'язати згадані завдання в енциклопедичних виданнях, незалежно від охоплюваної території, картографічної проекції, масштабу, можна класифікувати та стисло описати таким чином:

Карти загальногеографічні – карти, що відображають видимі елементи території: берегову лінію, гідрографію суходолу (найбільші річки, озера, льодовики), найважливіші шляхи сполучення, а також елементи суспільно-географічної основи – державні кордони, міста, іноді – межі одиниць адміністративно-територіального поділу. На фізико-географічних картах показують рельєф у вигляді горизонталей із пошаровим зафарбуванням за щаблями висот[382], а на картах океанів, відповідно, у вигляді ізобат із пошаровим зафарбуванням за щаблями глибин. Ці карти незамінні в енциклопедіях для ілюстрування статей про материки та океани, а також статей про найбільші країни світу з різноманітними природними умовами. Простішими за тематичним навантаженням, однак не менш важливими, є політико-адміністративні карти материків і континентів, великих регіонів (як-от Близький Схід, Балкани), окремих країн. Статті про великі країни (як-от Україну, Брази-

[382] Картоведение / Берлянт А. М., Востокова А. В., Кравцова В. И., Лурье И. К., Сваткова Т. Г. и др.; под ред. А. М. Берлянта. Москва : Аспект Пресс, 2003. 477 с.

лію, Індію, Канаду, Китай, Росію, США), про області України бажано ілюструвати і фізичними картами, і картами адміністративно-територіального поділу.

Карти тематичні – карти, які відображають певний компонент географічної оболонки, явища або об'єкти природних чи суспільно-географічних комплексів, розподіл кількісних показників природних ресурсів, населення, економіки. Важко перелічити і назвати точну кількість видів тематичних карт. У довідково-енциклопедичних виданнях найбільш застосовними є карти геологічні, геоморфологічні, кліматичні та агрокліматичні, ґрунтові, ботанічні, зоологічні, карти густоти і розселення населення, етнічного та мовного складу населення, економічні карти різноманітних видів, історичні карти.

Картосхеми – відрізняються від карт меншим інформаційним навантаженням, спрощеністю географічної основи. Їхня головна мета – схематично показати розташування певних об'єктів чи поширення певних явищ, аби читач міг легше зрозуміти їх взаємне розташування, положення чи поширення у країні чи на континенті. Прикладами можуть бути картосхема розташування родовищ у межах нафтогазового басейну; ареал поширення певного біологічного виду; картосхема району чи штату, на якій нанесені тільки основні міста, гідрографія та, за потреби, шляхи сполучення.

Скелетні (каркасні) карти – вид картосхем, на яких на географічну основу накладене лінійне зображення об'єктів чи мережі. Приклади – орографічні схеми гірських країн (показані тільки вісі хребтів); схеми гідрографічної мережі (показані тільки річки); схеми залізниць.

Профілі – прості гіпсометричні, геологічні та фізико-географічні різної складності – належать до найбільш оригінальних та наочних ілюстрацій, які дають змогу читачеві зрозуміти відмінності природних умов, зумовлені, насамперед рельєфом, а також циркуляцією повітряних мас (у межах материків).

Тривимірні карти – блок-діаграми, що відображають положення геологічних тіл у тривимірному просторі, моделі гірничих виробок, тривимірні ландшафтні карти, космічні та аерознімки, накладені на 3D-моделі рельєфу, 3D-карти міст – ефектні наочні картографічні моделі для ілюстрацій відповідних статей у довідково-енциклопедичних виданнях. Можливість створення таких моделей з'явилася на так давно у зв'язку з розвитком комп'ютерних технологій просторового моделювання та візуалізації, тому вони поки що нечасто використовуються у друкованих виданнях.

Картограми та анаморфози, локалізовані діаграми на основі картосхем, графи та найрізноманітніші графіки, моделі з використанням

піктограм та мініатюр, відомі під загальною назвою ***інфорграфіка***, створювані на основі ***картографічних моделей***, застосовуються дуже широко з кінця 20 ст. Інфографіка, вже усталена в пресі, наразі також усе ширше публікується і в книжкових виданнях, передовсім, навчальних і довідкових. Основні її переваги – представлення читачеві великих обсягів інформації, пов'язаної з числами, статистичними даними, візуалізація трендів, тенденцій.

Космічні знімки, аерофотознімки в окремих випадках краще ілюструють природні процеси чи окремі ландшафти, ніж карти. Наприклад, за допомогою космічних знімків можна виразно продемонструвати транспортування наносів річками, процеси опустелювання, циклони. Аерознімки дають змогу отримати ефектні панорами міст, портів, різноманітних форм рельєфу, наприклад вулканів.

Окрім картографічних зображень важливо використовувати й інші ілюстративні матеріли, що дають уявлення про ландшафти, природні явища, річки, озера, міста. До них належать:

• фотографії;
• інші схеми, креслення, малюнки;
• діаграми, навіть без географічної локалізації, графіки, моделі.

Раніше, коли інформація про певні країни та регіони, віддалені частини Світового океану була обмежена, при підготовці енциклопедичних статей використовувалися лише найважливіші джерела. Зараз і авторові, і читачеві іноді важко осягнути весь обсяг існуючої інформації. Крім основних статистичних даних та стислого опису, що їх подає енциклопедія, увага може зосереджуватися на певних цікавих фактах або на нещодавніх подіях у цій країні або частині світу. Картографічні матеріли дають змогу розв'язати і цю проблему[383], завдяки охопленню всієї території, про яку йдеться у статті, генералізації, структурованості та наочності інформації, що подається.

Створення картографічних творів, особливо фізичних карт і тематичних карт багатьох типів, є копіткою роботою. Розробка тематичного змісту карт, втілення цього змісту за допомогою різних способів картографічного зображення та графічних прийомів, підготовка математичної і географічної основи, генералізація, уточнення і розміщення назв, створення легенди (систематизованого переліку умовних позначень) потребує наявності у фахівців знань у картографії, різних

---

[383] Картоведение / Берлянт А. М., Востокова А. В., Кравцова В. И., Лурье И. К., Сваткова Т. Г. и др.; под ред. А. М. Берлянта. Москва : Аспект Пресс, 2003. 477 с.; Fisher P., Dykes J., & Wood J. Map design and visualization. // The Cartographic Journal. 1993. № 30 (2). P. 136–142.

галузях географії взагалі, навичок роботи з графічними редакторами, ГІС та іншим програмним забезпеченням. Порівняно зі схемами, графіками та іншими векторними ілюстраціями, не кажучи вже про фотографії, на створення картографічних творів для довідково-енциклопедичних видань необхідно передбачати значно більше коштів та часу.

Проведені розрахунки витрат часу показують, що на підготовку авторського макету загальногеографічної карти країни світу масштабу 1:1 500 000 – 1 : 4 000 000, за наявності тематичних шарів у векторних файлах, необхідно від 3 до 6,5 людино-днів, за відсутності таких – до 15 людино-днів. Крім того, на редагування карти необхідно додатково від 1 до 4 людино-днів. Підготовка фізико-географічних карт материків, океанів та великих країн, що займають площу всієї сторінки, з гіпсометрією та батиметрією, що оформлені відповідно до шкал висот (глибин), займає від 20 до 40 людино-днів. Звичайно, спеціалізовані картографічні підприємства мають у своїх архівах видавничі оригінали таких карт, за певними винятками. Але паралельно із зростанням собівартості їх виготовлення (зумовлено зростанням заробітної плати, видатків на соціальні відрахування, вартості ліцензійного програмного забезпечення), зростає і вартість робіт з підготовки карт для енциклопедичних видань згаданими картографічними підприємствами.

Трудовитрати на виготовлення тематичних карт значно варіюють залежно від навантаження карти, застосовуваних способів картографічного зображення (якісний та кількісний фон, знаки руху, ізолінії, локалізовані діаграми тощо) та поєднання цих способів. Для складання однієї групи тематичних карт більший обсяг роботи виконує географ чи вузький фахівець (ґрунтознавець, геолог, демограф тощо), іншої групи – картограф та графічний дизайнер.

При виготовленні інфографіки на основі карт значний обсяг роботи виконується штатними графічними дизайнерами видавництв. Розрізи, профілі, тривимірні карти і моделі, експортовані у вигляді векторних файлів (або векторних із рендерингом та специфічними заливками), потребують оброблення графічним дизайнером. Картосхеми різноманітних типів готуються зазвичай швидше, однак підготовка однієї такої ілюстрації також може займати й 3–4 людино-дні, не враховуючи часу, необхідного для збирання та аналізу інформації, що його проводить автор статті чи автор картосхеми.

Передача картографічного зображення із середовища ГІС до середовища графічних пакетів, наприклад Adobe, забезпечується інтероперабельністю сучасних ГІС та графічних пакетів. Багатофункціональні ГІС,

зі спеціальними модулями для макетування карт, мають ширшу інтероперабельність, зокрема, можливість вільного оперування форматами даних, заливками, штриховками та іншими елементами графічних стилів. Цього не можна сказати про спеціалізовані пакети, що застосуються у геології, гідрології, про численні САПР тощо.

Картографічні твори поєднують у собі точність, що її забезпечує математична основа карт, документальність та ілюстративність. У цьому полягає їх особлива цінність для довідково-енциклопедичних видань, особливо для універсальних енциклопедій.

РОЗДІЛ 4.
ПРОЕКТУВАННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ У КОНТЕКСТІ ОСЯГНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ

4.1. Виклики та перспективи енциклопедистики в умовах переходу до інформаційного суспільства

Технологічні новації та соціальні зрушення приносять кількісні та якісні зміни в усі суспільні сфери. При цьому елементи попередніх епох часто продовжують існувати в умовах уже нового укладу. Щоб адекватно оцінити шляхи розвитку певної сфери, необхідно взяти до уваги чинники, які можуть спонукати чи гальмувати її розвиток.

Існують різні моделі для опису суспільних перетворень. Однією з них є теорія «спіральної динаміки». Спіральна динаміка – це концептуальна міждисциплінарна модель еволюції біопсихосоціокультурних систем. Ця модель була розвинена американськими вченими К. Кованом та Д. Беком[384] на основі досліджень психолога К. Ґрейвза[385], зокрема його «теорії емерджентних циклічних рівнів існування». У цій моделі виділено кілька «світів», які характеризують парадигми мислення відповідного суспільства. Причому вони не змінюють одна одну (як історичні епохи), а співіснують синхронно в різних співвідношеннях у межах усього людства та кожної окремої держави:

- світ інстинктів – парадигма біологічного вживання та забезпечення базових потреб;
- світ магії – парадигма безпеки, підкорення, інтеграції колективних форм буття, архаїчних культів;
- світ-джунґлі – парадигма сили і влади, змагань, завоювань і боротьби;
- світ порядку – парадигма ідеології, ієрархії, вищих смислів, місії, порядку та права;
- світ-механізм – парадигма успіху, капіталу, раціональності, конкуренції;
- світ гармонії – парадигма гуманізму, турботи, духовності, екології, взаємодії[386] та ін.

---

[384] Бек Д., Кован К. Спиральная динамика. Управляя ценностями, лидерством и изменениями в XXI веке. Москва : BestBusinessBooks, 2010. 424 с.

[385] Graves, Clare W. An Emergent Theory of Ethical Behavior Based Upon – An Epigenetic Model. Schenectady, New York, 1959.

[386] Пекар В. Разноцветные миры. Популярное введение в спиральную динамику // Управление персоналом – Украина. 2010. № 10 (204). С. 56–67.

У термінах спіральної динаміки енциклопедистика в її класичному розумінні лежить у царині «світу порядку» – світу, де панують універсальність, стабільність, уніфікація, теоретизування, догматизм, чіткі правила, централізація. Як і Україна, яка, переважно, також перебуває в «світі порядку» у стані т. зв. демократичного феодалізму (В. Пекар)[387] та поступового транзиту до «світу-механізму». Тому закономірною видається ідея, що зараз ми живемо в «епоху енциклопедій».

Перехід до «світу-механізму» пов'язаний у т. ч. з настанням епохи інформаційного суспільства та наступними технологічними зрушеннями: роботизація виробництва, поширення швидкісного мобільного Інтернету та розвиток нових медій, розробки в сфері штучного інтелекту і нанотехнологій, впровадження технологій віртуальної та доповненої реальності та ін. Із розвитком технологій усе більше суспільних сфер зазнають впливу інформатизації та віртуалізації. У сучасному світі саме технологічні компанії мають найбільшу капіталізацію.

Машинний «інтелект» уже давно обігнав людський у завданнях, які потребують формально-логічних обчислень. Ба більше, можливості штучного інтелекту стрімко наближаються до можливостей біологічного мозку у виконанні творчих завдань, що тривалий час вважалося монополією людського розуму. Уже зараз використання технологій глибинного навчання (Deep Learning) та штучного інтелекту частково нівелюють цю монополію. Очевидно, що в недалекому майбутньому цей розрив ще зменшиться. За прогнозом відомого американського інженера та футуролога Р. Курцвейла, до 2029 р. штучний інтелект буде розвинений до рівня, коли він зможе пройти Тест Тюрінга[388], тим самим довівши наявність у машини «розуму» в людському розумінні цього слова. Футурологи (М. Форд, Ю. Н. Харарі) зазначають, що найбільш продуктивним підходом є поєднання зусиль машинного та людського інтелекту, зокрема, в медичній діагностиці, біржових операціях, сфері глобальної безпеки[389].

Енциклопедистика (як галузь формування і поширення універсального знання) в сучасності та найближчому майбутньому також усе більше зазнає впливу нових тенденцій інформаційної ери. Це, зокрема, може стосуватися таких аспектів творення енциклопедій:

• підбір словникової бази видань за відповідними критеріями;

---

[387] Пекар В. Демократичний феодалізм як соціальний устрій нинішньої України. URL: https://site.ua/valerii.pekar/15733 (дата звернення: 27.09.2019)

[388] Курцвейл Р. Эволюция разума. Москва : Эксмо, 2015. 352 с.

[389] Форд М. Пришестя роботів. Техніка і загроза майбутнього безробіття. Київ : Наш Формат, 2016. 400 с.; Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. Київ : Bookchef, 2018. 416 с.

• формування авторського складу енциклопедії;
• написання авторських статей;
• редакційна робота;
• поширення контенту серед користувачів.

Для прикладу, чіткі критерії змістового наповнення енциклопедії (добору гасел) можуть бути задані у форматі критеріїв пошуку машинним алгоритмам, які безпомилково підберуть вичерпний перелік відповідних термінів. Наступним кроком може стати побудова цілісної терміносистеми для відповідної галузі знань, представленої у вигляді графу чи умовного «дерева гасел». Третій крок – встановлення зв'язків між терміносистемами різних галузей. Це забезпечить крос-дисциплінарність поняттєвої бази словника енциклопедії, дасть змогу краще налаштовувати семантичний пошук в її онлайновій версії.

Складнішою проблемою видається автоматизація неформальних критеріїв контекстуального наповнення енциклопедій, адже їх можна лише частково екстраполювати на показники відвідуваності, кількість цитувань чи пошукових запитів у глобальній Мережі. У виконанні цих завдань можуть стати в нагоді сервіси пошукового гіганта Google.

Інформаційна ера трансформує підходи до організації наукових досліджень. На зміну ієрархічним структурам, притаманним для епохи «світу порядку», приходять мережеві структури «світу-механізму» та «світу гармонії». Це проявляється, зокрема, в тенденції до заміни академічних структур із вертикальним управлінням та фінансуванням на невеликі спільноти, що фінансуються за цільовим принципом. Через внутрішні горизонтальні зв'язки такі дослідницькі групи формують своєрідну наукову соціальну мережу (реальну, а не віртуальну). При цьому віртуальні соціальні мережі, зокрема Facebook, стають, передусім, засобами комунікації та поширення інформації про відповідний інтелектуальний продукт.

Як зазначав іспанський соціолог М. Кастельс, віртуальні спільноти представляють новий формат соціальної взаємодії, якісно відмінний від попередніх. Так відбувається постійна еволюція соціальних спільнот у напрямі збільшення їх різноманіття[390]. Не випадково М. Цукерберґ у 2017 р. назвав серед ключових завдань мережі Facebook популяризацію ідей та інтеграцію розрізнених локальних спільнот[391]. Одним із кластерів такої інтеграції є створення енциклопедій – сучасних компендіумів знань як платформ для об'єднання наукової спільноти.

---

[390] Кастельс М. Галактикка Интернет. Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. Екатеринбург : У - Фактория, 2004. С. 551, 153.

[391] Фергюсон Н. Площі та вежі. Соціальні зв'язки від масонів до фейсбуку. Київ : Наш формат, 2018. С. 401.

Крім того, соціальні мережі стають засобом формування та промоції бренду енциклопедії як високоякісного продукту наповненого достовірними даними. Постійна взаємодія з клієнтом / користувачем / читачем дає змогу забезпечувати лояльність до інтелектуального бренду, довіру до відповідної бази знань та заохочує звертатися передовсім саме до цього джерела.

Сучасні пошукові системи дозволяють змінити підхід до пошуку авторів для енциклопедичних статей. Так, гіпотетично можливий варіант, коли за тематикою публікацій потенційних авторів, ключовими словами, індексом цитування їхніх праць, комп'ютерний алгоритм міг би пропонувати пріоритетних фахівців, вузьких спеціалістів у тій чи тій сфері (авторів для того чи того гасла). Онлайнові депозитарії публікацій, бібліотечні каталоги, інші бази даних (наприклад, ресурс «Google Академія») при цьому можуть слугувати необхідними джерелами для пошукової роботи програми.

Уже зараз штучні нейромережі (обчислювальні системи, що побудовані на принципах роботи біологічних нейронних мереж) створюють музику і твори живопису, імітуючи стилі відомих митців[392]. Тому можна спрогнозувати можливість відтворення штучним інтелектом авторського стилю, зокрема якщо це стосується текстів довідкового (не художнього) характеру. У такому випадку нейромережу можна буде налаштувати на написання / конструювання енциклопедичних статей на основі попередніх публікацій науковця відповідно до заданих чітких критеріїв. У проекті «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) зараз відповідні критерії ставляться до написання статей авторами ВУЕ.

Важливим сектором створення енциклопедичного контенту є редакційна робота, що за своєю суттю має творчий характер. Але й у цьому процесі комп'ютерні програми є помічниками. Вже зараз текстові процесори (Microsoft Word, LibreOffice Writer) допомагають визначати граматичні та орфографічні помилки, а також частково автоматично їх виправляти. Можливо у недалекому майбутньому текстові процесори навчаться «розуміти» також семантичну структуру тексту і пропонувати варіанти щодо її покращення, в автоматичному режимі здійснюватимуть фактчекінг тощо.

Про перспективи «самонавчання» машинного інтелекту для виконання творчих завдань свідчить такий приклад. У 2017 р. комп'ютерна програма «AlphaZero», розроблена компанією Google на основі штучних нейронних мереж, перемогла в шаховому турнірі надпотужну програму

---

[392] Андрощук Г. Тенденції розвитку технологій штучного інтелекту: економіко-правовий аспект // Теорія і практика інтелектуальної власності. 2019. № 3. С. 95–96.

«Stockfish 8», яка мала доступ до всієї шахової історії людства та могла прорахувати в секунду 70 млн ходів. Слід зазначити, що «AlphaZero» жодним чином не була запрограмована людиною на гру в шахи і прораховувала лише 80 тис ходів за секунду. Використовуючи технології глибинного машинного навчання вона змогла лише за 4 год. набути майстерності в цій грі. При цьому, зважаючи на оригінальність та непередбачуваність ходів, дії програми цілком можна вважати креативними[393]. Тому потенційні можливості залучення комп'ютерного інтелекту для виконання творчих завдань є цілком реальною перспективою.

Сучасна енциклопедія має орієнтуватися на особливості аудиторії споживачів свого контенту. При поширенні серед користувачів, зокрема в молодіжному середовищі (т. зв. покоління міленіалів та центеніалів) варто орієнтуватися на аудіовізуальні складники, мультимедійність та інтерактивність. Так, покоління міленіалів (покоління Х) обожнює вчитися і залежить від знань, які можна легко знайти на інтернет-ресурсах. Розвиток Інтернету змінює для цих молодих людей цінність самої інформації, яка стає легкодоступною, а поширення мобільного Інтернету та соціальні мережі дають змогу швидко нею ділитися. Для центеніалів (покоління Z) у навчанні важлива мобільність, міждисциплінарність, інтерактивність. Вони відзначаються багатозадачністю і креативністю, але важко утримують увагу, тому віддають перевагу електронним ресурсам замість друкованих книг, інфографіці замість лонґрідів. Тому сучасна енциклопедія, зокрема «Велика українська енциклопедія» повинна орієнтуватися на ці чинники сприйняття інформації.

Також можна змоделювати, як концептуальні зміни глобальної мережі Інтернету вплинуть на сферу енциклопедистики. Якщо «Вікіпедія» – найбільша онлайн-енциклопедія – втілює принципи Інтернету Web 2.0.[394], в яких користувач стає активним творцем цифрового продукту. Внаслідок цього з'являється значний масив контенту, часто низької якості, з інформацією, що неодноразово дублюється. Натомість «Велика українська енциклопедія» втілює ідеали концептуальної моделі Web 3.0. Ця модель передбачає появу нової мережевої платформи з високоякісним, цікавим та корисним контентом, який створюється професіоналами. Крім того, на відміну від «анонімної» «Вікіпедії», академічні енциклопедії публікують переважно авторські статті. Авторами стають практики-дослідники у відповідній царині знання. Вони відповідальні за достовірність

---

[393] Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. Київ : Bookchef, 2018. С. 54.

[394] Фергюсон Н. Площі та вежі. Соціальні зв'язки від масонів до фейсбуку. Київ : Наш формат, 2018. С. 392.

даних та якість власного інтелектуального продукту. Тому автори фактично, за висловом економіста Н. Талеба, «ризикують власною шкурою», адже «коли ми ризикуємо власною шкурою, форма стає неважлива, коли не ризикуємо, починає множитися нісенітниця»[395].

Отже, з настанням інформаційної епохи змінюються способи формування, оброблення, трансляції і сприйняття інформації. Енциклопедистика перебуває в центрі цих трансформацій. Процес тотальної інформатизації створює як нові виклики (конкуренція з доступними в Мережі ресурсами), так і нові можливості (автоматизація процесів, широке поширення високоякісного контенту) для сфери енциклопедистики.

4.2. Застосування електронної версії «Великої української енциклопедії» для автоматизованого оцінювання результатів дистанційного навчання

Розробка національних процедур визнання неформального й інформального навчання на основі національних рамок кваліфікації має спиратися на національні енциклопедичні ресурси. Предмет нашого дослідження – характеристики електронних енциклопедій, що дають змогу використовувати такі енциклопедійні знання як основу для оцінювання результатів навчального процесу з дисциплін, пертинентних тематиці цих видань. Портальна версія «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ)[396], створена на програмному забезпеченні Semantic MediaWiki (SMW), що семантично розширює Wiki-технологію, аналізується як приклад такого ресурсу.

Використання в освітньому процесі національних інформаційних ресурсів, що містять перевірену та актуальну інформацію з широкого кола питань, об’єктивно описують різні галузі знань та зв’язки між ними, застосовують коректні та загальноприйняті визначення тощо є дуже важливим фактором. Українські електронні енциклопедії – це суттєвий складник національного інформаційного простору. В підготовці навчальних матеріалів доцільно орієнтуватися на україномовні енциклопедичні видання, що доступні у Веб та містять авторські рецензовані статті.

Розвиток інформаційного суспільства збільшує обмін інформацією та прискорює доступ до даних в усьому світі, що також викликає зростання

[395] Талеб Н. Шкура у грі. Прихована асиметрія життя. Київ : Наш формат, 2019. С. 194.

[396] Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 160 с.

значення дистанційного навчання на базі інформаційних технологій як альтернативи традиційній системі навчання. Важливу роль у цьому процесі відіграють засоби незалежного оцінювання та наявність зовнішніх, еталонних моделей предметних областей (ПрО) навчальних дисциплін. Викладач дистанційного курсу має значно менші можливості контролювати результати навчання, ніж у традиційній освіті, тож виникає потреба створити інформаційні системи, здатні адаптуватися до кожного учня, використовуючи для цього інформацію з загальновизнаних та об'єктивних джерел.

Дистанційне навчання (ДН) – організований за певними темами та дисциплінами навчальний процес, який передбачає активний обмін інформацією між студентами і викладачем на основі сучасних інформаційних технологій (ІТ). Це індивідуалізований процес передавання і засвоєння знань, умінь, навичок, який відбувається за опосередкованої взаємодії територіально віддалених учасників навчання у спеціалізованому середовищі, створеному на основі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій, у т. ч. агентних. Персоніфікація в системах ДН забезпечує активну стратегію навчання, яка надає студентові можливість керувати контекстом, темпом і межами навчання.

Еталонна модель технологічної системи ДН містить такі системні компоненти:

• об'єкт навчання;
• викладач (тьютор);
• засоби оцінювання;
• засоби постачання навчальних курсів;
• інформаційні ресурси (ІР), що використовуються для навчання.

Важливим чинником ефективного навчання є об'єктивність контролю навичок студентів та їхня здатність до пошуку інформації, стосовно ПрО навчання. Контроль повинен базуватися не тільки на зрозумілих методиках та алгоритмах тестування, а й на отриманих із перевірених та доступних ІР відомостях щодо ПрО навчання. Для цього доцільно застосовувати електронні енциклопедичні видання.

Зважаючи на те, що у ДН викладачі можуть застосовувати різні підходи та черпати навчальний матеріал із різних ІР (підручників, посібників, власних методичних розробок тощо), слід забезпечити певну уніфікацію результатів навчання та надати спільне термінологічне середовище для опису компетенцій, котрі набувають студенти, навчаючись. Особливо це важливо для неформального та інформального навчання.

Комп'ютерні технології суттєво змінили зміст та практику освіти. В останні роки е-навчання отримало значне поширення, що забез-

печило стандартизацію технологій навчання[397] та викликало потребу у стандартизації вимог до навчальних ресурсів. Натепер існує чимало засобів електронного навчання з різною функціональністю та призначенням[398], з різними засобами контролю впродовж усього процесу навчання[399].

Важливим компонентом е-навчання є тестування навичок та знань студентів. Зараз Міністерство освіти і науки України реалізує Програму розвитку онлайн-освіти, яка передбачає розроблення проектів стандартів систем, методів і технологій онлайн-освіти в навчальних закладах з урахуванням міжнародних стандартів[400]. Проте є серйозні проблеми, пов'язані із семантичною інтерпретацією результатів тестування. Контроль навчання потребує засобів порівняння бази знань учня, яка формується (і модифікується) у навчальному процесі, з базою знань домену курсу. Для цього потрібні потужні інтероперабельні інструменти подання та аналізу знань. Структуровані джерела інформації та онтології ПрО можуть бути дуже корисними. Онтології ПрО[401] використовуються як ресурс, що структурує навчальний контент[402].

Енциклопедичні видання вважаються зразком найповнішого та авторитетного подання інформації у різних ПрО. У перекладі з давньогрецької енциклопедія – циклічне навчання, виховання; цикл, коло знань. Тому одним із джерел знань у ДН можуть стати різноманітні енциклопедичні ресурси, доступні в електронній формі, які забезпечуватимуть автоматизовану обробку поданих у них відомостей.

Електронна енциклопедія – електронне довідкове видання, яке містить відомості з однієї або кількох галузей знань та практичної діяльності, що

---

397 IEEE Learning Technology Standards Committee (LTSC). URL: http://ltsc.ieee.org/ (дата звернення: 28.09.2019)

398 Murray T., Blessing S. , Ainsworth S. Authoring tools for advanced technology learning environments: towards cost-effective adaptive, interactive, and intelligent educational software. URL: http://helios.hampshire.edu/~tjmCCS/atoolsbook/chaptersV2/ChapterList.html (дата звернення: 28.09.2019)

399 Kay J. Learner Control. User Modeling and UserAdapted Interaction. 2001. 11:111–127.

400 Прийма С. М., Панін О. В. Забезпечення прозорості європейської і національних Рамок кваліфікацій за допомогою комп'ютерних онтологій // Інформаційні технології і засоби навчання. 2013. Т. 33. № 1.

401 Gruber T. R. What is an Ontology? URL: http://www-ksl.stanford.edu/kst/what-is-an-ontology.html (дата звернення: 26.09.2019)

402 Lundqvist K. O. An ontological approach to competency management / K. O. Lundqvist, K. D. Baker, S. A. Williams. URL: http://www.eife-l.org/publications/proceedings/ ilf07/ Contribution110. doc. pdf. (дата звернення: 27.09.2019)

викладені як набір окремих статей із можливим залученням елементів мультимедіа, та має зручну систему пошуку, яка підтримує переходи між статтями за допомогою гіперпосилань[403]. Така енциклопедія може бути розміщена на електронному носії інформації або у Веб. Таке визначення враховує і загальні типологічні ознаки енциклопедій (зокрема, викладення відомостей у вигляді статей, зв'язок з певними сферами знань), й особливості її реалізації (наприклад, використання гіперпосилань для змістових зв'язків, застосування мультимедійних об'єктів, пов'язаних із текстовим контентом, та засоби доступу до відомостей).

Енциклопедичні статті повинні відповідати таким вимогам:

• науковість (подання матеріалу з достовірних джерел, відсутність особистих гіпотез);

• доступність (відповідність стилістичного оформлення тексту, коректність термінологічного стилю);

• актуальність (постійне оновлення та доповнення контенту);

• повнота (вичерпність інформації про поняття, яке описується);

• об'єктивність викладу матеріалу;

• подання інформації без емоційного забарвлення;

• наявність науково-довідкового апарату (бібліографічні посилання);

• фактологічна точність.

ІР, що задовольняють ці вимоги, можуть використовуватися як джерело інформації для ДН. З огляду на те, що енциклопедичних видань багато, слід обирати з них найбільш придатні для ДН – такі, що не лише містять потрібні відомості, а й забезпечують можливості їх автоматизованого оброблення та застосування для контролю результатів навчання.

Необхідно зважати: вдосконалення електронних енциклопедій пов'язане із розвитком засобів представлення інформації (анімації, відео- та аудіосупроводу, елементів віртуальної реальності, динамічних моделей об'єктів та процесів тощо), що покращує сприйняття навчального матеріалу, однак припускає неоднозначну інтерпретацію закономірностей ПрО, а це досить важко розпізнати у межах ДН. Тому для таких ІР значення засобів об'єктивного контролю результатів навчання зростає порівняно з ІР, що базуються на традиційному поданні інформації (текст і зображення).

Для електронних енциклопедій цілком прийнятними є деякі критерії класифікації, що застосовується для друкованих видань:

---

[403] Черниш Н. Українські електронні енциклопедії як складова національного інформаційного простору // Вісник Книжкової палати. 2016. № 2. С. 29–34.

• за характером інформації: універсальні, галузеві (наприклад, «Українська гірнича енциклопедія», «Фармацевтична енциклопедія»), спеціалізовані та регіональні, а також їх різновиди;

• за цільовим призначенням: наукові, науково-популярні та популярні;

• за обсягом (кількістю статей та їхнім обсягом).

Ці критерії класифікації досить чітко визначають сферу застосування кожної енциклопедії.

Але для електронних енциклопедій характерні й інші критерії класифікації, специфічні саме для електронних інформаційних ресурсів (ІР). Найважливішими з них є:

• за програмним забезпеченням, за допомогою якого реалізовано доступ до контенту;

• за засобами подання контенту;

• за мовами розмітки (наприклад, HTML, вікі-розмітка, семантична розмітка в SMW);

• за засобами пошуку та навігації;

• за правами доступу до створення, редагування та рецензування матеріалів.

Від цих критеріїв залежить не тільки зручність використання енциклопедії, а й функціонал, що теж впливає на сферу застосування. Наприклад, попри широко відомі переваги «Вікіпедії» (універсальність, великий обсяг, динамічність та актуальність), її можна використовувати лише як попередню інформацію, що потребує додаткової перевірки всіх фактів. Це пов'язано з тим, що інформація у «Вікіпедії» може довільно змінюватися у будь-який момент часу, тому вона не може використовуватися як рекомендований навчальний матеріал. Крім того, програмна реалізація «Вікіпедії» не підтримує семантичні запити, тож не передбачає інтегрування інформації з різних гасел.

Енциклопедії, представлені у текстових форматах (PDF, DjVu, FB2 тощо), є простим аналогом паперових видань і відрізняються від них лише нижчою вартістю. Вони практично не використовують переваги електронної форми, тоді як енциклопедії з розміткою контенту дають змогу здійснювати пошук та інтеграцію відомостей відповідно до персональних потреб користувача. Вибір засобів подання значним чином впливає на функціонал енциклопедії (див. *табл.*): незалежно від того, які додаткові можливості реалізують розробники ресурсу (пошук за групами ознак, класифікатори, вдосконалені засоби навігації тощо), більшість користувачів та інформаційних систем, що звертаються до таких енциклопедичних ІР, орієнтуються лише на базові можливості.

Таблиця

Засоби подання контенту енциклопедичних ІР та їхні функціональні можливості

	pdf	html	Wiki	SMW
Наявність посилань між гаслами	—	+	+	+
Ієрархія класів та категорій	—	—	+	+
Пошук за категоріями	—	—	+	+
Динамічність контенту	—	+	+	+
Засоби інтеграції контенту	—	—	—	+
Пошук за значеннями властивостей	—	—	—	+
Змістовні зв’язки між гаслами	—	—	—	+

Динамічність контенту є одночасно і перевагою, і недоліком енциклопедичних ресурсів: можливість вносити виправлення, оновлювати дані забезпечують актуальність матеріалів, але можуть призвести до несанкціонованих або помилкових змін контенту. Саме це не дає змоги використовувати «Вікіпедію» для оцінювання результатів навчання: у будь-яку мить хтось може внести у статтю неправильну інформацію, яка (навіть якщо буде швидко виправлена) може-таки стати причиною неправильного оцінювання. Тому при оцінюванні результатів ДН потрібно надавати перевагу ІР, що містять авторські та рецензовані матеріали.

У сучасному інформаційному просторі України представлено понад сто різноманітних електронних енциклопедій – онлайн-версій паперових видань у форматах PDF або DjVu та власне мережевих енциклопедичних проектів[404], що орієнтовані на читачів із різним досвідом та сферою інтересів. Тож виникає проблема пошуку найбільш корисних ІР, що не тільки містять відомості з навчальної дисципліни, а й забезпечують можливості аналізу її структури.

Якщо для об’єктивного оцінювання результатів дистанційного навчання застосовується онтологія навчальної дисципліни, то одним із важливих факторів ефективності запропонованого підходу є вибір енциклопедичних ІР, за якими будується ця онтологія. При цьому зважають і на контент цих ІР, і на ті інформаційні технології, що викори-

[404] Смолій В. Л., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистка: здобуття і перспективи розвитку // Вісник НАН України. 2015. № 3. С. 44–60.

стовуються для доступу до цієї інформації. Відповідні енциклопедії повинні містити пертинентні та актуальні знання про дисципліну, її базові поняття і відношення між ними, відображати прийняті експертами ПрО погляди, забезпечувати можливість їх автоматизованого аналізу на змістовому рівні.

Натепер є багато досліджень, спрямованих на автоматизовану побудову онтологій ПрО за ІР, які базуються на технології семантичних Вікі. Крім семантичних зв'язків між окремими сторінками, які дають змогу відображати семантичні Вікі, для побудови адекватної онтології ПрО необхідна наявність обґрунтованих таксономій понять ПрО, котру зазвичай забезпечують енциклопедичні видання. Тому з огляду на джерела для побудови онтологій ПрО, що використовуються у ДН, увагу привертають енциклопедії, реалізовані за допомогою Semantic MediaWiki, які містять рецензований та перевірений контент.

Далі на прикладі е-ВУЕ проаналізуємо можливості, які надає використання таких ресурсів для контролю результатів ДН.

Використання онтологій для подання знань ПрО. У сучасних системах ДН важливо орієнтуватися на засоби подання знань, що фактично вже стали стандартом для інтелектуальних інформаційних систем (ІІС), орієнтованих на функціювання в Веб,– онтології[405]. У ІТ онтологія – це специфікація концептуалізацій, яка використовується для того, щоб допомогти програмам та людям обмінюватися знаннями.

Онтології пропонують спільне та загальне розуміння домену, яким можна спілкуватися між людьми та застосунками. На сьогодні розроблено мови подання (OWL[406], RDF[407]) та програмні засоби, за допомогою яких люди можуть спільно створювати онтології та будувати спільну лексику ПрО без централізованого контролю. Онтологія ПрО складається з множини понять, які використовуються в ПрО, та правил, що регулюють, як ці терміни можна поєднувати, щоб робити вагомі твердження про ситуації в цій ПрО. Знання з онтологій в основному формалізуються за допомогою п'ятьох видів компонентів: класів, відношень, функцій, аксіом та екземплярів. Формальна модель онтології O – впорядкована

[405] Гладун А. Я., Рогушина Ю. В. Семантичні технології: принципи та практики. Київ : ТОВ ВД «АДЕФ-Україна», 2016. 308 с. URL: http://eprints.isofts.kiev.ua/669/ (дата звернення: 28.09.2019)

[406] OWL Web Ontology Language. Overview. W3C Recommendation: W3C. 2009. URL: http://www.w3.org/TR/owl-features/. (дата звернення: 26.09.2019)

[407] RDF Vocabulary Description Language 1.0: RDF Schema. RDF Vocabulary Description Language 1.0. World Wide Web Consortium, 2010. URL: http://www.w3.org/Metadata/Activity.html (дата звернення: 28.09.2019)

трійка скінчених множин O = <T, R, F>[408], де T – терміни ПрО, яка описується онтологією O; R – скінчена сукупність зв'язків між термінами ПрО; F – функція інтерпретації домену на термінах та відношеннях онтології O.

Для інтероперабельності знань доцільно застосовувати технології, розроблені в проекті Semantic Web[409] консорціуму W3C: онтології ПрО зберігаються мовою подання онтологій OWL, що була створена в рамках цього проекту. Синтаксис OWL має фреймоподібний стиль, де збір інформації про клас чи властивість подається в одній великій синтаксичній конструкції, замість того, щоб поділятися на декілька атомарних фрагментів задля читабельності. Онтологія OWL – це послідовність аксіом та фактів плюс включення посилань на інші онтології, які вважаються включеними в онтологію. Онтології OWL – це веб-документи, на які можна посилатися за допомогою URI.

Кожен екземпляр в онтології OWL належить до класу owl:Thing, а кожен встановлений користувачем клас автоматично є його підкласом. OWL також задає порожній клас: owl:Nothing. Основним конструктором для таксономії класів є rdfs:subClassOf, який зв'язує окремий клас із загальним. Це відношення є транзитивним.

Використання онтологій у ДН. Онтологічний аналіз як процес побудови онтології певної галузі знань або сфери інтересів є підобластю менеджменту знань та потребує набору специфічних навичок та досвіду. Але у тому випадку, коли множина понять та множина відношень між поняттями вже визначені заздалегідь та є відносно невеликими, побудова онтології може виконуватися практично кожною людиною, яка опанувала певний набір уявлень щодо ПрО. Коли для цього застосовуються також енциклопедичні ІР, то в онтології можна формально відобразити представлену в цих ІР інформацію у тому вигляді, в якому вона була сприйнята в результаті навчання. Це дає змогу викладачу досить легко помітити помилки, яких припускаються студенти внаслідок хибної інтерпретації отриманих знань (а саме це є основною проблемою у ДН, де взаємодія між студентом та викладачем здійснюється тільки дистанційно).

У процесі побудови онтології студенти використовують відношення із фіксованого набору, що містить найбільш використовувані відношення: R = {"is a subclass of", "is a part of", "is a synonym", "has attributes", "has elements"}. Це спрощує побудову онтології та аналіз процесів.

---

[408] Guarino N. Formal Ontology in Information Systems // Formal Ontology in Information Systems // Proc. of FOIS'98, Trento, Italy, June 6–8, 1998. Amsterdam : IOS Press, 1998. P. 3–15.

[409] Davies J., Fensel D., van Harmelen F. Towards the Semantic Web: Ontology-driven knowledge management. John Wiley & Sons Ltd, England, 2002. 288 p.

Основна ідея нашого підходу полягає в тому, що онтологія ПрО – це не лише інструмент навчання, а й об’єкт перевірки його результатів. Ми пропонуємо студентам побудувати власну онтологію домену дисципліни, а потім порівняти її з еталонною. Результати цього порівняння показують помилки в розумінні частин знань про домен (дисципліну, предмет) та допомагають тьютору в удосконаленні дистанційного курсу. Реалізовані експерименти демонструють: такий підхід є значно ефективнішим, ніж звичайні тести. Адже в тестах, по-перше, деякі помилки можуть зумовлюватися з неоднозначною постановкою запитань, по-друге, правильні відповіді можна отримати інтуїтивно чи випадково. Використання семантично розмічених енциклопедичних ресурсів як джерела знань для побудови еталонної онтології забезпечує об’єктивність такого підходу.

Інтеграція семантичних вікі-ресурсів з онтологіями Semantic Web. Сучасні інтелектуальні інформаційні системи широко застосовують знання, здобуті з інформаційних ресурсів Веб (приміром, за допомогою Web Mining та Text Mining)[410]. Наявність семантичної розмітки ІР значно спрощує процес їх обробки, а застосування онтологій для представлення отриманих знань забезпечує їх повторне використання таких ІР іншими системами.

Тому задача побудови семантичної розмітки на основі онтології певної ПрО та зворотна до неї задача побудови та вдосконалення онтологій на основі семантичних вікі-ресурсів є нині предметом багатьох наукових розробок.

Semantic MediaWiki (SMW) орієнтовано на інтеграцію з технологіями Semantic Web. Дані, що задаються у вікі-ресурсах семантичними властивостями, можуть бути експортовані у формат RDF. Типи даних SMW у цьому разі перетворяться у відповідні типи даних з XML Schema, а унікальні ідентифікатори (URL) формуються шляхом приєднання суфіксів до URL Wiki. Також є можливість явно вказати, які словники (OWL-онтології) слід використовувати при експорті тих або тих семантичних властивостей.

Семантичні властивості Semantic MediaWiki можна використовувати при створенні онтологій:

• для встановлення відношень між екземплярами класів (властивостей об’єктів) – для семантичних властивостей типу «Сторінка», семантика яких описана на сторінці відповідної властивості (наприклад, «працює в організації», «проживав у місті»);

---

[410] Гладун А. Я., Рогушина Ю. В. Data Mining: пошук знань в даних. Київ :ТОВ ВД «АДЕФ-Україна», 2016. 452 с.

• для виявлення властивостей даних для визначеної категорії сторінок (наприклад, на вікі-сторінках категорії «Людина» можуть бути семантичні властивості «Рік народження», «Прізвище», «Ім'я»).

Важливим елементом роботи зі знаннями є використання сховищ та репозиторіїв[411]. За замовчуванням значення семантичних властивостей зберігаються в додаткових таблицях бази даних MediaWiki, однак, починаючи з версії 1.6.0, для такої цілі можна також використовувати RDF-сховища (triplestore). Порівняно з традиційним способом збереження, робота з RDF-сховищем надає такі переваги:

• виникає можливість гнучкіше контролювати навантаження;

• підтримується виконання запитів мовою SPARQL до вікі-даних;

• можна використовувати засоби логічного виведення до RDF-даними.

У Semantic MediaWiki використовуються деякі можливості автоматичного виведення нових фактів із наявних даних. Підтримується логічне виведення за ієрархією семантичних властивостей і за ієрархією категорій. Більш досконалі можливості виведення стають можливими при установці розширення Halo і при використанні RDF-сховища.

Вікі-сторінки містять й інші елементи, що дають змогу формалізувати зв'язки між відповідними поняттями. До них належать:

• гіперпосилання на інші вікі-сторінки;

• категорії.

У Semantic MediaWiki побудувати онтологію можна автоматизовано вбудованими засобами системи, але можливості керування цим процесом дуже обмежені, а інформація, що імпортується до такої онтології, у багатьох випадках є недостатньою для моделювання відповідної ПрО.

Для цього в меню «Спеціальні сторінки» у підменю для «Semantic MediaWiki» і потрібно вибрати «Експорт сторінок у RDF», щоб за множиною обраних сторінок вікі-ресурсу згенерувати онтологію задачі або домену.

Така онтологія може використовуватися як база знань в інших інтелектуальних застосуваннях (наприклад, для семантичного пошуку або для навчання) незалежно від того вікі-ресурсу, на основі якого була побудована така онтологія.

Побудований у такий спосіб файл у форматі RDF можна переглядати, обробляти і редагувати за допомогою різних редакторів онтологій, наприклад, використовуючи редактор онтологій Protege. При цьому певну проблему викликає лише кодування українських чи російських назв класів та екземплярів. Крім того, за допомогою вбудованих засобів Protйgй можна візуалізувати

---

[411] Гладун А.Я., Рогушина Ю.В. Репозитории онтологий как средство повторного использования знаний для распознавания информационных объектов // Онтология проектирования, № 1 (7), 2013. С. 35–50.

систему категорій, що застосовуються у вікі-ресурсі, та представити її користувачам та розробникам контенту у наочній та зрозумілій формі.

Фундаментальні поняття визначеної ПрО повинні відповідати класам онтології. Кожен екземпляр в онтології OWL належить до класу owl:Thing, а кожен створений користувачем клас автоматично є підкласом owl:Thing. Специфічні для ПрО кореневі класи визначаються простим оголошенням іменованого класу. OWL також дає змогу задати порожній клас: owl:Nothing. Визначення можуть бути розширюваними та розподіленими. Фундаментальним таксономічним конструктором для класів є rdfs:subClassOf. Він зв'язує окремий клас із загальним. Якщо X – підклас Y, то кожен представник X – також представник Y. Відношення rdfs:subClassOf є транзитивним. Якщо X – підклас Y і Y – підклас Z, тоді X – підклас Z.

Визначення класу складається з двох частин: назви (чи посилання на нього) і списку обмежень. Усі вирази, що безпосередньо містяться у визначенні класу, уточнюють властивості представників цього класу. Для визначення екземпляра досить оголосити його членом класу.

Властивості дають можливість стверджувати загальні факти про члени класів і про екземпляри. Вони є бінарними відношеннями. Розрізняють відношення між представниками класів і RDF-літералами чи типами даних, визначеними XML Schema, і відношення між представниками класів.

При визначенні властивості існує багато способів обмежити це відношення. Можна задати його домен і діапазон. Властивість може бути визначена як спеціалізація (підвластивість) вже існуючої властивості. Можливі і більш складні обмеження. Властивості, також як і класи, можуть бути організовані ієрархічно. Формальна семантика OWL містить опис того, як одержати логічні висновки, маючи таку онтологію, тобто одержати факти, що не представлені в ній безпосередньо, проте зумовлені її семантикою.

Семантику онтологічних мов звичайно розкривають через теорію моделей. Зокрема, вона визначає функцію інтерпретації, що проектує кожен елемент онтології на множину D, яку називають областю інтерпретації.

Аналіз різних засобів представлення онтологій і їх формальних моделей, які пропонують технології Semantic Web, показує, що вони значно {XE «Semantic Web»} відрізняються своїми виразними можливостями і своєю складністю: RDF Schemas пропонує найпростіший рівень для представлення онтологій, а OWL {XE «OWL»} Full – найбільш складний. Вибір засобу представлення онтології залежить від специфіки проблеми, для якої вона розробляється. Наприклад, для семантичного пошуку звичайно досить найпростішого рівня представлення знань, проте деякі задачі, пов'язані зі знаходженням сукупності інформаційних об'єктів (ІО) зі складною структурою і численними умовами, вимагають більш глибоких можливостей для відображення знань відповідних ПрО.

При створенні семантичних вікі-ресурсів необхідно спочатку сформувати набір категорій і семантичних властивостей. Але вбудовані засоби Semantic MediaWiki не дають змогу ані візуалізувати цю інформацію, ані оцінити її цілісність і несуперечливість. Тому доцільно спочатку побудувати онтологію ПрО, відображуваної в Semantic MediaWiki, а потім використовувати її як основу для семантичної розмітки. Крім того, семантично розмічені вікі-ресурси значно динамічніша порівняно з онтологіями: в їхньому удосконаленні і відновленні може брати участь широке коло користувачів, тому вони можуть бути корисні для удосконалення онтології ПрО. При цьому частина відповідностей взаємо-однозначні і можуть виявлятися автоматично, частину вимагають уточнень від користувача.

Таким чином, якщо онтологія побудована мовою OWL, її досить просто використовувати в Semantic MediaWiki. Але зворотний процес не може бути цілком автоматизований. Щобільше, при автоматичній генерації онтології по Semantic MediaWiki будуть загублені відомості, що містяться в OWL-онтології та стосуються характеристик класів і властивостей, які не мають аналогів Вікі (зокрема, про еквівалентність класів і властивостей, їхнього неперетину, про їхню область значення і визначення). Водночас частину контенту Semantic MediaWiki не може бути безпосередньо трансформована в онтології. Наприклад, той факт, що в сторінках використаний один і той самий шаблон, свідчить: на цих сторінках описані інформаційні об’єкти одного типу, але для відображення цього в онтології треба створити специфічний клас і зв’язати його з елементом сторінки. Однак потім за такою онтологією неможливо зрозуміти, що треба створити у Вікі – шаблон чи категорію. Вибір залежить від користувача, тому що для ІО зі специфічної, але формалізованою структурою доцільно створювати шаблони, а в решті випадків – сторінки, що будуть віднесені до певної категорії. Крім того, не можна зв’язати з класом онтології не всю сторінку, а її конкретний фрагмент (крім тих випадків, коли в нього є підзаголовок).

Розглянемо ці відповідності докладніше. Для цього треба проаналізувати основні семантичні елементи Semantic MediaWiki. Хоча в Semantic MediaWiki передбачене автоматична побудова онтологій за семантично розміченими вікі-сторінками, в поточних версіях ця побудова враховує занадто мало семантичних параметрів, а результати мало придатні для подальшого використання.

Основні етапи побудови онтології ПрО. Побудова онтології на основі методології IDEF5[412] потребує розв’язання таких завдань:

1) Побудувати набір термінів домену.

[412] IDEF5 Method Report, Information Integration for Concurrent Engineering (IICE). Knowledge Based Systems, Inc. 1994. URL: www.scss.tcd.ie/Andrew.Butterfield/Teaching/CS4098/IDEF/Idef5.pdf. (дата звернення: 26.09.2019)

2) Зафіксувати обмеження, які регулюють те, як ці терміни можна використовувати для складання описових тверджень про домен.

3) Побудувати онтологічну модель, яка при наданні конкретного описового твердження може генерувати «відповідні» додаткові описові висловлювання.

Студенти (а також викладач, який будує еталонну онтологію ПрО) повинні виконати чотири основні кроки для розробки онтології домену[413] (див. *рис. 1*):

1. Визначити основні класи та терміни ПрО та описати їх значення:

• визначити набір імен класів T (для студентів – відібрати потрібну підмножину із запропонованих понять);

• визначити набір імен відношень R (для студентів – відібрати потрібну підмножину із запропонованих відношень);

• для кожного імені класу визначити набір імен атрибутів A_t (для студентів – відібрати потрібну підмножину із запропонованих атрибутів);

• для кожного імені атрибута $a \in A_t$, $t \in T$ визначити його тип – INT, STRING, NUMBER тощо або інший клас онтології.

2. Побудувати таксономію термінів ПрО: визначити всі пари класів $<t_1,t_2>$, $t_1 \in T$, $t_2 \in T$,$r(t_1, t_2)$ –> t_1“IS_A_Subclass_Of”t2,$r \in R$.

3. Визначити синонімію та інші відношення між цими термінами:

– визначити всі пари класів $<t_1,t_2>$, $t_1 \in T$, $t_2 \in T$,$r(t_1, t_2)$ –> t_1“IS_A_Synonyme_Of”t2,$r \in R$;

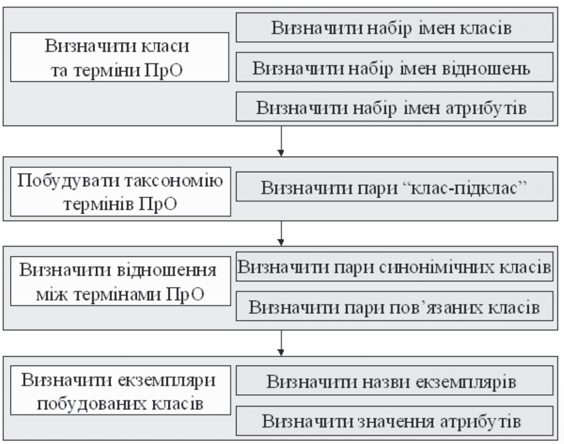

Рис. 1. Основні етапи побудови онтології ПрО.

---

[413] Gladun A., Rogushina J., Garcia-Sanchez F., Martinez-Bejar R., Fernandez-Breis J.T. An application of intelligent techniques and Semanic Web technologies in e-learning environments // Expert Systems with Applications, An International Journal. 2009. V. 36. P. 1922–1931.

– визначити всі пари класів, пов’язані специфічними відношеннями ПрО $<t_1,t_2>$, $t_1 \in T, t_2 \in T, r_{domein\ i}\ (t_1,t_2)_{domein\ i} \in R$.

4. Описати екземпляри побудованих класів:

• визначити назви екземплярів *a*;

• визначити значення всіх атрибутів екземплярів класу $\forall \mathbf{a} \in \mathbf{t}, \mathbf{t} \in \mathrm{T}$.

Використання е-ВУЕ для побудови онтології ПрО. Розглянемо на прикладі, як використовувати гасла енциклопедії, що побудована на основі Semantic MediaWiki, для побудови онтології ПрО.

Категорії гасла використовуються для побудови класів онтології, до яких належить обраний термін, та для пошуку інших гасел цих категорій, що можуть розглядатися як екземпляри класів онтології (див. *рис. 2*). Гіперпосилання на інші гасла дають змогу визначити відношення між екземплярами класів онтології, які визначаються через назви семантичних властивостей, що застосовуються для визначення цих посилань. Детальніше метод побудови такої онтології розглянуто у раніше опублікованій статті[414]. Атрибути екземплярів класів допомагають визначати шаблони, що застосовуються в е-ВУЕ для опису типових інформаційних об’єктів. Вони визначають семантичні властивості, що пов’язують гасло енциклопедії з іншими гаслами та з даними різних видів змістовних відношень (див. *рис. 3*).

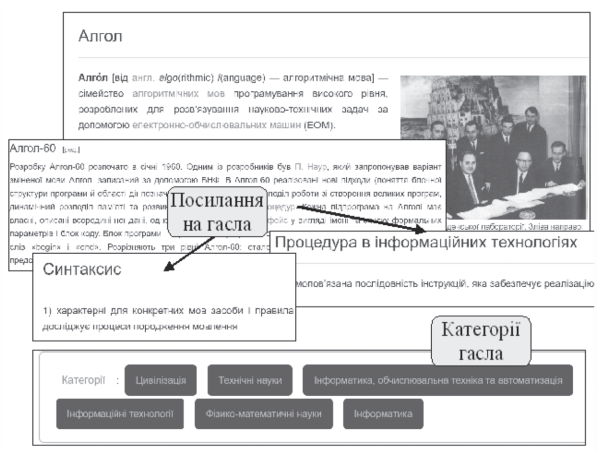

Рис. 2. Елементи семантичної розмітки контенту гасла, що використовуються для побудови онтології ПрО.

---

414 Рогушина Ю. Построение персонифицированных онтологических баз знаний на основе семантических Wiki-ресурсов // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2016. Вип. 16. С. 183–188.

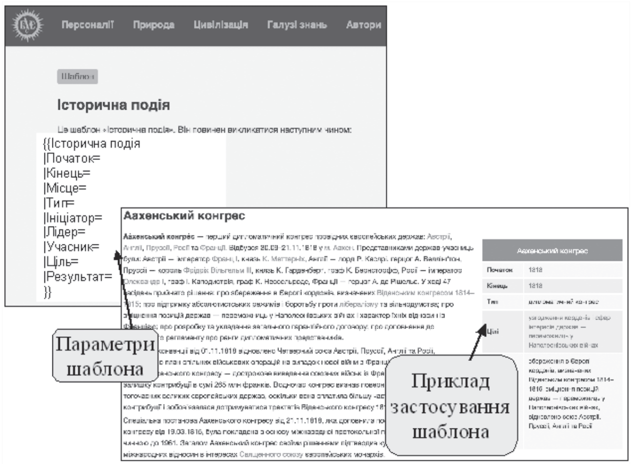

Рис. 3. Шаблон гасла е-ВУЕ «Історична подія» та приклад його застосування у гаслі.

Порівняння онтологій ПрО, побудованих студентами, з еталонною онтологією. Онтології домену, побудовані студентами, потрібно порівняти з еталонною онтологією, побудованою тьютором. Проблема порівняння довільних онтологій ПрО є дуже складною, але ми розглядаємо її окремий випадок із багатьма обмеженнями: це «легкі» онтології з порожньою множиною аксіом, з фіксованим набором відношень та з наборами понять, що мають бути підмножинами множини понять еталонної онтології. Важливо, що ці онтології застосовують лише ті класи та відношення, котрі вже запропоновані раніше (приміром, у категоріях та семантичних властивостях вікі-ресурсу, як це реалізовано в е-ВУЕ).

Ми використовуємо оригінальний алгоритм[415] для автоматичного порівняння онтологій, що забезпечує відповідність ієрархічних рівнів у термінах таксономії (якщо клас A є підкласом B у еталонній таксономії, а B – підклас A у таксономії студента, то це помилка) і контролює приналежність екземплярів до класів (якщо екземпляр a належить до класу A у еталонній таксономії, а студент описує екземпляр *a*, який належить до класу B, то це є помилкою).

---

[414] Рогушина Ю. Построение персонифицированных онтологических баз знаний на основе семантических Wiki-ресурсов // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2016. Вип. 16. С. 183–188.

[415] Gladun A., Rogushina J. Distant control of student skills by formal model of domain knowledge // International Journal of Innovation and Learning (IJIL), InderScience Publishers. 2010. № 4. Vol. 7. P. 394–411.

Цей алгоритм базується на деяких специфічних умовах, тому його не можна використовувати для порівняння довільних онтологій:

• студент повинен використовувати онтологічні терміни для класів і підкласів лише з фіксованого набору термінів, що відповідають еталонній онтології,– інші терміни вважаються помилками;

• студент повинен використовувати відношення між класами лише з фіксованого набору, що відповідає відношенням еталонної онтології,– інші відношення також розглядаються як помилки;

• якщо студент все-таки використовує певний термін, який не існує в еталонній онтології, то цей термін повинен відповідати деякому терміну еталонної онтології (студент може використовувати неправильне ім'я помилково).

Основні етапи алгоритму порівняння онтології студента Os з еталонною онтологією Oe, яку розробив викладач (див. *рис. 3*):

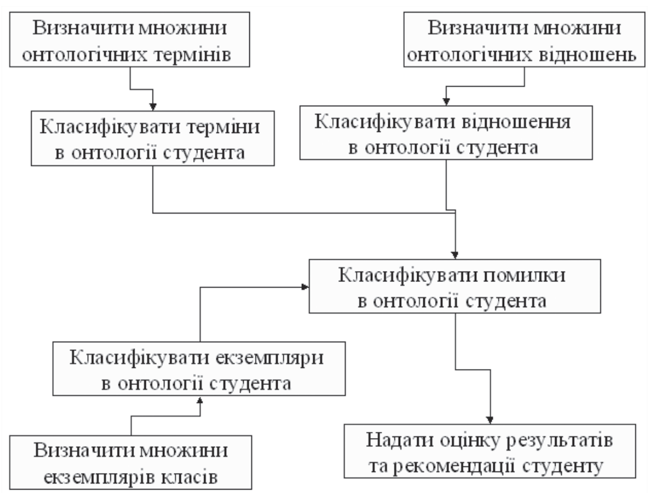

Рис. 3. Основні етапи порівняння онтології ПрО студента з еталонною онтологією дисципліни.

1. Визначити множини онтологічних термінів:

– T_s – множина термінів онтології студента,

– T_e – множина термінів еталонної онтології .

2. Поділити терміни з T_s на три категорії: T_n, T_u та T_w. $T_s = T_n \cap T_u \cap T_w \cap$де

– T_n – коректно визначені терміни, $T_n \subseteq T_e$;

– T_u – неточно визначені терміни, $T_u \not\subset T_e$, але

$\forall t_i \in T_n \exists t_{j1} \in T_e,...,t_{jm} \in T_e, t_{jk} \in T_e, m = \overline{1,k}$;

– T_w – некоректно визначені терміни, $T_w \not\subset T_e$ та $\forall t_i \notin T_n \neg\exists t_j \in T_e$.

3. Визначити множини онтологічних термінів:

– R_s – множина термінів онтології студента,

– R_e – множина термінів еталонної онтології.

4. Класифікувати відношення з Rs за трьома категоріями, що не перетинаються: R_n, R_u та R_w. $R_s = R_n \cup R_u \cup Rw$, де

– R_n – коректно визначені відношення, $R_n \subseteq R_e$;

– R_u – неточно визначені відношення, $R_u \not\subset R_e$, але

$\forall r_i \in R_n \exists r_{j1} \in R_e,...,r_{jm} \in R_e, r_{jk} \in R_e, m = \overline{1,k}$;

– R_w – некоректно визначені відношення, $R_w \not\subset R_e$ та $\forall r_i \notin R_n \neg\exists r_j \in R_e$.

5. Проаналізувати використання термінів та відношень онтології. Ми розрізняємо помилки різної ваги. Якщо студент використовує неправильне відношення, проте з групи ієрархічних відношень (наприклад, А є частиною В, а А є підкласом В), це не так важливо, порівняно з тим, якби він використовував ієрархічне відношення замість синонімічного відношення. Більш серйозна помилка – неправильне спрямування ієрархічних відношень (наприклад, А є частиною В замість В є частиною А).

Інформаційні джерела для побудови еталонних онтологій ПрО. Для отримання знань щодо ПрО можна використовувати різноманітні навчальні матеріали, підручники, електронні курси тощо. Але слід враховувати, що обробка природномовних (ПМ) текстів у багатьох випадках припускає неоднозначну інтерпретацію, тому не тільки потребує значних зусиль, а й може призвести до неправильного розуміння закономірностей ПрО.

У традиційному навчанні викладач досить легко може це помітити. Проте в дистанційному навчанні такі ситуації можуть стати причиною отримання некоректних знань та незрозумілих для студента низьких оцінок. Тому доцільно використовувати такі ІР, які, по-перше, містять семантичну розмітку, яка значно спрощує їх автоматизоване оброблення та у більшості випадків знімає змістову неоднозначність, по-друге, містять тільки перевірену інформацію, що підготовлена експертами відповідної ПрО, коректно оформлена та має високий рівень довіри. Одним із прикладів такого ІР для побудови онтологій верхнього рівня є портальна версія «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ). Цей ІР доступний за адресою vue.gov.ua.

е-ВУЕ побудовано на основі семантичного розширення вікі-технології[416] Semantic MediaWiki. Кожна сторінка енциклопедії належить до на-

---

[416] Рогушина Ю. В. Семантические wiki-ресурсы и их использование для построения персонифицированных онтологий // Проблеми програмування. 2016. № 2–3. С. 188–195.

бору категорій, що пов'язують її з відповідними розділами та підрозділами різних галузей знань. Semantic MediaWiki дозволяє перетворити посилання на інші сторінки енциклопедії на семантичні властивості сторінки[417], змістовно визначити зв'язок кожної сторінки з іншими гаслами енциклопедії.

Щобільше, вона дає змогу семантично розмічати весь контент гасел е-ВУЕ, прив'язуючи до сторінки дані різних типів. Така інформація стає доступною не тільки для читання, а й для автоматичного машинного оброблення. На її основі можуть автоматично будуватися онтології.

Відповідно до описаного вище алгоритму побудови еталонної онтології, сторінки гасел е-ВУЕ можуть використовуватися таким чином:

1. Щоб визначити основні класи та терміни ПрО, потрібно обрати категорії е-ВУЕ, що релевантні потрібній ПрО, та обрати ті сторінки гасел, що пов'язані з цією ПрО. Для цього можна використовувати як пошук за назвами гасел, так і семантичні запити, в яких умовами будуть набори категорій, характерні для ПрО, а результатами пошуку – сторінки гасел та їхні семантичні властивості.

• Щоб визначити набір імен класів T, потрібно, починаючи з верхнього рівня – категорій галузей знань, дійти до потрібних підкатегорій. Назви цих категорій будуть відповідати класам онтології. У контенті сторінки категорії подаються таким чином: [[Категорія:Назва категорії]].

• Щоб визначити набір імен відношень R, потрібно проаналізувати знайдені сторінки гасел та визначити ті семантичні відношення, якими вони пов'язані між собою, назви цих семантичних відношень будуть відповідати відношенням онтології, значно допомогти у цьому може аналіз шаблонів, що використані на сторінках гасел. У контенті сторінки семантичні відношення подаються таким чином: [[ім'я властивості::значення властивості | що виводити на екран]].

• Щоб для класу онтології визначити набір імен атрибутів At, потрібно проаналізувати інші семантичні властивості сторінок, які посилаються на дані. Назви цих семантичних відношень відповідатимуть атрибутам класів онтології.

• Типи атрибутів допоможуть визначити тип значення семантичної властивості – INT, STRING, NUMBER тощо.

---

417 Rogushina J. Analysis of Automated Matching of the Semantic Wiki Resources with Elements of Domain Ontologies // International Journal of Mathematical Sciences and Computing (IJMSC). 2017. № 3. Vol. 3. P. 50–58. URL: http://www.mecs-press.org/ijmsc/ijmsc-v3-n3/IJMSC-V3-N3-5.pdf. (дата звернення: 26.09.2019)

2. Щоб побудувати таксономію термінів ПрО, потрібно використовувати ієрархічні відношення між категоріями е-ВУЕ, зазначені на вікі-сторінках відібраних категорій (див. *рис. 4*).

3. Щоб визначити синонімію між класами онтології, потрібно використовувати відсилання між вікі-сторінками гасел та категорій.

5. Щоб описати екземпляри побудованих класів, потрібно проаналізувати множину вікі-сторінок відібраних категорій та значення їх семантичних властивостей.

Варто акцентувати: е-ВУЕ може використовуватися у побудові онтологій тільки для понять верхнього рівня або для досить загальних навчальних курсів. Для більш специфічної інформації доцільно застосовувати інші енциклопедичні видання відповідної галузевої спрямованості, в яких подання інформації також базується на Semantic MediaWiki.

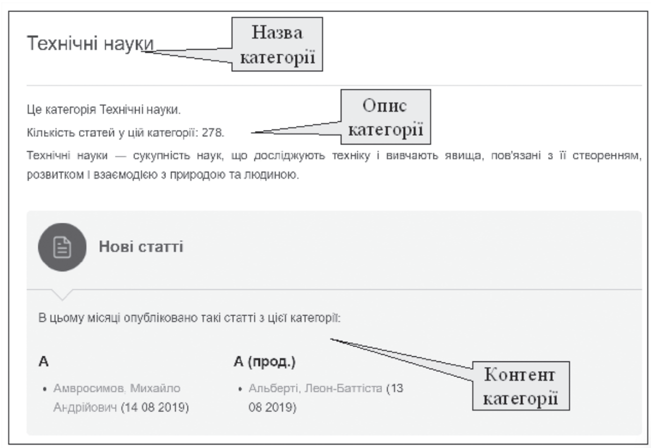

Рис. 4. Сторінка е-ВУЕ категорії галузі знань «Технічні науки», що містить відомості про її підкатегорії.

Перспективи використання. Розглянуті у роботі методи використання знань, що отримуються з е-ВУЕ, демонструють один із напрямів застосування національних енциклопедичних видань – автоматизацію оцінювання результатів навчання в ДН.

Специфіка створення та подання е-ВУЕ забезпечує те, що результати навчання аналізуються об’єктивно, на основі зовнішніх джерел із високим рівнем довіри, а студенти отримують структуровані пояснення своїх помилок із посиланням на ті ІР, за якими будуть виявлені ці помилки. Крім того, е-ВУЕ дає змогу уніфікувати термінологічну базу різних на-

вчальних програм та семантично пов'язати окремі дисципліни одна з одною, інтегруючи отримані знання у національному інформаційному просторі.

Практичне застосування запропонованого підходу потребує створення широкого спектру енциклопедичних довідників, які базуються на сучасних методах керування знаннями, містять актуальні та достовірні відомості, подані державною мовою і відповідають національним освітнім програмам. Тому виникає потреба у створенні різноманітних галузевих енциклопедій на технологічних засадах, ефективність застосування яких уже продемонстрована на досвіді е-ВУЕ.

4.3. Проблеми та перспективи осучаснення біологічного контенту «Великої української енциклопедії»

Українська енциклопедистика відносно молода галузь науки й переживає період свого становлення[418], водночас енциклопедична справа в Україні має давні традиції й вагомі здобутки[419]. Універсальні та галузеві енциклопедії, створені й видані в Україні в різний час, становлять не лише історичну та джерелознавчу цінність, а й почасти залишаються актуальними для наукової спільноти й суспільства загалом.

За змістом енциклопедичні видання поділяються на універсальні, галузеві, регіональні та персональні. За цільовим призначенням більшість сучасних енциклопедій належать до наукових видань, уміщують достовірні, актуальні, узагальнені, науково апробовані відомості для задоволення інформаційно-довідкових потреб широкого кола читачів різної кваліфікації й можуть бути використані ними у фаховій, науковій чи виробничій діяльності[420]. Енциклопедія, передусім, є виданням високого наукового рівня, контент якого формують і наповнюють найавторитетніші в своїх галузях фахівці[421], які забезпечують такі основні його риси,

---

[418] Киридон А. М. Пошук інструментарію до енциклопедичних проектів (Замість передмови) // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 5.

[419] Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи : наук. зб. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. 252 с.

[420] Черниш Н. І. Редагування енциклопедичних видань: теорія і практика. Львів : Світ, 2015. 235 с.

[421] Іщенко О. С., Савченко О. В. Традиції укладання паперових енциклопедичних видань // Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи : наук. зб. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. С. 5–30.

як науковість, об'єктивність, послідовність, системність, доступність, зручність формату викладення, відповідно до сучасного розвитку інформаційних технологій[422].

Єдиною українською універсальною енциклопедією була багатотомна «Українська радянська енциклопедія», видана двічі ще в радянський період. У пострадянський період, коли вчергове постала ідея створення універсальної енциклопедії України, виникла необхідність формування відповідного оновленого й осучасненого її контенту.

Фундаментальне універсальне енциклопедичне видання повинно відображати, фіксувати і закріплювати рівень знань, культури свого народу, суспільства, держави, світопорядку в цілому в безпосередній хронологічний проміжок його підготовки. У національній реальності – на часі сутнісне й цілковите переосмислення та україноцентричне переорієнтування, що вже закладене у концепції «Великої української енциклопедії». Наповнення контенту всіх напрямів повинно відповідати всім визначеним ознакам, які є узагальненими і до певної міри універсальними. Втім, чи так легко цього досягти, розглянемо на прикладі окремих загальних критеріїв формування змісту біологічного напряму.

Значним поступом в осучасненні біологічного контенту «Великої української енциклопедії» став вихід друком тематичного реєстру з напряму «Біологія» (2016)[423], в якому, втім, уже було передбачено його подальший «глибокий критичний розгляд й обговорення»[424]. Необхідність такого аналізу викликана не лише обсягом і змістом самого реєстру, іманентними суб'єктивними чинниками, а й низкою власне об'єктивних причин, як-от моніторинг змін системи світового знання та репрезентація їх у режимі реального часу. Розглянемо це на прикладі.

Одним із глобальних напрямів біологічного змісту в реєстрі визначено «систему живого світу: види, роди, родини, ряди і т. д. аж до найбільших таксономічних утворень: царств, імперій, доменів», тобто біологічне різ-

---

[422] Киридон А. М. «Велика українська енциклопедія» як національний проект: поступ ініціації // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 7–14.

[423] Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напряму «біологія» (у 2-х частинах). Ч. І: А–Л / Укладачі: Межжерін С. В., Межжеріна Я. О. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. 224 с.; «Велика українська енциклопедія». Тематичний реєстр гасел з напряму «біологія» (у 2-х частинах). Ч. ІІ: М–Я / Укладачі: Межжерін С. В., Межжеріна Я. О. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. 224 с.

[424] Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напряму «Біологія» (у 2-х частинах). Ч. І: А–Л / Укладачі: Межжерін С. В., Межжеріна Я. О. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. 224 с.

номаніття та його класифікаційні категорії. Систематизація й класифікація живих організмів своєю чергою є відправними точками для низки інших біологічних напрямів наукового знання, що також не є сталими й останнім часом зазнають суттєвих змін. Зміни у класифікації й систематизації всього живого пов'язані насамперед із масштабним розширенням молекулярно-філогенетичних досліджень та широким упровадженням їх у таксономії й номенклатурі рослин, тварин, грибів, лишайників, мохів та інших живих організмів. Згадані методи охопили, зокрема, практично всі групи рослин, включно з покритонасінними, принаймні до рівня родин, а в багатьох групах – родів й окремих видів. Суттєво розширено спектр генів та інших нуклеотидних послідовностей ядерного, хлоропластного та мітохондріального геномів, використовуваних у філогенетичних реконструкціях. Комплексні дослідження різних послідовностей та використання методів філогеноміки допомагають достовірніше реконструювати закономірності еволюції квіткових рослин. Таким чином, молекулярна філогенетика покритонасінних значною мірою перейшла від вивчення можливої еволюції окремих генів до еволюції організмів. Еволюція відбувається в часі та просторі, у взаємодії між організмами й навколишнім середовищем, під впливом процесів природного добору[425]. Узагальнення існуючої різноманітності даних щодо еволюційних зв'язків і диференціації покритонасінних призвело до виникнення в останні десятиліття декількох нових систем.

Класифікаційні схеми або їх варіанти, передусім системи Групи з філогенії покритонасінних (Angiosperm Phylogeny Group, далі APG), вперше опубліковані 1999 р., оновлені у 2003, 2009 й 2016 рр. протягом незначних хронологічних проміжків, втім, містять суттєві номенклатурні зміни. Щодо застосування варіантів цих систем групи з філогенії квіткових, один з найавторитетніших вітчизняних фахівців із таксономії рослин С. Л. Мосякін зауважив: «Подобається це комусь чи ні, але система APG *de facto* все частіше розглядається як певний стандарт або ж навіть як істина в останній інстанції. Система дедалі ширше використовується або враховується в наукових, навчальних і довідкових публікаціях..., для розміщення матеріалів гербаріїв тощо. Знаходить вона визнання й у флористичних зведеннях, у тому числі й в Україні. Безперечно, широке застосування новітніх філогенетичних схем слід вітати, але при цьому варто розуміти, що система APG (як і будь-яка інша) не є істиною в останній інстанції, особливо щодо обсягів та визнання чи невизнання тих чи інших

---

[425] Мосякін С. Л. Родини і порядки квіткових рослин флори України: прагматична класифікація та положення у філогенетичній системі // Український ботанічний журнал. 2013. Т. 70. № 3. С. 289–307.

родин і порядків; є лише одним із багатьох можливих варіантів класифікації різноманіття квіткових рослин, причому альтернативні рішення можуть бути обґрунтованими настільки ж, або й більше. Значний суб'єктивізм системи APG особливо помітний у надто широкому розумінні обсягів більшості порядків, об'єднанні або, навпаки, розділенні деяких традиційно визнаних родин; досить часто пропозиції щодо об'єднання або роз'єднання родин або порядків зумовлені не новітніми даними стосовно морфологічних чи інших ознак рослин, а аналізом молекулярно-філогенетичних кладограм і намаганням за будь-яку ціну уникнути парафілетичних таксонів»[426].

Упровадження основної схеми системи APG у навчальний процес показало можливість чіткішої систематизації значного різноманіття покритонасінних порівняно з традиційними системами, водночас виявило: надто широке розуміння порядків і родин авторами системи APG ускладнює, а почасти унеможливлює встановлення тих ознак, котрі об'єднують чи розділяють таксони різних рангів. Найвиразніше це виявляється на високих рівнях таксономічної ієрархії (порядки, підкласи тощо). Істотно ускладнює розуміння її неповна ієрархічність й широке застосування в усіх варіантах системи APG вище рівня порядків неформальних безрангових груп. У значній частині біологічного контенту «Великої української енциклопедії» ці зміни слід відобразити, впровадити, однак при цьому адаптовано до різних рівнів розуміння й сприйняття. Для таксонів світової флори, не представлених в Україні,– один спосіб викладу, щодо українського фіторізноманіття – дещо інакший, через потрактування вітчизняними фахівцями чергової версії системи APG.

До реєстру біологічних гасел, виданому в 2016 р., включено понад 300 таксонів рослин відповідно до чинної на час його виходу системи APG. Об'єктивно фітобіологічний контент має зазнати оновлення в частині відповідності визнаним сучасним молекулярно-філогенетичним дослідженням. Такі зміни можливо врахувати загалом лише для тої частини таксонів біорізноманіття, які ввійдуть до чергових томів енциклопедичного видання, але згодом вийде оновлений варіант системи, й достеменно не відомо, як реагувати, якщо певні перебудови торкнуться таксономічних одиниць, включених до томів надрукованих раніше. Зважаючи на тривалість і специфіку підготовки енциклопедичних видань, лише паралельне існування портальної версії енциклопедії дасть змогу осучаснювати біологічний контент, відповідно до актуальних досліджень.

---

[426] Мосякін С. Л. Родини і порядки квіткових рослин флори України: прагматична класифікація та положення у філогенетичній системі // Український ботанічний журнал. 2013. Т. 70. № 3. С. 289–307.

Однак є ще низка проблем, пов'язаних із згаданими. Наприклад, брак достовірної, апробованої інформації щодо тих таксонів, які зазнають номенклатурно-таксономічних змін, адже системи оновлюються частіше, ніж оприявнюються, набувають визнання результати хорологічних, екологічних, морфологічних та ін. спеціальних досліджень таксонів чи певних груп. Ця проблема може бути спричинена і перебудовами класифікаційних систем (у такому разі найістотніше виражена для таксонів найвищих рангів: порядків, класів, рядів тощо), і окремими сучасними таксономічними студіями певних груп.

Висвітлене звичайно суттєво ускладнює не лише осучаснення біологічного контенту «Великої української енциклопедії» (так само й національних енциклопедичних видань інших країн), істотно впливаючи на загальні критерії добору гасел (актуальність, поширеність, смислову вагу тощо), а й потребує постійного оновлення останніх, перевантажує внутрішній індекс цитованості енциклопедії тощо.

Пов'язаними проблемами є вживання синонімії як у реєстрі гасел, так і в змісті біологічного контенту «Великої української енциклопедії». Синонімію у біологічній систематиці розуміємо традиційно: як наявність двох і більше назв, що відповідають одному таксону. Використання систематичної синонімії в біологічному енциклопедичному контенті є до певної міри практичною необхідністю, адже номенклатурно-таксономічні зміни подекуди потребують певного часу для визнання й закріплення. Під синонімією у термінології слідом за І. Фецко розуміємо «дублетність, варіантність, еквівалентність, синонімічні терміни, синонімні терміни, синонімічні відношення, терміни-синоніми, термінологічні синоніми тощо»[427].

У терміносистемі біологічного напряму енциклопедії можна виділити різні типи синонімів, які за відповідними критеріями об'єднати в групи: лексична, словотвірна, структурна тощо. Зокрема, до лексичної належать запозичені терміни та їхні відповідники українською, наприклад, такі лексичні пари як: адвентивний – чужорідний, адаптації – пристосування, аборигени – автохтони й ін. Уведення та використання різних типів синонімів у терміносистему контенту універсальної енциклопедії загалом та його біологічного компоненту зокрема урізноманітнить наповнення, сприятиме його актуалізації. Втім, можливі й певні проблеми з використанням синонімів, передусім, перевантаження внутрішнього індексу цитованості енциклопедії і власне терміносистеми біологічного напряму через множинність понять тощо.

Частково усуненню викладених проблем може запобігати періодична інвентаризація реєстру гасел – як реакція на певні новітні дослідження,

---

[427] Фецко І. Синонімія в сучасній українській музейній терміносистемі // Наукові виклади. 2014. № 2. С. 65–70.

зміни поглядів чи концептуальних підходів, передусім у класифікації й систематизації живих організмів, термінології тощо.

Проведення інвентаризації гасел тематичного реєстру з напряму «Біологічні науки» пов'язана також із необхідністю виключення таких, що наразі не відповідають основним критеріям формування енциклопедичного контенту, тобто є малодостовірними або дискусійними (їхній обсяг чи статус об'єктивно застаріли, втратили концептуальну значимість), не володіють тематичною всеохопністю чи є вузькоспеціалізованими або не несуть важливого змістового навантаження.

Критичної ревізії потребують підходи до відбору гасел біологічної терміносистеми. Слід віддавати перевагу енциклопедично значимим, а вже потім спеціалізованим біологічним, зважаючи на новітні досягнення світової та української науки за ключовими напрямами, а також залучаючи напрацювання суміжних галузей. Для прикладу, більшість ключових напрямів біології (ботаніка, зоологія, екологія та ін.) не лише тісно пов'язані між собою другими, не менш значимими відгалуженнями всередині науки, а й з багатьма окремими фундаментальними і більш практичними дисциплінами. Такий взаємозв'язок демонструє трансдисциплінарність, що є сучасним принципом організації наукового знання. В енциклопедичному проекті цьому аспекту слід надавати пріоритетного значення задля збільшення індексу цитованості енциклопедії. Звісно, реалізація інтеграції знань у межах енциклопедичних статей досягається лише за певної глибини викладу та відповідного обсягу матеріалу. Результатом критичного перегляду біологічного реєстру має стати не так скорочення, як узагальнення терміносистеми.

Тож наразі контент ВУЕ із біології має такі основні проблеми:

- певне перевантаження терміносистеми;
- складність викладення інформації;
- нівелювання міждисциплінарних зв'язків.

Розглядаючи можливі перспективи осучаснення біологічного контенту ВУЕ, слід зауважити на необхідності візуалізувати дані – публікувати не тільки тексти, а й відео, світлини, багатовимірні зображення і моделі окремих структур чи процесів.

Потрібно розвивати біологічний контент як гіпертекст шляхом розміщення покликань на бази даних – офіційні, перевірені, такі що належать або адмініструються авторитетними державними, міжнародними організаціями або фондами, науковими установами тощо, також надавати відомості про геолокацію певних об'єктів: установ чи закладів, колекцій, дослідних станцій тощо.

Певне осучаснення можливе й через уведення сучасної термінології поряд з усталеною (як синонімічної) або, за потреби, на заміну усталеній,

включно з іншомовними термінами. Деякі аспекти творення таких термінів і термінологічної синоніміки розглядаються І. Кочан[428]: «Вибираючи між своїми й запозиченими формальними елементами, іншомовні не відкидаються беззастережно, бо іноді вони мають певні переваги перед зрозумілими для всіх терміноелементами рідної мови. Дублети слід порізному оцінювати в кожному конкретному випадку. Якщо вони стали основою для словотвірних гнізд і таким чином увійшли в термінологічне поле, то відмовитися від них практично неможливо». На сьогодні своєрідним викликом для енциклопедистики і для науки в цілому є перехід від усталених російськомовних транслітерацій до українських.

Ми висвітлили тільки деякі проблеми й окремі перспективи оновлення біологічного контенту «Великої української енциклопедії», торкнулися незначної частки тієї великої роботи, що має здійснюватися при підготовці чергових томів видання та електронної версії е-ВУЕ.

4.4. «Тлумачно-термінологічний словник-довідник з нафти і газу» – потенційний складник контенту ВУЕ

Створення словників у всі періоди історичного розвитку суспільства диктується запитами народу і зумовлюється його соціальними потребами. За висловом М. Рильського, «словники потрібні буквально всім: потрібні вчителям та учням, і журналістам, і письменникам та перекладачам, і вченим, і просто читачам».

Зростання інтересу до історії, культури, духовних витоків народу започаткували період бурхливого національного і духовного відродження в Україні. Історія і культура нерозривно пов’язані, а остання поєднує в собі все, що створено працею, розумом і творчою енергією людини. Носієм духа від Бога є еліта нації – інтелігенція. Котра нація володіє інтелектом, володіє й державністю. Нас не поважатимуть у світі, доки ми не почуватимемо себе рівними у світовому співтоваристві і гідними називатися культурним народом, народом давньої і сучасної культури, а українська культура – це одна з найдавніших європейських культур. О. Потебня, досліджуючи український фольклор і мову, знайшов підстави визначити час створення українських колядок про світобудову: він віддалений від нас на 14 тисяч років.

Національна культура в усьому її багатстві та багатогранності завжди була незмінним засобом виховання, фундаментом духовного розвитку особистості, адже в культурі зосереджено вічні гуманістичні цінності. За-

[428] Кочан І. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: Проблеми української термінології. 2008. № 620. С. 14.

вданням інтелігенції, включно з технічною, є піднесення національного самоусвідомлення народу, відповідна ціннісна орієнтація, пошанування своєї мови, вірність традиціям, підтримання історичної пам'яті, дієва реалізація національних інтересів – через опанування і передавання національного культурного надбання, рідної мови.

Українська термінологічна лексикографія, починаючи з 1920-х рр., має значні напрацювання. Але протягом десятиліть більшість природничих наук, зокрема і науки про газ та нафту, розвивалися в Україні російською мовою.

Популярності набули галузеві термінологічні і перекладні словники, що зумовлено розширенням суспільних функцій української мови як державної, проникненням її в усі сфери людської діяльності: науку і техніку, освіту, виробництво, діловодство, вироблення національних стандартів, суспільно-політичне та культурне життя народу.

Починаючи з 1990-х рр. у різних видавництвах опубліковано низку галузевих словників, серед яких, зокрема, про нафту і газ – перекладні і тлумачно-перекладні словники, котрі уклали В. С. Бойко[429] (1991, 1992), П. Ф. Шпак[430] (1993), Р. С. Яремійчук[431], О. І. Акульшин[432], В. С. Білецький[433], І. А. Франчук[434], гірнича енциклопедія – В. С. Білецький[435], а також довідники – В. С. Бойко[436], М. А. Мислюк[437] та ін.

Нами (В. С. Бойко[438], Р. В. Бойко) опубліковано «Тлумачно-термінологічний словник-довідник з нафти і газу» – 5-мовний українсько-російсько-

---

[429] Російсько-український нафтогазопромисловий словник / Укладачі: В. С. Бойко, І. А. Васько, В. І. Грицишин та ін. Київ : Товариство «Знання», 1992. 176 с.
[430] Там само.
[431] Англо-український нафтогазовий словник / Р. Яремійчук, Л. Середницький, З. Осінчук. Київ : Українська книга, 1998.
[432] Русско-украинский терминологический словарь по нефтепромысловому делу / А. И. Акульшин и др. Ивано-Франковск : Екор, 1998. 318 с.
[433] Гірничий енциклопедичний словник: у 3-х томах / В. С. Білецький, В. С. Бойко, О. А. Золотко та інш. За загальною ред. В. С. Білецького. Донецьк : Східний видавн. дім, 2001–2004. 515, 632 с.
[434] Енциклопедичний словник морських нафтогазових технологій / І. А. Франчук та ін. Київ: Українська книга, 2003. 320 с.
[435] Мала гірнича енциклопедія. В 3-х томах / За ред. В. С. Білецького. Донецьк : Донбас, 2004 (640 с.); 2007 (652 с.); 2013 (644 с.).
[436] Довідник з нафтогазоові справи / За заг. ред. В. С. Бойка, Р. М. Кондрата, Р. С. Яремійчука. Київ-Львів, 1996. 620 с.
[437] Буріння свердловин : Довідник. У 5-ти томах / М. А. Мислюк та ін. Київ : Інтерпрес ЛТД, 2002–2004.
[438] Тлумачно-термінологічний словник-довідник з нафти і газу (5-мовний українсько-російсько-англійсько-французько-німецький). У 2-х томах / В. С. Бойко, Р. В. Бойко. Том 1. А–К. Київ : Міжнародна економічна фундація, 2004. 560 с. Том 2. Л–Я. Львів : Міжнародна економічна фундація ; Апріорі, 2006. 800 с.

англійсько-французько-німецький у 2-х томах (2004 р. і 2006 р.). У томі 1 – близько 4800 статей, у томі 2 – 5831 стаття. Видання затверджене МОН України як навчальний посібник (лист від 12.05.2004 р. № 14/18.2–974).

Ми маємо на меті ознайомити читача із структурою, побудовою та висвітленими термінами нафтогазової наукової і виробничої галузі, які можна, на наш погляд, використати у «Великій українській енциклопедії», укладання якої є архіактуальною роботою.

За нашим задумом, «Тлумачно-термінологічний словник-довідник з нафти і газу» – це наукове широкопрофільне видання довідкового характеру, призначене, передовсім, фахівцям, чиї наукові, виробничі та бізнесові інтереси пов’язані з нафтою і газом. Ми розв’язували завдання – описати (дати дефініцію та пояснення) термінів (окремих слів і словосполучень), що ввійшли до складу української мови у сфері нафти і газу, визначити рекомендовані терміни з низки поширених синонімів, розмежувати омоніми, узагальнити сучасні надбання науки і виробництва. За нашим задумом, словник повинен використовуватися насамперед як фаховий довідник із питань, пов’язаних із нафтою і газом. Він сприяє семантично точному і стилістично доречному вибору термінів (наприклад, типу «процес – результат»), граматично й стилістично правильній сполучуваності термінів з іншими словами, недопущенню змішування термінів, що використовуються у близьких сферах, проте не мають цілковитої семантичної тотожності.

Втім, цей словник ми не розглядаємо як мовно-термінологічний галузевий кодекс, хоча б тому, що при його укладанні не були задіяні фахові лексикографи.

Подаючи рекомендовані терміни та обґрунтовуючи їх коректність різним чином (походженням, іноземними відповідниками), ми закликали до «активного» консенсусу (одночасного збігу думок) замість «пасивного» (суспільно-історичного добору).

У словнику немає прикладів-цитат, бо в розпорядженні авторів не було достатньої кількості стилістично довершених, граматично правильних і перевірених ілюстративних прикладів державною мовою бодай до більшості термінів. Це робота на майбутнє – і її конче треба зробити.

Представлення термінів п’ятьома мовами (українською-російською-англійською-французькою-німецькою) в умовах глобалізації дає розуміння відповідників, також допомагає при виборі синонімів, дає змогу простежити появу багатьох запозичень.

Основне завдання словника-довідника – дати відповідне сучасному стану наук про нафту і газ визначення термінів і понять, якими користуються спеціалісти в щоденній практичній роботі та в наукових дослідженнях. Тож основна цільова аудиторія видання – нафто- і газовидобув-

ники, геологи, геофізики, буровики, нафто- і газотранспортники, економісти, викладачі, аспіранти, студенти, а також спеціалісти суміжних спеціальностей, також зацікавлені читачі.

Нафтогазова галузь бурхливо розвивається, тому необхідно деякі терміни уточнити і доповнити сучасними здобутками (особливо запозичення з інших мов), висвітлити нові надбання.

Не менш важливе завдання – сприяти (у межах можливого) впорядкуванню, формуванню і утворенню української термінології в галузі нафти і газу.

Щоб словник-довідник був настільною книгою для широкого кола спеціалістів, у ньому поміщено практично всі терміни, необхідні в роботі, коли не завжди приступні необхідні довідники, перекладні словники. Звісно, не всі гасла розкрито з однаковою вичерпністю. Найголовніші, найактуальніші терміни викладено в розгорнутій формі.

Поряд із термінами, які мають галузевий характер, в словнику поміщено найбільш уживані терміни загальнопромислового і загальнонаукового значення, причому показано особливості їх структури і формування в нафтогазовій промисловості. Також включено терміни і поняття з інших галузей промисловості, використання яких є доцільним і збагатить мовний апарат нафтогазової галузі.

Весь матеріал у книзі розміщено не за темами, а строго в алфавітному порядку. У термінах із загальноприйнятим порядком слів (наприклад, «Буровий інструмент») на першому місці зазвичай поставлено прикметник, але т. зв. гніздові терміни починаються з основного тематичного іменника, (наприклад, «Аналіз системний»). Тож якщо читач не знаходить терміна за першою логікою розміщення слів,– він звертається до другої. Вважаємо, що гніздовий порядок розміщення гасел компактний, комплексний – і дає змогу читачеві ознайомитися з усіма випадками й контекстами вживання того чи того терміна. Багатослівні терміни (складаються з трьох і більше слів) розміщуються по-різному, тому, щоб їх було зручно знаходити у книзі, розроблено систему покликань. Гіпертекстуальний підхід дає змогу читачеві швидко знайти повноформатну статтю.

Типова структура статті словника така:

- слово-гасло;
- граматичні примітки (закінчення у родовому відмінку, рід);
- етимологічні примітки (пояснення походження слова);
- іноземні відповідники українського гасла;
- дефініція (визначення).

Слова-заголовки в реєстрі розміщено за абеткою і набрано жирним шрифтом. Усі вони, крім односкладних, подаються з наголосом, іноді з

двома, якщо слово вимовляється з подвійним наголосом, як-от: **ДЕ́БІ́Т** (дебі́т – нормативна форма, де́біт – професіоналізм).

Назви багатьох статей складаються з іменника й прикметника. Здебільшого у словнику на перше місце ставиться прикметник, оскільки він разом з іменником становить єдине поняття. При цьому на прикметник падає логічний наголос – саме прикметник виражає специфічний зміст статті (наприклад, «Гідропіскоструминна перфорація», «Адіабатний процес»).

У назвах статей, що складаються з кількох слів, на початку ставиться головне за значенням слово (наприклад, «Дарсі закон», «Анізотропія пласта»). Щоб уникнути збігу статей, що починаються із слів «закон», «спосіб», «метод», «коефіцієнт» тощо, здебільшого застосовано також інверсію (перестановку слів). Наприклад, «Дарсі закон», «Пружності модуль», «Анізотропії коефіцієнт», «Аналогії метод». Терміни, що складаються з двох або більше слів, подані, як правило, в найбільш поширеному в нафтогазопромисловій літературі порядку. Іноді звичайний порядок слів змінено (наприклад, коли на перше місце винесено головне за змістом слово, наприклад «Родовище газоконденсатне»).

Гасла подано переважно в однині. Гасла в множині вживаються, якщо це відповідає загальноприйнятій практиці, наприклад, «Асфальтени», «Абразиви». При цьому, коли гасло згадується в основному тексті статті, позначається літерою або абревіатурою. Наприклад, у статті «проникність» зазначено: «Розрізняють абсолютну, фазову і відносну П.».

До тлумачення реєстрового слова, де це необхідно, подається також його менш вживаний у фаховій літературі синонім. Тобто після певних гасел, складених великими літерами і жирним шрифтом, подано ще певне однослівне чи багатослівне поняття. Якщо гасло, крім спеціального значення (поширеного в нафтогазопромисловій галузі), має ще й загальновживане, то останнє значення не згадується. Слова-омоніми, що не належать до нафтогазопромислової термінології, не подаються.

При відмінюваних словах наводиться (скорочено або повністю) форма родового відмінка однини (насос, -*а*; якір, якоря). Коли родовий відмінок реєстрового слова іменника чоловічого роду має два закінчення (-а і -у), то, залежно від значення, подаються обидва або одне з них. Коли ж іменник має в родовому відмінку закінчення -а або –у, залежно від значення, тоді слово подається за таким зразком: **АПАРАТ**, ч. 1. род. -а. Прилад, пристрій для виконання якої-небудь роботи. 2. род. -у. Установа або сукупність установ, що обслуговують яку-небудь ділянку державного управління чи господарства.

При іменниках, які не відмінюються, ставиться граматична примітка невідм. Відсутність зміни закінчення позначається за допомогою дефіса і трьох крапок, а відсутність зміни двох і більше слів – тільки трьома крапками.

При іменниках зазначається їхній рід: *ч*. (чоловічий), ж. (жіночий), *с*. (середній), наприклад: **НАФТОВИЛУЧЕННЯ**, -я, *с*.

При іменниках, що вживаються тільки в множині, скорочено або повністю подано родовий відмінок множини з приміткою *мн*.

До певних термінів, які є запозиченнями з інших мов, подається в круглих дужках етимологічна примітка про походження слова. Так вчинено лише в тих випадках, коли етимологічна примітка допомагає розкрити зміст терміна. Наприклад, **Б'ЄФ** (фр. Bief), **ВЕНТИЛЯТОР** (від лат. ventilo – дму); **АБРАЗИВИ** (фр. abrasif – шліфувальний, від лат. abrado – зіскоблюю). Якщо гасло і подане в етимологічній довідці іншомовне слово мають однакове значення, то останнє слово не перекладається. Наприклад, **БРОКЕР** (англ. broker, від broke – займатись маклерством); **БІРЖА** (голл. beurs, нім. Borse). В етимологічній довідці зазначається також і твірне слово, від якого походить гасло. Наприклад, **АРГІЛНТ**, -у, ч. (від грец. ἄργιλοζ – глина і λίθοζ – камінь); **АВАРІЯ** (італ. avaria, від араб, авар – пошкодження, шкода). Нерідко значення гасла істотно відрізняється від основного значення або іншомовного слова, від якого воно походить; у цьому разі дається буквальний переклад. Наприклад, **БАЛАНС** (франц. balance, букв. – терези). У статтях, де походження гасла не встановлено, етимологічна довідка не подається.

Іноземні відповідники подаються безпосередньо після гасла, точніше після етимологічної довідки, через * і позначені буквами, складеними жирним шрифтом: **р**. – російська; **а**. – англійська; **ф**. – французька; **н**. – німецька мови.

У дефініції стисло та ясно розкривається значення слова і, за необхідності, його відтінки.

Обсяг статей «Тлумачно-термінологічного словника-довідника з нафти і газу» нерівномірний. Там, де висвітлюються фундаментальні поняття, основні закони, важливі процеси або розглядаються найновіші здобутки сучасної науки і виробництва, обсяг статей більший, іншим поняттям дано лаконічне пояснення (часто однією фразою).

У словнику застосовується система покликань. Покликання вказує, що на дане слово в словнику є стаття,– це дає змогу ознайомитися з цим поняттям. Значення низки гасел розкриваються через покликання на основні гасла, з якими вони значеннєво пов'язані. Наприклад, «автогенник – автоген». Якщо зміст гасла пояснено в іншій статті, то дається вказівка на цю статтю. Наприклад, «абразивна перфорація – гідропіскоструминна перфорація».

Одиниці вимірювання фізичних величин, значини констант, функціональні зв'язки між величинами і їх розмірність подано виключно в СІ.

Позначення фізичних величин (за першими винятками) вжито в основному згідно з рекомендаціями довідника «Единицы физических величин» Чертова А. Г. (Москва : Высшая школа, 1977).

У тексті статей застосовуються загальноприйняті в літературі скорочення, а також скорочення та абревіатури, які встановлені для даного видання. Цифра, яка стоїть у дужках після назви закону, терміна тощо, означає рік відкриття, встановлення тощо.

Словник увібрав усе цінне з газонафтової і суміжної лексики сучасної української мови, зібране і опрацьоване в попередніх тлумачних, перекладних і довідникових працях, зокрема в таких джерелах: «Словник української мови» Інституту мовознавства імені О. О. Потебні (томи 1–11, Київ, 1971–1980), «Український орфографічний словник» за ред. професора А. О. Свашенко (Харків, 1997), «Словник іншомовних слів» за редакцією чл.-кор. АН О. С. Мельничука (Київ, 1975), «Орфографічний словник наукових і технічних термінів» В. Карачуна (Київ, 1999), «Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос» Інституту мовознавства імені О. О. Потебні (Київ, 1998).

При укладанні словника використано також чинні інструктивні матеріали, монографії, довідкову та навчальну літературу.

Отже, матеріал «Тлумачно-термінологічного словника-довідника» за змістом, структурою, стилістикою повністю відповідає вимогам до енциклопедичних видань, тож може стати основою для контенту «Великої української енциклопедії» – у частині, що присвячена проблемам нафтогазової галузі. Окрім того, внаслідок бурхливого розвитку нафтогазової галузі та значного поповнення її термінології (особливо іншомовних запозичень), потрібно уточнити значення термінів у розрізі сучасних уявлень, доповнити гасла, висвітливши новітні здобутки і, мабуть, виключити деякі застарілі терміни з енциклопедичного реєстру. Також доцільно, на наш погляд, у проекті ВУЕ розробити іменні покажчики, щоб відповідні персоналії неодмінно були висвітлені в енциклопедії.

4.5. Персоналія педагога Михайла Гордієвського як енциклопедична лакуна

Соціально-економічні зміни в розвитку українського суспільства, масштабні світові процеси інформатизації, інтеграції та глобалізації зумовили значне зростання нової інформації, переосмислення, упорядкування відомих і нових знань. Зростає попит на отримання науково-достовірної інформації, фактів про розвиток науки, наукових галузей. І традиційно

джерелом отримання такої інформації стають довідники, словники, енциклопедії, в яких узагальнено та об'єктивно відображено систематизовану інформацію за різними напрямами освіти й науки. Така енциклопедична література з різних галузей знань органічно ввійшла в наше життя, майже кожна освічена людина користується електронними, друкованими, малими та великими енциклопедіями, словниками, які створено на основні інформаційно-довідкових джерел.

У сучасних умовах 21 ст. з'являються нові дослідницькі феномени, методи, безперервно поглиблюється ареал вітчизняної науки, залучаються нові факти та явища, які досі не виступали об'єктами наукових розвідок.

Енциклопедистика як окремий напрям науки розвивається при використанні першоджерел, окремих явищ та фактів. При цьому життєпис та наукова біографія є провідними напрямами досліджень вітчизняної науки, історико-педагогічним підґрунтям, спонукою до розвитку власних ідей.

Інтерес до персоналій, історичних явищ, подій та фактів зростає, а подекуди вперше стає об'єктом наукової рефлексії. За період незалежності України з'явилися ґрунтовні наукові розвідки з історії науки й освіти, біографістики, історіографії (О. Сухомлинська, Н. Дічек, Л. Ваховський, Н. Антонець, Н. Сейко, Є. Коваленко, Н. Гупан та ін.), які збагатили систему історико-педагогічного знання.

Звернення до наукової біографії – наразі традиційне й водночас інноваційне явище – збагачує та урізноманітнює уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому прочитанню, відкриває нові грані, новий зміст, нові цінності цього процесу як важливі аспекти наукового дискурсу.

Аналіз персоналії як творчої, непересічної особистості, носія певних ідей охоплює певні складники:

• життєпис педагога – її власну історію;

• особистий, власний підхід до педагогічного процесу (моральний, етичний зміст творчості);

• предметний підхід (участь або відокремленість від сучасного педагогічного процесу);

• ідейно-соціальні, культурницькі засади (розмаїття зв'язків з епохою, інтенсивність впливів на педагогічні погляди)[439].

Для історії освіти цікавим, напрочуд плідним, наповненим пошуками, експериментами, новаторством є період початку 20 ст., коли відбувається становлення національної системи освіти та виховання, педагогічної науки, розвиток суспільних наук, публіцистики, мистецтва, поява яскравого сузір'я талановитих педагогів, учених, громадських діячів. Однією

---

[439] Українська педагогіка в персоналіях / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. С. 4.

з форм історії педагогіки, як історичної дисципліни, котра розвивається на основі першоджерел є творча спадщина педагогів.

Одним із маловідомих для широкого загалу педагогів в історії освіти й науки є Михайло Іванович Гордієвський, історик, педагог, професор Одеського інституту народної освіти.

Незважаючи на поповнення історичної біографістики науковими розвідками різного спрямування, постать М. І. Гордієвського і донині залишається маловідомою, і є об'єктом вивчення лише в регіональному вимірі (В. В. Левченко, Е. П. Петровський)[440]. Інформації про нього немає у виданнях. присвячених історії Одеського університету або в біографічних нарисах «Професори Одеського (Новоросійського) університету».

Перші спроби поновити ім'я М. Гордієвсього зроблено у працях «Розвиток філософії в Українській РСР»[441], «Філософія в Одесі»[442] та в періодичній пресі[443]. Першоджерелом для дослідження постаті М. Гордієвського залишаються документи Державного архіву Одеської області, архівно-слідча справа (Служби безпеки України в Одеській області), поодинокі статті в науковій літературі та матеріалах періодичної преси 1920–1930-х рр.

Постать Михайла Івановича Гордієвського недостатньо висвітлена і в українській енциклопедистиці. «Енциклопедія українознавства»[444], «Енциклопедія сучасної України», «Вікіпедія» висвітлюють цю постать надто лаконічно. Тож цілісного, всебічного, представлення М. Гордієвського як історика, філософа, викладача, громадського діяча й досі немає. Маловивченою залишається історико-педагогічна діяльність М. Гордієвського, його історіографічні праці.

Народився М. Гордієвський 23.05.1885 р. у с. Зеленьки Київської губернії (нині Миронів Київської області) в родині священника. Освіту здобув

---

440 Левченко В. В., Петровський Е. П. «Арештувати як українського есера…» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2008. № 1/2. С. 415–432; Левченко В. В., Петровський Е. П. Гордієвський Михайло Іванович // Одеські історики: Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса : Друкарський дім, 2009. С. 102–104; Левченко В. В., Петровський Е. П. Михайло Іванович Гордієвський: постать на тлі революційних змагань 1917–1920 років в Одесі // Регіональні проблеми української історії. Вип. 3. Умань, 2010. С. 28–31;

441 Розвиток філософії в Українській РСР. Київ : Наукова думка, 1968.

442 Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе // Очерки развития науки в Одессе. Одесса, 1995. С. 503–507.

443 Зленко Г. Д. Життя і смерть Михайла Гордієвського // Чорноморські новини, 22 жовтня 1997; Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх огнів в історії «Просвіти». Одеса, 2005.

444 Гордієвський М. І. // Енциклопедія Українознавства: В 10 т. Т. 2. Львів, 1993.

у Київській духовній семінарії, закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету (1910).

Професор Одеського державного університету, член Ради Одеського інституту народної освіти (1920), Одеського наукового товариства при УАН. Працюючи приват-доцентом Одеських вищих жіночих курсів розробив «Вступ до філософії» для слухачів першого курсу природничого відділення, спецкурс «Столітні проблеми етики», «Філософії релігії», був одним з останніх учнів відомого педагога М. Ланге.

Після встановлення в Одесі Радянської влади (1920) Михайло Іванович разом із відомими вченими Є. Загоровським, О. Рябініним-Скляревським, М. Слабченко намагаються відновити діяльність Одеського товариства історії і старожитностей, історико-філологічного і бібліографічного товариств. Проте радянська влада, вбачаючи в таких осередках українства «гнізда буржуазних професорів контрреволюційного настрою», категорично заперечувала продовження їхньої діяльності.

З 1920–1921 навчального року М. Гордієвський розпочинає працювати відразу в трьох навчальних закладах: в Інституті народного господарства (ІНГ) читає курс «Історії суспільних наук»; в Одеському гуманітарно-суспільному інституті (1920–1922) веде курс з «Логіки», «Історії педагогіки», «Методології суспільних наук». У цьому самому році М. Гордієвського було зараховано до Одеського інституту народної освіти (ОІНО) лектором українського відділення, де йому доручено викладати «Історію педагогіки», «Психологію дошкільного віку» і «Історію педагогічних ідей у дошкільному вихованні».

У 1922 р., за сприяння професорів В. Лазурського, А. Флоровського, на власні кошти було здійснено друк випуску II тому «Ученых записок Высшей Школы», в якій було оприлюднено працю вченого «К вопросу о социальной педагогике Платона». З 1923 р. М. Гордієвський розробляє низку програм із курсів «Історія виховання в соціологічному висвітленні», «Історія педагогічної теорії і практики», «Основи соціального виховання», «Історія огляду педологічних навчань» та «Історія педагогічних навчань», «Сучасні педагогічні течії».

Педагогічну діяльність в ОІНО Михайло Іванович поєднував із науково-громадською роботою. Так, у 1924–1926 рр. очолив науково-методичну комісію Губернського комітету політичної освіти в справах українізації, а в 1927–1930 рр. керував науково-дослідною кафедрою педагогіки і педології при ОІНО.

Провідну роль як науковець та організатор М. Гордієвський відіграв у створенні у 1926 р. Одеського наукового товариства при УАН як філії Академії наук. Завдяки йому було вшановано таких відомих педагогів, як С. Єфремов, Д. Багалій, М. Грушевський, К. Студинський, В. Лазурсь-

кий, виголошено лекції, присвячені пам'яті І. Ньютона, Й. Песталоцці, О. Кониського, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, М. Ланге та ін.

Одним з основних напрямів діяльності товариства була робота педагогічної секції, де проводилися наукові розвідки з історії педагогіки та методики викладання: «Філософські підвалини педагогіки Г. Песталоцці», «Педагогічні погляди Дюї», «Напередодні великого ювілею (1827–1927 рр. До майбутнього святкування 100 роковин Генріха Песталоцці)», «Наукова й громадсько-педагогічна діяльність професора М.М. Ланге» тощо.

На окрему увагу заслуговує праця Михайла Івановича «Література з історії педагогіки за 10 років революції» (1929)[445], в якій висвітлено стан історико-педагогічних досліджень зазначеного періоду, проаналізовано літературну публіцистику, вітчизняну історіографічну літературу, визначено напрями вивчення педагогічного доробку вітчизняних та зарубіжних педагогів.

Як зазначав М. Гордієвський, в перше десятиріччя радянської влади, в період складної боротьби за існування самої науки – історії педагогіки – розвиток педагогічної думки пройшов складний шлях від ігнорування до утвердження історії педагогіки як окремої дисципліни, окремої ланки в науці зокрема.

У зазначений період спостерігалася цілковита відсутність виданих українською мовою творів зарубіжних педагогів. У 1917–1927 рр. вийшло декілька хрестоматій з історії педагогіки, де подавалися лише уривки творів відомих педагогів, наприклад, «Хрестоматія сучасних педагогічних течій» Я. Мамонтова (1926)[446]. Характерною рисою літератури з історії педагогіки цього періоду була відсутність педагогічних розвідок спадщини зарубіжних педагогів.

Серед «тимчасово забутих» був і німецький педагог Йоган Гербарт, якому в 1926 р. виповнилось 150 років від дня народження. Й. Гербарт був одним із перших, хто актуалізував питання про методологічні засади історії педагогіки, заклав психологічні підвалини науки про виховання, а також запровадив широке використання психології як окремої науки, намагався звільнити педагогіку від старих парадигм, «від старої теорії душевних здібностей»[447]. Його ювілей широко відзначали в Німеччині,

---

[445] Гордієвський М. Література з історії педагогіки за 10 років революції. Окремий відбиток в «Записках Українського бібліографічного товариства в Одесі» за 1929 р. Одеса, 1929. 56 с.

[446] Мамонтов Я. Хрестоматія сучасних педагогічних течій. Харків : Держ. вид-во України, 1926.

[447] Гордієвський М. Література з історії педагогіки за 10 років революції. Окремий відбиток в «Записках Українського бібліографічного товариства в Одесі» за 1929 р. Одеса, 1929. 56 с.

натомість в Україні ця дата замовчувалась. На думку М. Гордієвського, це пояснювалося тим, що педагогічний загал «мав неправдиву уяву про педагога, знаючи лише негативні риси його педагогіки, й забуваючи про його великі заслуги»[448].

Одним із прикладів негативного ставлення до педагогічного доробку відомого педагога є праця С. Левітіна «Педагогические идеи Гербарта и Монтессори», написана надзвичайно тенденційно й однобічно.

Інша постать, яка була в центрі уваги вітчизняних дослідників,– це німецький педагог Фрідріх Фребель. У період 1918–1927 рр. було виокремлено лише дві статті: М. Герке "Современный детский сад по Фребелю" (1922) і Н. Познанський "Идея трудового воспитания у Ф. Фребеля" (1926), які вийшли друком лише в Москві.

На думку Михайла Івановича, існувала низка причин, чому Ф. Фребель став замовчуваною постаттю. По-перше, спадщина Ф. Фребеля асоціювалася лише з традиційними фребелівськими дитячими садками, які радянська влада вважала вже «застарілими», тому і формувалися несприятливі умови для наукових досліджень спадщини Ф. Фребеля. «Забувають, що в традиційному фребелівському дитячому садку цілком вивітрився дух Фребеля, що сам Фребель не пізнав би своєї дитини»,– писав М. Гордієвський. Друга причина – це сприйняття Ф. Фребеля лише як ідеолога системи дошкільного виховання, і зовсім були забуті проголошені й обґрунтовані педагогом важливі загально-педагогічні принципи виховання. М. Гордієвський був переконаний, що чималу роль у замовчуванні педагога відіграло те, що «Фребель мав нахил до містики й релігійної символіки»[449].

У більшості випадків зацікавленість тим чи тим зарубіжним педагогом, його доробком залежала не від особистісного сприйняття, а від «спорідненості» педагогічної спадщини із встановленими радянською владою парадигмами.

На початку 1920-х рр. жвавий інтерес М. Рубінштейна, М. Познанського, М. Гордієвського викликала постать І. Песталоцці, що пояснювалося, насамперед, соціальним характером педагогічної спадщини педагога, зокрема ідей трудового виховання. Літературна публіцистика була досить великою, проте її спрямування виявилось одноманітним. Серед праць, що вийшли в зазначений період: Й. Зільберфарб «Песталоцці й Революція» (Шлях Освіти, 1927); О. Музиченко «Наука Песталоцці на Україні й у

---

[448] Гордієвський М. Література з історії педагогіки за 10 років революції. Окремий відбиток в «Записках Українського бібліографічного товариства в Одесі» за 1929 р. Одеса, 1929. 56 с.

[449] Там само.

Росії» (Шлях Освіти, 1927); стаття Є. Старинкевича «Дидактика Г. Песталоцци» (Шлях Освіти, 1927); М. Гордієвський «Соціально-педагогічні ідеї Песталоцці в світлі його філософії» (Записки Одеського Інституту народної Освіти, 1927); М. Гордієвський «Напередодні великого ювілею» (1926)[450].

Хоч такі ґрунтовні розвідки про педагогічну діяльність І. Песталоцці з'явилися, постали й прогалини, що спонукало до подальших досліджень. М. Гордієвським було визначено напрями вивчення педагогічного доробку І. Посталоцці:

• принцип споглядальності в педагогіці Песталоцці;

• ідея професійної освіти в педагогіці Песталоцці;

• Песталоцці як педолог (в 1920-і рр. ця тема не була досконало розроблена навіть у закордонній літературі. Підґрунтям для дослідження цього напряму мали стати твори педагога, як «Листи до Гревса» та «Погляди й досвіди»).

Вивчаючи і досліджуючи педагогічні твори І. Песталоцці, у 1929 р. Одеська науково-дослідна кафедра педагогіки й педології зробила першу спробу популяризувати ідеї педагога, зокрема, опублікувала спеціальну розвідку, присвячену твору «Вечірня година самітника» І. Песталоцці.

Неоднозначним у ці роки було ставлення і до італійського педагога Марії Монтессорі. Літературу, що виходила в цей час, М. Гордієвський умовно поділив на два періоди. До середини 1920-х рр. – популярність і захоплення ідеями педагога, методологічними принципами її педагогіки, які були співзвучні з ідеями вільного виховання (розвиток дитячої активності й самостійності).

З другої половини 1920-х рр. розпочинається відмежування від ідей М. Монтессорі, відмова від принципів вільного виховання і педоцентризму – і повна переорієнтація на трудове виховання. У цей період виходить низка критичних статей: «Пересмотр основ педагогики Монтессори» (Зб.: «Новые идеи в педагогике», 1924), книга У. Бойди «Система Монтессори. Историко-критический анализ системы» (1925) і Н. Бочкарева "Педагогика Монтессори в критическом освещении» (1925).

У 1922 р. на урочистому засіданні ОІНО Михайло Іванович виголосив промову, присвячену 200-й річниці з дня народження Григорія Сковороди, яка ввійшла до збірки «Пам'яти Сковороди (1722–1922)», а в 1923 р. публікує статтю «Теоретична філософія Г. С. Сковороди»[451], де робить спробу розкрити зв'язок між гносеологічною концепцією та психологічними поглядами автора.

---

[450] Гордієвський М. Соціально-педагогічні ідеї Й.-Г. Песталоцці в освітленні його філософії // Записки Одеського ІНО, 1927. Т. І.

[451] Гордієвський М. Теоретична філософія Г. С. Сковороди // Шлях освіти. 1923. С. 13–18.

У перші роки радянської влади постать Григорія Сковороди згадувалася досить часто, але ґрунтовних розвідок, присвячених його спадщині, не було. Як правило, в статтях подавалися вже відомі факти життя і педагогічні погляди Г. Сковороди. Серед таких була стаття В. Роднікова «Життя, вчительство та педагогічні погляди Сковороди» (Вільна українська школа, 1919–1920), проте й ця публікація не охоплювала хоча би частину педагогічного доробку мислителя.

Неабиякий інтерес викликала постать відомого педагога Миколи Пирогова. Однією з перших публікацій в радянській Україні стала стаття С. Штрайх про листування М. Пирогова «Из просветительной деятельности Н. И. Пирогова. С его неизданными письмами»[452], де більше уваги приділялось історії створення недільних шкіл в Україні. Проте публікацій про діяльність М. Пирогова було мало, вважав М. Гордієвський, і пропонував розглянути таку постать «на тлі епохи, з'ясувати ті впливи, що їм він підлягав з боку західно-европейської педагогіки», інтересу до якої бракувало. Такою була особливість «радянської» історіографічної літератури. Заслуговували на увагу лише ґрунтовні роботи Н. Сперанського «Очерки по истории народной школы в Западной Европе», і «Средневековые университеты» Суворова. Пояснювалося це «невигідним вирізненням революційної літератури від літератури дореволюційної, що може похвалитися коштовними монографіями в цій царині»[453].

Історія школи в Україні висвітлювалася значно ширше. Серед історико-педагогічних розвідок вчений виділяв: монографію Федора Титова «Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI–XIX в.» (Збірник історично-філологічного відділу, 1924)[454], працю А. Савича «Западно-русские униатские школы XVII–XVIII ст." (Труды Белорусского гос. ун-та), статтю О. Водолажченка «З історії Харківського Колегіуму в XVIII в.» (Наукові Записки Науково-дослідної кафедри історії української культури, 1927).[455]

З нагоди 300-ліття існування Києво-Могилянської академії в Записках історико-філологічного Відділу Української академії наук вийшла стаття

[452] Штрайх С. Про листування М. Пирогова "Из просветительной деятельности Н. И. Пирогова. С его неизданными письмами // Вестник Просвещения. 1917. № 2. С. 150–167.

[453] Гордієвський М. Література з історії педагогіки за 10 років революції. Окремий відбиток в «Записках Українського бібліографічного товариства в Одесі» за 1929 р. Одеса, 1929. 56 с.

[454] Збірник історично-філологічного відділу. Київ : УАН, 1924. № 20. С. 13–18.

[455] Водолажченко О. З історії Харківського Колегіуму в ХУІІІ в. // Наукові Записки Науково-дослідної кафедри історії української культури. Харків : Державид-во України, 1927. № 6.

М. І. Петрова «Київська академія» (Записки історично-філологічного відділу УАН, 1923), де автор подає короткий нарис історії академії з 1615 р. по 20 ст.

У 1927 р. у Наукових записках Науково-дослідної кафедри історії української культури виходить стаття В. Бузескул «Из истории Харьковского Университета второй половины 70-х годов прошлого века»,[456] присвячена спогадам про відомих професорів університету В. Надлера, М. Петрова, М. Дрінова, П. Бессонова, Ф. Зеленгорського, А. Лебедева, О. Кірпічнікова та ін.

У цей період видаються історико-педагогічні праці, присвячені розвитку радянської системи освіти. На думку педагога, заслуговували на увагу праці відомого українського педагога Я. Ряппо «Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920–1924) » (1925), та «Короткий нарис розвитку української системи народньої освіти» (1927).

Як зазначав педагог, у перше десятиріччя радянської влади розвиток педагогічної думки пройшов складний шлях від ігнорування до утвердження історії педагогіки як окремої дисципліни, окремої ланки в науці зокрема.

Події 1930-х рр., періоду кадрових чисток професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, репресій в Одеському університеті, де десятки викладачів було звинувачено як буржуазних націоналістів, шпигунів, торкнулися й Михайла Івановича. Його звинуватили у причетності до «контрреволюційної військово-націоналістичної есерівської організації». Окремим пунктом звинувачення була викладацька діяльність М. Гордієвського на історичному факультеті: хибне викладання дисципліни, наповнення стародавньої історії шкідливими настановами, відсутність покликань на класиків марксизму, заплутування студентів – ось далеко не повний список звинувачень. У березні 1938 р. М. Гордієвського заарештовано, а 11.10.1938 р. виголошено вирок про його розстріл. І лише у 1992 р., за відсутністю доказів, ім’я педагога було реабілітовано.

Проведений ретроспективний аналіз наукової біографії Михайла Івановича Гордієвського як сукупності фактів та явищ із життя та діяльності засвідчує, що енциклопедичного представлення нині потребує комплекс проблем: і його біографія, і розвиток освіти та науки, і спадщина вітчизняних та зарубіжних педагогів, і контекстуальні їм суспільно-історичні, ідеологічні події та явища.

---

[456] Наукові Записки Науково-дослідної кафедри історії української культури. Харків : Держвид-во України, 1927. № 6.

4.6. Місцеві окупаційні органи влади в Україні в роки нацистської окупації: енциклопедичний формат

У роки нацистської окупації на території України німецька влада намагалася сформувати систему органів, яка б найефективніше сприяла реалізації економічних і політичних інтересів Третього Райху. Важлива роль у здійсненні окупаційної політики відводилася місцевим управлінським структурам. Тому інформація про їхню діяльність становить важливий сегмент вивчення історії України період Другої світової війни. Для широкого загалу актуальним є швидкий доступ до стисло викладеної та вивіреної інформації енциклопедичного формату про історичні події, явища, видатних діячів.

Проблематика організації та функціонування нацистських і місцевих органів управління ставала предметом вивчення багатьох українських істориків[457]. Однак з точки зору можливості представлення її в енциклопе-

---

[457] Азарх І. С. Специфіка діяльності місцевих органів влади на території Чернігівщини в 1941–1943 рр. // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Збірник наукових праць. Київ, 2014. С. 295–312; Власенко Світлана. Органи влади на території військової зони України в період нацистської окупації: організація, підбір кадрів, функціонування (1941–1943 рр.) // Сіверянський літопис. 2015. № 2(122). С. 61–62; Власенко С. І. Нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України (1941–1943 рр.) // Архіви України. 2010. №. 2. С. 99–114; Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.). Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 600 с.; Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / НАН України. Ін-т історії України. К., 2014. 151 с.; Дерейко І. І. Структура окупаційних органів Рейхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. К., 2004. Вип. 8. Част. 1. С. 259–268; Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві // Архіви окупації. 1941–1944. Київ, 2006. С. 769–774; Левченко Ю. І. Управлінський апарат румунських адміністративно-територіальних одиниць України під час окупації 1941–1944 рр. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки. Луцьк, 2013. Вип. 21 (269). С. 70–75; Новосьолов О. В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): автореф. дис… к. і. н.: 07.00.02 «Всесвітня історія». Чернівці, 2008. 20 с.; Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 90–101; Себта Т. Документальні фонди німецької окупаційної влади 1941–1944 рр. у державних архівах України: аналіз інформаційного потенціалу // Архіви України. 2010. Вип. 2. С. 27–28; Скоробогатов А. Харківське міське самоврядування в 1941–1943 роках // Березіль. 1996. № 7–8. С. 139–162; № 9–10. С. 145–164; Тарнавський І. С. Адміністративний поділ та органи управління на території південно-західної України за часів румунської окупації // Історичні і політологічні дослідження. 2010. № 3–4. С. 210–216; Щетніков В. П. Роки Великої вітчизняної війни (1941–1945) // Історія Одеси (гол. ред. В. Н. Станко). Одеса : Друк, 2002. С. 397–414 та ін.

дичному форматі ніхто не розглядав. Пояснення та уточнення потребують дефініції, застосовувані на позначення місцевих цивільних органів влади окупованих нацистами українських теренів.

Модель облаштування захоплених нацистами територій визначалася геостратегічними амбіціями керівництва Третього Райху загалом та його прагматичними планами щодо України зокрема. Головними постулатами окупаційної політики, впроваджуваної в тогочасній Україні, стали: німецька колонізація, фізична ліквідація визначених нацистами расових і політичних ворогів та деінтелектуалізація місцевого населення. У поєднанні з економічними заходами нацисти прагнули перетворити Україну на невичерпний резервуар сировини, енергоресурсів, продуктів харчування та робочої сили. Важливі завдання з реалізації планів нацистської верхівки відводилися місцевим органам окупаційної влади, що стали тільки низовою ланкою створеного нацистами розгалуженого адміністративного апарату. В різних окупаційних зонах принцип побудови організаційної структури органів місцевого управління не мав уніфікованого характеру, ці органи відрізнялися як назвою, так і покладеними на них завданнями та функціями, – вони мали різну організаційну структуру й чисельність управлінського апарату.

Окупована територія України перебувала у підпорядкуванні військових і цивільних органів влади. Залежно від регіону ці управлінці діяли одночасно / поступово змінювали одне одного / діяли одноосібно.

Так, до створення цивільних органів влади керівництво окупованими територіями покладалося на т. зв. військові адміністрації – фельдкомендатури й ортскомендатури Вермахту, яким належали всі владні повноваження адміністративного, військово-поліційного та господарсько-економічного характеру. З просуванням фронту вглиб Радянської України влада переходила до сформованих цивільних органів управління.

У зоні військової адміністрації місцеві органи влади формувалися залежно від розташування фронту: розрізняли зону бойових дій, тиловий район окремих армій, тиловий район груп армій. У районі бойових дій адміністративні функції щодо місцевого населення здійснювали, зазвичай, командири корпусів, а у випадку стабілізації фронту – тимчасово організовані місцеві комендатури. У тилових районах армій і груп армій місцеві комендатури, польові комендатури та головні польові комендатури складали систему німецького військового управління. Кожна місцева комендатура контролювала від 4 до 5 районів за радянським поділом. Польові й місцеві комендатури в тилових армійських районах були підлеглі безпосередньо командирам цих районів, а в тилових районах груп армій польові комендатури підпорядковувалися командувачу тилового району відповідної групи армій, а місцеві комендатури – відповідній

головній польовій комендатурі[458]. Саме місцеві комендатури найбільше взаємодіяли зі створеними органами місцевого управління (районними, міськими та сільськими управами), які повинні були: забезпечити «спокій і безпеку» на підпорядкованій території, протидіяти диверсіям і спротиву, створити належні умови для служб, що вилучали сировину та сільськогосподарську продукцію. Усі кандидати на керівні посади в місцевих органах управління проходили ретельну перевірку й надалі перебували під прискіпливим наглядом німецьких спецслужб[459].

Військово-адміністративні органи влади надавали активну допомогу військово-економічним структурам, покликаним за рахунок ресурсів окупованих територій забезпечувати економічні потреби Вермахту та цивільного населення Третього Райху. Місцеві органи влади найбільше взаємодіяли з низовою ланкою економічних органів управління – окружними земельними управами («ґебітсляндвіртами») та їхніми структурними одиницями. районними сільськогосподарськими управами («крайсляндвіртами»), а з середини 1942 р. ще й опорними пунктами («штуцпунктами»). Управлінська система в зоні військової адміністрації була побудована таким чином, щоб передусім забезпечувати комфортне перебування вояків Вермахту, здійснювати ефективну експлуатацію економічних і людських ресурсів регіону, підтримувати лояльне ставлення місцевого населення до окупаційної влади.

Територія Генеральної Губернії (далі – ГГ) поділялася на п'ять областей-дистриктів: Краків, Радом, Люблін, Варшава, на окупованих західноукраїнських землях «Галичина». Для керівництва останньою було створено уряд дистрикту – Раду Правління. До неї ввійшли державний секретар уряду Генеральної Губернії, вищий керівник СС і поліції у ГГ і губернатор дистрикту «Галичина». На Раду правління на чолі з державним секретарем уряду Генеральної Губернії покладалися завдання підготовки введення законів ГГ у територіальному утворенні та узгодження усіх важливих для регіону адміністративних засобів і способів управління ним.

У дистрикті було запроваджено новий адміністративно-територіальний устрій, де система органів управління вибудовувалася за німецьким зразком. Дистрикт поділявся на окружні староства («крайсгауптманшафти»), які, у свою чергу, складалися з «бецирків» (повітів) та «ландге-

---

[458] Себта Т. Документальні фонди німецької окупаційної влади 1941–1944 рр. у державних архівах України: аналіз інформаційного потенціалу // Архіви України. 2010. Вип. 2. С. 27–28.

[459] Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін. ; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 2. С. 325.

майндів» (сільських громад). Крайсгауптманшафти налічували від двох до п'яти повітів («бецирків»). Також існували т. зв. виокремлені міста («крайсфрайштадти»). Зазначені адміністративні одиниці очолювали відповідно: окружний староста (Kreishauptmann), повітовий комісар (Landkommissar), волосний старшина і громадський голова. Нижні щаблі влади були представлені міськими і сільськими громадами. За час існування дистрикту «Галичина» відбулося декілька реорганізацій окупаційного адміністративно-територіального устрою[460].

Особливістю політико-правової ситуації в Східній Галичині було те, що вся повнота політичної влади, зокрема на рівні дистрикту та окружних староств, перебувала в німецьких руках. Українці в окупаційній адміністрації займали посади нижчого, інколи середнього ешелону. Наприклад, війти і бургомістри (у невеликих містах) зазвичай були українцями. Усі рішення української влади набували чинності лише після відповідних узгоджень із німецькою адміністрацією. Будь-яка незгода з її діями, а поготів відкритий опір заходам чи політиці окупаційних властей, жорстоко придушувався.

Процес розвитку влади в регіоні був тісно пов'язаний із функціонуванням Українського Центрального Комітету, який проводив активну діяльність, організовуючи владні осередки у селах, містах, повітах. Проміжною ланкою між селянами, вищими ланками УЦК і німецькою владою, були «мужі довір'я»[461]. Керівні посади в окружних і повітових управах посідали місцеві фахівці, які мали відповідні знання та навички. На чолі повіту стояв староста, волості – солтис, села – війт. Під егідою УЦК було створено мережу громадських інституцій, що суттєво впливали на життєдіяльність східногалицького соціуму. Дозвіл означених організацій пояснювався прагматичним розрахунком нацистської окупаційної влади – використати протиставлення українців полякам. Продуманість такої політики щодо місцевого населення засвідчує висловлювання генерал-губернатора Ганса Франк після зустрічі з Гітлером на початку березня 1940 р.: «Фюрер робить наголос на тому, щоб український елемент у Генеральній Губернії визнати таким, що повинен бути розцінений як антипольський і пронімецький»[462]. Напруженість в українсько-польських взаєминах у роки Другої світової

[460] Офіцинський В. А. Дистрикт Галичина (1941–1944 рр). Історико-політичний нарис. URL:http://exlibris.org.ua/distrikt (дата звернення: 28.09.2019)

[461] Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 2. С. 299.

[462] Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблеми українсько-польських взаємин // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні : українсько-польські взаємини. Львів, 2005. С. 68–119.

війни штучно стимулювалася Німеччиною через «маятникове» толерування представників одного або іншого етносу на різних територіях і в різних сферах діяльності (наприклад, українців – в адміністрації та поліції на Закерзонні, поляків – в адміністрації на Волині та Поліссі; українців – у допоміжній та охоронній поліції, поляків – у кримінальній поліції тощо). До 1944 р. це протистояння набуло характеру локальної війни, яка супроводжувалася військовими злочинами проти цивільного населення, результатом якої стали українсько-польські переселення та масова загибель як українців, так і поляків. Значна частина населення залишала території, охоплені конфліктом, втрачаючи дім і все майно, але рятуючи життя.

Таким чином, головним завданням органів цивільного управління дистрикту було здійснення окупаційної політики, орієнтоване на безапеляційне забезпечення політичних та економічних інтересів Третього Райху. Усі адміністративні заходи були спрямовані на перетворення Східної Галичини в складову частину Великонімецької імперії.

У ***райхскомісаріаті «Україна»*** захоплену територію було поділено на генеральні округи (Generalbezirke), неофіційна назва – генералкомісаріати на чолі з генеральними комісарами. Наступною ланкою адміністративного поділу були округи (Gebiet), так звані ґебітскомісаріати, очолювані окружними комісарами (ґебітскомісарами), далі йшли райони (Rayons), якими керували голови районів. У п’яти великих українських містах (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Київ, Кривий Ріг), що прирівнювалися до округ, створювалися штадткомісаріати, на чолі з міськими комісарами (штадткомісарами). Посадовцями зазначених управлінських структур, крім районів, були німці. Кордони колишніх радянських районів і громад було в основному збережено, бо це влаштовувало окупантів як з адміністративної, так і з господарчої точки зору.

Темою нашого дослідження є місцеві органи влади як об’єкт енциклопедичного опису, тож на їхній структурі зупинимося детальніше. Станом на 01.01.1943 р. райхскомісаріат «Україна» складався з 433 районів, де формувалися районні управи. На чолі районної управи стояв районний керівник – бургомістр[463]. У містах органами місцевого управління були міські управи, очолювані головою (бургомістром). Якщо населений пункт був місцем перебування генерального або окружного комісарів, то посаду бургомістра займав представник німецької влади, в інших випадках – місцеві очільники. Найнижчою ланкою в структурі владних органів райхскомісаріату «Україна» була сільська управа, влада якої поширювалася на одне велике село або кілька малих сіл чи хуторів. На чолі сільської управи стояв

[463] На позначення цієї посади також вживаються назви шеф, старшина, районний староста.

бургомістр, який призначався керівником району й був підлеглий йому. Під керівництвом бургомістра сільської управи працювали начальник поліції та писар, які підпорядковувалися районному управлінню. В окремих селах, що входили до сільської управи, діяли старости, яких зазвичай призначав сільський бургомістр. Права та обов'язки старост сільських і селищних общин визначалися «Інструкцією для старост», «Тимчасовим положенням про старост сіл і селищ району» та численними розпорядженнями[464].

Управи (районні, міські, сільські) ухвалювали рішення щодо життєдіяльності поселень, де вони діяли, однак такі нормативні акти в обов'язковому порядку узгоджувалися з німецькими керівниками. Начальниками райуправ і бургомістрами призначалися за згодою генерал- та ґебітскомісарів лише «політично надійні» особи. Вони відповідали за покладені на них вищими окупаційними органами влади завдання з нормалізації життєдіяльності підпорядкованих їм населених пунктів, опікувалися їх очищенням від «ворожих елементів», налагоджували функціонування промислових та сільськогосподарських підприємств, комунального господарства, закладів освіти, культури, охорони здоров'я, організовували поставки продовольства й робочої сили до Райху тощо.

Німецьке керівництво цікавило винятково точне й неухильне виконання поставлених перед органами місцевого управління завдань. Однак реалізації цього в РКУ завадила неадекватна практика окупаційного адміністрування, яка характеризувалася високим рівнем паралелізму та дублювання в роботі органів влади різних рівнів. Як і в інших адміністративних утвореннях часів нацистської окупації, основним завданням місцевого управління РКУ було впровадження в життя нацистської політики в сфері економічної експлуатації місцевих ресурсів і працездатного населення, потреби якого залишалися другорядними.

На окупованих Румунією територіях були створені три губернаторства: «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія», загальною площею майже 100 тис. кв. км, із них понад половина – українські землі. У губернаторствах створювались органи управління ними – директорати, префектури, претури та примарії. Вищими посадовими особами проголошувалися губернатори, які зосереджували в своїх руках усю повноту військової та цивільної влади, були керівниками усіх державних та місцевих адміністрацій на підвладній території. Їм підпорядковувалися поліція та жандармерія; як відповідальні за громадський порядок губернатори віддавали

---

[464] Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. С. 35–55; Власенко С. Органи влади на території військової зони України в період нацистської окупації: організація, підбір кадрів, функціонування (1941–1943 рр.). С. 61–62.

накази військовим органам, що перебували на території губернаторств. Губернатори були тільки «представником голови держави та уряду» і були йому підзвітні за здійснення організаційної управлінської діяльності в краї.

Губернаторства складалися з повітів, ті у свою чергу – з пласів. Повіти (Judetul) очолювали префекти й субпрефекти. Територіально повіти поділялися на пласи (Plasii), якими управляли преторії на чолі з претором. Другою особою преторії був прим-претор (суб-претор), що виконував функції координатора всіх місцевих адміністративних установ, здійснював контроль над їхніми відділами та відповідав за виконання наказів претора й вищих інстанцій. У свою чергу пласи поділялися на комуни (Comunei) двох типів: сільську й міську. Відповідно їх управлінським органом були примарії на чолі з примарем у сільській місцевості та мером у місті. Вони вирішували всі загальні справи місцевого значення. Примар за допомогою секретаря, нотаріуса, агронома, інженера та інших підконтрольних посадовців упроваджував у життя всі накази, постанови, доручення та закони вищих інстанцій на підконтрольній йому території. Примара призначав префект за поданням кандидатури претором; префектів, прим-префектів, преторів і прим-преторів призначав губернатор після рішення адміністративного відділу[465]. Тож преторії й примарії були виконавчою ланкою управлінського апарату на території губернаторств й утворювали нижчу ланку румунського управління.

На відміну від «Буковини» й «Бесарабії», у Трансністрії існувала специфіка призначення посадових осіб та їх підпорядкування. Наприклад, губернатор мав право призначати тільки префекта, а префект уже призначав претора, прим-претора і примара. Губернатору та іншим цивільним урядовцям підпорядковувалася тільки поліція та жандармерія, а військові комендатури були підлеглі командувачу румунської армії Трансністрії. Характерною особливістю управлінського апарату Трансністрії було існування двох муніципалітетів[466] – у містах Тирасполі та Одесі. Очолював муніципалітет генеральний примар, підлеглий губернатору. Він мав двох заступників і генерального секретаря. Безпосередньо в підпорядкуванні генерального примара перебували дирекції: адміністративних справ, фінансів, медично-санітарна, транспорту, рада опіки відділом со-

---

[465] Левченко Ю. І. Управлінський апарат румунських адміністративно-територіальних одиниць України під час окупації 1941–1944 рр. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки. Луцьк, 2013. Вип. 21 (269). С. 72.

[466] Муніципалітет – адміністративна одиниця румунського міського управління, очолювана міським префектом, що мала рівні права з повітами.

ціального забезпечення. Інші дирекції були об'єднані в секції на чолі з «примарем сектору». Загальна їх кількість в Одеському муніципалітеті, наприклад, становила п'ять. Відповідно, директори здійснювали управління визначеною сферою життя муніципалітету й були підзвітні генеральному примарю або генеральному секретарю. Основні функції з керівництва сільським господарством виконувала дирекція агрокультури. У своїй діяльності на місцях дирекція спиралася на т. зв. трудові громади та державні ферми. Згодом частину конкретних функцій з керівництва окремими галузями сільського господарства було передано двом новоутвореним дирекціям: Дирекції механізації сільського господарства губернаторства Трансністрія і Дирекції садівництва та виноградарства губернаторства Трансністрія. Саме ці дирекції, на думку окупантів, мали сприяти інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та забезпечення румунської армії необхідними продуктами, провіантом тощо[467]. За слушними висновками Ю. Левченка, впровадження управління румунського зразка в цих губернаторствах доводить, що бухарестська влада розглядала їх як невід'ємні частини румунської території, повернені в ході війни. Система управління створених адміністративно-територіальних одиниць була спрямована на всеохопне керування окупованими південно-західними територіями України та їх цілковиту румунізацію[468].

У контексті здійсненого аналізу слід наголосити, що система цивільного управління окупованими територіями мала доволі забюрократизований характер, повноваження різних органів влади, особливо на низовому рівні, дублювалися. Ухвалені урядові рішення, наприклад, у райхскомісаріаті «Україна» носили суперечливий характер, зумовлений суперечностями між райхсміністром східних окупованих територій А. Розенбергом та райхскомісаром Е. Кохом. Місцеві органи влади не стали самоврядними організаціями, вони цілком були підпорядковані німецьким цивільним органам управління, переважна більшість ухвалених ними рішень мали бути затверджені німецькими посадовцями й тільки після цього набирали законної сили.

Таким чином, у роки нацистської окупації на території України був утворений розгалужений управлінський апарат. Місцеві органи влади в цій громіздкій вертикалі влади фактично перебували на нижчій сходинці. У різних окупаційних зонах вони різнилися способом утворення, назвою,

---

[467] Осипенко А. Система управления сельским хозяйством в губернаторстве «Транснистрия» (1941–1944 гг.). URL: http://www.eminak.mksat.net/archive (дата звернення: 27.09.2019)

[468] Левченко Ю. І. Управлінський апарат румунських адміністративно-територіальних одиниць України під час окупації 1941–1944 рр. С. 73–74.

підпорядкуванням, але виконували схожі завдання центральних окупаційних органів – задоволення політичних та економічних вимог нацистського режиму. Потреби місцевого населення впродовж всієї нацистської окупації залишалися другорядними, а місцеві органи влади, хоч і намагалися сприяти в їх вирішенні, не володіли належним рівнем повноважень.

Охарактеризована нами система окупаційних органів влади, що діяли в межах тогочасної України, є вагомим об'єктом для енциклопедичного представлення. Щоб сформувати уявлення пересічного читача довідкових видань про структуру й систему окупаційного управління, необхідно пояснити низку дефініцій у цій проблематиці. При цьому слід зважати: вищі владні структури (райхскомісаріат, генеральний комісаріат, генеральна округа, штадткомісаріат, ґебіт (крайсґебіт) та ін.) вартують окремого енциклопедичного опису – як терміносистеми із внутрішніми покликаннями.

Ми ж зосереджуємося на місцевих органах влади. До дефініційного ряду цієї теми належать: міська управа, сільська управа (примарія), ґебітсландвірт, крайсландвірт, опорний пункт, бургомістр (мер, голова управи) та ін. Окреслена тема в енциклопедичному розрізі має потужний просопографічний сегмент. Адже для розуміння тогочасних процесів важливим є вивчення біографій непересічних осіб, які працювали в той час в окупаційних органах влади місцевого рівня, наприклад, голів міських управ: Київської – О. Оглоблина, В. Багазія, Л. Форостівського, Харківської – О. Крамаренко, О. Семененко, Вінницької – О. Савостьянова, Дніпропетровської – П. Соколовського, Луцької – М. Єрмолаєва і Є. Тиравського, Рівненської – П. Бульби, І. Сав'юка, Ковельської – М. Пірогова, Миколаївської – О. Масикевича, Ялтинської – В. Мальцева та багатьох інших. Звичайно, вивчення цих персоналій наштовхується на брак історичних джерел, адже тільки окремі з них – доволі відомі люди. Однак дослідження їх діяльності в роки нацистської окупації дозволяє з'ясувати повноваження таких управлінців, їх можливості з вирішення повсякденних запитів підокупаційної людності, виявити, чи доцільно вести мову про колаборацію бургомістрів тощо. Дослідницькі прогалини цієї проблематики могли би заповнити краєзнавці та регіональні історики.

Для подальшої роботи з написання енциклопедичних гасел з історії України періоду нацистської окупації загалом та діяльності місцевих органів влади зокрема необхідно з'ясувати стан наукової розробленості цієї проблеми. Змістовий рівень радянського дискурсу про окупаційну тематику орієнтувався на вивчення місцевих органів влади у руслі їх грабіжницької та злочинної діяльності стосовно цивільного населення та військовополонених. Дефініційний ряд енциклопедичних видань радянського періоду з означеної проблематики аж занадто скромний. Наведемо кілька прикладів.

У «Военном энциклопедическом словаре» (1983) немає статей з обраної теми дослідження, хоча представлена низка гасел, що стосуються Другої світової війни, наприклад: Друга світова війна, фашизм, ряд статей, присвячених діячам Третього Райху – Геббельсу, Гедріху, Герінгу, Гітлеру, Гіммлеру, Кейтелю, Розенбергу, Шпеєру та ін. Також у цьому словнику є гасла «Оккупационный режим» і «Оккупация»[469]. Однак зовсім відсутні статті, в яких охарактеризовані місцеві органи влади та їхні очільники.

Ґрунтовне багатотомне видання «Советская военная энциклопедия»[470] містить систематизоване зведення військових знань довідкового характеру, що подані в таких підрозділах: 1) військово-теоретичний; 2) технічний; 3) географічний; 4) біографічний. Відображені театри бойових дій, що склалися історично, подана інформація про континенти, держави, водні басейни, гірські системи, військові бази та населені пункти, пов'язані зі збройними конфліктами, широко представлені біографії воєначальників, полководців, винахідників зброї тощо. На змісті енциклопедичних статей позначилося панування марксистсько-ленінської ідеології; воєнно-історичний та біографічний матеріал у багатьох випадках сфальсифікований або викладений неповно. Тематика місцевих органів влади відсутня в цьому видані. Хоча є стаття «Оккупация», де стисло викладена інформація про впровадження нацистської політики на захоплених територіях Радянської України[471].

В енциклопедії «Великая Отечественная война 1941–1945 рр.» (1985) є дефініція «Окупацонный режим» (с. 508–509), де серед іншого згадується про структуру нацистських окупаційних органів на загарбаній території. Зокрема зазначається, що захоплена територія «була поділена на райхскомісаріати, які складалися з генеральних округів, областей (гебітів), округів, районів, повітів, волостей. На чолі цих німецько-фашистських адміністративно-територіальних утворень були поставлені райхс-, генеральні, гебіт- і районні комісари. Окуповані області не мали єдиного цивільного управління й уніфікованого управління в усіх містах і районах. У містах створювалися управи, на чолі яких був міський голова. У кожному районі, а інколи й волості створювалися комендатури, при яких існувала воєнна охорона і поліцейське управління. Воєнний комендант був

---

[469] Военный энциклопедический словарь / Пред. гл. ред. комиссии Н. Огарков. Москва, 1983. С. 190–193, 202, 204, 207, 327, 508–510, 626, 752–756, 796.

[470] Советская военная энциклопедия: в 8 т. / председ. Гл. ред. комиссии А. А. Гречко (т. 1, 8), Н. В. Огарков (т. 2–7). Москва : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1976-1980. – Москва : Воениздат, 1976–1980. Т. 1–8.

[471] Серегин В. П. Оккупация // Советская военная энциклопедия: в 8 т.: Т. 6. Объекты – Радиокомпас. Москва : Воениздат, 1976. С. 35–36.

необмежений диктатор в районі (волості). У волості призначалися старшини (бургомістри), у селах – старости. Це так зване місцеве управління ніякого самоуправління не мало і було слухняним знаряддям окупантів»[472]. Є невелика стаття, присвячена райхскомісаріатам[473]. Звичайно, окремих дефініцій про місцеві органи влади в цій енциклопедії не представлено.

У радянському дискурсі діяльність місцевих органів влади у роки нацистської окупації розглядалася побіжно, в контексті вивчення окупаційного режиму. Такі утворення, як управи, визначалися маріонетками у руках німецьких окупаційних чиновників, а працівники зазначених місцевих структур однозначно затавровувалися як зрадники радянської батьківщини та посіпаки фашистських загарбників. Такій тематиці не було місця у радянських енциклопедіях, та й загалом історична тематика «розчинялися» в політичних, географічних, економічних, технічних й інших сюжетах і камуфлювалася відповідним ідеологічним антуражем. Так, в «Українській радянській енциклопедії» побіжно згадується про територіальний поділ України в роки Другої світової війни в дефініції «Дистрикт Галичина»: «...3) «Дистрикт Галичина» – назва, що її дали німецько-фашистські загарбники тимчасово окупованій ними території теперішніх Львівській, Івано-Франківській і частини Тернопільської області України в серпні 1941. Вони включили цю територію до складу т. з. генерал-губернаторства окупованих польських земель...»[474].

Уперше в незалежній Україні серед довідкових видань з’явилися статті про адміністративні утворення часів нацистської окупації в «Юридичній енциклопедії України». Наприклад, в статті «Рейхскомісаріат Україна» частково висвітлено структуру окупаційних органів влади. Щодо місцевих органів управління зазначалося: «Організація органів місцевого «самоврядування» ґрунтувалася на колишній адміністративній структурі, обмежуючись селом, громадою (сільською і міською) та районом. Сільські громади й районні управління (управи) існували на всій території рейхскомісаріату. На чолі районів стояли начальник районних управ, на чолі громад (міських і сільських) – бургомістри. У кожному селі був староста. Начальниками управ та бургомістрами призначалися політично „надійні” особи з місцевого населення. Вони мали забезпечувати спокій і безпеку на території району і громади, займатися „очищенням” її від

---

472 Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Редколлегия: Ю. Я. Барабаш, П.А. Жилин (зам. гл. ред.), В. И. Канатов (отв. секретарь) и др. Москва : Сов. энциклопедия, 1985. С. 508.

473 Там само. С. 607.

474 Українська радянська енциклопедія : [в 12-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін. 2-ге вид. Т. 3 : Гердан – Електрографія. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1979. С. 361.

„ворожих елементів", запобігати актам саботажу і диверсій, організовувати постачання продовольства до рейху. … Структура, склад, завдання і діяльність окупаційних адміністративних, судових і поліційних установ у рейхскомісаріаті свідчать про те, що це був механізм морального і фізичного гноблення, грабунку і терору населення окупованих територій»[475]. Стаття виконана в традиційному радянському методологічному ключі. Жодним словом не згадувалося про те, що саме від посадовців місцевого рівня багато в чому залежало становище підокупаційної людності. Уміння міського (сільського) голови налагодити роботу основних життєзабезпечуючих служб населеного пункту (закладів комунального господарства, торгівлі, охорони здоров'я, сільськогосподарських підприємств) визначали можливості з виживання мешканців цих поселень у скрутних умовах окупаційної дійсності.

Потужним проривом у вітчизняних довідкових виданнях стала публікація «Енциклопедії історії України»[476] (далі – ЕІУ) (2004–2013) в 10-ти томах. Провідні вітчизняні фахівці намагалися відійти від радянської методології, політичних і соціальних замовлень,– об'єктивно та незаанґажовано репрезентувати історію України. В ЕІУ суттєво розширено тематику статей, присвячену Другій світовій війні загалом та окупаційному режиму зокрема. Так, опублікована низка дефініцій, які безпосередньо стосуються нашої теми дослідження, зокрема: «Ґебітскомісаріати»[477], «Генерал-комісаріати»[478], «Кримська влада в період окупації півострова Вермахтом»[479] та ін., також ті, які дають змогу скласти уявлення про впро-

---

475 Рекотов П. Рейскомісаріат Україна // Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 5. П–С. С. 278–279.

476 Енциклопедія історії України : в 10-ти томах / [гол. редкол. : В.А.Смолій]. К. : Наукова думка, 2003–2013: Т. 1. А–В. 2003. 688 с., Т. 2. Г–Д. 2004. – 518 с., Т. 3. Е-Й. 2005. 672 с., Т. 4. Ка-Ком. 2007. 528 с., Т. 5. Кон–Кю. 2009. 560 с., Т. 6. Ла–Мі. 2009. 784 с., Т. 7. Мл–О. 2010. 728 с., Т. 8. Па–Прик. 2011. 520 с., Т. 9. Прил. –С . 2012. 944 с., Т. 10. Т–Я. 2013. 784 с.

477 Коваль М. В. Гебітскомісаріати // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2004. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gebitskomisariat (дата звернення: 14.03.2018)

478 Коваль М. В. Генерал-комісаріати // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2004. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=General_komisariaty (дата звернення: 14.03.2018)

479 Романько О. В. Кримська влада в період окупації півострова Вермахтом // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон–Кю / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. 568 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Krimska_vlada_v_period_okupatsii (дата звернення: 14.03.2018)

вадження та функціонування органів влади на захоплених гітлерівцями територіях: «Міністерство окупованих східних територій»[480] і «Окупаційний режим німецький (1941–1944)». У сучасних вітчизняних енциклопедичних ресурсах представлені ширше і змістовніше, ніж в їх радянських попередниках, адміністративні утворення часів нацистської окупації («Генеральна губернія»[481], райхскомісаріат «Україна»[482], «Трансністрія»[483]). На жаль, статті в ЕІУ про інші територіальні формування окупаційної доби не позначені суттєвим прирощенням інформації, порівняно з радянськими енциклопедіями, як-от стаття про дистрикт «Галичина»[484]. Немає в ЕІУ тлумачення дефініцій «зона військової адміністрації», губернаторства «Буковина» і «Бессарабія» та ін.

Портретна галерея Другої світової війни ЕІУ не відрізняється якісно новим підходом подачі матеріалів. Хоча вдалося суттєво розширити персональний ряд діячів українського національно-визвольного руху, в окремих випадках залишилися радянські принципи подачі біографій воєначальників і Героїв Радянського Союзу. Однак слід наголосити: творчому колективу ЕІУ вдалося ввести до наукового обігу велику кількість біографічних довідок про осіб, які з ідеологічних причин належали до «заборонених», «забутих», «замовчуваних», адже перебували на окупованій території, виїхали з України у роки Другої світової війни тощо. Серед них, наприклад, стаття про першого голову Київської міської управи часів нацистської окупації О. Оглоблина[485].

---

480 Кашеварова Н. Г. Міністерство окупованих східних територій // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ministerstvo_okupovanykh_terytoriy (дата звернення: 14.03.2018

481 Луцький О. І. Генеральна губернія // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2004. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Generalna_gubernija (дата звернення: 14.03.2018)

482 Себта Т. М. Райхскомісаріат Україна. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rajkhskomisariat_U (дата звернення: 14.03.2018)

483 Михайлуца М. І., Нікульча І. Я. Трансністрія. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Transnistriia (дата звернення: 14.03.2018)

484 Першина Т. С. «Галичина», дистрикт // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2004. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Galychyna_adm_odynycja (дата звернення: 11.09.2017)

485 Верба І.В. Оглоблин Олександр Петрович // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2010. 728 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ohloblyn_O (дата звернення: 27.03.2018)

Академічне енциклопедичне видання не встигає за швидкими змінами, що характеризують сучасний український науковий гуманітарний простір. Через це значна увага науковців зосереджена на електронних форматах видань, які дають змогу швидко розповсюдити інтелектуальний продукт, зробити його загальнодоступним і широковідомим, при потребі оперативно доповнити / оновити інформацію.

Якісно новим досвідом є створення численних постійно поповнюваних електронних біографічних, генеалогічних, культурологічних та історико-краєзнавчих інформаційних ресурсів. Публікація в Мережі зробила доступними широкому загалові і рідкісні старі, і новітні довідкові видання, також ресурси, спеціально розроблені для мережі Інтернет, що уможливило вільне оперування ними в режимі реального часу. Користувачі комп'ютерних мереж активно працюють із зазначеними енциклопедичними масивами. Однак легкий доступ до інформації наражається на невисоку культуру використання цих ресурсів. Формування та розміщення довідкової інформації про Другу світову війну, особливо на пострадянських теренах, здійснюється з комерційною або пропагандистською метою, тому достовірність інформації деяких інтернет-ресурсів викликає певні застереження. Інколи ці ресурси взагалі характеризуються тенденційним спотворенням інформації, переважно в рамках інформаційних війн.

Різноманітну інформацію про центральні та місцеві окупаційні структури можна віднайти в онлайнових енциклопедичних ресурсах, серед яких найбільш популярним є «Вікіпедія». У ній наявна низка статей, що безпосередньо стосуються нашої тематики (наприклад, «Полтавські ґебіти», «Київська міська управа»), а також ті, де тим чи тим чином представлена інформація про місцеві органи влади в роки нацистської окупації, зокрема в статтях про крайсгауптманшафти (наприклад, «Крайсгауптманшафт Дрогобич», «Крайсгауптманшафт Чортків» тощо) й інші більш широкі статті, де в контексті аналізу нацистського окупаційного режиму характеризується діяльність місцевих органів влади.

Окремі статті у «Вікіпедії» присвячені міським головам (наприклад, міські голови Києва, очільники Олександрії, міські голови Одеси тощо) й окремим персоналіям (є статті про Олександра Оглоблина, Володимира Багазія, Леонтія Форостівського, Володимира Доленка, Олександра Семененка, Олексія Крамаренка, Іларіона Курило-Кримчака, Ореста Масикевича та ін.).

Спеціальні інтернет-сайти присвячені українському визвольному руху (наприклад, Електронний архів Українського визвольного руху – http://avr.org.ua/). Завдяки представленим там документам можна скласти уявлення про вплив ОУН на формування міських і сільських управ у

Центральній і Східній Україні, а також з'ясувати роль самостійників – представників місцевих органів влади на життя у західноукраїнському регіоні.

Інтернет-енциклопедії стали серйозним викликом академічним енциклопедичним виданням. Наприклад, «Вікіпедія», завдяки універсалізації та легкому доступу до інформації, задекларованим засадам об'єктивності й неупередженості стає потужним каналом трансформації наукового знання в загальнодоступне, серйозним інструментом формування суспільної свідомості. Назагал у ній здійснена успішна спроба переосмислення досвіду подій Другої світової війни. Однак не всі розміщені в цій енциклопедії статті з обраної проблематики є адекватним віддзеркаленням сучасного стану наукового знання. Існують відмінності у статтях різними мовами (українською, англійською, німецькою, російською тощо). Наприклад, статті про першого Київського міського голову часів окупації – Олександра Оглоблина представлені у Вікіпедії 6 мовами: англійською, іспанською, німецькою, польською, російською, українською. Найбільш повними є українська, російська, німецька версії. Проте в російському викладі доволі показовою є назва підрозділу про повоєнне життя вченого «Бегство и дальнейшая судьба». Без покликання на джерело наведена доволі сумнівна фраза про те, що О. Оглоблин переховувався в психіатричній лікарні, аби уникнути арешту окупантами після залишення посади міського голови[486].

Існують енциклопедичні статті у «Вікіпедії» слов'янськими мовами, виконані в традиційному радянському методологічному руслі, які інколи не мають покликань на джерела інформації або ж містять низку відомостей, що неможливо підтвердити свідченнями з інших джерел (наприклад, «Партизанское движение на Украине во время Великой Отечественной войны», «Зьнішчальны батальён (СССР, 1941)», «Эвакуация в СССР во время Великой Отечественной войны» та ін.).

Новітнім словом в енциклопедичному контенті про Другу світову війну має стати широке використання сучасних інформаційних технологій в онлайн-версіях енциклопедій. Мова йде як про зручний пошуковий механізм дефініцій, елементи навігації та гіпертекст, так і про висвітлення діяльності окупаційних структур шляхом залучення широкого ілюстративного ряду – фото, сканкопії архівних документів, зокрема представлення джерел особового походження (наприклад, спогадів місцевих посадовців, щоденників, листування). Також електронна енциклопедія дає

---

486 Оглоблин Александр Петрович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення: 26.11.2019)

змогу читачам отримувати інформацію за принципом багатомовності. У випадку Другої світової війни найбільш використовуваними вбачається англійська, німецька, польська, російська мови. Така особливість електронних довідкових ресурсів дає змогу одночасно знайомитися з інформацією про явища чи події з різних джерел, з різних поглядів, інколи зовсім протилежних.

Таким чином, науково вивірена інформація і про глобальний збройний конфлікт, і про специфіку нацистської окупації ще не посіла провідне місце в енциклопедичних онлайнових видання і потребує термінового розміщення для суспільного ознайомлення. Обрана для дослідження тема володіє достатнім енциклопедичним потенціалом.

Низка дефініцій, що використовуються на позначення місцевих органів влади у роки нацистської окупації України, представлених у довідковій літературі, потребують уточнення, коригування або взагалі повного перегляду. Назріла нагальна потреба публікації енциклопедій і довідників про історію Другої світової війни й розміщення на інтернет-сайтах для загального користування. Окупаційна тематика також має посісти належне місце в цих виданнях. Існує низка дефініцій з обраної теми, які пропонуються для вміщення до видання «Україна в Другій світовій війні. Енциклопедія», яке готує Інститут історії України НАНУ: штадткомісаріт, ґебіт, міська управа, сільська управа, примарія, ґебітсландвірт, крайсландвірт, опорний пункт, бургомістр, штадткомісар. Бажано розширити біографічні довідки на осіб, які очолювали міські управи в роки нацистської окупації.

Здійснений аналіз свідчить про необхідність прискореної розбудови вітчизняних довідкових та енциклопедичних ресурсів про Другу світову війну (у друкованому та електронному форматах), здатних адекватно забезпечити зростаючі науково-інформаційні потреби сфер науки, освіти й культури, а також виконати завдання гідної національно-державної репрезентації України на світовій арені.

4.7. Формування енциклопедичного контенту з тематики міжнародних відносин (на прикладі сучасних революцій)

Енциклопедистика як дослідницьке поле і наукова сфера завжди була і є чутливою до актуальних суспільних процесів і змін. Кожна епоха впливає на її еволюцію насамперед своїм особливим часовим кодом, який виражається у формуванні нового та вдосконаленні існуючого категоріально-понятійного апарату. Переведення його в доступний і зрозумілий сучасникам інтелектуальний дискурс шляхом створення різножанрових

спеціальних словників, лексиконів, тезаурусів, а також універсальних енциклопедій – одне з найважливіших завдань довідкової літератури. Саме великі універсальні енциклопедії – і в класичній паперовій, і в новітній електронній версіях – покликані максимально швидко і змістовно представляти неологізми. Це, зокрема, актуально для розвитку української енциклопедистики в тематиці сучасних міжнародних відносин.

Трансформація міжнародних відносин і завершення Вестфальської доби, на зміну якій прийшла глобалізація міжнародних політичних, економічних і культурних процесів, перевели міжнародне життя з кінця 20 ст. у добу постбіполярного глобалізованого світу. Сучасні міжнародні відносини характеризуються плинністю процесів, регулярним наповненням елементами новелізації. 1990-і рр. стали часом глобального домінування на міжнародній арені Сполучених Штатів Америки як єдиної або, за висловом американського політолога С. Гантінгтона, «поодинокої наддержави»[487]. Перше десятиліття 21 ст. характеризувалося, за влучним визначенням політичного аналітика та експерта, редактора тижневика «Newsweek International» Ф. Закарії «піднесенням інших»[488]: поряд із США зростали роль і значення у міжнародних відносинах Європейського Союзу, Російської Федерації, Китайської Народної Республіки. У 2010-х рр. під їхнім впливом все дужче стали проявлятися елементи реструктуризації новітньої міжнародної системи, у т. ч. пов'язані з використанням не лише новітньої «м'якої сили» чи ресурсів «гібридної війни», а й класичного силового потенціалу, зокрема збройного, великих держав. Прикладом може слугувати т. зв. гібридна війна Російської Федерації проти України й анексія Криму в 2014 р., що стало проявом брутального порушення сучасного міжнародного права і створило серйозні ризики та загрози для всієї системи міжнародної безпеки.

Глибинні зміни міжнародного життя і системного виміру міжнародних відносин спричинили появу масиву новітньої політичної лексики (неологізмів, оказіоналізмів та інших новотворів). Значна їх частина ввійшла до повсякденного вжитку, наприклад: «постбіполярні міжнародні відносини», «глобальний світ», «оксамитові революції», «безшумні революції», «Буря в пустелі», Співдружність Незалежних Держав, Європейський Союз, «Маастріхтський договір», «Будапештський меморандум», «Центральноєвропейська Ініціатива», «Арабські революції», «гібридна війна»,

[487] Huntington S. P. The Lonely Superpower // Foreign Affairs. 1999. Vol. 78. № 2. P. 35–49.

[488] Закария Ф. Постамериканский мир будущего. Москва : Европа, 2009. 280 с.

«міжнародний тероризм», «інформаційний тероризм», «кібербезпека», «культурна дипломатія», «м'яка сила», «демократичні трансформації», «доктрина Обами» й багато інших. Їх постійне впровадження в науковий обіг є важливим завданням українських науковців-енциклопедистів, приклади чого – енциклопедичний словник-довідник з новітньої лексики[489] і перший том «Великої української енциклопедії»[490]. Актуальний термінологічно-понятійний апарат став предметом дисертаційних[491] й інших наукових досліджень[492]. У контексті цього проаналізуємо семантику термінів «Арабські революції» / «Арабська весна» і «Парасолькова революція» – проілюструємо введення до наукового енциклопедичного контенту новітньої міжнародно-політологічної лексики.

«Арабські революції» («Арабська весна», «Arab Spring») – серія масових вуличних протестів, революцій і внутрішніх військових конфліктів у низці арабських країн, що розпочалися наприкінці 2010 р. в Тунісі й охопили країни Північної Африки і Близького Сходу. Мирними демонстраціями, соціальними протестами і збройною боротьбою у тій чи тій мірі було охоплено два десятки країн арабського світу. Назва «Арабська весна» вказує на наявність історичних паралелей із низкою революцій 1848–1849 рр. у країнах Європи, відомих під назвою «Весни

---

[489] Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. ; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ-2000, 2015. 492 с.

[490] Велика українська енциклопедія [у 30 т.] / упоряд. д. і. н., проф. Киридон А. М. Т. 1. А–Акц. К.: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. 592 с.

[491] Кияниця Л. Л. Вплив «Арабської весни» на співвідношення сил на Близькому Сході: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київ, 2015. 20 с.; Курандо О. С. Доктрина Обами у зовнішній політиці США. Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук за спеціальністю 23.00.04 — політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова МОН України; Національний університет «Одеська юридична академія» Одеса, 2019. 207 с.; Омар Мохамед Алі Адріс. Ненасильницький політичний протест в Україні в умовах демократичної трансформації. – Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси», Львів, 2017. 221 с.

[492] Ждамарова А. В. «Арабська весна» як вектор трансформації Близького Сходу та Північної Африки в контексті зовнішньополітичних інтересів України // Сумська старовина. 2018. Вип. LIII. С. 63–70; Краснюк І. В. Наслідки Арабської весни в політиці Близького Сходу // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2016. Вип. 23(2). С. 148–154; Троян С. С. Арабські революції 2010–2011 років та їх наслідки // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2012. Вип. 19. С. 170–176; Швед В. О. «Арабська весна» у контексті сучасного трансформаційного процесу на Близькому і Середньому Сході // Проблеми всесвітньої історії. 2016. № 1. С. 109–122.

народів»[493].

Основні політичні та соціально-економічні передумови арабських революцій зводяться до таких: наявність диктатури або абсолютної монархії, високий рівень невдоволення тривалим перебуванням при владі та політикою авторитарних режимів, порушення прав людини, високий рівень корупції, фінансова-економічна криза 2008–2009 рр. і погіршення економічної ситуації в арабському світі, безробіття та екстремальна бідність, у т. ч. серед молоді. Зазначені соціальні проблеми, віддавна притаманні суспільствам Північної Африки і Близького Сходу, призвели до того, що громадянам країн цього регіону увірвався терпець. «Терпіння народів має свої межі – чаша, яка переповнюється через край, просто розбивається на незчисленні скалки…»[494], – зауважив марокკансько-французький письменник і філософ Тахар бен Джеллун.

Поштовхом до хвилі «Арабських революцій» стало самоспалення туніського вуличного торговця фруктами Мухаммеда Буазізі, вчинене 17.12.2010 р. на знак протесту проти свавілля поліції, яка конфіскувала його товар. Унаслідок цього в Тунісі розгорілися масові протести, які призвели до відставки 14.01.2011 р. президента Тунісу (з 1987 р.) бен Алі й отримали назву «Жасминова революція». Успіх «Жасминової революції» в Тунісі стимулював відповідні акції протесту в інших країнах арабського світу, де здебільшого існували ті самі проблеми.

Потужну роль у революційних подіях «Арабської весни народів» відіграла молодь. Безперечно, комунікаційно-мережева публічна дипломатія західних держав, поширюючи певні західні цінності, справляла суттєвий вплив на частину молоді. Відмінною рисою подій на Великому Близькому Сході є вагома, а іноді й вирішальна роль медій як революційного знаряддя, зокрема, соціальних мереж Twitter і Facebook, новинного телеканалу Аль-Арабія, інформагенції Аль-Джазіра.

Наприклад, під назвою «Всі ми – Халед Саїд» в Єгипті виник рух на підтримку 28-річного єгипетського блогера і підприємця, забитого до смерті поліцейськими в Александрії за викладене у Мережі викривальне відео. Загибель цього молодого чоловіка влітку 2010 р. фактично стала поштовхом до гуртування єгиптян у соціальних мережах. Спочатку вони виходили на вулиці як учасники флеш-мобів пам'яті загиблого, а за півроку, після низки самоспалень на знак протесту проти політики Хосні Мубарака, почали об'єднуватися проти влади. «Ключова ідея цієї сто-

---

[493] Weyland K. The Arab Spring: why the surprising similarities with the revolutionary wave of 1848? // Perspectives on Politics. 2012. № 10(4). P. 917–934.

[494] Бен Джеллун Тахар. Спалах: заворушення в арабських країнах: есеї. Київ : Грані-Т, 2012. С. 12.

рінки полягала не стільки в об'єднанні людей у Facebook – це вже давно не було новинкою. Ми думали над тим, як винести це об'єднання за межі соціальної мережі. Флеш-моби стали першою такою спробою. Їхні учасники у більшості своїй не були громадськими активістами – це були жінки, цілі родини, які виходили на вулицю, вбрані у чорне»[495],– розповідає Надін Вахаб, одна з адміністраторів сторінки руху у мережі Facebook.

Водночас не слід перебільшувати роль нових інформаційних технологій – значній частині арабських суспільств вони просто не відомі. Натомість суттєву роль у піднесенні революційних настроїв консолідації протестної маси відіграли п'ятничні молитви і проповіді у мечетях (що не дає вагомих підстав говорити про керівну роль духовенства).

Арабські революції незвичайні тим, що вони є елементарними масовими рухами, що охоплюють широкий прошарок суспільства, без наперед створених центрів, потужних організованих структур, маніфестів чи навіть конкретних завдань, крім повалення влади та сімейних кланів, пов'язаних із нею. Маси були об'єднані передовсім спільними емоціями – гнівом, невдоволенням та ненавистю до правлячих еліт. Люди просто втомилися від багаторічного правління одних і тих самих людей (Мубарак – 30 років, Салех – 33 роки, Каддафі – 44 роки, Бен Алі – 23 роки), поготів, що ті часто використовували високі посади для особистого збагачення. Масові протести і виступи в рамках арабських революцій носили мережевий характер, не мали чіткої організаційної структури, єдиного керівництва, програми і плану дій, але були вистраждані суспільствами. Як зазначив Тахар бен Джеллун, «найбільша перемога цієї арабської весни стала наслідком зрілості. Люди вийшли на вулиці спонтанно, готові рішуче йти до кінця, не слухаючись наказів якого-небудь лідера, голови партії, або ще меншою мірою – керівника релігійного руху. І прийшла перемога: природна революція, прообразом якої є плід, який геть визрів і одного зимового дня він впав сам по собі, тягнучи за собою інші плоди,– і араби почали танцювати, як у час народного свята. Ніхто не може опиратися цьому рухові, ударні хвилі якого рознеслися дуже далеко. Вони докотилися до Китаю й одного дня, можливо, досягнуть патогенних передмість Європи»[496].

Водночас в арабському світі склалася нова розстановка сил, причому сценарій протестних виступів у кожній країні був своєрідним. Помилково зводити всі арабські революції і повстання до одного спільного знаменника. Щоправда, фундаментальні причини масивних повстань були схожими: авторитарне правління, відсутність свободи, важке економічне і

---

[495] Ремовська О. Арабська весна й інтернет як осередок зародження протесту // Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/24700020.html (дата звернення: 08.11.2019).

[496] Бен Джеллун Тахар. Спалах: заворушення в арабських країнах: есеї. Київ : Грані-Т, 2012. С. 103.

соціальне становище, крайня бідність, величезний розрив між вузьким верствам корумпованих правителів і умовами життя мас. Однак події розвивалися різними курсами в різних країнах[497].

У Тунісі та Єгипті функціонують більш прогресивні соціальні й економічні інститути; рівень загальної освіти та національної самосвідомості є значно вищим. Саме тому їхній прогрес очевидніший, особливо в Тунісі, де ліві групи традиційно більш організовані і користуються впливом. Туніс став першим прикладом країни, де соціальні мережі відіграли суттєву роль у революційних подіях. Тунісець Самі Бен Гарбія – правозахисник і співзасновник сайту «Наваат», що в перекладі з арабської означає «Ядро». Саме це інтернет-видання наприкінці 2010 р. розпочало оприлюднення документів WikiLeaks, які стосувалися зловживань туніської влади. У секретних депешах йшлося, зокрема, про те, що «режим президента Бен Алі втратив зв'язок із народом» і «покладається на поліцію», щоб «втримати владу». Саме сайт «Наваат» оприлюднив цю дипломатичну переписку, названу «Тунілікс». Вона блискавично поширилася в соціальних мережах і лише підігріла гнів народу Тунісу на тодішній режим. «Тунілікс» лише опублікував ці депеші, вклав їх у контекст, а вже інші – наші блогери, активісти – почали перекладати їх і поширювати у Facebook. І вже далі всі ці поширення, посилання ставали джерелом інформації для різних ЗМІ»[498],– розповів Самі Бен Гарбія на церемонії New Media Award.

Три основні сили вийшли на перший план політичного життя в Єгипті: армія, молодь та ісламські організації, передовсім Брати-мусульмани. Революція в Єгипті різко змінила зовнішню політику країни. Вона повернулася до панарабізму і поступово відійшла від особливих відносин з Ізраїлем (Єгипет зняв блокаду сектора Гази). Побоювання Ізраїля відобразилися в заяві прем'єр-міністра Біньяміна Нетаньяху на зустрічі з президентом США Бараком Обамою у травні. У відповідь на мирну ініціативу США Нетаньяху різко відкинув можливість повернення до кордонів 1967 р., оскільки цей формат не дозволяє Ізраїлю гарантувати свою безпеку в умовах нової демографічної реальності. Питання Єрусалиму натепер розглядається у новому контексті, багато в чому завдяки арабським революціям. Шейх Юсуф аль-Карадаві, дуже популярний мусуль-

---

[497] Троян С. С. Арабські революції 2010–2011 років та їх наслідки // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2012. Вип. 19. С. 170–176; Кургинян С. Политическое цунами. Аналитика событий в Северной Африке и на Ближнем Востоке. Москва : МОФ ЭТЦ, 2011. 288 с.; Гринин Л. Е., Исаев Л. М., Коротаев А. В. Революции и нестабильность на Ближнем Востоке . Москва : Московская редакция издательства «Учитель», 2015. 384 с.

[498] Ремовська О. Арабська весна й інтернет як осередок зародження протесту / URL: https://www.radiosvoboda.org/a/24700020.html (дата звернення: 08.11.2019).

манський лідер, який наразі проживає в Катарі, закликав демонстрантів на площі Тахрір в Єгипті у похід за повернення Єрусалиму. Це одне з найбільш чутливих питань: мечеть Аль-Акса є однією з основних мусульманських святинь і жоден арабський лідер не посміє підписати угоду, в якій Східний Єрусалим не буде визнаний столицею арабської держави Палестина. Водночас у самому Єгипті протистояння на полях «Арабської весни» в політичному ключі завершилося встановленням влади єгипетських військових на чолі з Абделем Фаттахом Ас-Сісі.

Повстання в Ємені почалися 22.01.2011 р., а вже 27 січня на вулиці столиці держави, міста Сани вийшли тисячі людей, вимагаючи відставки президента Ємену Алі Абдалли Салеха, що перебував при владі 32 роки (з 1978 р.). Тільки 23.11.2011 р. в столиці Саудівської Аравії Салех підписав Указ про передачу повноважень віце-президенту держави, і то з четвертої спроби, три до цього провалювались.

У Лівії революційна боротьба перетворилася у громадянську війну проти режиму Муаммара Каддафі. Вона набрала форми збройного виступу племен провінції Кіренаїка та деяких частин лівійської армії проти лідера країни Муамара Каддафі, котрий займав керівну посаду з 1969 р., і проти державного уряду на чолі з прем'єр-міністром Багдаді Махмуді. Розпочалося повстання з масових протестів 16–17.02.2011 р. під впливом революцій у сусідніх Тунісі та Єгипті. Криваве придушення протестів поліцією та армією спричинило повстання і початок громадянської війни із застосуванням важкого озброєння та авіації. 20.10.2011 р. агенція Reuters із покликанням на представника Національної тимчасової ради, повідомила, що Муаммар Каддафі, якого захоплено в м. Сирт, помер від поранень. Останній оплот прихильників Каддафі м. Сирт було захоплено на день раніше – в четвер, 19 жовтня. Проте ситуація в Лівії залишається нестабільною і характеризується спалахами внутрішньополітичної боротьби і збройного протистояння.

Збройний і політичний конфлікт у Сирії розпочався 15.03.2011 р. із демонстрацій, які були частиною «Арабської весни», і переріс у повстання та громадянську війну в 2012 р. Протестувальники вимагали відставки Президента Башара аль-Ассада та завершення майже 50-річного однопартійного правління Баатистів. У результаті проведеного 26.02.2012 р. референдуму прийнято нову Конституцію Сирії. Вона набрала чинності з 27.02.2012 р. після того, як президент Сирії Башар аль-Асад видав законодавчий указ № 94 від 27.02.2012 р. про її ухвалення та опублікування в урядовому бюлетені. Надалі ситуація в Сирії розгорталася як затяжна війна, із втручанням у конфлікт і протистоянням різних внутрішньополітичних і міжнародних сил та акторів (влада, опозиція, ІДІЛ, США, РФ тощо).

Загалом усі країни і народи, охоплені хвилею «Арабських революцій»,

залишаються вкрай нестійкими, високим залишається і градус регіональної напруженості[499]. Проте революції дали змогу людям подолати свій страх перед всемогутньою владою, апатією, розпачем і нездатністю протистояти тиранії, насильству і корупції. Це величезний психологічний перелом, який об'єктивно справляє вплив як на охоплені революційними рухами арабські країни, так і спільноти в інших регіонах світу.

Тож основні узагальнення щодо цієї теми такі:

• «Арабська весна» була підготовлена попереднім ходом світового розвитку в післявоєнний період;

• вплив змін на Арабському Сході на глобальну міжнародну систему не є принципово новою рисою;

• новим чинником і впливовим знаряддям арабських революцій стали соціальні мережі, Інтернет, нові інформаційні технології загалом;

• в арабському світі може з часом скластися своєрідна дихотомія традиційних абсолютистських і нових демократичних політичних режимів, які будуть близькими за своїми цінностями до Заходу;

• започатковані «Арабською весною» процеси ще довго викликатимуть різного роду політичні, соціальні, релігійні розломи і в окремих країнах, і регіоні загалом;

• революції в арабському світі в контексті сучасних геополітичних зрушень (на межі 20–21 ст.) слід розглядати як одну з тенденцій становлення нової багатополюсної системи міжнародних відносин і переділу світового ресурсного простору[500], що актуалізує проблему ефективного регіонального і глобального управління міжнародними процесами;

• завдання світової спільноти, насамперед її впливових міжнародних акторів, а також держав, які ситуативно отримують доступ до впливу на регіональні та глобальні процеси,– створити дієві інноваційні міжнародні механізми і регіональні інститути для стабілізації ситуації в конфліктогенних регіонах, у т. ч. у районі Середземномор'я і Великого Близького Сходу.

«Парасолькова революція» («The Umbrella Revolution»)[501] – протестний рух у Гонконгу (колишній британській колонії, яка нині має особливий статус у КНР) за політичні права, який розпочався 26 вересня 2014 р.

---

[499] Кияниця Л. Л. Конфліктогенність міждержавних відносин на Близькому Сході після «Арабської весни»: сучасний стан та перспективи розвитку // Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2017. Вип. 1/2 (33/34). С. 43–48.

[500] Арутюнян Г. Стратегия развития и геополитические сценарии // 21-й Век. 2010. № 3 (15). С. 3.

[501] Троян С. С. Парасолькова революція // Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. ; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ-2000, 2015. С. 278.

проти планів китайського уряду фільтрувати кандидатів на гонконгських виборах 2017 р. Рух відомий в Україні також як Гонгконзький «Майдан». Назву «Парасолькова революція» вперше використав у своєму Твіттері 26.09.2014 р. для опису протестного руху в Гонконгу Адам Коттон із Нью-Йорка. Надалі її поширили західні ЗМІ, описуючи велику кількість студентів-протестувальників, що використовували різнокольорові яскраві парасольки для свого захисту від перцевого аерозолю і сльозогінного газу. Активісти у якості символу протесту вдягали на одяг жовту стрічку і розміщували символи з парасольками і жовтою стрічкою у соціальних мережах[502].

Масові акції протесту розпочалися в Гонконгу 26.09.2014 р. Їх ініціювали студенти під керівництвом Федерації студентів Гонконгу і спільнота активістів студентського руху Scholarism, до яких приєднався опозиційний громадянський рух Occupy Central. Лідерами протестного руху й акцій громадянської непокори стали 17-річний студент Дж. Вонг і доцент права Університету Гонконгу Б. Тай. Протестувальники вимагали проведення вільних місцевих виборів і більших демократичних свобод для Гонконгу. Вони виступали проти намагань центральної влади Китаю, яка 31.08.2014 р. прийняла рішення, що кандидатів на посаду керівника регіону спершу має схвалити уряд, тим самим позбавивши їх права обирати керівника своєї адміністрації на наступних вільних прямих виборах 2017 р. Учасники «Парасолькової революції» вважали такі дії офіційного Пекіна потенційним порушенням китайсько-британської спільної декларації 1984 р. і Основного закону Гонконгу 1990 р. Ці документи передбачали формування головного виконавчого органу за допомогою виборів на основі дотримання принципу загального виборчого права. Генеральний секретар ООН Пан Ґі Мун рекомендував усім сторонам, які взяли участь у конфлікті, вирішити протиріччя шляхом мирних переговорів і з дотриманням демократичних принципів. 30.11.2014 р. відбулося відновлення сутичок у Гонконгу зі застосуванням сльозогінного газу до демонстрантів. Численні у кількісному вираженні та багатотисячні акції протестувальників відбувалися й надалі. Прикладом може слугувати мирний виступ 01.02.2015 р., коли в Гонконгу на вулиці вийшло близько трьох тисяч протестувальників.

Загалом протестні акції в рамках «Парасолькової революції» в Гонконгу продовжувалися з 26.09.2014 р. упродовж 79 днів. Офіційний Пекін

---

[502] Як парасолька стала символом протесту Гонконгу. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/09/140930_protest_umbrella_movement_ozh (дата перегляду: 07.11.2019).

трактував ці події як внутрішню справу Китаю, а державні російські ЗМІ кваліфікували їх як чергову кольорову революцію при підтримці урядів США і Великої Британії. Поліція Гонконгу заарештувала понад 900 осіб за участь у мирних акціях протесту і громадянської непокори. 17.08.2017 р. Дж. Вонг, Н. Лоу і А. Чоу отримали вирок від 6 до 8 місяців тюрми за штурм державних установ, а ще дев'ять лідерів були визнані винними в порушенні громадського порядку 09.04.2019 р.

«Парасолькова революція» була також суцільною бунтарською протестною інсталяцією з різнокольорових яскравих парасольок[503]. Вони мали насамперед не політичний чи мистецький контекст, а захищали демонстрантів від перцевого аерозолю та сльозогінного газу. Велика «демократична парасоля» в три метри заввишки впродовж місяця стояла біля входу до Дому уряду. Інсталяція «Яйця та висока стіна» («Little something») з яєць увиразнювала силу гонконгських протестувальників: 50 яєць укладені у «трикутник Паскаля» стояли на одній стороні підвищення, а навпроти – дві цегляні «стіни», які блокують рух яєць. «Яйця» – це гонконгці, які вимагають справжнього виборчого права, а їм протистоять дві «стіни», тобто уряд і китайський режим. Кожне «яйце» (прихильник демократії) поодинці є уразливе і тендітне, проте разом вони можуть подолати «високу стіну» пекінського небажання провести демократичні та конституційно гарантовані реформи.

Таким чином, «Парасолькова революція» у Гонконгу стала своєрідною сучасною формою демократичного протестного руху і політичного акціонізму. «Парасолькова революція», як і «Арабські революції», сфокусували увагу на небаченому раніше значенні інформаційно-мережевого чинника в мобілізації та згуртуванні людей на боротьбу проти порушення громадянських прав і свобод, демократичних принципів виборчого права з боку правлячих режимів. У перспективі вплив чинника соціальних мереж і сателітарного телебачення на перебіг суспільних і політичних процесів зростатиме.

Отже, наведені приклади міжнародно-політичних неологізмів можуть слугувати яскравим унаочненням актуалізації енциклопедичного контенту під впливом змін, які відбуваються в сучасному міжнародному житті. Новітні процеси на міжнародній арені й надалі акумулюватимуть створення політичних новотворів. Відповідна лексика не лише збагачуватиме дискурс у поточному ключі, а й потребуватиме постійного її введення до енциклопедичного контенту. Це становить

---

[503] Груєва О. В. Інсталяція як новітня форма політичного акціонізму // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Політологія. 2016. № 5. С. 20.

вагомий чинник піднесення ролі та значення новітнього понятійно-категоріального апарату в розумінні змісту та перебігу актуальних міжнародних, історичних, політичних, економічних, культурних процесів, подій і явищ.

4.8. Літні Олімпійські ігри 21 ст. як потенційний об'єкт енциклопедичного висвітлення

Літні Олімпійські ігри, зберігаючи свою початкову олімпійську природу ще з часів заснування, набувають у 21 ст. нових смислів, що вимагає нового розгляду, якомога точнішого представлення на сторінках «Великої української енциклопедії». До Літніх Олімпійських ігор 21 ст. належать XXVII Олімпійські ігри Сідней Австралія 2000, XXVIII Олімпійські ігри Афіни Греція 2004, XXIX Олімпійські ігри Пекін Китайська Народна Республіка 2008, XXX Олімпійські ігри Лондон Велика Британія 2012, XXXI Олімпійські ігри Ріо-де-Жанейро Бразилія 2016.

Олімпійські ігри енциклопедично вже були подані в проектах, де керівниками чи головними редакторами були М. П. Бажан[504], І. М. Дзюба[505], О. Коваль[506], В. М. Платонов[507] та ін. Упродовж останніх років особливості висвітлення Олімпійських ігор досліджують М. В. Чорна та А. М. Киридон[508], А. Е. Габунія[509], К. П. Валл[510] та ін., що свідчить про важливість цілеспрямованих зусиль фахівців із різних галузей знання у розв'язанні цього питання. Однак Олімпійські ігри нашого століття постали перед системними викликами, яких досі не було раніше.

Ми виходимо з того, що Літні Олімпійські ігри 21 ст. мають певні особливості в енциклопедичному представленні, що зумовлено різноманіт-

---

[504] Українська радянська енциклопедія / Гол. ред.: М. П. Бажан. Київ : УРЕ. Т. 1: А–Богунці. 1959. 640 с.

[505] Енциклопедія сучасної України. Київ : Координац. бюро Енцикл. сучас. України НАН України. Т. 1: А. 2001. 824 с.

[506] Універсальний словник-енциклопедія. УСЕ. Львів, 2006. 1432 с.

[507] Енциклопедія олімпійського спорту України. Київ : Олімп. л-ра, 2005. 463с.

[508] Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напряму «Фізичне виховання і спорт» / Упорядник: Чорна М. В.; за ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. 144 с.

[509] Габуния А. Э., Иванова Ю. В. Олимпийское движение: прошлое, настоящее, будущее // Бюллетень медицинских интернет-конференций. 2014. Т. 4. № 5. С. 475–477.

[510] Валл К. П. Олимпийские игры: научная и социальная значимость // Мир педагогики и психологии. 2017. № 9 (14). С. 50–57.

ними чинниками: глобалізацією, тероризмом, загостренням економічної, світоглядної, расової, цивілізаційної конкуренції між країнами та групами країн, політизацією спорту й Олімпійських ігор тощо.

Для енциклопедичного подання інформації про Ігри актуальним є факт, що у 21 ст. перемога на Олімпійських іграх сприймається як успіх не тільки окремого спортсмена, а й країни, представником якої він є. Через це загострюється боротьба в неофіційному командному заліку. Тож вплив політичного чинника на олімпійський спорт є значним, успіх в Олімпійських іграх – це престижно для країни. Особливо це важливо для країн, які не мають стабільного авторитету на світовій політичній та економічній аренах, однак намагаються підвищити свій статус у світі.

Про те, що Олімпіади в 21 ст. усе частіше постають інструментом політичної боротьби в міжнародних відносинах пише також І. В. Пустова[511]. Спорт, на думку Д. В. Рябова[512] все частіше стає об'єктом інформаційної війни.

Енциклопедія повинна надавати читачу цілісне уявлення про Літні Олімпійські ігри, оскільки це події світового масштабу. З різних куточків світу на Олімпіади приїздять десятки тисяч глядачів, щоб побачити і підтримати виступи улюблених спортсменів та національні збірні. Телевізійна аудиторія Ігор налічує мільярди телеглядачів. Не зменшується також інтерес людей до Олімпіад, які вже стали надбанням історії. Про це свідчить кількість переглядів на YouTube та звернень до відповідних сторінок провідних онлайн-енциклопедій.

Якісне висвітлення перебігу та результатів Літніх Олімпійських ігор 21 ст. пов'язане з їх всебічним розглядом та аналізом.

XXVII Олімпійські ігри відбулися у м. Сіднеї, столиці Австралії з 15.09–01.10.2000 р. В Іграх взяли участь 10651 спортсменів, що представляли 199 країн-членів Міжнародного олімпійського комітету (МОК). Австралія вдруге приймала Олімпійські ігри. Спортсмени виборювали медалі у 28 видах спорту у 300 видах змагань. На Олімпіаді в Сіднеї вперше проходили чоловічі та жіночі змагання з тхеквондо, стрибках на батуті, триатлону і синхронного стрибка у воду. Вперше жінки могли побоборотися за медалі у важкій атлетиці, сучасному п'ятиборстві і стрибках із жердиною. У ході спортивної боротьби 107 разів поліпшувалися світові та 121 раз олімпійські рекорди. Володарями олімпійських медалей стали спорт-

---

[511] Пустовая И. В., Пустовая М. В., Ковалева М. В. Спорт высших достижений как инструмент политической борьбы в международных отношениях // Дискурс. 2018. № 12 (26). С. 43–52.

[512] Рябова Д. В., Самбур Р. В. Спорт как объект информационной войны // Неделя науки и творчества – 2017. В 3-х частях. 2017. С. 278–280.

смени 80 країн, при цьому спортсмени 51 країни піднімалися на вищі сходинки п'єдесталу пошани.

Помітною подією цієї Олімпіади є досягнення в академічному веслуванні британського гребця Стівена Редгрейва (народився 23.03.1962, м. Марлоу, Велика Британія), який виграв свою п'яту поспіль золоту медаль на Олімпійських іграх, починаючи з Ігор в Лос-Анджелесі 1984 р. Австралійський плавець Ян Торп (народився 13.10.1982, Сідней, Австралія), на прізвисько «Торпеда», здобув три золоті і дві срібні медалі. На дистанції 400 метрів вільним стилем 17-річний плавець здобув золото, побивши при цьому свій власний світовий рекорд. Прапороносець збірної Німеччини Біргіт Фішер (народилася 25.02.1962, м. Бранденбурге-на-Хафеле, Німецька Демократична Республіка (НДР)) завоювала дві золоті медалі в греблі на байдарках і стала першою жінкою у спорті, яка виборювала олімпійські медалі протягом 20 років, починаючи з Ігор у Москві 1980 р. У змаганнях з легкої атлетики спринтер Маріон Джонс (народився 12.10.1975, м. Лос-Анджелес, США) стала першою жінкою, яка виграла три золоті медалі і дві бронзові. Однак у 2007 вона добровільно поверне медалі, зізнавшись, що приймала заборонені стероїди. Однією з легенд жіночого плавання на Олімпіадах стала Інга де Брюйн (народилася 24.08.1973, Нідерланди) – підтвердила в Сіднеї потенціал, котрий показала на своїх перших Літніх Олімпійських іграх 1992 р. у м. Барселона, Іспанія, здобувши три золота на 50 і 100 м вільним стилем та 100 м батерфляєм, а також срібну медаль в жіночій естафеті 4Ч100 м вільним стилем.

Уперше софтбол був включенний в програму Олімпійських ігор як показовий вид спорту у 1967 р. Після включення в програму Ігор у 1994 р. як олімпійського виду спорту жіночий софтбол став третім видом спорту після художньої гімнастики та синхронного плавання, в якому на Олімпіаді виступали виключно жінки. На Літніх Олімпійських іграх 2000 золоті медалі дісталися американській команді, яка спочатку драматично програла всім командам, а потім по черзі виграла у кожної з них. Золоті олімпійські медалі з футболу здобула збірна Камеруну. Це золото стало першою золотою олімпійською медаллю в історії цієї країни.

У неофіційному загальнокомандному заліку перше місце – за командою США, яка завоювала 97 медалей: 39 золотих, 25 срібних і 33 бронзові. Російські спортсмени посіли друге місце. Спортивна делегація Росії включала 467 спортсменів, які завоювали 82 медалі: 32 золоті, 28 срібних і 28 бронзових. На третьому місці команда Німеччини, яка здобула 56 нагород: 13 золотих, 17 срібних і 26 бронзових.

На Іграх у м. Сіднеї українські спортсмени завоювали 23 медалі, з них 3 золоті, 10 срібних і 10 бронзових. Олімпійськими чемпіонами стали у комплексному плаванні на 400 та 800 метрів Яна Клочкова, а у стендовій

стрільбі по круглій мішені – Микола Мільчев, який встановив світовий рекорд, вибивши 150 мішеней із 150. Цей рекорд українця можна тільки повторити, але не перевершити. У загальнокомандному заліку українська збірна зайняла 13 місце.

XXVIII Олімпійські ігри відбулися в Афінах, столиці Греції з 13.08.–29.08.2004 р. У них брали участь 10625 атлетів, які представляли 201 Національний олімпійський комітет (НОК). Цього разу до країн, спортсмени яких брали участь в Олімпійських іграх 2000 р., приєдналися представники Афганістану, Східного Тімору та Республіки Кірибаті. Найбільш представницькими були спортивні делегації Сполучених Штатів Америки (574 чол.), Німеччини (467 чол.), Росії (454 чол.), Греції (441 чол.), Китаю (407 чол.). Спортсмени змагалися у 29 видах спорту з 301 виду змагань. Програму змагань попередніх Ігор 2000 р. було доповнено жіночою вільною боротьбою.

Важливо донести читачам «Великої української енциклопедії» досягнення спортсменів. Плавець Майкл Фелпс (народився 30.06.1985, м. Балтимор, США) завоював шість золотих медалей і, здобувши загалом вісім медалей, встановив рекорд Олімпійських ігор в Афінах. Найуспішнішою жінкою-велосипедисткою в олімпійській історії стала Леонтьєн ван Мурсель (народилася 22.03.1970, м. Боекель, Нідерланди), яка на XXVIII Олімпіаді здобула свою четверту золоту медаль. Вона є перша жінка-велосипедист, котра здобула шість олімпійських медалей в кар'єрі, чотири з яких – золоті. Байдарочниця Біргіт Фішер із Німеччини стала першою спортсменкою, яка виграла дві медалі на кожній із п'яти Олімпійських ігор. Аргентина виграла олімпійський турнір з футболу серед чоловіків, не пропустивши жодного гола.

Бігун Гішам Ель Герруж (народився 14.09.1974, м. Беркам, Марокко) став переможцем на 1500 м і на 5000 м. До нього такий дубль вдавалося зробити тільки легендарному фінському стаєру 1920-х рр. Пааво Нурмі (13.06.1897–02.10.1973, Гельсінкі, Фінляндія). Легкоатлетка, бігун на середні дистанції, Келлі Холмс (народилася 19.04.1970, м. Пембері, Велика Британія) здобула золоті олімпійські медалі на 800 м і на 1500 м.

Від України олімпійськими чемпіонами стали двічі Клочкова Яна у комплексному плаванні на 200 м і 400 м, у спортивній гімнастиці Гончаров Валерій – вправи на брусах, у стрільбі кульовій із пневматичного пістолета Костевич Олена, Мерлені Ірина Олексіївна у вільній боротьбі (48 кг), у стрибках на батуті Нікітін Юрій, у важкій атлетиці (до 63 кг) Скакун Наталія та Тедеєв Ельбрус у вільній боротьбі (66 кг).

XXIX Олімпійські ігри відбулися в м. Пекін, столиці Китайської Народної Республіки, з 08.08–24.08.2008 р. Особливістю є те, що Олімпійські ігри в Китаї, найбільш населеній країні світу, пройшли вперше. Крізь

призму Олімпіади, КНР проголосила про свій вступ до лав найсучасніших та найвпливовіших країн світу. Початок Олімпіади був завбачливо запланований на 20.00 (8-му годину вечора) 08.08.08 (восьмий день восьмого місяця 2008 р.). На XXIX Олімпіаду прибуло 204 Національні олімпійські комітети. У змаганнях уперше брали участь збірні трьох країн: Маршаллових островів, Чорногорії і Тувалу. 10942 спортсменів приїхали змагатися у 28 різних видах спорту в 302 видах змагань. Крім Пекіну, змагання проходили на шести інших олімпійських майданчиках – в містах Циндао, Гонконг, Тяньцзінь, Шанхай, Шеньян і Циньхуандао. На іграх відбулися показові змагання з ушу. Представники 87 країн завоювали олімпійські нагороди, 55 країн мали олімпійських чемпіонів.

У неофіційному загальнокомандному заліку перше місце – за командою Китаю, яка завоювала 98 медалей: 48 золотих, 21 срібних і 29 бронзові. Спортсмени США посіли друге місце, здобувши 111 медалей: 36 золотих, 38 срібних і 37 бронзових. На третьому місці команда Російської Федерації, яка здобула 59 нагород: 22 золотих, 15 срібних і 59 бронзових.

На Літніх Олімпійських іграх 2008 р. у Пекіні спортсменами України було завойовано 27 медалей, з них 7 золотих, 5 срібних та 15 бронзових. За роки незалежності України, на думку Ю. О. Павленко[513], це був найкращий виступ спортсменів країни на Олімпійських іграх. У неофіційному командному заліку збірна команда України за кількістю золотих медалей посіла 11 місце, а за загальною кількістю нагород – 10 місце.

Дрюков В. О. зазначає[514], що великий внесок в успішний виступ зробили спортсмени, які спеціалізуються з боксу, боротьби вільної, веслування на байдарках і каное, легкої атлетики, стрільби з лука, стрільби кульової, фехтування. Олімпійськими чемпіонами на Олімпійських іграх в Пекіні стали Айвазян Артур (стрільба кульова, 50 м, гвинтівка, положення лежачи), Добринська Наталія (легка атлетика, багатоборство), боксер Ломаченко Василь (57 кг), Осипенко-Радомська Інна (веслування на байдарці, одиночка, 500 м), Петрів Олександр (стрільба кульова, 25 м, швидкострільний пістолет), Рубан Віктор (стрільба із лука, особиста першість), жіноча команда шаблісток Жовнір Ольга, Пундик Галина, Харлан Ольга, Хомрова Олена.

---

[513] Павленко Ю. О. Аналіз підготовки та виступу збірної команди України з сучасного п'ятиборства на Іграх XXIX Олімпіади у Пекіні // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. 2008. № 2 (15). С. 18–26.

[514] Дрюков В. О. Підсумки Ігор XXIX Олімпіади в Пекіні та перспективи виступу збірних команд України на Іграх XXX Олімпіади 2012 р. в Лондоні // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. 2008. № 1 (14). С. 4–30.

XXX Літні Олімпійські ігри, що проходили в Лондоні з 27.07–12.08.2012 р., стали третіми, які були проведені в столиці Великої Британії. Раніше Ігри проводилися в 1908 р. та 1948 р.

На Олімпійські ігри у Лондон прибуло 10568 спортсменів з 204 країн. Вони змагалися з 26 видів спорту у 302 видах змагань на 34 олімпійських об'єктах. Як зазначає М. Л. Попов[515], на Олімпіаді, крім спорту, проявився конфлікт виробників суб'єктів спортивної індустрії. Отже, Ігри стали також ареною гострої конкурентної боротьби виробників товарів для спорту. Потрібно також зазначити, що одяг, спорядження і спортивний інвентар у багатьох олімпійських видах спорту є фінансово недосяжним для багатьох аматорів, що взагалі ставить під сумнів доступність Ігор для значної кількості охочих взяти в них участь.

У неофіційному загальнокомандному заліку перше місце – за командою США, яка завоювала 104 медалі: 46 золотих, 29 срібних і 29 бронзові. Збірна Китаю здобула 87 медалей: 38 золоті, 27 срібних і 22 бронзових. На третьому місці команда Великої Британії, яка здобула 65 нагород: 29 золотих, 17 срібних і 19 бронзових.

Українська команда посіла 14 місце, здобувши 20 нагород, з яких 6 – золотих, 5 – срібних і 9 – бронзових. Олімпійськими чемпіонами на Іграх у Лондоні стали боксери Ломаченко Василь (60 кг) і Усик Олександр (91 кг), Чебан Юрій (веслування на каное, одиночка, 200 м), фехтувальниця на шпагах Шемякіна Яна, важкоатлет Торохтій Олексій (105 кг), жіноча команда з академічного веслування (четвірка парна) Дементьєва Яна, Коженкова Анастасія, Довгодько Наталія, Тарасенко Катерина. Результати участі української збірної ґрунтовно проаналізував голова НОК України С. Н. Бубка[516] для того, щоб на майбутнє спортсмени, тренери зробили необхідні висновки та врахували їх у процесі олімпійської підготовки.

XXXI Літні Олімпійські ігри проходили з 05.08–21.08.2016 р. у бразильському місті Ріо-де-Жанейро. Ігри унікальні тим, що вперше в історії вони пройшли в Південній Америці, у місті, яке є другим в країнах Латинської Америки за розмірами після Мехіко, столиці Мексики. Важливо представити у ВУЕ структуру олімпійських об'єктів XXXI Олімпійських ігор у Ріо-де-Жанейро. Їх основна частина була зосереджена в чотирьох зонах: Барра (Barra), Копакабана (Copacabana), Деодоро (Deodoro), Маракана

[515] Попов М. Л., Ибрагимова Г. М., Хакимова Г. М. Спорт высших достижений как предмет конфликта международных и российских субъектов спортивной индустрии // Наука и спорт: современные тенденции. 2017. Т. 14. № 1 (14). С. 26–33.

[516] Бубка С. Н. Підсумки Ігор XXX Олімпіади в Лондоні та перспективи виступу збірних команд України на Іграх XXXI Олімпіади 2016 р. у Ріо-де-Жанейро // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. 2012. № 2 (24). С. 3–29.

(Maracanr). Центральною зоною Літніх Олімпійських ігор 2016 став район Барра, де розташоване олімпійське селище та 15 олімпійських об'єктів.

На Іграх стала рекордною кількість зареєстрованих національних олімпійських комітетів – 205[517]. Уперше в змаганнях брали участь представники НОК Косова і Південного Судану. На Олімпіаді в Ріо також відбувся дебют команди «Біженці», яка налічувала 9 спортсменів із різних країн, постраждалих від війни у їх країнах. На іграх в Ріо змагалося понад 11 тисяч спортсменів у 42 видах спорту з 306 видів змагань. Найчисленнішим було представництво таких країн: США – 555 спортсменів, Республіка Бразилія – 465, Німеччина – 425, Австрія – 421, Китай – 413, Франція – 395, Великобританія – 366, Японія – 338, Італія – 308, Іспанія – 306 спортсменів. Українська збірна налічувала 206 спортсменів – 16 місце у списку команд.

Особливістю Олімпіади стало те, що у її програмі відбулися зміни: після 112-річної відсутності гольф знову став олімпійським видом спорту, стали проводитися змагання з регбі в новому форматі – регбі-сім. Жінки склали понад 45 відсотків від загальної кількості учасників Ігор, що стало особливістю цієї Олімпіади. Був значно посилений допінг-контроль, було проведено понад 5 тисяч тестів на допінг. Проби будуть зберігатися протягом 10 років на випадок переперевірки. Ця ситуація змушує вести мову про межі фізичних можливостей людини, які змушують деяких спортсменів вживати допінг оскільки допінгові скандали, як зауважує Д. В. Досужев[518], почали використовувати як інструмент світової політичної боротьби.

Проведення Олімпіади не найкращим чином відбилося на економіці Бразилії, що аналізує Е. Ю Силакова[519]. Через велику злочинність спортсмени, тренери та туристи були змушені обережно подорожувати містом вказує С. Джефрі[520]. Крім того, спалах вірусу Зіка призвів до того, що

---

517 Найдьонов О. Г. Особливості енциклопедичного представлення XXXI Літніх Олімпійських ігор в Ріо-де-Жанейро 2016 // Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу: збірник матеріалів наукової конференції (30 жовтня 2019 р., м. Київ) / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 53–56.

518 Досужев Д. В. Допинговые скандалы как инструмент мировой политической борьбы // В сборнике: Российское общество и экономика: исторический опыт и современность. 2017. С. 30–32.

519 Силакова Е. Ю. Влияние Олимпийских игр на экономику принимающих стран // В сборнике: Научно-технический прогресс как фактор развития современного общества. 2019. С. 191–196.

520 Джеффри С., Исаак К., Алдин М. Олимпийские игры В Рио-де-Жанейро-2016: актуальные вопросы и проблемы // Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. 2016. Т. 11. № 1. С. 209–219.

дехто із спортсменів захворів. Всесвітня організація охорони здоров'я закликала спортсменів не пити небутильованої води, бинтувати порізи водонепроникними пов'язками та приймати душ.

Спортсмени з 87 країн стали володарями олімпійських медалей. За кількістю медалей у командній першості перемогла збірна США, яка завоювала 46 золотих, 37 срібних і 38 бронзових нагород. Американський плавець Майкл Фелпс, повернувшись у спорт після нетривалої перерви, покращив свої олімпійські рекордні показники, завоювавши 23 золоті олімпійські медалі, а в загальну їх кількість довів до 28 медалей. Заплив у басейні у фіналі на 800 метрів Кеті Ледеккі став одним із найбільш вражаючих в історії Олімпійського плавання. Американська плавчиня покращила попередній світовий рекорд майже на дві секунди та фінішувала на 11 секунд швидше срібного призера. Кеті Ледеккі завоювала чотири золоті медалі на дистанції 200-, 400- та 800-метрів вільним стилем і 4Ч200-метровій естафеті та одну срібну на 4Ч100-метровій естафеті. Жіноча команда з плавання США виграла дві золоті та дві срібні медалі. В її складі у 100-метровому вільному стилі перемогу здобула Сімоне Мануель – перша афро-американка, яка завоювала золоту медаль із плавання. Останнє золото Ігор Олімпіади в Ріо принесла своїй команді чоловіча збірна США з баскетболу.

Друге місце за кількістю нагород у збірної Великобританії – 27 золотих, 23 срібних і 17 бронзових медалей. Змагання в Ріо стали для Великобританії найуспішнішими після домашніх Ігор IV Олімпіади-1908. Британець Енді Мюррей, перемігши аргентинця Хуана Дель Потро, став олімпійським чемпіоном в одиночному розряді тенісистів. Збірна команда велосипедистів Великобританії завоювала 6 з 10 золотих медалей, які розігрувалися у дисциплінах з велоспорту. У перемогу британських велосипедистів суттєвий внесок зробив найбільш титулований за кількістю олімпійських нагород серед спортсменів Великої Британії Бредлі Вігінз. Завойована ним золота олімпійська медаль у складі чоловічої команди з велоперегонів стала восьмою олімпійською медаллю у його спортивній кар'єрі[521]. На Іграх в Ріо історичним став виступ бігуна на пів- і марафонську дистанції Мо Фара (Мохамеда Фара), який повторно став олімпійським чемпіоном у забігах на 5000 метрів та 10000 метрів. Вибровши чотири золоті олімпійські медалі, спортсмен повторив досягнення фінського легкоатлета Лассе Вірена, олімпійського чемпіона Ігор в Мюнхені 1972 та Монреалі 1976.

---

[521] Jablonsky J. Ranking of countries in sporting events using two-stage data envelopment analysis models: a case of Summer Olympic Games 2016 // Central European Journal of Operations Research. 2018. № 26(4). P. 951–966.

Третє командне місце посіла збірна Китаю. Уперше з 2000 р. команда опустилася на третє місце, завоювавши 26 золотих, 18 срібних і 26 бронзових медалей. Це на 30 нагород менше, ніж на домашніх Іграх в Пекіні у 2008 р.

Спортсмени України вибороли на Іграх XXXI Олімпіади 2 золоті, 5 срібних та 4 бронзові нагороди з восьми видів спорту: боротьба греко-римська, веслування на байдарках і каное, гімнастика спортивна, гімнастика художня, легка атлетика, стрільба кульова, сучасне п'ятиборство, фехтування. Країна посіла 31 місце в неофіційному світовому командному рейтингу, 14-те місце серед європейських країн. До складу національної збірної команди України на Іграх Олімпіади ввійшло 206 спортсменів з 27 видів спорту. Найбільше представництво мали спортсмени з легкої атлетики – 65 осіб, фехтування – 14 осіб, синхронного плавання – 9 осіб, боротьби вільної, важкої атлетики, веслування академічного та веслування на байдарках та каное – по 8 осіб. Візуальним доповненням тексту в енциклопедії про виступи української збірної на Олімпійських іграх могли би стати високохудожні філателістичні та нумізматичні колекції, які проаналізовані К. А. Бугаєвським[522] і Н. А. Бугаєвською[523].

Володарями нагород стало п'ятнадцять українських спортсменів: I місце – Олег Верняєв – гімнастика спортивна, паралельні бруси; Юрій Чебан – веслування на байдарках і каное, клас С1 – 200 м; II місце – Сергій Куліш – стрільба кульова, пневматична гвинтівка ГП-6, 10 м; Олег Верняєв – гімнастика спортивна, багатоборство; Жан Беленюк – боротьба греко-римська, 85 кг; Павло Тимощенко – сучасне п'ятиборство; Олена Вороніна, Аліна Комащук, Олена Кравацька, Ольга Харлан – фехтування на шаблях (командні змагання); III місце – Ольга Харлан – фехтування на шаблях (особисті змагання); Богдан Бондаренко – легка атлетика, стрибки у висоту; Ганна Різатдінова – гімнастика художня, особисте багатоборство; Тарас Міщук та Дмитро Янчук – веслування на байдарках і каное, клас С2, 1000 м.[524]

Таким чином, проороблений розгляд та аналіз Літніх Олімпійських ігор 21 ст. свідчить про необхідність висвітлення на сторінках «Великої української енциклопедії» таких аспектів:

---

[522] Бугаевский К. А., Бугаевская Н. А. История участия Украины в Летних Олимпийских играх в зеркале нумизматики // Актуальные научные исследования в современном мире. 2017. № 1–2 (21). С. 77–84.

[523] Бугаевский К. А., Бугаевская Н. А. История участия Украины в Летних Олимпийских играх в зеркале филателии // Актуальные научные исследования в современном мире. 2016. № 12–2 (20). С. 53–59.

[524] Дрюков О., Дрюков В. Підсумки виступу олімпійської команди України на Іграх XXXI Олімпіади 2016 року у Ріо-де-Жанейро (Бразилія) // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. 2016. № 37 (3). С. 3–15.

• Країна, місто і дата проведення Олімпіади.

• Центральний стадіон, на якому відбувалося її урочисте відкриття і закриття,

• Кількість зареєстрованих НОК, які нові країни приєдналися до олімпійського руху, які вибули.

• Кількість видів спорту та видів змагань, які нові види спорту чи виду змагань були додані, а які відмінено.

• Види спорту, з яких відбулися показові виступи.

• Спортивні досягнення видатних спортсменів і команд, перші три результати неофіційного загальнокомандного заліку.

• Досягнення української збірної на Олімпіаді.

Всебічність енциклопедичного представлення Олімпійських ігор вказує на важливість висвітлення таких їх сторін, як конфлікт виробників суб'єктів спортивної індустрії; використання спорту як інструменту політичної боротьби в міжнародних відносинах; межі фізичних можливостей людини, які змушують деяких спортсменів вживати допінг; спорт як об'єкт інформаційної війни; вплив Олімпійських ігор на економіку приймаючої країни; відображення Ігор у нумізматиці, філателії, кінематографі та інших різновидах культуротворчості. Подальші дослідження Олімпійських ігор варто також вести в контексті доцільності їх проведення в містах і країнах, де Олімпіад ще не було, зважаючи на досвід уже проведених Ігор, насамперед Ігор 21 ст.

4.9. Новітні терміни медіаосвіти в довідковій літературі: український прорив

Розвиток засобів масової інформації / комунікації та їх залучення до процесу навчання і виховання значно активізували творчий пошук педагогів у багатьох країнах. Інноваційна діяльність освітян, незадоволених традиційними умовами, методами, способами навчання і виховання, була зорієнтована не лише на новизну змісту реалізації своїх зусиль, а передусім на якісно нові результати. Це й спричинило виокремлення медіаосвіти в окрему галузь, своїм змістом зорієнтованої на людину. Її поява в освітньому просторі – це інноваційний процес, зумовлений суспільною потребою. Зазначимо, що спочатку дехто вважав медіаосвіту синонімом поняття «журналістська освіта». Насправді це так, коли йдеться про підготовку фахівців для сфери масових комунікацій, проте простір медіаосвіти значно ширший.

Ще 1984 р. ЮНЕСКО визначила суть медіаосвіти як навчання теорії і практичних умінь для оволодіння сучасними засобами масової комуні-

кації, що розглядається як частина специфічної й автономної галузі знань у педагогічній теорії і практиці. Її слід відрізняти від використання ЗМІ як допоміжних засобів у викладанні інших галузей знань. В останні роки це нове педагогічне відгалуження привертає все більше уваги провідних міжнародних організацій та освітянської громадськості. Саме через навчання за допомогою медіаосвіти особистість здобуває інформаційну свободу – право одержувати інформацію, необхідну для життя, розвитку та професійної діяльності, висловлювати свої погляди з приводу тих або тих явищ і подій, передавати інформацію (і що більш важливо – знання) іншим людям, збагачувати себе знаннями через самоосвіту з опертям на медіаосвітні технології.

Технології медіаосвіти сьогодні передбачають залучення до навчального процесу як традиційних засобів масової інформації (періодичні видання, радіо, телебачення, кіно тощо), так і засоби новітніх інформаційних технологій, а саме програмно-апаратні засоби і пристрої, що функціонують на базі комп'ютерної техніки; використовують також сучасні способи і системи інформаційного обміну, що забезпечують операції збирання, накопичення, збереження, оброблення й передавання інформації. Власне, явища ці були присутні в житті соціуму від початку виникнення засобів масової інформації, однак зовсім недавно з'явилися у вжитку нові поняття, до складу яких увійшла лексема «медії», й почали активно використовуватися у різних галузях суспільного життя (для прикладу, назвемо: медіапедагогіка, медіадидактика, медіаекологія, медіапсихологія...).

Нині розробляються теорії, напрями медіаосвіти, обґрунтовуються її моделі. В «Українському педагогічному словнику С. Гончаренка», зокрема, дається таке визначення: медіаосвіта – «напрям у педагогіці, представники якого виступають за вивчення школярами закономірностей масової комунікації (преси, телебачення, радіо, кіно тощо)». Це визначення дублюється у «Соціолого-педагогічному словнику» за ред. В. В. Радула: «Медіаосвіта – напрям у педагогіці, представники якого виступають за вивчення школярами закономірностей масової комунікації преси, телебачення, радіо, кіно тощо». Нині існує багато визначень поняття «медіаосвіта». Ми розглядаємо її як діяльнісний процес розвитку і саморозвитку особистості з опертям на засоби масової інформації (як «старих», так і «нових») та використанням їхніх матеріалів. У разі, коли йдеться про використання медіазасобів, слід вести мову про інформаційну грамотність, а якщо ми прагнемо використовувати медіапродукти, доцільно говорити про медіаграмотність. Оскільки особистість використовує медіазасоби з метою скористатися медіапродуктом, йдеться про володіння медіа- та інформаційною грамотністю водночас. Наразі деякі медіапедагоги

висувають нове бачення медіакомпетентності / медіаграмотності, називаючи її інтермедіальною компетенцією. Термінологічний рух триває…

Ми маємо на меті представити новітні терміни медіаосвіти відносно нової терміносистеми.

Сучасний фахівець у будь-якій галузі зобов'язаний бути медіакомпетентним. На нашу думку, медіакомпетентність фахівця – це інтегральна характеристика особистості, яка складається з окремих часткових медіакомпетенцій і є ознакою медіакультури[525]. Поняття медіаосвіта, медіаграмотність та медіакомпетентність нині – важливі категорії не тільки в науках про соціальні комунікації, а й в педагогічних. Медіаосвітні знання сьогодні відіграють важливу роль не лише у підготовці майбутніх фахівців у сфері медій, а й у процесі здійснення будь-якої професійної діяльності. За допомогою засобів масової комунікації (медій) та вмінню правильно користуватися їхніми матеріалами можна значно спростити та підвищити ефективність виконання тих чи тих аспектів роботи будь-якого фахівця.

Медіакомпетентність – якість медіаграмотної особистості. Це – результат медіаосвіти, котрий допомагає людині активно використовувати можливості інформаційно-освітнього поля – телебачення, радіо, відео, преси, Інтернету, формує культуру спілкування, розвиває творчі, комунікативні здібності, критичне мислення, вміння сприймати, інтерпретувати, аналізувати й оцінювати медіатексти, навчати різних форм самовираження за допомогою освітніх технологій, у т. ч. медіатехнологій. Саме медіакомпетентність розвиває вміння професійно орієнтованого критичного мислення, які допомагають скласти незалежні судження і прийняти компетентні рішення у відповідь на інформацію, передану каналами масової комунікацій.

Медіаосвіта (media education) – діяльнісний процес розвитку і саморозвитку особистості за допомогою та на матеріалах засобів масової комунікації (медій). Сьогодні в цьому новому науковому відгалуженні виділяють кілька основних напрямів, що орієнтує на розвиток відповідних медіатехнологій, котрі використовуватимуться в освітній діяльності й сприяють розвитку медіадидактики. Адже йдеться про: 1) медіаосвіту майбутніх професіоналів – журналістів, кінематографістів, редакторів, продюсерів та інших «медійників»; 2) медіаосвіту майбутніх педагогів в університетах, педагогічних інститутах, в системі підвищення кваліфікації викладачів вишів і шкіл; 3) медіаосвіту як складову частину загальної

---

[525] Медіакомпетентність фахівця : кол. монографія / Г. В. Онкович, Ю. М. Горун, В. О. Кравчук, Н. О. Литвин, І. В. Костюхіна, К. А. Нагорна ; за наук. ред. Г. В. Онкович ; НАПН України, Ін-т вищ. освіти. Київ : Логос, 2013. 286 с.

освіти школярів і студентів, що може бути інтегрованою з традиційними дисциплінами або автономною (спеціальною, факультативною, гуртковою і т. ін.); 4) медіаосвіту в установах додаткової освіти і дозвіллєвих центрах; 5) дистанційну медіаосвіту школярів, студентів і дорослих за допомогою телебачення, радіо, системи Інтернет; 6) самостійну / безперервну медіаосвіту; 7) медіаосвіту майбутніх фахівців різних напрямів підготовки.

Ми виокремлюємо саме медіаосвіту майбутніх фахівців різних напрямів підготовки, оскільки ведемо мову не просто про «медії для всіх» (хоча саме це гасло було популярним ще зовсім недавно), а про те, як найбільш ефективно використовувати професійно-орієнтовані медіатексти в підготовці майбутніх спеціалістів із вищою освітою, щоб у подальшому вони успішно застосовували навички роботи з мас-медіями для підвищення професійного рівня, самоосвіти впродовж усього життя[526]. Адже сьогодні мало бути просто інформаційно-грамотним. Інформаційне суспільство знань потребує від особистості медіаграмотності.

Саме розвиток медіа- та інформаційної грамотності – один із пріоритетів Стратегічного плану Програми ЮНЕСКО «Інформація для всіх», тому що медіа- та інформаційна грамотність є необхідною умовою для сталого розвитку відкритих, плюралістичних, інклюзивних суспільств знання, а також інститутів громадянського суспільства, організацій, спільнот й окремих осіб[527].

Тож медіаосвіта у вищій школі – резерв підвищення якості підготовки не тільки фахівців для мас-медій, медіапедагогів та медіапсихологів. Медіаосвітні елементи мають увійти до навчальних програм циклу професійно-орієнтованої підготовки з інших спеціальностей у відповідних їм обсягах через інтегровані медіаосвітні курси або через курс «Професійно-орієнтована медіаосвіта». У цьому переконує й наш трирічний особистий досвід викладання спецкурсу «Медіаосвіта» у Видавничо-поліграфічному інституті Національного технічного університету України «КПІ». У магістерських групах зверталась увага на дисертаційні дослідження з медіаосвіти та фаху, опрацьовувались автореферати дисертацій, оскільки їхня структура цілком відповідала структурі дипломних робіт. Тож така робота виявилася корисною при підготовці до написання дипломних праць.

---

[526] Медіадидактика вищої школи: програми спецкурсів / колектив авторів; НАПН України, Ін-т вищ. освіти. Київ : Логос, 2013. 195 с.

[527] Онкович Г. Медийная и информационная грамотность в цифровую эпоху : на пороге глобального прорыва. ЮНЕСКО 2014. URL: http://mediagram.ru/news/text_527.html (дата звернення: 24.09.2019)

Дисертаційні роботи з медіаосвіти українських дослідників – свідчення того, що в процесі навчання присутні різноманітні технології використання мас-медій. Розроблені ними авторські програми медіаосвітнього спрямування пройшли апробацію у навчальних закладах України й рекомендовані до друку вченою радою Інституту вищої освіти НАПН України. Нині вони відомі педагогічній громадськості України як приклад розвитку нового напряму в гуманітаристиці – медіаосвіти.

Актуальність упровадження медіаосвіти у систему вищої освіти за допомогою інтегрування медіаосвітніх технологій у професійну підготовку майбутніх фахівців зумовлена тим, що у навчальному процесі виникає принципово нова концепція професійної підготовки, яка включає медіаосвітні стратегії з метою формування медіаосвітньої культури як необхідного складника професійної культури майбутнього фахівця. Це дає нам підстави мовити про медіадидактику вищої школи, про професійно-орієнтовану медіаосвіту як про нові й перспективні педагогічні явища, котрі слугують медіаінформаційному розвиткові соціуму.

На часі розрізняти поняття «інформаційна грамотність» і «медіаграмотність», «інформаційна компетентність» і «медіакомпетентність». Інформаційна компетентність і грамотність розкривають технічний аспект створення продукції, ці поняття асоціюють із володінням комп'ютерними технологіями, тоді як медіаграмотність і медіакомпетентність передбачають використання особистістю того медіапродукту, котрий передають засоби комунікації, зокрема, з використанням інформаційних технологій. Проте в сучасних словниках та енциклопедіях інформації про ці поняття бракує.

Кілька років тому (втім, зовсім недавно) ми відзначали новітність таких понять, як «медіаосвіта» і «медіадидактика», брак цих термінів у тогочасних словниках. Наразі свідчимо: ці лексеми активно витребувані в нашому освітньому просторі. Явища, котрі вони означують, стали «парасольковими»[528], оскільки ці педагогічні відгалуження виокремились у новітні напрями, успішно розвиваються, в результаті цього процесу виникають нові явища, надсучасні поняття. Проілюструємо сказане на понятті «медіадидактика».

Дидактика навчання та виховання через засоби масової інформації нині вважається відносно самостійною дисципліною через освітні / навчальні технології і входить у тематичне поле медіапедагогіки. Найбільш відомою є її німецька модель, яка нині багатьом дослідникам здається найкращою як з точки зору теорії, так і в контексті соціальної, шкільної

---

[528] Зарицький М. С. Актуальні проблеми українського термінознавства. Київ : ІВЦ Вид-во «Політехніка»; ТОВ фірма «Періодика», 2004. 128 с.

та позашкільної практики. Ця модель структурована в чотири дисципліни, які взаємопов'язані і доповнюють одна одну: дослідження ЗМІ, медіаосвіта, медіаосвіта як навчальна дисципліна в шкільних програмах та медіадидактика. Медіапедагогіка має багато напрямів у світі.

Наразі можна вважати, що медіапедагогіка та медіадидактика занурені в природу педагогіки та всіх інших педагогічних областей і піддисциплін. Зі зростанням повсюдності медій у нашому повсякденному житті, медіадидактика як складник медіапедагогіки стає все більш актуальною, оскільки медіапедагогіка представляє всі види педагогічної діяльності щодо засобів масової інформації як у сфері теорії, так і у сфері практики. У США, Великій Британії, Канаді, Австралії, а також у скандинавських країнах медіаосвіта займається питаннями медіаграмотності. Термін «медіапедагог» тут дуже рідкісний: медіапедагогіка представляє всі види педагогічної діяльності, пов'язані зі ЗМІ як у сфері теорії, так і у сфері практики. У Сполучених Штатах, Великій Британії, Канаді, Австралії, у Чеській Республіці, Скандинавії та в інших країнах ці питання пов'язують із двома напрямами медіапедагогіки – медіаосвіти та дидактики ЗМІ.

Медіадидактика, її складники орієнтують на продуктивні форми навчання, котрі розвивають індивідуальність особистості, самостійність мислення, стимулюють творчі здібності через безпосереднє залучення до творчої діяльності, сприйняття і засвоєння знань про медіакультуру. Часто різні засоби масової інформації у навчальному процесі використовують для однієї й тієї самої мети. Медіадидактика (або дидактика засобів масової інформації) забезпечує критерії того, що кожен з цих засобів може зробити в даному контексті використання і як медіаджерела мають бути опрацьовані. Ми розглядаємо термін «медіадидактика» як сукупність технологій використання засобів медій з освітньою метою[529, 530, 531].

Зазначимо, що систематично започаткована медіадидактика з'явилася лише в 1960-х рр., коли Пол Хейман – під впливом зростаючої важливості електронних ЗМІ – вперше запропонував дидактичне рішення, яке заслуговує на увагу. Хейман вважав середовище, мету, зміст і метод тісно взає-

---

529 Онкович Г. В., Криворотенко О. Г. Педагогічна блогодидактика вчителів української мови та літератури // Проблеми освіти : збірник наукових праць. ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. Вип. 92. С. 82–88.

530 Онкович Г., Боголюбова М., Ляліна О. Медична блогодидактика у розвитку особистості майбутнього фахівця сфери охорони здоров'я // Новітні чинники впливу на розвиток особистості майбутніх фахівців системи охорони здоров'я : матеріали XIX міжнародної наукової конференції (Київ, 20 березня 2019 року). С. 118–120.

531 Онкович Г., Білецький В., Онкович В.,Ткаченко М. Нове у вищій освіті: інженерна блогодидактика // Вища школа, 2019. № 1 (174). С. 26–33.

мопов'язаними і базував цю тезу на впливовій моделі Берліна для німецькомовного світу. У цьому світі, наприклад, наприкінці 1960-х рр., як протиборство досі переважаючому розумінню викладання, дидактика засобів масової інформації була орієнтована на учня / студента (Іноді такий підхід називали «дія і пов'язана з ними дидактика ЗМІ»). Дослідники почали враховувати нові когнітивні теорії навчання, і медії більше не були «самотніми». Медіадидактику також визначають через зв'язок із полем медіапедагогіки. Вона є найбільш розвиненою в Німеччині і складається з трьох основних напрямів: медіаосвіта (у широкому сенсі медіасоціалізації), медіа- (або медіапедагогічні) дослідження та медіадидактика.

У Сполучених Штатах термін «медіадидактика» (Mediendidaktik) досі не набув такого поширення, як у німецькомовних країнах. У Сполучених Штатах у кінці 1960-х і в 1970-ті рр. виникла медіатаксономія (Medientaxonomien): схеми для використання, в яких засоби масової інформації були класифіковані відповідно до визначених критеріїв. Інша впливова систематика була запропонована в 1969 р. Робертом Ганьє, який в 1960-х рр. розвивав інструментарій педагогічного дизайну.

За визначенням, представленим у «Вікіпедії», «медіадидактика (media didactics) – розділ дидактики, який вивчає закономірності засвоєння знань, умінь і навичок, формування переконань з опертям на медіаджерела та використанням медіапродуктів. Її метою є розвиток медіаграмотності / медіакомпетентності»[532]. Медіадидактика має кілька складників. Один із них, означений терміном «пресодидактика»[533], [534], введено в обіг ще в минулому столітті, коли розробляли методику використання масовокомунікаційних матеріалів на заняттях з мови як іноземної. Тоді деякі дослідники-країнознавці почали розглядати засоби масової інформації як культурологічні об'єкти при вивченні мови іноземними студентами в руслі досліджень «Мова і культура». Колеги-лінгвісти з цікавістю спостерігали за цими пошуками, оскільки мова преси тоді вже мала певні напрацювання. Цей напрям наукових досліджень тоді вже виокремлювало поняття «пресолінгвістика». Згодом було обґрунтовано і термін «пресолінгводидактика», адже мова ЗМІ – надзвичайно цікавий предмет для

---

[532] Медіадидактика // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/(дата звернення: 24.09. 2019)

[533] Онкович А. В. Прессодидактика и прессолингводидактика // Журналистика в 1992 году. СМИ в условиях информационного рынка. Москва : МГУ, 1993. Ч. 3. С. 38–39.

[534] Читаймо газету разом! Ч. 1 : Пресодидактика : навч. посіб. для іноземних. студентів підгот. від. / Г. В. Онкович ; Ін-т систем. дослідж. освіти. Київ : ІСДО, 1993. 59 с.

дослідження: відтворює «мовний смак епохи» (В. Г. Костомаров), є естетичним виразником часу (О. Я. Сербенська).

У тогочасних радянських словниках та енциклопедіях не було поняття «медії», котре успішно ставало складником нових термінів на заході. Лінгвісти переймалися спостереженням за мовою мас-медій. Ці спостереження з метою формування мовної компетенції тих, хто навчається, і стали предметом пресолінгводидактики. Водночас набували розвитку інші медіадидактичні відгалуження: кінодидактика, радіодидактика, теледидактика. Згодом методисти почали розробляти й інтернет-дидактику[535] тощо. Предметом лінгвістичних зацікавлень стала мова різних видів засобів масової комунікації (мова преси, радіомова тощо). Тобто виокремлювалися відгалуження, котрі наголошували на технологіях використання тих чи тих медіазасобів в освітньому процесі. До речі, в той час – за брак поняття «медії» – на теренах України частіше використовувалося поняття ЗМІ (засоби масової інформації), інколи ЗМІ сприймалися як синонім до ЗМК (засоби масової комунікації). Наразі ці поняття «розведено», адже завдання інформації і комунікації переслідують різну мету. І вже зовсім заради справедливості слід пригадати «епоху» слайдів, діафільмів, платівок, котрі у навчальному процесі з'явилися до «класичних» засобів журналістики. У цей час в систему освіти поважно ввійшли і перші навчально-контролювальні машини «Ластівка», «КИСИ-5». Починалась епоха ТЗН – технічних засобів навчання.

Тоді дослідники почали говорити *про журналістсько-методичний підхід*, про журналістику як одну з базисних наук у викладанні мов, про необхідність ведення діалогу культур з опертям на засоби журналістики, адже в усіх країнах, звідки прибували на навчання іноземні студенти, були власні засоби журналістики. Їх, як і вітчизняні медії, вперше розглядали як знаки національної культури. Наразі чимало напрацювань із кінодидактики має наукова школа професора О. В. Федорова із Таганрога. Одним із перших теледидактів на пострадянському просторі стала І. В. Єршова-Бабенко з Одеси. А на ХІІ Конгресі МАПРЯЛ, що відбувся у Шанхаї (Китай), було представлено низку напрацювань лінгводидактів із різних країн, котрі демонстрували власні технології використання

[535] Онкович А.В. Интернет-дидактика в обучении русскому языку как иностранному // Русский язык и литература в пространстве мировой культуры : материалы XIII Конгресса Междунар. ассоц. преподавателей рус. яз. и лит. (Гранада, Испания, 13–20 сент. 2015 г.). СПб : МАПРЯЛ, 2015. Т. 10. С. 788–793.

[536] Онкович А. В. Интернет-дидактика в обучении русскому языку как иностранному // Русский язык и литература в пространстве мировой культуры : материалы XIII Конгресса Междунар. ассоц. преподавателей рус. яз. и лит. (Гранада, Испания, 13–20 сент. 2015 г.). СПб : МАПРЯЛ, 2015. Т. 10. С. 788–793.

інтернет-джерел у навчальному процесі при вивченні мови як іноземної, що й вивело на розуміння окремішності поняття «інтернет-дидактика»[536]. Сьогодні це поняття стало «парасольковим», адже в інтернет-епоху з'явилось безліч новітніх медіатехнологій, котрі без цього технічного засобу годі й уявити.

Розвиток медіаосвіти спонукав до з'яви нових явищ і понять, які потребували термінологічних визначень. М. С. Зарицький під термінологією розуміє сукупність терміноназв, які вживаються в певній галузі, але ще не піддані науковому осмисленню, не систематизовані[537]. На нашу думку, термінологія – це наука про терміни, яка об'єднує терміносистеми різних галузей. Медіаосвітня термінологія кілька років тому була представлена у «Національному медіаосвітньому глосарії»[538], котрий було видруковано українською та англійською мовами. Видання засвідчило, що українська медіаосвітня терміносистема побудована переважно на запозичених термінах. Насправді вона активно збагачується новими терміноназвами, перебуває в процесі постійного оновлення, й в останні роки збагатилася новітніми поняттями саме завдяки розвиткові медіадидактики в Україні.

Уже йшлося про медіадидактику вищої школи[539]. Зрозуміло, що, за аналогією, слід було мовити про медіаосвіту довкілля, медіаосвіту початкової, середньої школи, медіаосвіту позакласної роботи тощо. Відповідні напрацювання практиків наразі уже наявні, бракує наукового опрацювання й узагальнення. І, звичайно ж, закріплення цього нового термінологічного поступу – в галузевих словниках, енциклопедіях. Оновлення таких відносно нових терміносистем свідчить про розвиток і значення галузі в житті соціуму. Цей процес активно й успішно триває. Зокрема, в інтернет-просторі представлено чимало креативних професійно-орієнтованих сторінок, сайтів, блогів. Дослідники медіапростору ці процеси відстежують, характеризують, порівнюють.

На відміну від медіадослідників, ми оперуємо поняттями новітнього відгалуження – медіадидактика. В останні роки обґрунтовано й введено в інформаційно-освітнє поле терміни «блогодидактика», «сайтодидактика». Адже практики-новатори створюють свої медіапродукти (блоги, сайти, сторінки) з освітньо-виховною метою, мають власне бачення пред-

---

[537] Зарицький М. С. Актуальні проблеми українського термінознавства. Київ : ІВЦ Вид-во «Політехніка»; ТОВ фірма «Періодика», 2004. 128 с.

[538] Національний медіаосвітній глосарій / Укл. Онкович Г. В., Карачун В. Я., Карачун Ю. Г. Миколаїв, 2016. 120 с.

[539] Медіадидактика вищої школи: програми спецкурсів / колектив авторів; НАПН України, Ін-т вищ. освіти. Київ : Логос, 2013. 195 с.

ставлення навчального й освітнього матеріалу для конкретного учня, класу, предмета. Наразі на нашій фейсбук-сторінці наявні такі поняття, як «педагогічна блогодидактика» (сайтодидактика), «предметна блогодидактика», «наукова»... Донедавна шкільні педагоги-новатори, котрі зрозуміли ефективність власної присутності в інформаційному просторі. Однак нині у цей процес вливаються і викладачі технічних та природничих дисциплін із вишів. Для прикладу назвемо сторінки «Нафтогазова освіта» та «Освіта за спеціальністю «Нафтогазова інженерія та технології»[540, 541]. І якщо творці сторінки «Нафтогазова освіта» вважають, що вона – «маленький острівець нафтогазових знань у просторі інтернету», то друга сторінка має більш розлогий коментар: «Філософія цієї групи спрямована на популяризацію нафтогазової освіти в Україні. Фахівців за спеціальністю «Нафтогазова інженерія та технології» готують виші Івано-Франківська (ІФНТУНГ), Харкова (НТУ «Харківський політехнічний інститут»), Полтави – Полтавський інститут бізнесу Міжнародного науково-технічного університету ім. Ю. Бугая (ПІБ МНТУ) та ін. Створення групи «Освіта за спеціальністю „Нафтогазова інженерія та технології”» – це застосування новітніх технологій медіадидактики – мультимедіадидактики, інтернет-дидактики, прикладами яких є такі майданчики на Фейсбуці: «Drillers Club Knowledge Box», «Нафтогазова освіта»[542, 543].

Успішно залучається до освітнього процесу «Вікіпедія». Це – справа рук іншої категорії педагогів-новаторів. Як результат – виникнення поняття «вікідидактика»[544]. Зокрема, її завданнями є: розробляння й апробація нових дидактичних матеріалів; розробляння і впровадження різновидів уроків (вікіуроки, предметні (з літератури, географії, історії тощо), виховні, «людина з „Вікіпедії”», «людина до „Вікіпедії”», уроки-подорожі, уроки за матеріалами вікіпроектів, уроки за матеріалами фотокон-

---

540 Білецький В.С., Онкович Г.В., Ткаченко М.В. Інженерна блогодидактика у нафтогазовій справі // Геотехнології: науково-технічний журнал, 2019. Ч. 2. С. 58–66.

541 Biletsky V, Onkovych H. , Yanyshyn O. Media Education Technologies in Developing Students' Professional Competence // WEST-EAST: Scientific Journal. Tbilisi, Georgia: Publishing House «UNIVERSAL», 2019. Т. 2, № 1. С. 110–114.

542 Білецький В. С., Онкович, Г. В., Онкович, А. Д. Нове в медіаосвіті: науково-педагогічна блогодидактика. Івано-Франківськ : Прикарпатський вісник НТШ. Слово. 2018. № 4(48). С. 380–391.

543 Онкович Г., Білецький В., Онкович В.,Ткаченко М. Нове у вищій освіті: інженерна блогодидактика // Вища школа, 2019. № 1 (174). С. 26–33.

544 Onkovych G. New in media education: wikididactics // The Fifth European Conference on Information Literacy (ECIL) / September 18th-21st, 2017, Saint-Malo, France. Abstracts. P. 250.

курсів тощо); вікітренінги; розробляння і впровадження різновидів лекцій для студентів: вікілекції, предметні заняття; створення вікістудій і вікішкіл у вишах; написання рефератів, оглядових статей тощо[545].

Сьогодні можемо говорити про нові спеціалізації: вікімедійник – створювач програмного забезпечення, вікіпедист – автор і редактор статей, вікіпедагог – учитель, котрий використовує «Вікіпедію» у навчанні і вихованні, вікідидакт – той, хто навчає писати й редагувати статті у «Вікіпедії», а також створює навчально-методичні посібники і т. ін. З'являються нові підрозділи ще у зовсім нових педагогічних відгалуженнях, якими є медіапедагогіка й медіадидактика, зокрема, вікідидактика, котра розглядається нами як частина педагогіки, що займається питаннями застосування «Вікіпедії» у навчальному процесі, розроблянням й апробацією нових дидактичних матеріалів з опертям на вікіджерела.

Віртуальна енциклопедія ділиться за кількістю мов, а не країн. Сайт wikipedia.org,понад – це 300 сайтів. Крім того, сайти «Вікісховище» – місце, куди завантажуються аудіовізуальні файли, різні вторинні проекти, зокрема «Вікіцитати», «Вікікнижки», «Вікімандри», «Вікіпідручник» та новий «Вікідані» – глобальна система фактів та знань. Усі вони підтримуються Фондом «Вікімедіа», що має штаб-квартиру в Каліфорнії й відділення в різних країнах. Фонд володіє авторським правами на слово «Вікіпедія», технічно підтримує цю інфраструктуру – сервери, програмне забезпечення та збирає на проект гроші. На минулий рік фонду потрібно було 100 мільйонів доларів – достатньо невеликі кошти як для такого проекту. Керівництво в оголошенні на сторінках усіх мовних версій звернулося до читачів із проханням пожертвувати кошти. Цю суму зібрали за два тижні[546].

Сьогодні українські вікіпедагоги мають значний досвід використання «Вікіпедії» в освітньому процесі. Окремі експерименти з навчальною програмою і «Вікіпедією» в Україні вже були. «Освітня програма „Вікіпедії"» реалізується з 2012 р. На цей час підписано меморандуми з кількома вишами щодо впровадження «Освітньої програми „Вікіпедії"». Осторонь не залишилась й середня школа. З метою активізувати цю роботу, ГО «Вікімедіа Україна» у квітні 2016 р. було організовано перший вікітренінг

---

[545] Онкович Г. В. Новітні терміни медіаосвіти та медіадидактики // Лінгвістика. Лінгвокультурологія. Кроскультурна і міжкультурна комунікація: проблеми, питання, рішення. Дніпро : ДНУ ім. Олеся Гончара, 2018. № 12. Ч. 2. С. 277–291.

[546] Пероганич Ю. «Вікіпедія» – це поле інформаційної війни (розмову вела Катерина Толокольнікова). URL: https://ms.detector.media/web/online_media/yuriy_peroganich_vikipediya_tse_pole_informatsiynoi_viyni/ (дата звернення: 24.09.2019)

для педагогів України, на який запросили творчих учителів та викладачів. Учасники тренінгу були вмотивовані насамперед до редагування «Вікіпедії» таким чином: 1) Суспільний мотив: Чи може стати українська «Вікіпедія» провідним носієм інформації українською мовою? 2) Фаховий мотив: Чи завжди у «Вікіпедії» можна знайти необхідні матеріали? 3) Особистісно-професійний мотив: Як редагування «Вікіпедії» може сприяти особистісно-професійному зростанню? Ці самі питання були в центрі вебінарів, котрі провели педагоги новатори Валентина Кодола з Черкащини і Олег Кущ із Полтавщини, що в наслідку мало апробацію нового поняття «*вебінародидактика*».

Автори «Вікіпедії» знають, що робота над статтями – процес дуже копіткий. При створенні статті вікіпедист перегортає безліч матеріалу, пропускає його крізь себе – це сприяє кращому запам'ятовуванню, поповненню власних знань, які можна передати учням та розширити свій світогляд. На власному прикладі, зазначає Валентина Кодола, «ми переконалися у доречності залучення «Вікіпедії» до навчального процесу середньої школи, орієнтації учнів на створення і редагування текстів», адже не завжди в класі є обдаровані учні, які можуть брати участь у предметних олімпіадах та написанні робіт у МАН, а от статті за запропонованим шаблоном писати можуть учні навіть просто з достатнім рівнем знань. Адже робота над статтею носить водночас науковий та пошуковий характер, спонукає до опрацювання великої кількості авторитетних джерел, а вже потім відтворити їх – із дотриманням енциклопедичного стилю – у «Вікіпедії». Така робота розвиває самостійність, уміння працювати з джерелами, аналізувати їх, виділяти головне. Освітяни, які приєднуються до «Освітньої програми», можуть створювати власні освітні курси на спеціальних сторінках «Вікіпедії». До цих курсів записуються студенти / учні, котрі пишуть статті (вікіпедисти), і викладач курсів, педагог, котрий контролює їх створення (вікідидакт). Подібні освітні курси можуть бути тематичними, за інтересами. Статті для них можна також створювати в рамках флешмобів, приурочених до певної події у «Вікіпедії». Такі курси можуть розпочатись у рамках певного заходу або акції й тривати певний час[547].

Часто на розуміння – от воно, нове – наштовхують колеги із суміжних культурних прошарків. Так, досвід створення флешбук-сторінок дніпровської бібліотекарки Тетяни Глоби сприяв впровадженню в освітній

---

[547] Зауважимо, що викладену позицію залучення учнів середніх шкіл до написання статей у «Вікіпедії» поділяють далеко не всі вікіпедисти. Низка з них, особливо вікіпедистів-науковців, виходячи з того, що «Вікіпедія» – це онлайн-енциклопедія, не вважає рівень учня достатньо готовим до написання енциклопедичних статей.

простір поняття «книгоспалах-дидактика»[548, 549]. Її «книжкові флешмоби» з'явилися в Інтернеті порівняно недавно, водночас у різних соціальних мережах. Ініціатори пропонували оформити сторінку на ім'я будь-якої книги і запросити на неї своїх друзів. Метою акції була пропаганда книги, об'єднання книголюбів, нові онлайн-книжкові клуби, створення блог-каталогу. Флешбук (від англ. *flash* – спалах, *book* – книжка) – інноваційна форма бібліотечної роботи, яка передбачає активну популяризацію книги в соціальних мережах. Ми запропонували цьому явищу український відповідник – книгоспалах.

Сторінка «Флешбук „Легенди про козаків" Еліни Заржицької» створена 01.02.2017 р., наразі стала міні-енциклопедією про козаччину та Дніпропетровщину. Флешбук «„Словарь української мови" Бориса Грінченка» активно популяризував «Словарь...» у жовтні – листопаді 2016 р. Історія створення видання, збору матеріалу, біографічні дані упорядника, критичні вислови мово- і літературознавців, ілюстрації до слів, музейна експозиція, відеофільм, захід у бібліотеці – все це максимально сприяло популяризації «Словаря...», Флешбук «„Словарь української мови" Бориса Грінченка» став першим подібним медіатекстом, народженим у бібліотеці, як одна з форм популяризації книги. Ці та інші напрацювання спонукали до творення сторінки «Книгоспалах – дидактика». Це – сторінка для бібліопедагогів, медіаосвітян, любителів книги. Сьогодні бібліотечні працівники успішно використовують цю форму пропаганди книги, пропонують при цьому різні жанри своєї інформаційної діяльності. Напевно, в освітян флешбуки-книгоспалахи будуть інші – за певним планом і освітньою програмою.

Наразі в мережі чимало прикладів пропаганди не тільки книжки, про яку йдеться, а й про «навколокнижковий» простір – безліч дотичних матеріалів, форм просвітницької роботи. Ці та інші приклади спонукали нас до привернення уваги до книгоспалахів (флешбуків) у навчальному процесі (не тільки у бібліотечній сфері – то справа бібліомедіадидактів). Тож сьогодні свідчимо про появу нового поняття – книгоспалах-дидактика (флешбук-дидактика) як складника інтернет-дидактики, медіадидактики. Наголошуємо: створювати сторінки улюблених книжок можуть

---

[548] Onkovych H. Flashbook didactics as media education technology (Книгоспалах-дидактика як медіаосвітня технологія) // Актуальні дослідження в соціальній сфері: мат-ли VIII міжн. науково-практичної конференції / Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2017. С. 309–310.

[549] Onkovych A., Onkovych G. «Flashbook» Didactics as a Form of Book Promotion // The Fifth European Conference on Information Literacy (ECIL)/ September 18th-21st, 2017, Saint-Malo, France. Abstracts. URL: http://ecil2017.ilconf.org/wp-content/uploads/sites/6/2017/09/ECIL-2017-Book-of-abstracts.pdf/ P. 206.

вчителі – разом з учнями, видавництва, автори та їх прихильники, студенти, котрі займатимуться просуванням української книжки, інші фахівці чи просто любителі літератури.

Величезний культурологічний потенціал мають різні технології використання вуличного простору – це свідчить досвід нашої сторінки у мережі Фейсбук «*Медіадидактика вуличного мистецтва*»[550], де представлені різновиди таких медіатекстів міста і довкілля, як мурали, ландшафти, архітектурні споруди тощо. Успішно функціонують тематичні фейсбук-сторінки «Медіадидактика професора Ганни Онкович», «Медіашкола професора Ганни Онкович», «Книгоспалах-дидактика», «Дидактика вуличного мистецтва» та ін., котрі стали майданчиками для обміну передовим досвідом медіадидактів України. Цей процес триває і має добрі перспективи розповсюдження на інші площини, галузі, кола, обшири нашої реальності.

Медіаосвітні технології, що бурхливо розвиваються в останні роки, свідчать про своєрідний український прорив. Саме завдяки успіхам українських колег було схвально сприйняті доповіді про новітні явища на високорейтингових конференціях з інформаційної та медіграмотності, що пройшли в Туреччині, Хорватії, Чехії, Естонії, Франції, Фінляндії. Саме там було апробовано низку новітніх термінів, народжених в Україні, які посідатимуть належне місце в словниках та енциклопедіях.

[550] Onkovych G., Onkovych A. Media Information Literacy and Media Didactics of Street Art // The Fifth European Conference on Information Literacy (ECIL) / September 18th-21st, 2017, Saint-Malo, France. Abstracts. P. 213.

РОЗДІЛ 5.
ПЕРСПЕКТИВНІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ: КОНЦЕПЦІЇ, АУДИТОРІЇ, СУСПІЛЬНІ ЕФЕКТИ

5.1. Мультимедійне висвітлення феномена епіграфічної вишивки: від інтерактивного покажчика до електронної енциклопедії

Епіграфічна вишивка – вишивка, що містить написи (вербальні тексти) – явище, яке досі мало обговорювалося у науці. Тим часом вишивання написів на текстилі було дуже популярним у кінці 19 – першій половині 20 ст. (період масового розповсюдження друкованої продукції серед народу та стрімке зростання рівня грамотності населення) як в українців, так і сусідніх слов'янських народів. Українці переважно вишивали написи на рушниках (хоча вишиті словесні тексти трапляються також і на серветках, скатертинах, шторах, підзорах, предметах одягу тощо).

Проблемою пізнання цього культурного явища є те, що немає жодного вагомого зібрання епіграфічної вишивки. Подібні предмети побуту часто не збирали навіть музеї через їхнє т. зв. ненародне походження, адже значну роль у творенні цих вишивок відіграли друковані схеми для рукоділля. Проте, розпочинаючи масштабну роботу над знаходженням зразків епіграфічної вишивки і поступово накопичуючи матеріал (збираючи переважно по 1–2 одиниці з різних джерел), ми зрозуміли, що ці схеми не механічно копіювалися, а фольклоризувалися.

Приміром, часто можна було побачити різні написи до одного й того самого зображення і, навпаки, різні зображення до одного і того самого напису. Крім того, деякі написи або зображення поєднувалися на одному предметі (зазвичай, на рушникові), утворюючи у такий спосіб цілі історії. Нерідко з однієї готової сценки вилучали окремих персонажів і додавали їх до інших сюжетів. Згодом, із накопиченням певної кількості матеріалу (приблизно, коли зразків було біля тисячі), стало очевидно, що нові для нас зображення і написи вже практично не з'являються – ми знаходимо лише їхні різні комбінації, причому їх – безліч. Це означає, що основний перелік написів і зображень, типових для епіграфічної вишивки кінця 19 – першої половини 20 ст., уже виявлено.

Це дало нам розуміння, що віднайдені нами написи і зображення функціонують за законами фольклору – із характерною для нього традиційністю (бо це вже стало традицією) і варіативністю, тобто ці вербальні і візуальні тексти є нічим іншим, як фольклорними формулами – вербальними і візу-

альними відповідно. Відтак ми усвідомили необхідність систематизувати матеріал. Розв'язанням цього питання стала розробка інтерактивного покажчика епіграфічної вишивки[551], де всі елементи – вербальні (вишиті написи) і візуальні (вишиті зображення) формули – є гіперактивними. Від кожної формули можна перейти до всіх зразків, де вона представлена. Своєю чергою, на сторінках тих зразків, де представлена ця формула, містяться всі інші формули, на яких побудований цей зразок. Від тих інших формул можна знову-таки переходити до зразків, де вони представлені. І так переміщатися безкінечно, ознайомлюючись з явищем епіграфічної вишивки.

На сьогодні інтерактивний покажчик містить 2131 зразок епіграфічної вишивки. Кількість одиниць постійно доповнюється, а з нарощенням кількості одиниць стає повнішим й уявлення про цей феномен. Наразі ми спостерігаємо, що інтерактивний покажчик, первинно задуманий суто для фахівців-фольклористів, викликає інтерес у значно ширшого кола людей.

Як засвідчує статистика переглядів веб-сайту, кількість його відвідувань у всьому світі є доволі високою (і це при тому, що наразі він захищений паролем[552]. За якістю цих переглядів із конкретних IP-адрес (кількість відвіданих сторінок, час перебування на одній сторінці, частота переглядів тощо), можна зробити висновок, що більшість пошуків, здійснених користувачами веб-сайту, є радше спорадичними, ніж системними. Це означає, що тих відвідувачів, які цікавляться лише певним сюжетом або тематикою, значно більше, ніж тих, хто цілеспрямовано вивчає закономірності такого явища, як епіграфічна вишивка. Отже, для першої (та основної) групи відвідувачів ця система мало про що говорить. Для них ця база є не більше, ніж фактаж: світлина конкретного рушника з написом дає зрозуміти споглядачу, що такий був (це, звичайно, корисно, але не глибоко). При цьому для більшості користувачів веб-сайту, якщо вони не мали на меті зануритися в суть проблеми, залишається незрозумілим, що це були за рушники, наскільки вони були традиційними і чи існувала взагалі така традиція.

Непідготовлений відвідувач бачить цю систему як чергову колекцію матеріалу на певну тематику з певною кількістю одиниць. Проте це не є «віртуальний музейний каталог», до створення чого у наш час активно долучаються як державні музеї, так і приватні колекціонери (за що їм велика честь і пошана). Це є навчально-науковий ресурс, за допомогою

[551] Волковічер Т. Епіграфічна вишивка : покажчик фольклорних формул. URL: http://volkovicher.com/ (дата звернення: 26.09.2019)

[552] Див.: Волковічер Т. М. Вербальні тексти у народній вишивці кінця XIX – першої половини XX ст.: ґенеза, семантика, прагматика : дис. … канд. філол. наук: 10.01.07. Київ, 2018. 255 с.; Волковічер Т. М. Вербальні тексти у народній вишивці кінця XIX — першої половини XX ст.: ґенеза, семантика, прагматика : автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.01.07. Київ, 2018. 19 с.

якого можна як показати конкретні формули епіграфічної вишивки, так і збагнути на цьому прикладі природу формульності фольклору загалом.

Без сумніву, є потреба зробити цю систему доступною для ширшого кола, адже якщо цей ресурс навчальний, то дуже бажано його пристосувати для людей із різним рівнем підготовки. Сьогодні є необхідність у створенні енциклопедичного онлайн-проекту «Епіграфічна вишивка кінця 19 – першої половини 20 ст.» на базі вже наявного інтерактивного покажчика. Якщо останній наразі призначений виключно для вузьких фахівців, то аудиторія першого передбачається значно ширша. Насправді між покажчиками й енциклопедіями є багато чого спільного, приміром, вони призначені для вибіркового читання, швидкого пошуку необхідної інформації. А в мультимедійному просторі взагалі відбувається стирання меж.

Що ми пропонуємо? В основу майбутньої електронної енциклопедії «Епіграфічна вишивка кінця 19 – першої половини 20 ст.» ми покладемо вже виявлені формули (як словесні, так і візуальні), типові для епіграфічної вишивки кінця 19 – першої половини 20 ст. На кожну формулу ми розробили чіткі критерії її опису:

1. Варіативне поле формули.
    1.1. Редукції формули.
    1.2. Ампліфікації формули.
2. Валентність формули.
    2.1. Валентність із вербальними (словесними) формулами.
    2.2. Валентність із візуальними (іконічними) формулами.
3. Прототип.
4. Коментарі до текстильних виробів із цією формулою.
5. Трансформації формули.
6. Подібні сюжети.

Уся ця інформація вже вміщена у нашому інтерактивному покажчику. Та через високу націленість на фахове коло, відповідний виклад контенту в його системі, проект відвідується масовим користувачем обмежено. Якщо раніше до певних висновків можна було прийти після тривалого і ретельного вивчення матеріалів, то в електронній енциклопедії ці дані будуть прописані так, щоб їх легко і швидко можна було знайти.

Щоб порівняти наявну систему і макет майбутньої електронної енциклопедії «Епіграфічна вишивка кінця 19 – першої половини 20 ст.», пропонуємо спершу перейти на веб-сайт інтерактивного покажчика (http://volkovicher.com), де знайти відповідну вербальну формулу «А це ж мій Гриць іде», а потім переглянути цей зразок:

«А це ж мій Гриць іде» →

це вербальна фольклорна формула, поширена в епіграфічній (а саме: сюжетно-епіграфічній) вишивці (переважно на рушниках) кінця 19 – першої половини 20 ст.

1. Варіативне поле формули.

Паралельно вживаються форми «Гриць» і «Грицю»: напр., «А цеж мій Гриць іде» і «А цежъ мій Грицю идэ».

Замість початкового «А» можливе вживання «О»: напр., «О цеж мій Гриць иде» або взагалі без такого: напр., «Цеж мій Гриць идє як я тєбє ждала».

Редукції й ампліфікації формули досить рідкісні.

1.1. *Редукції формули.*

Зазвичай формула вживається у незмінному вигляді: «А це ж мій Гриць іде» (з типовим правописом «А цежъ мій Грицю идэ» або «А цеж мій Гриць іде»).

Трапляються редукції: напр., «А цежъ мій Грицю» (у цьому прикладі: усічення дієслова «іде»).

1.2. *Ампліфікації формули.*

Зазвичай формула вживається у незмінному вигляді: «А це ж мій Гриць іде» (з типовим правописом «А цежъ мій Грицю идэ» або «А цеж мій Гриць іде»). Трапляються ампліфікації: напр., «Цеж мій Гриць идє як я тєбє ждала» (у цьому прикладі: додавання фрази «як я тебе ждала»).

2. Валентність (вербально-вербальна і вербально-візуальна) формули.

Для формули характерна як вербальна, так і візуальна валентність.

2.1. *Валентність* із вербальними (словесними) формулами.

Формула валентна з вербальною формулою «Як серденько моє б'ється: пішов мій Гриць до Китаю, може, і не вернеться» та вербальною формулою «Била жінка мужика за чуприну взявши».

Трапляються контамінації одночасно з двома формулами: «Як серденько моє б'ється: пішов мій Гриць до Китаю, може, і не вернеться» і «Тут у наших у ворот всегда девок хоровод».

2.2. *Валентність із візуальними (іконічними) формулами.*

Формула валентна з візуальною формулою: Л–Ж-виходить (з-за дверей) і Ч-стоїть (люлька).

3. Прототип (поширеність в інших жанрах фольклору).

4. Коментарі до текстильних виробів із цією формулою.

1. «В рисунке вышивки отражены политические события начала 20 века: Китайская война 1900–1901 гг. …»[553].

2. «Цей рушник вишивала дівчина коханому, як він йшов на війну, ще був тризуб зверху, але довелось спороти. На другій стороні вишито

[553] А ЦЕЖЪ МІЙ ГРИЦЮ ИДЭ // ЯКЪ СЕРДЭНЬКО МОЕ БЬЕТЬСЯ ПІЙШОВЪ МІЙ ГРИЦЬ ДО КИТАЯ МОЖЕ И НЭ ВЭРНЭТСЯ! // Волковічер Т. Епіграфічна вишивка : покажчик фольклорних формул. URL: http://volkovicher.com/napisi/a-tsezh-mij-gritsyu-ide-yak-serdenko-mo/ (дата звернення: 26.09.2019)

сцену, де він повертається, але він з війни так і не прийшов. Хлопчина пішов у повстанці, загинув в битві під Гурбами. Дівчина мешканка села Кунин, хлопчина теж»[554].

5. Трансформації формули.

6. Подібні сюжети.

Тематика зустрічі хлопця і дівчини (повернення хлопця до дівчини) дуже популярна в сюжетно-епіграфічній вишивці.

Напр., наявний зразок із дуже подібним сюжетом (повернення Гриця): «Вернувся Гриць до Марусі».

Макет відповідної візуальної формули (валентної із щойно розглянутою вербальною формулою «А це ж мій Гриць іде») виглядатиме приблизно так:

(Л–Ж-виходить (з-за дверей) і Ч-стоїть (люлька)) →

це візуальна фольклорна формула, поширена в епіграфічній (а саме: сюжетно-епіграфічній) вишивці (переважно на рушниках) кінця 19 – першої половини 20 ст.

1. Варіативне поле формули.

Зазвичай формула вживається у незмінному вигляді: (у різнокольоровій гамі).

Редукції й ампліфікації формули наразі не виявлені.

1.1. Редукції формули.

1.2. Ампліфікації формули.

2. Валентність (вербально-вербальна і вербально-візуальна) формули.

2.1. Валентність із вербальними (словесними) формулами.

Формула валентна з вербальною формулою «А це ж мій Гриць іде».

2.2. Валентність із візуальними (іконічними) формулами.

Формула валентна з візуальною формулою (Л–Ж-стоїть (рука на серці, хустка) і Ч-іде (торбина)) та візуальною формулою (Л–Ч і Ж-стоять, Ч-лежить, Ж-б’є).

Трапляються контамінації одночасно з двома формулами: Л–Ж-стоїть (рука на серці, хустка) і Ч-іде (торбина)) і ((Л-5 Ж-танцюють).

3. Прототип (схема для вишивки хрестиком, лубок, картина).

4. Коментарі до текстильних виробів із цією формулою.

---

[554] ЦЕЖ МІЙ ГРИЦЬ ИДЭ ЯК Я ТЕБЕ ЖДАЛА / МАРУСЯ МІЙ ГРИЦЬ // ЯК СЕРДЭНЬКО МОЕ БЬЕТСЯ ПІЙШОВ МІЙ ГРИЦЬ ДО КИТАЯ МОЖЕ И НЭ ВЭНЭТСЯ НЕ ПАЧ МАРУСЯ Я СКОРО ВЕРНУСЯ / РАЗЛУКА ГРИЦЮ МИНІ С ТОБОЮ / АНДРОЩУК НАСТАСІЯ // Волковічер Т. Епіграфічна вишивка : покажчик фольклорних формул. URL: http://volkovicher.com/abetka-r-ya/tsezh-mij-gryts-yde-yak-ya-tebe-zhdala-marusya-mij-gryts-yak-serdenko-moe-betsya-pijshov-mij-gryts-do-kytaya-mozhe-y-ne-venetsya-ne-pach-marusya-ya-skoro-vernusya-razluka-grytsyu-myni-s-toboyu-androsh// (дата звернення: 26.09. 2019)

1. «В рисунке вышивки отражены политические события начала 20 века: Китайская война 1900–1901 гг. …»[555].

2. «Цей рушник вишивала дівчина коханому, як він йшов на війну, ще був тризуб зверху, але довелось спороти. На другій стороні вишито сцену, де він повертається, але він з війни так і не прийшов. Хлопчина пішов у повстанці, загинув в битві під Гурбами. Дівчина мешканка села Кунин, хлопчина теж»[556].

5. Трансформації формули.

Вичленований із формули персонаж (Ж-виходить (з-за дверей)) утворює іншу візуальну формулу з (О-папуга (гілка)), у результаті чого маємо (Л–Ж-визирає і О-папуга).

Вичленований із формули персонаж (Ч-стоїть (люлька)) утворює іншу візуальну формулу з (Ж-стоїть (рука на серці, вінок)), у результаті чого маємо (Л-Ж-стоїть (рука на серці, вінок) і Ч-стоїть (люлька)).

6. Подібні сюжети.

Тематика зустрічі хлопця і дівчини (повернення хлопця до дівчини) дуже популярна в сюжетно-епіграфічній вишивці.

Крім того, оскільки йдеться про енциклопедичне видання, планується розширити дані, внесені в інтерактивний покажчик. Зокрема, статті енциклопедії «Епіграфічна вишивка кінця 19 – першої половини 20 ст.» включатимуть відомості про ґенезу явища епіграфічної вишивки, а це і лубок, і картини професійних художників, і друковані схеми для рукоділля та ін. Акцент робимо на прив'язці до тематики епіграфічної вишивки. У скороченому вигляді статті виглядатимуть так:

Зінов'єв Митрофан Іванович (1850–1919) – український художник. Автор низки картин, присвячених українському побуту та обрядовості. Зокрема, його картина «Роздача короваю на весіллі» (1881) стала прототипом для сюжетно-епіграфічних рушників із вербальною формулою «*Раздача каравая после свадьбы*» та візуальною формулою (Л-7 (роздають коровай)).

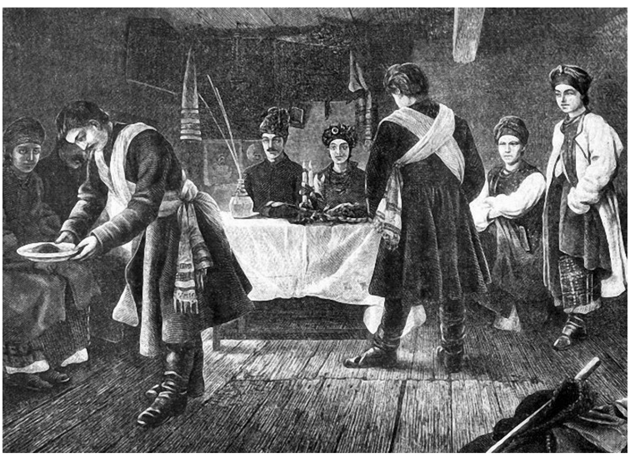
555 А ЦЕЖЪ МІЙ ГРИЦЮ ИДЭ // ЯКЪ СЕРДЭНЬКО МОЕ БЬЕТЬСЯ ПІЙШОВЪ МІЙ ГРИЦЬ ДО КИТАЯ МОЖЕ И НЭ ВЭРНЭТСЯ! // Волковічер Т. Епіграфічна вишивка : покажчик фольклорних формул. URL: http://volkovicher.com/napisi/a-tsezh-mij-gritsyu-ide-yak-serdenko-mo/.

556 Інтерактивний покажчик епіграфічної вишивки. ЦЕЖ МІЙ ГРИЦЬ ИДЭ ЯК Я ТЕБЕ ЖДАЛА / МАРУСЯ МІЙ ГРИЦЬ // ЯК СЕРДЭНЬКО МОЕ БЬЕТСЯ ПІЙШОВ МІЙ ГРИЦЬ ДО КИТАЯ МОЖЕ И НЭ ВЭНЭТСЯ НЕ ПАЧ МАРУСЯ Я СКОРО ВЕРНУСЯ / РАЗЛУКА ГРИЦЮ МИНІ С ТОБОЮ / АНДРОЩУК НАСТАСІЯ. URL : http://volkovicher.com/abetka-r-ya/tsezh-mij-gryts-yde-yak-ya-tebe-zhdala-marusya-mij-gryts-yak-serdenko-moe-betsya-pijshov-mij-gryts-do-kytaya-mozhe-y-ne-venetsya-ne-pach-marusya-ya-skoro-vernusya-razluka-grytsyu-myni-s-toboyu-androsh//.

Фото 1–2. Рушник із написом «А ЦЕЖ МІЙ ГРИЦЬ ІДЕ // ЯК СЕРДЕНЬКО МОЕ БЕТЬСЯ ПІШОВ МІЙ ГРИЦЬ ДО КИТАЯ МОЖЕ Й НЕ ВЕРНЕТЬСЯ! / РАЗЛУКА // У НАШИХ У ВОРОТ ВСЕГДА ДЕВОК ХОРОВОД».
Фонди Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара».
Фото автора (м. Київ, 2014).

Картина Миколи Пимоненка «Свати» (1882). URL : http://ethnography.org.ua/content/mpymonenko-svaty-1882.

Фото 3–4. Рушник із написом «РАЗДАЧА КАРАВАЯ ПОСЛѢ СВАДЬБЫ // СВАТАНЯ». Фонди Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Фото автора (м. Полтава, 2016).

Картина Митрофана Зінов'єва «Роздача короваю на весіллі» (1881). URL : https://nesterdennez.blogspot.com/2016/10/global-permanent-war_17.html.

«Брокарівщина» («мильна вишивка») – збірна назва для характеристики тих зразків вишивки, поява яких була спричинена друкованою продукцією. Назва «брокарівщина» походить від прізвища відомого власника парфумерної фабрики Г. Брокара. Для кращого продажу власної продукції Г. Брокар використовував друковані схеми для вишивки хрестиком як «премії» покупцям. Від специфіки товару (мила, одеколонів тощо) походить і друга синонімічна назва – «мильна вишивка». Крім Г. Брокара, були й інші власники парфумерних фабрик, які застосовували подібний маркетинговий хід. Назва «брокарівщина» закріпилася за всіма вишитими виробами, які творилися за друкованими взірцями. Тому не можна ототожнювати термін «брокарівщина» із тими виробами, які вишивалися за схемами, пропонованими Г. Брокаром. Цей термін чимало збирачів і дослідників народної культури вживали (вживають подекуди й досі) як антитезу «справжньому», «чистому» народному мистецтву. Однак вишивки, що підпадають під цю умовну назву, не були точними копіями друкованих взірців, адже часто вони переосмислювалися під час процесу вишивання. До того ж сюжети і написи друкованих схем для рукоділля часто самі походили з народної культури, включно з давніми зразками орнаментів, і текстів усної словесності[557].

Енциклопедичне видання зазвичай містить фольклористичні поняття, необхідні для розуміння суті явища. Спочатку подамо інформацію в узагальненому вигляді, а потім уточнення, які безпосередньо пов’язані з досліджуваною тематикою, за таким шаблоном:

Фольклорна формула – стійкий елемент, що повторюється у різних, не пов’язаних певним сюжетом фольклорних творах. В епіграфічній (переважно у сюжетно-епіграфічній) вишивці виокремлюються словесні (вербальні) та візуальні (іконічні) формули.

Валентність фольклорних формул – здатність конкретних фольклорних формул поєднуватися з іншими конкретними фольклорними формулами в одному фольклорному творі. В епіграфічній (переважно у сюжетно-епіграфічній) вишивці спостерігається валентність вербально-візуальна (між вербальною та візуальною фольклорними формулами), вербально-вербальна (між вербальними фольклорними формулами) і візуально-візуальними фольклорними формулами.

Отже, передбачається змішана структура електронної енциклопедії «Епіграфічна вишивка кінця 19 – першої половини 20 ст.» (алфавітно-систематична): плануємо розробити три великі блоки («Формули епігра-

[557] Волковічер Т. М. Вербальні тексти у народній вишивці кінця XIX – першої половини XX ст.: ґенеза, семантика, прагматика: монографія / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ : Наукова думка, НАН України», 2019. 173 с.

фічної вишивки», «Ґенеза явища», «Термінологічний апарат»), у межах яких гасла будуть подані за абеткою. Згідно із сучасною типологією енциклопедій,[558] майбутній енциклопедичний проект ми бачимо як науково-популярне (за цільовим призначенням), тематичне (за характером інформації) видання.

Написання електронної енциклопедії «Епіграфічна вишивка кінця 19 – першої половини 20 ст.», з огляду на активне користування інтерактивним покажчиком широким колом осіб, видається справою необхідною і нагальною. Сподіваємося, що створення такого видання сприятиме не лише подальшому зацікавленню цією тематикою, а й глибшому розумінню суті досліджуваного явища.

5.2. «Українська дитяча енциклопедія» в контексті формування «кола знань» молоді

Серед актуальних державотворчих і культурологічних ідей нашого часу – ідея універсальної «Української дитячої енциклопедії» (УДЕ), котра здатна вагомо вплинути на формування української молоді, на її освітні й творчі здібності, світоглядні орієнтири. Сучасний світ інформаційних технологій та інформаційних маніпуляцій, засилля легкодоступних і суперечливих (іноді профанних) знань, думок і поглядів, іманентно агресивні методи формування попиту в «суспільстві споживання» (зокрема через споживання «культурного продукту») часто породжують навіть у дорослих та освічених громадян хаотичне, фрагментарне бачення світу, а негативний вплив на дитячий світ, непідготовлену молодь можна лише прогнозувати. Для запобігання негативним впливам існують традиційні суспільні запобіжники: родина, освіта, церква, книга (для кожного – у своїй послідовності), причому книга продовжує відігравати одну з провідних ролей. Кожен книгар і книжник знає вагу ранніх (перших) книжок, які прочитав у житті. Тому значення дитячої літератури, дитячих книг (серед яких у багатьох інтелігентів – дитяча енциклопедія) є особливо важливим.

Стан енциклопедичної справи будь-якої країни значною мірою відображає рівень її освіти, науки й культури, є інтелектуальним підґрунтям педагогічних процесів і міжнародної комунікації. Енциклопедія кожної країни значною мірою робить акценти на історичних здобутках власного народу, зберігає й популяризує національні надбання, репрезентує їх міжнародному співтовариству. Енциклопедія одночасно спричиняється і до відображення,

[558] Черниш Н. До питання про сучасну типологію енциклопедій // Вісник Книжкової палати. 2015. № 4. С. 3–8.

і до формування світоглядних та патріотичних орієнтирів, що вкрай важливо для молоді (як стверджували античні автори, «знати – означає любити»).

У Російській імперії та колишньому СРСР для справи «українського ренесансу» бракувало політичних умов, крім того, пострадянська спадщина виявилася в незалежній Україні надто відчутною. Тому широке енциклопедичне відтворення та розповсюдження знань про українську історію, літературу, мистецтво, наукові й технічні здобутки є вельми актуальним завданням, особливо в сфері літератури для дітей і юнацтва. Сучасний стан українського державотворення потребує припливу української молоді, української мови, культури, стилю життя в усі царини управління та розвитку країни. І цим процесам універсальна «Українська дитяча енциклопедія» здатна посприяти.

Оглядаючи зарубіжні та українські проекти дитячих енциклопедій, передовсім варто відзначити англійську 10-томну «Дитячу енциклопедію», яка на початку 20 ст. була перекладена основними європейськими мовами (іноді з відповідною адаптацією та доповненнями країни-видавця). Це солідне, ґрунтовне й одночасно доступне для дитячого сприйняття тематичне довідкове видання. Тексти супроводжували численні ілюстрації: літографії, фототипії та кольорові репродукції картин на окремих аркушах. Енциклопедія знайомила молодого читача з будовою Всесвіту та Землі, явищами природи, із флорою та фауною, з історією різних народів, славетними героями минулих часів, винаходами людського розуму, розвитком промисловості, шедеврами мистецтва.

Вітчизняному читачеві це видання знайоме за російським перекладом Товариства Івана Ситіна (Москва, 1913–1914 рр.) за редакцією професорів Ю. Н. Вагнера, С. А. Князькова, І. П. Козловського, Н. А. Морозова, С. І. Метальникова, М. В. Новоруського. Усі томи зазнали (порівняно з англійським оригінальним виданням) суттєвих доповнень і змін, що включали особливості природи, промисловості, історичних і культурних подій Російської імперії[559]. Назви томів: 1. Всесвіт; 2. З історії Землі; 3. Про речовину; 4. Про життя; 5. Жива природа; 6. Країни та народи; 7. Славетні люди; 8. Що нас оточує; 9. Чому так відбувається; 10. Чим і як заповнити дозвілля.

Перша тритомна «Українська загальна енцикльопедія. Книга знання» (УЗЕ), що вийшла за редакцією голови Наукового товариства імені Шевченка Івана Раковського у львівському видавництві «Рідна школа» (1930–1933 рр.) не була «дитячою» за своїм цільовим і читацьким призначенням, проте значною мірою орієнтувалася саме на шкільну молодь і студент-

---

[559] Детская энциклопедия. В 10 томах / Под ред. Ю. Н. Вагнера и др. Москва : Товарищество И. Д. Сытина, 1913–1914.

ство[560]. Складена у вигляді азбуковника (34 тис. статей), на зразок найкращих світових лексиконів, зокрема німецьких і польських енциклопедичних праць 1920-х рр., вона включала стислі описи гасел, «що містили найконечніші відомості про видатних діячів – історичних і сучасних, про важливі дати, події і місцевості та пояснювала досягнення в усіх ділянках людського знання» (зі «Вступного слова» УЗЕ). Успіх «Книги знання» та її популярність у молодого читача були зумовлені якісною працею найбільш авторитетних українських вчених. У проекті було задіяно понад 60 осіб, зокрема І. Раковський, В. Сімович, В. Дорошенко, М. Рудницький, Д. Антонович, Л. Білецький, В. Щурат, М. Возняк, Ф. Колесса, Б. Лепкий, І. Свєнціцький, В. Січинський, Д. Чижевський та ін.), а також потужною українознавчою частиною енциклопедії, яка значно випереджала всі попередні видання[561].

Після Другої світової війни в колишньому СРСР була підготовлена й видана за редакцією О. І. Маркушевича 10-томна російськомовна «Дитяча енциклопедія», яка з певними змінами й доповненнями витримала три перевидання: 1958–1962, 1964–1969 та 1971–1978 (в 12 томах). Цікаво, що перше видання «Дитячої енциклопедії» було перекладено українською мовою й вийшло в Києві у видавництві «Радянська школа» протягом 1961–1965 рр. накладом 35 тис. примірників.[562] Методологія тематичного викладення матеріалу й деякі підходи до формування цієї радянської енциклопедії були запозичені зі старого видання І. Ситіна, проте зміст, стилістика й спосіб викладення значно відрізнялися. По-перше, майже за півсторіччя, які розділяють ці енциклопедії, відбувся вибуховий розвиток науки і техніки, що було об'єктивно відображено в багатьох томах енциклопедії. По-друге, нова енциклопедія ґрунтувалася на комуністичній ідеології й за стилістикою і змістом багатьох статей виконувала завдання радянського пропагандиста й агітатора. По-третє, російський внесок у світові здобутки людства в багатьох випадках суттєво перебільшувався й штучно переносився в центр світових подій, натомість важливі здобутки інших народів несправедливо замовчувались або переносились на периферію. Таким чином ідеологічний, політичний та імперський антураж поєднувався з багатим масивом цікавої та об'єктивної інформації, майстерно поданої кваліфікованими авторами.

---

560 Українська загальна енцикльопедія. Книга знання. В 3 томах / За ред. І. Раковського. Львів–Станиславів–Коломия : Видання кооперативи «Рідна школа», 1930–1933.

561 Черниш Н. Нариси з історії української енциклопедичної справи. Львів : Піраміда, 2018. 348 с.

562 Дитяча енциклопедія. В 10 томах / Гол. ред. І. О. Маркушевич. – Київ : Радянська школа, 1961–1965.

У 1990-ті рр. у Росії видавництво «Аванта+» (з 2005 р. – «Світ енциклопедій Аванта+») почало видання 10-томної універсальної «Енциклопедії для дітей», яка суттєво переросла зазначений рубіж (на сьогодні вийшло 27 томів, з урахуванням розширених перевидань – 45 томів) і стала «найбільш масовим пізнавальним проектом Росії».

В Україні в цей час були тільки однотомні видання різної якості та наукової цінності. Серед вдалих слід відзначити «Універсальний словник-енциклопедію» (УСЕ) за редакцією Мирослава Поповича, який витримав чотири перевидання (1999–2006), а також багато ілюстровані однотомники для дітей віком до 12 років від видавництв «Махаон», «Рідна мова» та ін.

Проте універсальна «Українська дитяча енциклопедія» ще чекає на розроблення науково-методичної концепції, створення основного авторського колективу, а також на видавців і «фінансові кола», які зможуть створити такий важливий для українського майбутнього, прибутковий, сучасний інформаційний продукт.

Упродовж формування світової видавничої традиції окреслилося базове «коло знань» дитячих енциклопедій – зазвичай вони містять такі тематичні розділи:

1) Гірництво і науки про Землю.
2) Астрономія, фізика та хімія.
3) Світ живої природи.
4) Математика і комп'ютерні технології.
5) Будівництво і архітектура.
6) Світ техніки.
7) Мистецтво і спорт.
8) Література.
9) Всесвітня історія.
10) Релігії світу.

На додаток видається том про свою країну.

Україна має достатній науковий і творчий потенціал для формування авторського колективу, спроможного реалізувати проект сучасного фундаментального енциклопедичного видання, призначеного дитячому читачеві. Такий проект варто організаційно асоціювати з тим, що вже успішно реалізується,– «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ): у межах випуску ВУЕ можливо сформувати і автуру для «Української дитячої енциклопедії» (УДЕ), і зібрати основні матеріали, адаптовані під інформаційні запити й сприйняття молодшої аудиторії.

Великі симпатії до сучасної України в світі можуть допомогти залучити до кола авторів відомих особистостей зі світу науки, технологій,

літератури, мистецтва, бізнесу та спорту, чим допоможуть її популяризації та успіху. Справа потребує симбіозу класичних фахівців-енциклопедистів, освітян, науковців, а також мобільних сучасних видавців, здатних інноваційно мислити й братися за масштабні національні проекти.

5.3. Доцільність та перспективи випуску хімічної енциклопедії в Україні

В інформативному науковому збірнику[563] ґрунтовно проаналізовано українські енциклопедичні видання, схарактеризовано сучасні тенденції й перспективи її розвитку, розкрито лабораторію творення окремих українських енциклопедій, зокрема «Енциклопедії українознавства» та «Енциклопедії сучасної України», справедливо відзначено здобутки енциклопедичної справи в державі, яких вдалося досягнути у цій важливій галузі. Адже енциклопедія є первинним, а в багатьох випадках єдиним і достатнім, джерелом викристалізованої інформації про нас, про нашу здатність створити державу, творити культуру, науку, розвивати бізнес, про інші держави та народи, їх здобутки в освіті, культурі, науці, техніці. І все це, зауважимо, при практичній відсутності достатньої уваги наших співвітчизників, не кажучи вже про невелике фінансування за різних урядів та президентів. Діяльність ентузіастів, завдяки яким маємо досягнення в цій царині, можна порівняти лише із самовідданою важкою роботою волонтерів.

Крім донесення первинної об’єктивної і точної інформації, серед основних завдань різноманітних енциклопедій[564] є такі:

• донести до різних аудиторій, хто ми є, що ми знаємо і як розуміємо різні реалії, що досягнуто в різних видах нашої діяльності;

• показати, як у світі розуміють та описують те, що робиться в суспільстві, науці.

Звісно, немає енциклопедій, де був би реалізований лише один із цих пунктів – ці завдання зазвичай поєднуються. Саме тому порівняльний аналіз близьких за змістом вітчизняних енциклопедій із зарубіжними ен-

[563] Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи: науковий збірник / НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. Київ, 2015. 252 с.

[564] Жежнич П., Гірняк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій. 2012. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository http://ena.lp.edu.ua ; Черниш Н. Українські електронні енциклопедії як складова національного інформаційного простору // Вісник Книжкової палати. 2016. №. 2. С. 29–34.

циклопедіями демонструє термінологічну неузгодженість, брак певних термінів (тож постає питання про обсяг знань, які вони охоплюють), різночитання подій тощо. Прояви суто «нашого» специфічного бачення явищ, подій, процесів можна зауважити практично у всіх аспектах нашого життя і нашої діяльності. Можливо, меншою мірою воно проявляється при складанні енциклопедій із природничих наук, зокрема в тій частині, де не йдеться про історію відкриттів.

З огляду на сказане, постає питання: чи потрібна енциклопедія з хімії?

Аргументи «проти» видання енциклопедії з хімії. Перегляд назв виданих енциклопедій наводить на думку, що в Україні відсутні природничі науки (те, що називають у англомовному світі *science*) при різкому об'єктивному зниженні до них інтересу. То ж навіщо і кому потрібна енциклопедія з хімії (тут можна додати з фізики, з біології або з математики)?

З одного боку, запитання видавця про те, хто купить цю книжку, немає позитивної відповіді: в Україні зменшується кількість тих, хто цікавиться природничою наукою, особливо серед молоді. В енциклопедії з хімії мало зацікавлений читач. Хоч саме він є тим споживачем, який купує продукти харчування, збіжжя, курятину чи свинину, однак не замислюється (бо так комфортніше), що вони виготовлені з використанням найдешевших (в багатьох випадках низькоякісних) на світовому ринку хімікатів. Текстура, колір, смак і запах практично всього їстівного та питного, що стоїть на полицях супермаркетів (особливо в недорогому сегменті), створена спеціально розробленими для цього хімікатами.

З другого боку, доцільність енциклопедії з хімії вкрай низька з погляду інвестора: це нерентабельний видавничий продукт. Крім того, сучасному бізнесу більш привабливо не виробляти потрібні хімікати, а торгувати.

Аргументи «за» видання енциклопедії з хімії. Ми вбачаємо два аргументи на користь видання енциклопедії з хімії:

1) вона має вміщувати в дохідливій та концентрованій формі інформацію для бізнесу про доступну в Україні сировину (органічного та неорганічного походження), матеріали і перспективні методи (технології) отримання з неї високих за ціною продуктів або енергії;

2) вона має вміщувати в ще більш дохідливій формі інформацію для бізнесменів, урядовців усіх рівнів, а також зацікавленого масового читача про те, які хімікати ми щоденно споживаємо з їжею, водою, часто вдихаємо з повітрям, які матеріали випродуковані бізнесом використовуємо для задоволення різноманітних потреб у побуті, їхні властивості, щоб оцінити ризики та можливі запобіжні заходи.

Перевагою такої енциклопедії були б англомовні назви всіх понять – процесів, хімікатів, адже загальнодоступні електронні словники поки що не забезпечують якісного перекладу українською мовою.

Концептуальні зауваги. Строгість та доступність – стильові пріоритети енциклопедії, котрі сумістити не легко. Проте можливо, з огляду на те, що хімія досягла свого високого нинішнього рівня і розвивається далі саме завдяки строгості і точності в описі отриманих знань.

Розглянемо проблеми представлення хімії в сучасних українських енциклопедіях – загальних та спеціалізованих. Хіміки вважають хімію «центральною наукою», оскільки вона, широко використовуючи доробок фізичних та біологічних науки, водночас потужно впливає на їхній розвиток. Формат енциклопедії передбачає вищу міру однорідності в термінології та позначеннях, ніж у багатьох інших наукових галузях.

Енциклопедія не посібник, де на кількох сторінках може уточнюватися наведене визначення, де визначення й не претендують на остаточну сформульованість, з огляду на наявність інших дотичних термінів; крім того, посібник передбачає, що викладач ще пояснить викладене. Натомість енциклопедична стаття з точних наук (математики, фізики, хімії) має бути написана на підставі консенсусу, досягнутого в терміносистемі науки. Стаття повинна бути точною і змістово самодостатньою, а водночас враховувати наявність інших термінів в енциклопедії.

Стиль, складність викладу статті, звісно, залежать від загальної концепції енциклопедії. На кого має націлюватися енциклопедія з хімії? На фахівця, який має вищу освіту за спеціальністю «хімія» (таких все менше), чи на пересічного читача із «сучасною» середньою освітою, в межах якої години, відведені на природничі науки, зменшено.

Без формул стисло викласти хімічну інформацію практично неможливо. Але які вони мають бути в майбутній енциклопедії? Формули мають полегшувати сприймання матеріалу, а не ускладнювати його.

В умовах цифровізації стрімкого зростання кількості нової інформації в хімії окреслився тренд – візуалізація отриманих результатів та пропонованих ідей. Узагальнення у вигляді картинки є сучасною вимогою до статей у переважній більшості наукових журналів найбільших видавництв. Автори статей знають, як важко викласти ідею статті у невеликому рисунку. В енциклопедичному контенті ця форма викладу мала би великий пояснювальний потенціал.

Про хімічні терміни. Тепер про найважливіше – точність дефініцій. Деякі терміни можуть здатися широко відомими, проте в хімії вони мають значення відмінні від тих, що побутують у популярному дискурсі. У науці терміни мають конкретні значення. Одне із завдань хімічної енциклопедії – надати визначення термінам і поняттям таким чином, щоб без втрати точності зрозуміло передати зміст – зрозуміло і для тих, хто має обмежені знання з хімії, і тих, хто працює в інших сферах, однак у межах своєї діяльності дотикається до проблематики хімії.

Хімія вже має відповідні напрацювання. Роз’яснення термінів дається (затверджується) в рекомендаціях Міжнародної спілки теоретичної та прикладної хімії (IUPAC), що має на меті сприяти «регулюванню, стандартизації або кодифікації» у світі в усіх галузях хімії. Міжнародне товариство хіміків у рамках IUPAC ефективно налагодило конструктивну роботу в галузях термінології, класифікації та номенклатури, доклало зусиль до усунення суперечностей у тлумаченнях, що постали внаслідок пошуку пріоритетів, національних мовних традицій. Описи термінів, що публікуються у матеріалах комісій IUPAC, спочатку детально розглядають експерти у міжнародних комітетах – це кілька десятків провідних учених, що спеціалізуються на цій галузі хімії. Відтак їхні рекомендації затверджуються Міждисциплінарним комітетом із номенклатури та символів.

IUPAC затверджує остаточні визначення назв хімічних частинок, встановлює правила в хімічній номенклатурі (назовництві). Ця організація визначає назви нових елементів та встановлює систематичні правила іменування сполук, щоб дана структура могла бути визначена (нині також у межах цифрових електронних баз даних) однозначно за її назвою. Сполуки ще часто називають загальними або комерційними назвами, часто тому, що їхні назви за IUPAC можуть бути довгими і складними, проте назва IUPAC дає змогу хіміку написати структуру будь-якої сполуки на основі правил, тоді як загальна назва вимагає пам’ятати, яка її хімічна структура.

Звернемо увагу й на рекомендації IUPAC щодо уніфікованого представлення хімічної інформації[565] навіть в таких деталях, як вибір характеру шрифту.

Робота над Глосарієм наукових термінів з хімії[566] впродовж останніх десятків років показала, що хімія та біохімія – науки, що в останні роки розвиваються надзвичайно динамічно. Ми стали свідками появи нових важливих їхніх розділів, кожен з яких має добре розроблену теорію й чітке бачення можливих практичних застосувань. Назвемо деякі з них.

Комбінаторна хімія використовує хімічні методи для продукування бібліотек органічних сполук із наборів будівельних блоків, якими можуть бути амінокислоти, нуклеотиди чи низькомолекулярні органічні сполуки. Бібліотеки сполук, синтезовані за цією методологією, використовуються зокрема для пошуку нових ліків, нових матеріалів з унікальними властивостями.

---

[565] Quantities, Units and Symbols in Physical Chemistry. IUPAC. Physical Chemistry Division / Prep, for publ. by I.Mills, T.Cvitas, K.Homann, N.Kallay, K.Kuchitsu. 2nd ed. Blackwell Sci., 1996. 166 p.

[566] Опейда Й., Швайка О. Глосарій термінів з хімії. Донецьк : Вебер, 2008. 738 с.

Нанохімія вивчає тіла, розмір яких лежить у діапазоні 0,1–100 нм, де фізичні і хімічні властивості тіл залежать від розміру останніх. Цей розділ хімії досліджує склад і структуру нанотіл, методи їх синтезу, процеси, що супроводжуються хімічними змінами, зв'язок властивостей речовин із хімічною будовою наночастинок, з яких вони створені.

Фемтохімія вивчає явища, які відбуваються протягом 10–100 фс (1 фемтосекунда = 10–15 с), тобто в шкалі часу коливань хімічних зв'язків. Цей розділ хімії досліджує рух атомів під час хімічної реакції, тобто при переході від хімічних частинок реактантів через перехідний стан до продуктів реакції. Тобто ми вже можемо бачити, як рухаються атоми під час хімічних перетворень.

Не менш цікавими є такі нові розділи хімії, як супрамолекулярна, комп'ютерна і обчислювальна хімія, хемометрика в комп'ютерному варіанті, «зелена» хімія з її новими поняттями і стратегічними підходами (іншими, ніж в екологічній хімії), медична хімія, що є відмінною від класичної хімії ліків. Кожен із зазначених розділів уже має свій усталений понятійний апарат, методи, завдання і свою термінологію (словники та енциклопедії).

У системі хімічних понять досить чітко вирізняються три підсистеми – наукова, технологічна та інженерна (товарна, фірмова). Кожна з них має особливості. У науковій підсистемі можна виділити ще дві – термінологічну й номенклатурну, перша з яких стосується номінування хімічних понять, а друга – способу найменування конкретних хімічних речовин.

Переважна більшість українських термінів з класичних розділів хімії є усталеними: вони зафіксовані в словниках та підручниках. Водночас деякі сучасні терміни з комбінаторної хімії, нанохімії, фемтохімії, хемометрики, комп'ютерної та обчислювальної хімії, «зеленої» хімії та ін. є новими і можуть потребувати уточнень (не суті терміна, а його українського найменування). Щодо номенклатури (назовництва) хімічних сполук українською мовою, то є рекомендації, розроблені в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Щодо питання про розрізнення назв елементів та простих сполук, то здається доцільним закріпити його, як це зроблено в нинішньому Держстандарті.

Хімічна наукова термінологія продовжує розвиватися: з'являються нові терміни, виникає (значно рідше) потреба вдосконалення давно відомих і навіть фундаментальних, наприклад, в останні роки уточнено визначення ключового для хімії поняття «моль», що є одиницею кількості речовини в системі SI. За останні роки відкриті нові елементи, які із затвердженими IUPAC назвами зайняли свої місця в оновленому варіанті Періодичної системи станом на 01.12.2018 р.

За тим, які терміни і як представлені, а яких термінів немає, можна визначити, на який рік словник чи енциклопедія відображає стан науки.

Контент хімічної енциклопедії. Оцінити, скільки і які саме гасла мають бути в певній енциклопедії, яким буде її обсяг, складно. У «чистій» хімії зараз – понад 10 000 наукових термінів і близько 20 000 000 назв описаних хімічних сполук, а ще по кілька сотень основних понять хімічних технологій та найбільш значущих процесів, назв хімічного лабораторного та індустріального обладнання. А яку термінологію варто долучити з біохімії, які з біохімічних молекул та систем висвітлювати? А як широко представляти сучасні агрохімікати, що забезпечують високу врожайність і зручність обробки рослин під час їх росту та визрівання (бо минулися часи, коли було кілька типів добрив).

Тому, мабуть, доцільно передовсім видати «Малу хімічну енциклопедію», де представити три групи понять:

1) Поняття з усіх класичних розділів хімії (неорганічна хімія, органічна хімія, фізична хімія, колоїдна хімія, аналітична хімія, хімічна термодинаміка, фізико-органічна хімія, хімічна кінетика, стереохімія, квантова хімія, фотохімія, хімія комплексних сполук, елементоорганічна хімія, нафтохімія, хімія полімерів, електрохімія, вуглехімія, спектрохімія, біохімія, радіохімія, хімія твердого тіла, хімія поверхні, фармацевтична хімія), а також із тих розділів, що виникли й сформувались останнім часом (обчислювальна хімія, комп'ютерна хімія, топохімія, комбінаторна хімія, хемометрика, сонохімія, фемтохімія, механохімія, хімія окремих молекул), включно з новими галузями хімії на межі з математикою (методи ідентифікації систем, теорія ймовірності, теорія ґрафів, кореляційний аналіз та ін.) та з інформатикою (хімічна інформатика), фізикою, біологією. Йдеться про вибір із понад 15 000 наукових термінів із розділів, описаних у рекомендаціях IUPAC та опублікованих у спеціальних «кольорових» книгах та численних Глосаріях.

Варто охопити терміни, пов'язані з технікою експериментальних робіт і фізико-хімічних досліджень, з аналітичними фізико-хімічними і хімічними методами, методами спектрохімії, з хімічною технологією. В хімічній енциклопедії можна обмежитись лише поняттями, що стосуються наукових принципів та основ методів і технологій.

2) Речовини і матеріали. Вибирати з понад 20 000 000 синтезованих речовин для опису варто за таким критерієм: 100 найбільш вживаних у світі речовин (список відомий) та близько 200 речовин, що широко використовуються в побуті, в харчовій промисловості, в сільському господарстві, основні забрудники тощо.

3) Більш широко мають бути представлені ті нечисленні розділи хімії, що вказують на перспективні напрями для розвитку певних галузей бізнесу в Україні або пов'язані з необхідністю розуміння реальних загроз здоров'ю та життю наших громадян.

Детальніше представлені галузі хімії. Є понад півсотні хімій зі своїм понятійним апаратом, термінами, законами. Щобільше, кожна з хімій представлена англомовними глосаріями, словниками, енциклопедіями, в багатьох випадках кілька- або багатотомними. У майбутній хімічній енциклопедії варто коротко згадати їх усіх і, виходячи з видавничої концепції, детальніше представити такі:

Хімія води. Вода бере участь майже в усіх процесах, що утворюють і формують Землю. Вона важлива для життя: без неї життя – у безлічі його форм – було би неможливим. Вивчення науки про воду допомагає зрозуміти, як і чому вода відіграє таку важливу роль. Воду називають універсальним розчинником, оскільки багато твердих речовин легко розчиняються у воді. Молекули води утворюють водневі зв’язки з іонами та диполярними молекулами, відмінними від молекул води. Унікальність хімії води значною мірою полягає в тому, що вона дає змогу зрозуміти не тільки хімію гідросфери, а й хімію твердої Землі (геохімія), атмосферу (атмосферна хімія) та живих організмів (біохімія).

Надзавдання – мати чисту воду для споживання та зберегти чисту воду в довкіллі. Серед методів очищення води виділяють вдосконалені процеси окислення (Advanced Oxidation Processes, AOPs), що розробляються як для використання при очищенні питної води, так і стічних вод. Це ефективні методи для виробництва питної води. Тут використовують гідроксильні радикали як (вторинні) окисники. Ці радикали утворюються з менш реакційноздатного первинного окисника (наприклад, пероксиду водню або озону) і мають дуже високий стандартний відновний потенціал, тому вони здатні окислювати велику кількість органічних сполук у воді, даючи дуже низькі залишкові концентрації цих сполук. Реакції AOP зокрема при очищенні стічних вод можуть бути додатково стимульовані залізними каталізаторами (Fe^{2+}) та УФ-опроміненням, ультразвуком.

Оптимальне проектування, функціонування та управління цими процесами може бути зумовлене складними інструментами інженерних технологій, що поєднують науку про AOPs, хімію фото-Фентона та провідні технології з оптимізаційними стратегіями на основі моделей. Однак використання інструментів оптимізації потребує надійних моделей.

Комп'ютерна хімія – новий розділ хімії, пов’язаний із методами комп’ютерного та математичного моделювання[567], отримання, оброблення хімічної інформації та її представлення, заснованими на використанні електронних обчислювальних машин. Сюди відносять:

---

[567] Опейда Й. О. Математичне та комп'ютерне моделювання в хімії: підручник. Вінниця : ДонНУ, 2015. 388 с.

• обчислювальну хімію, де використовуються методи математичного моделювання структури чи хімічних властивостей сполук, кінетики їх реакції, спектрів. Сюди включають планування синтезів, розроблення баз даних, роботу з комбінаторними бібліотеками, встановлення залежностей типу структура – властивість. В основі багатьох використовуваних тут комп'ютерних програм лежать методи квантової хімії.

• комп'ютерний дизайн ліків – використання методів комп'ютерної хімії для оптимального конструювання нових хімічних структур лікарських речовин та для розроблення методів оптимізації структури споріднених біологічно активних молекул для надання їм властивостей ефективних ліків;

• комп'ютерне молекулярне моделювання – дослідження молекулярної структури та властивостей з використанням обчислювальної хімії та методів графічної візуалізації структур, які здійснюються за допомогою комп'ютерів з метою передбачення та оптимізації структур сполук із необхідними властивостями;

• моделювання кінетики хімічних процесів, математичні методи оптимізації процесів та планування синтезів.

«Зелена» хімія – розділ хімії, що розроблює хімічні продукти та нові процеси, котрі цілком виключають або суттєво зменшують використання та продукування (як відходів) у виробництві шкідливих для людини чи довкілля речовин. Її засади:

• Краще запобігти утворенню відходів, ніж чистити довкілля від них.

• Методи синтезу треба вибирати так, щоб усі використані матеріали, були максимально переведені в кінцевий продукт (економія атомів).

• Методи синтезу слід вибирати так, щоб використовувані і синтезовані речовини були якнайменш шкідливими для людини і навколишнього середовища.

• Створюючи нові хімікати, треба намагатися зберегти досягнуту раніше ефективність, при цьому токсичність повинна зменшуватися.

• Такі допоміжні речовини при виробництві, як розчинники або допоміжні речовини, краще не використовувати зовсім, а якщо це неможливо, їх використання повинно бути нешкідливим.

• Слід враховувати енергетичні витрати та вплив на довкілля і вартість продукту. Синтез по можливості треба проводити при температурі, близької до температури довкілля, і при атмосферному тиску.

• Вихідні і необхідні матеріали мають бути поновлюваними у всіх випадках, коли це технічно й економічно вигідно.

• Де можливо, треба уникати отримання проміжних продуктів (блокуючих груп, приєднання та зняття захисту тощо).

• Слід віддавати перевагу селективним каталітичним процесам.

• Хімікат має бути таким, щоб після його використання він не залишався в навколишньому середовищі, а розкладався на безпечні продукти.

• Потрібно розвивати аналітичні методики, щоб можна було легко стежити в реальному часі за утворенням небезпечних продуктів.

• Речовини і форми речовин, що використовуються в хімічних процесах, потрібно вибирати таким чином, щоб ризики хімічної небезпеки, включно з викидами, вибухами і пожежами, були мінімальними.

Якщо екологічна хімія зосереджується на впливі забрудників на природу, то «зелена» хімія є новою стратегією, спрямованою на скорочення споживання невідновлюваних ресурсів і технологічні підходи для запобігання забрудненням. Це також нова стратегія і в дизайні нових матеріалів.

Нові і покращені матеріали – галузь хімії, що вивчає залежність між складом, структурою та властивостями матеріалів у взаємозв'язку з технологією їх отримання та пероброблення, умовами експлуатації та вартістю, спрямована на створення нових матеріалів, що задовольняли би потреби людини, розроблення «зелених» технологій їх продукування та надання їм властивостей, що задовольняють вимоги «зеленої» хімії.

Розумні матеріали – створення матеріалів, які мають одну або кілька властивостей, які можуть бути суттєво змінені такими контрольованими зовнішніми чинниками, як напруга, волога, електричні або магнітні поля, світло, температура, pH або наявність певних хімічних сполук. Такі властивості є основою багатьох застосувань: датчики та пускачі, штучні м'язи, зокрема електроактивні полімери.

Хімія металів, де завданнями є підвищення корозійної тривкості сталей при високих тисках і температурах; отримання нових металевих матеріалів (надчисті метали, аморфні магнітні сплави, корозієтривкі біологічно сумісні сплави).

Полімерні матеріали – розроблення термостійких (до 500 °C) полімерів, термопластичних зносостіких поліуретанів з високим модулем еластичності, біополімерів та полімерних сплавів для потреб медицини, плівкових полімерів з уніполярною іонною провідністю для мікроелектроніки, високоселектривних і продуктивних полімерних мембран для розділенні рідинних і газоподібних середовищ тощо.

Кераміка – актуальними завданнями є отримання надпластичної кераміки і конструкційної кераміки для двигунів внутрішнього згоряння й турбін, кераміки для різального інструменту на основі оксидів, нітридів та карбідів, радіаційнотривкої кераміки для нейтронного захисту ядерних реакторів, керамічних волокон та пін із простих та складних оксидів для високотемпературної ізоляції, біокераміки на основі гідроксиапатиту для заміни та відновлення пошкоджених суглобів, нових функційних керамічних матеріалів.

Композити – отримання армованих монокристалічними ниткоподібними волокнами конструкційних металевих матеріалів; надпластичних композитів на основі алюмінію, зміцненого ультрадисперсним карбідом кремнію; кераміки, зміцненої волокнами для дизельних двигунів; хімічно стійкої склокераміки, зміцненої діоксидом цирконію; гнучких п'єзоелектричних композитів на полімерній основі; полімерних композиційних матеріалів на основі карбонових волокон, поліїмідів тощо.

Нанохімія – створення нових поколінь наноматеріалів: термо- і корозієтривких нанопокриттів, акумуляторів, високоселективних мембран, сенсорів, металокомплексних низькорозмірних каталізаторів, фотокаталізаторів, засобів цільового доставляння.

Хімія харчових продуктів вивчає хімічні процеси та взаємодії всіх біологічних та небіологічних компонентів харчових продуктів. До біологічних речовин належать такі продукти, як м'ясо, птиця, салат, пиво та молоко. Основними компонентами тут є вуглеводи, ліпіди та білок, але також вода, вітаміни, мінерали, ферменти, харчові добавки, ароматизатори та барвники. Вивчає, як продукти змінюються за певних технологій перероблення їжі та способів поліпшити або запобігти їхньому розвитку. Наприклад, зупинка коричневіння поверхні свіжозрізаних яблук за допомогою лимонного соку або підкисленої води.

Особлива увага до *хімії харчових добавок*, що вводяться в продовольчі вироби для поліпшення технології виробництва, а також текстури і органолептичних властивостей продукту, збільшення його термінів зберігання, підвищення харчової цінності. До таких добавок належать: консерванти, антиоксиданти, окисники, емульгатори, стабілізатори, барвники, смакові речовини і ароматизатори, інтенсифікатори смаку і запаху, вітаміни, мікроелементи, амінокислоти, прянощі.

Біомаса як стратегічна сировина – це рослинна або тваринна сировина, яка використовується для виробництва енергії (електрики або тепла) або в різних промислових процесах як сировина для низки продуктів. Це можуть бути цілеспрямовано вирощені енергетичні культури (наприклад, ріпак, трава), лісові залишки, відходи харчових культур (солома пшениці, жита), садівництва (дворові відходи), харчової обробки (кукурудзяні качани), тваринництва (гній) або відходи з каналізаційних установок.

Для перетворення біомаси в інші форми може використовуватися низка хімічних процесів, наприклад, для отримання палива, більш практичного для зберігання, транспортування та використання, або для використання певної властивості самого процесу. Перспективними є хімічні процеси, де біомаса може бути перетворена на цінні хімічні речовини.

В енциклопедії доцільно навести в хімічній інтерпретації інформацію, наявну в геологів, про поклади неорганічних речовин – хоча б ту частину даних, що є у відкритих джерелах.

Вважаємо, що така енциклопедія могла би бути і цікавою, і корисною для різних аудиторій. Цінним було би сучасне дизайнерське представлення інформації – супроводження графічним абстрактом (*Graphical abstract*), в якому «слід узагальнити зміст статті у стислій, живописній формі, покликаній привернути увагу широкої читацької аудиторії в Мережі. Автори повинні надати зображення, які чітко відображають суть описаного у статті»[568].

5.4. Створення «Мінералогічної енциклопедії» – запорука розвитку мінералогічної науки в Україні

Розвиток регіональної мінералогії в Україні нерозривно пов'язаний з іменем відомого мінералога, автора підручників з мінералогії для вищої школи, співавтором фактично єдиного україномовного «Мінералогічного словника»[569] академіком Євгеном Лазаренком. Завдяки його енергії, організаторським здібностям і наполегливості побачили світ такі зведення з регіональної мінералогії, як «Мінералогія виверження комплексів Західної Волині» (1960), «Мінералогія осадочних утворень Прикарпаття» (1962), «Минералогия Закарпатья» (1963), «Мінералогія Поділля» (1969), «Минералогия и генезис камерных пегматитов Волыни» (1973), «Минералогия Донецкого бассейна» (1975), «Минералогия Криворожского бассейна» (1977), «Минералогия Приазовья» (1981). На черзі були мінералогічні зведення для Криму і Карпат. Вони мали стати підґрунтям для створення «Мінералогічної енциклопедії України», проте за життя академіка не вдалося це зробити. Короткий словник-довідник «Мінерали України», що вийшов у 1990 р. за редакції академіка М. Щербака, підсумував напрацьоване на той час, однак в силу свого обсягу не зміг вмістити й половини доробку.

Задуми академіка Є. Лазаренка продовжили втілювати в життя його учні. Стараннями і за редакції проф. Ореста Матковського, учня Є. Лазаренка і такого самого ентузіаста своєї справи, з 1990 по 2014 рр. вийшло 5 томів наукової серії «Мінералогія Українських Карпат». Ідея цього видання походить ще від Є. Лазаренка, як першого голови Комісії з мінералогії і геохімії Карпатсько-Балканської геологічної асоціації.

---

[568] Elsevier. URL: www.elsevier.com/ (дата звернення: 25.09.2019)

[569] Лазаренко Є. К., Винар О. М. Мінералогічний словник. Київ : Наукова думка, 1975. 773 с.

Публікація томів у силу різних причин розтягнулася на чверть віку. За цей час дані першого тому застаріли. Якщо у четвертому томі серії[570] було зібрано найновіші дані про силікати, то результати дослідження класу простих речовин на той час суттєво поповнилися новими. За час, що минув після Є. Лазаренка, назбиралося чимало матеріалу для інших регіонів: Волині, Приазов'я, Поділля, Криворізького басейну. Деякі останні дані для найпоширеніших мінералів взяли до уваги автори підручника «Основи мінералогії України»[571] для вищої школи. Попри солідний обсяг, підручник не вмістив всього напрацьованого (та це й не передбачає його жанр).

Підготовка друкованого видання «Мінералогічної енциклопедії». Майже критичне становище регіонально-мінералогічних досліджень міг би виправити багатотомний проект «Мінералогічна енциклопедія України», про що мріяв ще академік Є. Лазаренко. З 1980 по 2000 р. було описано щонайменше 200 нових мінеральних видів, у наступному десятиріччі темпи їх виявлення подвоїлися і на початок 2012 р. база даних мінералів України становила 963 назви, затверджених Міжнародною мінералогічною асоціацією як самостійні мінеральні види[572, 573].

Підготовку такого видання розпочато ще в 2001 р. Українським мінералогічним товариством (УМТ) за підтримки та сприяння низки державних і громадських організацій України. Проф. В. Павлишин, як тодішній президент УМТ, підготував для обговорення Сло́вник Мінералогічної енциклопедії України (Київ, 2001, на правах рукопису) з переліком термінів, які мали отримати трактування в енциклопедії. Це були передовсім види і різновиди (відміни) мінералів, відомі в надрах України, корисні копалини та деякі гірські породи, біографічні дані найвідоміших українських мінералогів тощо. Було заплановано підготувати півтори тисячі статей за розробленими стандартними описами. Мінеральний вид мав бути охарактеризованим за такою схемою: назва (українською, англійською, російською), кристалохімічна формула, номенклатура, поширеність у надрах України, хімічні і фізичні властивості, генезис, наукове і прикладне значення.

---

[570] Мінералогія Українських Карпат. Т. 4. Силікати. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 520 с.

[571] Матковський О., Павлишин В., Сливко Є. Основи мінералогії України : підручник. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. 856 с.

[572] Зінченко О. В., Павлишин В. І., Васинюк А. В. Мінерали України: база даних // Записки УМТ, 2011. Т. 8. С. 96–98.

[573] Зінченко О., Павлишин В., Васинюк А. Хронологія відкриття мінералів у надрах України // Мінерал. збірник, 2012. № 62. Вип. 1. С. 31–37.

Головне навантаження зі створення довідникових статей покладалося на членів регіональних осередків УМТ. Робота загальмувалася не стільки фінансовими негараздами, скільки інертністю виконавців. Було зібрано чимало матеріалу, та відсутність деяких основних статей не давала змоги розпочати публікацію.

Підготовка «Мінералогічної енциклопедії України» викрила проблеми, пов'язані з публікацією колективної багатотомної енциклопедичної праці. Колективна робота потребує тривалого листування, підготовку різних томів складно здійснювати одночасно. Якщо темпи поліграфічного відтворення будуть повільними, останні томи видання завжди будуть більш осучасненими, ніж перші. Це загальна проблема енциклопедичних видань. Є також суто мінералогічні проблеми, безпосередньо пов'язані з осучасненням даних.

Упорядкування номенклатури мінералів. Інформація, яку можна почерпнути з енциклопедії, повинна бути однозначною або відображати різні погляди на терміни, поняття, процеси тощо. Однак існують терміни, які необхідно чітко закріпити за тими чи тими поняттями, щоб спеціалісти однозначно сприймали інформацію[574]. До них належать назва та статус мінералу. До створення у 1959 р. Міжнародної мінералогічної асоціації (International Mineralogical Association, IMA) назва і номенклатура мінералів перебувала в компетенції національних мінералогічних товариств. На теренах колишнього СРСР це була прерогатива Всесоюзного мінералогічного товариства. Після організації асоціації цими питаннями займалися і продовжують займатися комісії при IMA. Натепер це Комісія з нових мінералів, номенклатури і класифікації (Commission on New Minerals, Nomenclature and Classification, CNMNC). Вона затверджує нові види мінералів і перевіряє старі, передовсім відкриті до створення IMA. Її напрацювання виставлені у вигляді The official IMA-CNMNC List of Mineral Names на веб-сайті комісії, адреса якого зі зміною керівництва час від часу змінюється. Офіційний перелік, містить назви затверджених, дискредитованих, перевизначених і перейменованих мінералів. Усього на вересень 2019 р. затверджено 5514 назв мінералів.

Комісії при IMA також упорядкували назви затверджених видів. Для ідентичних мінералів, що були відкриті у різних країнах до 1960 р. (для деяких видів існують десятки назв), визначено першу оприлюднену назву як пріоритетну. Інші назви цього мінералу стали синонімами, тож вва-

[574] Пономаренко О. М., Кульчицька Г. О. Упорядкування номенклатури мінеральних видів у зв'язку з підготовкою «Мінералогічної енциклопедії України» // Мінералогічний журнал. 2015. Т. 37. № 2. С. 3–12.

жаються дискредитованими. Унаслідок цього поширені у вітчизняній літературі такі терміни, як «ортит», «сфен», «калушит» тощо визнано синонімами до «аланіт», «титаніт», «сингеніт» відповідно. Хоча вони і далі трапляються у статтях на мінералогічну тему без зазначення затвердженої назви. Доходить навіть до курйозів, коли в одному числі журналу містяться статті з різною назвою того самого мінералу. Співвідношення між затвердженими, незатвердженими і дискусійними видами змінюється. Унаслідок проведених на сучасному рівні додаткових досліджень одні мінерали отримують статус дискредитованих, інші, після тривалого невизнання, затверджених.

CNMNC постійно займається також номенклатурою окремих груп мінералів, унаслідок чого у деяких групах перейменовано десятки видів. За період 2010–2017 рр. змінено номенклатуру 18 груп мінералів і змінено назви багатьох видів. Стара назва тепер може належати мінералові дещо іншого хімічного складу. Дані і про нові мінерали, і про дискредитовані чи перейменовані оновлюють щоквартально на веб-сайті CNMNC (його адреса: http://cnmnc.main.jp/).

Постійні зміни ускладнюють працю мінералогів, однак без упорядкування номенклатури і вироблення спільних правил позначення мінералів міжнародна кооперація науки неможлива. Адже число тільки затверджених видів сягнуло за 5,5 тис. і, попри песимістичні прогнози, продовжує зростати. Мінералоги озброєні мікроскопами з величезною роздільною здатністю, а ліміт на мінімальний розмір мінералу досі не встановлено[575].

Перешкоди для створення друкованої енциклопедії. Інтенсивний розвиток мінералогічної науки спричиняється до того, що друковані видання на кшталт мінералогічних словників і енциклопедій часто застарівають уже під час процесу підготовки до друку, а за кілька років перетворюються на макулатуру. Для прикладу, «Минералогический словарь», що побачив світ порівняно недавно[576], вже можна вважати застарілим через суттєві зміни, що сталися в номенклатурі мінералів за минулі роки. Крім того, до нього не ввійшло близько тисячі нових мінеральних видів, відкритих за цей час.

Ще один аргумент, який висувається проти друкованих довідників,– великий обсяг інформації. Величезний масив даних пов’язаний із бібліографією з мінералогії України. Перелік першоджерел, що використані

[575] Nickel Ernest H., Grice Joel D. The IMA Commission on new minerals and mineral names: Procedures and guidelines on mineral nomenclature // The Canadian Mineralogist. 1998. Vol. 36. P. 3–16.

[576] Кривовичев В. Г. Минералогический словарь. СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. 556 с.

для «Мінералогії Приазов'я», перевищує півтисячі, а для «Мінералогії Донецького басейну» сягає 1,5 тис. найменувань. З року в рік цей потік друкованої інформації зростає. Якщо з 2005 по 2008 рр. публікували щорічно близько 50 праць з мінералогії України[577], то у наступні 4 роки кількість подвоїлася[578]. Підрахунки показали, що за останні роки щорічна кількість публікацій ще раз подвоїлася і складає 200 праць за рік.

Окрім затверджених і дискредитованих назв, існують терміни, що позначають різновиди мінералів, виділених за морфологічними, фізичними, структурними або хімічними особливостями природного тіла. Сумарна кількість назв мінералів, що трапляються у латинописній науковій літературі, перевищує 50 тис. У кириличній їх ще більше, бо до них долучається розмаїття термінів, утворених унаслідок транслітерації і транскрипції латинописних назв. Щоб зрозуміти, чим це зумовлено, потрібно знати, як утворюються назви мінералів.

Утворення назв мінералів. У мінералогії, на відміну від інших наук, в яких основи систематики вже склалися, домінує принцип присвоєння мінералам тривіальних назв, тобто таких, за якими не можна судити про їхній склад. Найчастіше мінерали називають:

- за їхніми властивостями (фізичними, кристалографічними, структурними, технічним застосуванням);
- за хімічним складом;
- за місцезнаходженням;
- на честь відомої особи.

Два перші способи, за поділом академіка О. С. Поваренних[579], належать до раціональних, оскільки відображають зв'язок назви з природою мінералу, решта два – до ірраціональних, оскільки назва перетворюється на умовний символ мінералу.

Назву мінералу дає автор відкриття. ІМА закликає відповідально ставитися до назв мінералів, утворених від власних імен і географічних назв, зберігаючи всі особливості орфографії латинописної мови. Переклад географічної назви місцезнаходження мінералу не допускається. Так само буквально зберігається написання імен і прізвищ, із використанням у разі необхідності діакритичних знаків. За правилами ІМА, якщо назва мінералу запропонована мовою, що використовує нелатинську абетку, вона

---

[577] Галабурда Ю. А. Літературні джерела з мінералогії України за 2005–2008 рр. // УМТ. 2009. Том 6. С. 113–124.

[578] Бельський В. М. Літературні джерела з мінералогії України за 2009–2012 рр. // УМТ. 2013. Том 10. С. 120–135.

[579] Поваренных А. С. Кристаллохимическая классификация минеральных видов. Киев : Наукова думка, 1966. 547 с.

має бути записана латиницею відповідно до операційної системи транслітерації, прийнятої у цій країні. Через це у 2016 р. CNMNC внесла зміни у правопис назв 8 мінеральних видів: шість термінів отримали значок на літерою «é», два терміни його втратили. Українським мінералогам, котрі прагнуть бути рівноправними учасниками міжнародної мінералогічної спільноти, слід звертати увагу на ці зміни в правописі.

Утворення українських назв мінералів. У разі зворотної дії – утворення кириличних синонімів латинописних назв – існують два підходи: шляхом транслітерації і шляхом транскрипції[580]. У російській мові, а через неї і в українській, у разі запозичення мінералогічних термінів перевага надавалася транслітерації через транскрипцію, тобто запис кирилицею їхньої вимови. Трапляється також пряме транслітерування. Оскільки кириличні друковані словники не встигали за публікаціями наукових праць, автори на свій розсуд робили транслітерацію чи транскрипцію назви нового мінералу з латиниці. Найбільша помилка, якої припускалися і продовжують припускатися вітчизняні мінералоги, сприймання всіх назв, написаних латиницею, як англійських. Хоча робочою мовою IMA служить англійська, назви мінералів належать до інтернаціональних термінів, що лише передаються літерами латинської абетки. Таким чином кількість помилкових назв мінералів неймовірно ширилися. Для прикладу, для кожного 7–10 терміна у «Мінералогічному словнику» зазначено, що це помилкова форма прочитання латинописної назви мінералу. Найбільше помилок виникло в транскрипціях із китайської. Проблема навіть не у незнанні правил транскрипції зі шведської, чеської чи китайської – проблема у браку інформації про мову терміна. Інформація про походження назви нового мінералу надходить із запізненням, навіть на роки. За цей час неправильні кириличні синоніми встигають поширитися – і укладачам словників доводиться лиш затверджувати найбільш поширений із них.

Надання українській мові статусу державної сприяло тому, що частка українськомовних публікацій у наукових журналах геолого-мінералогічного спрямування з 1991 р. постійно збільшується. Єдиний українськомовний «Мінералогічний словник» вийшов друком майже піввіку тому. За цей час відбулися зміни в українському правописі, що стосувалися вживання літери «ґ», подвоєння літер у словах іншомовного походження, змінилися правила транслітерування з латинописних мов. Це ще більше урізноманітнило написання назв мінералів українською мовою. Тому УМТ взяло за мету упорядкувати словник українських синонімів лати-

---

[580] Пономаренко О. М., Кульчицька Г. О., Черниш Д. С. Упорядкування українських назв мінеральних видів у зв'язку з підготовкою «Мінералогічної енциклопедії України» // Мінералогічний журнал, 2015. Т. 37. № 3. С. 3–14.

нописних назв мінералів, для чого на своєму IX з'їзді (вересень 2017 р.) створило Термінологічну комісію при УМТ.

Переваги онлайн-видань. Жодне друковане видання не в змозі оперативно реагувати на зміни, що відбуваються в номенклатурі мінералів, бо неспроможне охопити такий обсяг інформації.

Очевидні переваги над друкованою продукцією мають онлайн-видання[581]:

• можуть майже миттєво реагувати і на появу нової інформації, і на її зміни;

• надають більші обсяги інформації, оскільки не обмежені високою ціною за повноколірний друк (CMYK);

• дають змогу скачувати інформацію у будь-який час доби, з будь-якої точки планети;

• застосовується автоматизований пошук, що важливо за такого великого обсягу інформації;

• через форуми, форми зворотного зворотного зв'язку тощо ведеться комунікація з читачами, котрі можуть зробити критичні зауваження або доповнити інформацію.

Веб-сайт «Мінералогічна енциклопедія України». З 2017 р. під егідою Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України та Українського мінералогічного товариства працює веб-сайт «Мінералогічна енциклопедія України» (МЕУ) за адресою: http://mineralopediaukraine.com.

Ресурс створено за активної фінансової і програмістської підтримки доньки академіка Є. Лазаренка, яка давно допомагає УМТ. Першим завданням нового сайту було створити повноцінний словник українських синонімів латинописних назв, затверджених мінеральних видів і їхніх різновидів[582]. Після обговорення в Мережі[583] Термінологічна комісія при УМТ мала визначити принципи збереження існуючих назв мінералів українською мовою, способи утворення назв нових мінералів, правопис назв видів і різновидів. Комісія, спираючись на прийнятий Верховною радою України Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.) і внесені зміни до українського правопису,

---

[581] Кульчицька Г., Черниш Д. Мінералогія в інформаційному просторі // Десяті наукові читання імені академіка Євгена Лазаренка. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. С. 57–59.

[582] Пономаренко О. М., Кульчицька Г. О., Черниш Д. С. Словник українських назв мінеральних видів у інформаційному просторі // Мінералогічний журнал. 2017. Т. 39, № 1. С. 3–10.

[583] Кульчицька Г., Матковський О., Павлишин В., Черниш Д. Пропозиції щодо правопису українських синонімів латинописних назв мінералів // Мінералогічний збірник. 2017. № 67. Вип. 1. С. 90–100.

на засіданні у травні 2019 р., ухвалила такі правила написання назв мінералів:

• зберегти історичну назву мінералів. Для мінералів, що були відомі до 1975 р., зберегти правопис «Мінералогічного словника» Є. Лазаренка і О. Винар. Для мінералів, відкритих з 1975 по 1990 рр., українські назви мінералів транслітерувати з російських зі збереженням чинного на той час українського правопису;

• для мінералів, затверджених IMA після 1990 р. утворювати українські синоніми їхніх латинописних назв літерацією через транскрипцію, зі збереженням вимови мовою оригіналу і врахуванням змін до українського правопису.

Наступне завдання МЕУ – створити повноцінний контент, що включатиме словник, опис мінералів, бібліографію з мінералогії України, біографії відомих мінералогів, інформацію про визначні мінералогічні події. Це одне із першорядних завдань української мінералогії[584].

Уже створено «Словник мінералів», що буде постійно поповнюватися та оновлюватися. Він містить назви усіх затверджених мінеральних видів трьома мовами (українською, англійською і російською) із зазначенням дати затвердження IMA, походження назви і хімічного складу мінералу. Словник також містить назви поширених різновидів і дискредитованих видів. Назви мінералів подано відповідно до їхнього правопису, ухваленого Термінологічною комісією, що сприятиме підвищенню культури наукових публікацій з мінералогічної тематики.

Опис мінералів включатиме повноцінну характеристику знахідок мінералів на території України, відповідно до схеми, розробленої раніше для друкованого видання, із зазначенням географічних координат точок мінералізації. Знахідки будуть проілюстровані світлинами зразків мінералів. Бібліографія з мінералогії України покликана полегшити працю мінералогів, особливо початківців, які отримають можливість ознайомитися із внеском попередників.

Очевидна перевага онлайн-енциклопедій не означає повну відмову від друкованих. Мережеві видання також мають недоліки. Перший з них – достовірність енциклопедичного контенту. Мережу заполонило безліч енциклопедій різними мовами, створених мінералогами-аматорами або комерційного спрямування, які пропонують енциклопедичні знання з мінералогії – від назви мінералу, структури і хімічного складу до поширення на планеті і вартості штуфів. Наповнення багатьох із них не витри-

---

[584] Кульчицька Г. О., Павлишин В. І., Черниш Д. С., Герасимець І. М. Першочергові завдання і перспективи регіональної мінералогії України // Мінералогічний журнал. 2016. Т. 38. № 3. С. 3–8.

мує критики або занадто застаріле. Вибір залишається за читачем, яким веб-сайтам він довірятиме. Другий недолік мережевих видань – можлива втрата інформації. Будь-яке оновлення даних, наприклад, зміна статусу мінералу, призводить до втрати початкової інформації, яка може бути цінною. До того ж електронні ресурси ще більше не застраховані від усяких несподіванок, ніж друковані, оскільки існують фактично в одному примірнику.

Тож пропонуємо компромісне рішення. Після створення повноцінної мережевої версії «Мінералогічної енциклопедії України» створити багатотомне видання з ідентичною назвою. Оскільки інформація вже буде оприлюднена та відпрацьована на веб-сайті, підготовка друкованого видання не займе багато часу, тож усі томи видання будуть хронологічно рівноцінними і відобразять певний етап розвитку регіональної мінералогії України.

5.5. «Європейський словник філософій» як виклик і віха філософської енциклопедистики

...хто не готовий постійно кидати собі виклик,
прагнучи уможливити неможливе
й здійснити нездійснене,
той навряд чи взагалі спроможний
серйозно присвятити себе філософії…

(Європейський словник філософій)

У 2009 році українська філософська спільнота з подивом і зацікавленням зустріла переклад першого тому французького «Європейського словника філософій» – міжнародного проекту, що був здійснений під керівництвом професорки Барбари Кассен. Протягом наступного десятиліття кожна нова книга цього 5-томного видання ставала подією у філософському житті, потрапляла в осердя жвавих дискусій і обговорень, гуртувала і роз'єднувала, а зрештою стала невід'ємною частиною й уґрунтуванням філософської освіти та сучасної гуманітаристики назагал. За висновком К. Сігова – співавтора французького і керівника українського проекту Словника – цей найбільший за значимістю філософський енциклопедичний доробок дозволив Україні за десятиліття пройти шлях від філософії XIX до філософії XXI ст. Словник став цілою епохою інтелектуального життя України, і після його видруку будь-які

розмови про українську мову як «нефілософську» остаточно втратили сенс.

Обґрунтуємо значення «Європейського словника філософії» як певної віхи у розвитку української філософії та цілого кола гуманітарних наук, чинника творення нового типу філософської культури і філософської енциклопедистики.

Лексикон під повною назвою «Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей» (франц. «Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles») вперше видано в Парижі у 2004 р. Він став проектом і натепер найбільшим здобутком Барбари Кассен – філологині, філософині, колишньої випускниці, а нині професорки Сорбонни, керовниці досліджень при CNRS (Національному центрі наукових досліджень). Відома французька інтелектуалка, котра слухала лекції М. Гайдеґера й Ж. Дериди, перекладала тексти античної філософії (Парменіда, Аристотеля, стоїків), Ганни Арендт, Петера Сонді та ін., належала (й належить) до кола найвідоміших європейських елліністів і філософів мови, до виходу Словника була малознаною в Україні. Відтепер її ім'я та доробок стають поцінованою частиною вітчизняного філософського дискурсу.

«Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей» був і породжений, власне, усвідомленням феномену неперекладанності європейських філософських термінологій. На початках реалізації свого задуму Б. Кассен звернулася до колег-філософів із проханням створити перелік іншомовних слів, що їх вони мають потребу вживати у дужках (через складнощі з однозначним і адекватним перекладом). Розбіжність і розмаїтість смислів десятків філософських концептів і сотень термінів оприявнила плюралістичність і багатозначність культур і виплеканих ними філософій. «Неперекладне – це ознака відмінності мов, культур і світоглядів», – вкотре повторює Барбара Кассен[585]. Словник і став позірним утіленням цієї різноманітності, що примусила вести мову не про «європейську *філософію*» як деякий цілісний феномен, а про «європейські *філософії*» як суцвіття лексично, семантично і світоглядно різних мовно-філософських дискурсів.

Перша в історії філософії спроба зібрати разом неперекладності у філософських мовах і спробувати вирішити їх як проблему, за висновком укладачів, могла бути вирішена двома шляхами: або вибором однієї домінуючої мови для спілкування (а в європейському просторі конкурентки

[585] Кассен Барбара. Переклад – це вміння оперувати різноманітністю // Український тиждень. – 2019. – № 31 (611). URL: https://tyzhden.ua/Culture/ 233486

до «глобалізованої» англо-американської немає), або підтримкою мовного плюралізму і копітким зведенням майданчику для філософського діалогу між мовами і культурами. Лексикон неперекладностей базується саме на другій точці зору[586].

Попри те, що Барбару Кассен нерідко характеризують як ученицю й мислительку гайдеґерівської традиції[587], сама вона декларує, що для неї ближчою є оптика Вільгельма фон Гумбольдта, для якої важлива різноманітність мов і смислів, унікальне світобачення народу, аніж позиція Мартіна Гайдеґера, де в ієрархії мов існують лише дві справді філософських – грецька й німецька. В інтерв'ю професорові Ратґерського університету Р. Вальковіц Барбара Кассен вказала на «двох ворогів» свого проекту: онтологічний націоналізм (з його ідеєю переваги, певної мови/мов над усіма іншими) та аналітичну філософію (яка плекає ідею універсалізму мислення як незалежного від мови, що нею послуговуються)[588].

Поза тим, проект поставав на засадах широкого ідейно-філософського плюралізму, об'єднав різні філософські напрями і школи та представників усіх філософських царин; виклав складну мозаїку стародавньої і сучасної філософуючої Європи та її різномовних джерел, що оживають, промовляють, дискутують, запитують, спонукаючи до заглиблення і полеміки живих. Навколо укладання Словника, як і понад два з половиною століття тому, згуртувалась інтелектуальна еліта Франції, зокрема Жан-Люк Марйон (Jean-Luc Marion), Ремі Браґ (Rémi Brague), Філіп Рено (Philippe Raynaud), Ален де Лібера (Alain de Libera), Ален Бадью (Alain Badiou) Етьєн Балібар (Étienne Balibar), Жан-Франсуа Куртін (Jean-Fransois Courtine), Франсуаза Датюр (Fransoise Dastur), Емануель Фей (Emmanuel Faye) та ін. У створенні тільки французького оригіналу брали участь філософи з Німеччини, Іспанії, Італії, України та багатьох інших кран Європи.

За кілька років після виходу в Парижі з ініціативи саме українських науковців було запропоновано здійснити переклад Словника українською мовою – і це (неочікувано й виклично для французьких укладачів) означало новий подих і новий виток проекту. Вже в 2009 році перший

---

586 Кассен Б. Вступне слово // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К.: Дух і Літера, 2009. – Т. 1. – С. 13.

587 Чорноморець Ю. «Європейський словник філософій»: україномовна версія. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=34157

588 Сігов К., Кхелуфі А., Коломієць Д.-А. та ін. Народження «Європейського Словника Філософій» і відкриття Барбари Касен // Sententiae. 2019. Vol. 38. Is. 1. С. 153–171. URL: https://doi.org/10.22240/sent38.01.153

том українського перекладу (точніше, української версії Словника) побачив світ, а за ним, через 3 роки вийшов перший том арабського видання, англійського, румунського; запалені цією ідеєю європейські мислителі готують переклади іспанською, португальською, румунською, фарсі... І всі різномовні видання Словника – не є копіями початкового французького, але його національними версіями-адаптаціями у щоразу новому мовному просторі, а відтак і розвитком, і осмисленням, і творчим переробленням. Проект об'єднав спільною метою – поглибити діалог між різними філософськими традиціями завдяки проясненню філософських неперекладностей у європейських мовах – близько150 авторів, сформувавши своєрідний «інтелектуальний ареопаг Європи». У 2018 році Барбару Кассен було обрано до Французької академії «безсмертних» та відзначено Золотою медаллю CNRS (найпочеснішою і найвищою відзнакою для французької науки).

У передмові до видання автори справедливо зазначають, що видання у багатьох відношеннях є викликом[589]. Безумовно є, і виклик цей кинуто в різні дискурси:

– важко здоланній традиції розуміння європейської філософії як типу інтелектуальної діяльності, що послуговується мовою лише як *засобом* вербалізації світоглядних смислів (натомість мова, насичена нюансами і відтінками смислів, стала самоцінним джерелом філософських осягнень);

– узвичаєним стереотипам про мови справді «філософські» й «нефілософські», монополію класичних мов (грецької, латини, німецької) на статус виняткових носіїв і ресурсів європейського філософування;

– традиційному сприйняттю європейської філософії як поетапного (від античності до постмодерну) спадкоємного розвитку філософської думки, ба ширше – як певної «єдності» цілісного космосу (натомість останній постав саме як *мульти*версум, а не універсум, а деколи, за обережним, але влучним висловом авторів, і не як космос, а «*хаос*мос»). Винесена у назву множина «словник *філософій*» (а не філософії) стала принциповою позицією укладачів і декларацією європейського філософського розмаїття;

– універсальним і усталеним філософським концептам, за звичною універсальністю яких раптом відкрилася множина мовно-світоглядних унікальностей і багате полісмислове наповнення у різних мовних контекстах;

---

[589] Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К.: Дух і Літера, 2009. – Т. 1. – С. 8.

– закидам щодо маргінальності української філософської традиції як майже незнаної й мало поцінованої в світі – найперший переклад Словника, здійснений саме українською, наповнено і збагачено тими смислами, що були виплекані в її лоні;

– усій розпорошеній філософській спільноті як взірець колективного науково-дослідницького проекту європейської інтелектуальної еліти, що спромігся вперше в історії філософської думки стати проектом міжнародним і між-філософським;

– філософським словниковим виданням і традиціям енциклопедистики: адже «лексикон неперекладностей» неможливо просто «перекласти». Стаючи міжнародним доробком, він ставав множинним, мусив наново творитися в інакшому мовному й культурному середовищі, адаптуватися до нього, вбирати й перетравлювати його архетипові сенси. А його сторінки, що стали поліфонією мов і перекладів, лексики й семантики, утворили унікальний тип гіпертексту культур і світоглядів;

– читачеві, який щоразу мусить розсувати межі сталих, утовкмачених посередньою освітою уявлень, і мати мужність заглибитися у нові мовно-філософські контексти;

– та, зрештою, як визнають автори, і самим собі – адже чим, як не викликом власним інтелектуальним та мовним здібностям, можна вважати a priori парадоксальну ідею створення однією мовою загальноєвропейського «лексикону неперекладностей»[590].

Європейська і світова філософська й філософуюча спільнота усвідомлює те, що Лексикон неперекладностей став справжньою віхою в розвитку сучасної філософії. Чи не вперше кожна мова – опукло й зримо – постала як самоцінне джерело філософських смислів; скарбниця унікальних і невичерпних можливостей і ресурсів розвитку й збагачення філософської культури; відбиття інтелектуальних і ментальних особливостей національних філософських традицій. А поряд із тим, споглядала панораму «крос-філософського» обширу – як навколо універсальних філософських концептів відбувається зустріч і діалог духовних надбань різних і відносно замкнених культур.

Тож робота над українським перекладом Європейського словника філософій потребувала не просто перекладачів, а перекладачів-філософів-співавторів; вимагала задіяти всі відкриті й латентні можливості україномовного філософського дискурсу, якому досі жодного разу

[590] Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К.: Дух і Літера, 2009. – Т. 1. – С. 8.

не випадало випробувань такої глибини та складності. Йшлося не просто про український переклад французького тексту (як основного для статей), але й численних різномовних цитат з творів європейських філософів, що ними рясніли сторінки видання. За умов украй бідного переліку українських перекладів європейської філософської спадщини й зрозумілого небажання «перекладати переклад», укладачам довелося виконувати складне і гідне окремої відзнаки завдання – шукати відповідники-оригінали й перекладати безпосередньо не тільки з добре опанованої англійської чи німецької, але й з греки, латини, іспанської, єврейської, арабської… Тим самим, поряд із підготовкою тексту Словника, у філософський дискурс були введені україномовні фрагменти широкого корпусу класичних філософських текстів, притому здійснені згідно з кращими традиціями енциклопедичних видань – із виробленням спільних правил відтворення іншомовної термінології, універсальними вимогами до лексики, точності відтворення змісту і сенсу, редакційними принципами упорядкування контенту, рубрикації статей, подання бібліографії, цитат тощо. Наслідком цієї гігантської роботи стає нове розуміння можливостей і ресурсів української мови стати віддзеркаленням європейського «мовно-філософського мультиверсуму» – віддзеркаленням, в якому вона розпізнала і власну силу й власні межі.

Дванадцять мов, які постійно використовуються у словнику – свідчення не тільки зрілості вітчизняних філософів і філологів до праці такого рівня, але й випадково (а чи направду випадково?) стало своєрідним утіленням символізму, суголосного символіці авраамічних культур, алюзією древніх тлумачників Септуагінти з «дванадцяти колін».

Під час укладання французького видання з редакцією тісно співпрацювали українські філософи (К. Сігов, А. Васильченко, Т. Голіченко, В. Омельянчик), і низка руських термінів, що мають власні значення та конотації, була присутня вже у французькому оригіналі. На цю гостинність, як зауважив К. Сігов, українська філософія відповідає гостинністю щодо великої кількості іншомовних слів, які фіґурують в українській версії Словника[591]. Остання здійснювалася у тісному спілкуванні з французькими колегами (Б. Кассен, Ф. Рено, М. Крепоном, П. Косса) і об’єднала провідних фахівців з різних міст і регіонів, наукових і освітніх установ Києва, Одеси, Львова, Донецька, Вінниці тощо. І ще раз під-

[591] Сігов К. Цит. джерело.

креслимо – народила не стільки переклад, скільки доповнену й розширену інтерпретацію, новий гіпертекст-втілення міжкультурної й міжмовної зустрічі.

Кілька принципових відмінностей української версії одразу впадають в очі. На відміну від французького оригіналу Лексикону, де статті зібрані в один том і розміщені за абетковим порядком, редакційний і перекладацький колектив українського видання вдався до іншого рішення. Словник був розбитий на п'ять томів, а його внутрішня структура укомпонована згідно з класичним поділом на розділи філософії. Стрижневі терміни з різних філософських царин – тематично рубрикованих як «Буття та онтологія», «Пізнання та епістемологія», «Мова та логіка», «Право і політика», «Час та історія», «Етика і праксис» та ін. – увійшли до першого тому з тим, аби скласти мовний і смисловий фундамент для подальшого перекладу. Наступні томи, хоч і містять менше базових понять, що правлять за своєрідні візитівки філософії, але виводять зв'язки філософських дисциплін зі всім обширом гуманітаристики, право- і природознавством. У сукупності своїх п'яти томів Словник став не просто довідково- енциклопедичним виданням, але втіленням іншого способу мислення, прикладом оригінально упорядкованої бази даних.

Крім того, словник, який виростав на французькому ґрунті, мав інтенції здолати європоцентризм, здійснити деконструкції понять і сенсів, розхитати сталі ідентичності. Натомість при перекладі українською він ніби набуває «нової раціональності», повертаючи читачеві слова як філософські поняття, сповнені смислу, що відбиває дійсність; виявляє семантичні й лексичні ресурси філософських мов і способи творення українського філософського лексикону; утверджує його унікальність та ідентичність. А тому замість сумніву й деконструювання усталеного, отримує значення просвітницького і конструюючого проекту.

В чому принципова важливість «Європейського словника філософій» для розвитку й самоусвідомлення сучасної української філософії?

По-перше, український філософський дискурс збагатився новою візією і новим розумінням історико-філософського процесу як мультилінійного, сукупності напрочуд розмаїтих і контраверсійних способів і шляхів обмислення філософських концептів і проблем, що їх продукували культури, які зустрілися на європейському континенті.

По-друге, відбулося усвідомлення та оприявнення багатих ресурсів української мови як філософської і філософуючої, здатної відтворити засадові світоглядні концепти різних європейських культур, живий полісемантичний зміст європейських мов. Це словникове видання відкрило можливість не тільки поглянути на досвід філософського осягнення світу

крізь призму інших мов, але гостро відчути динамізм і пластичність модерної української мови: її «актуально-рецептивний» характер, здатність із невимушеною легкістю вбирати іншомовні терміни, концепції і парадигми; її «енергію мовотворення», запал на освоєння нових філософських територій; її толерантність відкривати свої тексти для греки, латинки, англіки тощо, аби вписати те, що переназвати не вдається[592]. (Таку рецептивність української філософської мови, зокрема щодо латинізмів та романо-германських концептів, відзначав А. Васильченко, проводячи аналогію з мовно-культурною ситуацією XVII ст., періоду перетворення Київської братської школи на Collegium Kijoviense Mohileanum). Той факт, що українська мова стала першою, на якій вийшов переклад Європейського словника філософій, є свідченням не тільки ініціативності й продуктивного авантюризму вітчизняної філософської й видавничої спільноти, а й виняткової пластичності української філософської мови.

По-третє, українська філософська мова, відкрила не тільки акцепторові, але й донорські, смислотворчі ресурси, здатність транслювати в європейські мови нові концепти-віддзеркалення національної ментальності та історичної практики (які, в свою чергу, стали викликами-неперекладностями для інших європейських мов) – «громада», «єство», «держава», «воля», «правда»... А на черзі напевно «майдан», «сумління», «гідність». Відбулася своєрідна легітимація лінгвістично-філософської свідомості; урозуміння того, що філософу потрібне слово, а слово те належить до конкретної мови й конкретного культурного контексту, є не просто інструментом і об'єктивацією думки, але через структуру мови відображає структури світу для її носіїв.

По-четверте, розуміння того, що присутність в українській філософській мові іншомовних запозичень, часто неперекладних – не результат її бідності чи нефілософськості, а в деякому сенсі – значима цінність. Вона відкриває можливість зазирнути у світ іншої філософської культури, торкнутися інакшої ментальності і, разом з тим, випробувати і відчути власні межі. Через це вікно у світ культурного спілкування ти розумієш, за виразом В. Малахова «іншість іншого» і толеруєш його право бути самим собою. Сам феномен неперекладності примусив замислитися філософів, якою мірою зміст і конотації філософських термінів вкорінені у культурі, обумовлені строкатістю людських практик (звичаєвих, моральних, інте-

---

592 Васильченко А. Європейський словник філософій і українська мова філософії. С. 36. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11410/ Vasylchenko_Yevropeiskyi_slovnyk_filosofii.pdf

лектуальних) і способів життя. Він постав не в оптиці *неможливості* перекладу з однієї мови на іншу, а в контексті розбіжностей мовно-філософських європейських контекстів та зусиль із витлумачення універсалій однієї культури засобами іншої. За словами Б. Кассен, неперекладність – це «не те, що не може бути перекладеним, але те, що постійно продовжують перекладати»[593], осягаючи оту інакшість думання й світосприйняття. А чи не символічно, що ключовий (а ймовірно і найперший) філософський концепт, який до сьогодні залишається неперекладним – «філософія» (а всі спроби її перекласти так і не прижилися)? І ми вживаємо грецьку неперекладну лексему, творячи власний філософський світогляд. І навпаки – українські перекладачі відзначали, що в процесі роботи над словником раз по раз стикалися із феноменом перекладності українською понять, які були неперекладні для французів, що у свій спосіб засвідчує, наскільки життєво значущою для української традиції була її грецька пуповина.

По-п'яте, багаторічна робота над перекладом Словника, опрацювання висновків французьких дослідників щодо змісту та історичної долі різних філософських концептів мала своїм наслідком систематизацію й упорядкування власне українського філософського лексикону. А це було справою, за яку в останні двадцять років так і не взялися академічні інститути. Низка іншомовних термінів віднайшла себе у традиційних українських аналогах, інші – зустріли свій український переклад вперше, треті – були перекладені наново, деякі – повернені до своїх генетичних витоків (відтворені рідною грекою чи латиною або українською транслітерацією).

По-шосте, досвід перекладу і видання Словника засвідчив, що головні кордони неперекладностей пролягають не тільки й не стільки між мовами, скільки між розбіжними філософськими дискурсами (напр., античним, схоластичним, кантіанським, феноменологічним, аналітично-філософським, структуралістським тощо). Він учергове переконав, що національна філософія – це не перелік значимих постатей, сукупність філософських концепцій і бібліографія написаних праць, а сформований сталий філософський дискурс. На підґрунті вибудови україномовного термінологічного лексикону Словник став спробою інтегрувати різні мікродискурси до певного спільного філософського комунікативно-інтелектуального поля (де, за термінологією О. Панича, внутрішня «поліглосія» могла б поєднатися із визнаними «термінологічними

593 Кассен Б. Вступне слово // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К.: Дух і Літера, 2009. – Т. 1. – С. 13.

конвенціями»[594]). Оцей імпульс на творення міждискурсивних звязків, ширше – нового філософського дискурсивного простору в українській інтелектуальній культурі, віднайдення його лексичних і семантичних ресурсів здатен значно прислужитися розвиткові вітчизняної філософії.

Словник створив перше у незалежній Україні філософське співтовариство, об'єднане міжнародним енциклопедичним проектом, залучив десятки інтелектуалів у спільну мовно-філософську гру і тим – чи не сформував потужну філософську школу із власним своєрідним стилем мислення?

Томи Європейського словника стали переконливим доказом на те, що а) українська філософська мова у глобальному світі формується зовсім в інший спосіб, ніж класичні європейські; б) в різномовному інформаційно-

філософському середовищі стає неможливим сучасно й запитано філософувати, знаючи тільки українську; в) внутрішній плюралізм і полілог україномовних філософських мікроспільнот народжує унікальні здобутки (інша річ, що ми самі часом не можемо гідно оцінити власні досягнення та дрібками виносимо їх у європейський дискурс, щоб їх оцінили інші, – тож і лишаються вони здебільшого у власному «філософському споживанні»).

«Європейський словник філософій» орієнтований передусім на фахового читача і передбачає певний «вишкіл» філософського мислення і готовність до інтелектуальних зусиль. Але поряд із тим, він став прикладом нового, незвичного і специфічного жанру енциклопедичних видань: тут і помітна частка легкої іронії (так властива французькій філософії, збережена й підхоплена в українській версії), і драматургія рефлексії, і спостереження за історичними пригодами окремих концептів, появою нових відтінків смислу, нюансів, конотацій; і гіпертекстуальність, де одна стаття містить включення, коментарі, додатки різних авторів; і «ноу-хау» українського видання – унікальний досвід трилінгви, де той самий класичний текст перекладається як з мови оригіналу, так і з французької; і відсутність однозначних відповідей і дефініцій – радше запрошення самотужки осягати проблемності й шукати відповіді.

Стало аксіоматичним твердження, що укладання словників та енциклопедій є показником зрілості гуманітарної культури. Десятилітній потужний проект підготовки 5-томного словника, аналогів якому в Україні

[594] Панич О. О. Українська мова як мова філософії: in varietate concordia. С. 129–134 URI: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11398

ще не було, став підсумком колективних зусиль не просто напрацювати українську філософську лексику, а вписати її в поліфонію усієї європейської традиції. Й українська мова при тому виявилася здатною стати своєрідною металінгвою – простором в якому зустрілися для діалогу й полеміки класичні європейські філософські мови. І те, що в цьому просторі вони почувалися комфортно, доказ невичерпності її філософського ресурсу. І, звісно, того, що українська філософська й перекладацька спільнота готова до роботи над проектами такого високого інтелектуального рівня[595].

Чи матиме цей проект продовження? Як міркують його зачинателі – наступним кроком має бути створення порталу, на якому зможуть спілкуватися французькі, іспанські, англійські, українські тощо філософи, вести дискусії навколо ключових понять, вибудовувати нові інтерфілософські дискурси і творити простір різномовної навігації й полілогу. Думається, це здатне стати чинником новітньої філософської культури України.

Завдяки титанічним зусиллям двері до поглибленого розуміння й пізнання європейської філософської традиції прочинені. Чи готовий увійти в ті двері Читач?

---

[595] Морозова Д. «Європейський словник філософій»: семінар-презентація 3-го тому // Філософська думка. 2013. № 4. С. 122–128 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2013_4_15

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Арістов Михайло Віталійович, кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу природничих наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Арістова Алла Вадимівна, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Бабка Володимир Леонідович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Білецький Володимир Стефанович, доктор технічних наук, професор, професор кафедри видобування нафти, газу і конденсату Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Бойко Василь Степанович, доктор технічних наук, професор, професор Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Бойко Ростислав Васильович, кандидат технічних наук, начальник відділу експлуатації підземних сховищ газу НАК «Нафтогаз України», АТ «Укртрансгаз», філія «Оператор газосховищ України».

Бондаренко Володимир Ілліч, доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри підземної розробки родовищ Національного технічного університету «Дніпровська політехніка».

Борисенко Катерина Григорівна, кандидат філологічних наук, доцент, науковий співробітник відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Борчук Степан Миколайович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Броварець Тетяна Михайлівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Вечерський Віктор Васильович, кандидат архітектури, старший викладач кафедри музеєзнавства та експертизи історико-культурних цінностей Київського національного університету культури і мистецтв.

Віднянський Степан Васильович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Гайко Геннадій Іванович, доктор технічних наук, професор, професор кафедри геоінженерії Інституту енергозбереження і енергоменеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Гірік Сергій Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Гладун Анатолій Ясонович, кандидат технічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій та систем НАН України та МОН України.

Гришанова Ірина Юріївна, науковий співробітник Інституту програмних систем НАН України.

Доброносова Юлія Дмитрівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету.

Заболотна Тетяна Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Зав'ялова Людмила Володимирівна, кандидат біологічних наук, молодший науковий співробітник відділу систематики та флористики судинних рослин Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України.

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Крайнікова Тетяна Степанівна, доктор наук із соціальних комунікацій, доцент, професор кафедри видавничої справи та редагування Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кульчицька Ганна Олександрівна, доктор геологічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України.

Лисенко Олександр Євгенович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Найдьонов Олександр Григорович, кандидат філософських наук, доцент, науковий співробітник відділу природничих наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Онкович Ганна Володимирівна, доктор педагогічних наук, професор, професор ПВНЗ «Київський медичний університет».

Опейда Йосип Олексійович, доктор хімічних наук, професор, головний науковий співробітник відділення ФХГК Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії НАН України.

Пономаренко Олександр Миколайович, доктор геологічних наук, академік НАН України, академік-секретар Відділення наук про Землю НАН України.

Рогушина Юлія Віталіївна, кандидат фізико-математичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту програмних систем НАН України.

Титаренко Віта Володимирівна, доктор філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету.

Філімонова Тетяна Віталіївна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Червак Богдан Остапович, перший заступник Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України.

Черниш Дар'я Сергіївна, кандидат геологічних наук, завідувач відділу Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України.

Черниш Наталія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри медіакомунікацій Української академії друкарства.

Шевчук Олександр Григорович, доцент кафедри фізики навчально-наукового Інституту точних наук і економіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Шліхта Ірина Василівна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ – ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОСТУПУ

Авторський колектив:

Киридон А.М., д. і. н., проф. (керівник авторського колективу);

Арістов М. В., к. географ. н.; *Арістова А. В.*, д. філософ. н., проф.; *Бабка В. Л.*, к. політ. н.; *Білецький В. С.,* д. тех. н., проф.; *Бойко В. С.*, д. тех. н., проф.; *Бойко Р. В.*, к. тех. н.; *Бондаренко В. І.,* д. тех. н., проф.; *Борисенко К. Г.*, к. філол. н., доц.; *Борчук С. М.,* д. і. н., проф.; *Броварець Т. М.*, к. філол. н.; *Вечерський В. В.,* к. архітектури; *Віднянський С. В.,* д. і. н., проф., член-кор. НАН України; *Гайко Г. І.,* д. тех. н., проф.; *Гірік С. І.,* к. і. н.; *Гладун А. Я.,* к. тех. н., доц.; *Гришанова І. Ю.; Доброносова Ю. Д.,* к. філософ. н., доц.; *Заболотна Т. В.,* к. і. н.; *Зав'ялова Л. В.,* к. біол. н.; *Крайнікова Т. С.,* д. н. із соц. комунік., доц.; *Кульчицька Г. О.,* д. геолог. н.; *Лисенко О. Є.,* д. і. н., проф.; *Найдьонов О. Г.,* к. філософ. н., доц.; *Онкович Г. В.,* д. пед. н., проф.; *Опейда Й. О.,* д. хім. н., проф.; *Пономаренко О. М.,* д. геолог. н., акад. НАН України; *Рогушина Ю. В.,* к. фіз.-мат. н., доц.; *Титаренко В. В.,* д. філософ. н., доц.; *Троян С. С.,* д. і. н., проф.; *Філімонова Т. В.,* к. пед. н.; *Червак Б. О.*; *Черниш Д. С.,* к. геолог. н.; *Черниш Н. І.,* к. філол. н., доц.; *Шевчук О. Г.; Шліхта І. В.,* к. і. н., доц.

Літературне редагування: *Крайнікова Т. С.*

Комп'ютерна верстка: *Кочубей О. Є.*

Наукове видання

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ – ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОСТУПУ

Авторський колектив:

Киридон А.М., д. і. н., проф. (керівник авторського колективу);

Арістов М. В., к. географ. н.; *Арістова А. В.*, д. філософ. н., проф.; *Бабка В. Л.*, к. політ. н.; *Білецький В. С.,* д. тех. н., проф.; *Бойко В. С.*, д. тех. н., проф.; *Бойко Р. В.*, к. тех. н.; *Бондаренко В. І.,* д. тех. н., проф.; *Борисенко К. Г.*, к. філол. н., доц.; *Борчук С. М.,* д. і. н., проф.; *Броварець Т. М.*, к. філол. н.; *Вечерський В. В.,* к. архітектури; *Віднянський С. В.,* д. і. н., проф., член-кор. НАН України; *Гайко Г. І.,* д. тех. н., проф.; *Гірік С. І.,* к. і. н.; *Гладун А. Я.,* к. тех. н., доц.; *Гришанова І. Ю.; Доброносова Ю. Д.,* к. філософ. н., доц.; *Заболотна Т. В.,* к. і. н.; *Зав'ялова Л. В.,* к. біол. н.; *Крайнікова Т. С.,* д. н. із соц. комунік., доц.; *Кульчицька Г. О.,* д. геолог. н.; *Лисенко О. Є.,* д. і. н., проф.; *Найдьонов О. Г.,* к. філософ. н., доц.; *Онкович Г. В.,* д. пед. н., проф.; *Опейда Й. О.,* д. хім. н., проф.; *Пономаренко О. М.,* д. геолог. н., акад. НАН України; *Рогушина Ю. В.,* к. фіз.-мат. н., доц.; *Титаренко В. В.,* д. філософ. н., доц.; *Троян С. С.,* д. і. н., проф.; *Філімонова Т. В.,* к. пед. н.; *Червак Б. О.*; *Черниш Д. С.,* к. геолог. н.; *Черниш Н. І.,* к. філол. н., доц.; *Шевчук О. Г.; Шліхта І. В.,* к. і. н., доц.

Літературне редагування: *Крайнікова Т. С.*

Комп'ютерна верстка: *Кочубей О. Є.*

Підписано до друку 14.02.2020 р. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 18.5. Наклад 100 прим.
Зам. № 0220

Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»,
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, буд. 51-а;
тел.: +38 (044) 235 61 62

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК 4619 від 02.10.2013

ТОВ "ДІА"
вул. Васильківська, 45, м. Київ, 03022, Україна
тел./факс (044) 257-16-15

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1149 від 12.12.2002 р.